

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ

Павло Артимишин, Олег Костюк

**«ВЕЛИКА ПОЛЬЩА» ТА «РУССКІЙ МІР»:
УКРАЇНА У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ
ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ДОКТРИНАХ
СУСІДНІХ ДЕРЖАВ**

Монографія

Артимишин П., Костюк О. «Велика Польща» та «руссій мір»: Україна у суспільно-політичному дискурсі та зовнішньополітичних доктринах сусідніх держав: монографія / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 240 с.

У монографії узагальнено результати дослідження, здійсненого в межах науково-дослідного проєкту «Велика Польща» та «руссій мір»: Україна у суспільно-політичному дискурсі та зовнішньополітичних доктринах сусідніх держав», запропоновано нові теоретико-методологічні підходи до оцінки сучасного стану міждержавних відносин України і Польщі, а також України і Російської Федерації, окреслено перспективи українського націєтворення в світлі геополітичних концепцій «Великої Польщі» та «русского міра». Розкрито передумови становлення, осмислено сутність і генезу політико-ідеологічних проєктів, що компліують візії носіїв філософських доктрин майбутнього Польщі та Росії та є найбільш претензійним щодо існування суверенної Української держави.

Для працівників органів державної влади, політиків, представників експертного й інтелектуального середовища, дослідників новітньої історії України та широкої читацької аудиторії, кому не байдужі історія і доля України.

Artymyshyn P., Kostiuk O. «Great Poland» and «Russian World»: Ukraine in the socio-political discourse and foreign policy doctrines of neighboring states: monograph / NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. 240 p.

The monograph summarizes the results of the search carried out as part of the search project «Greater Poland» and «Russian World»: Ukraine in the socio-political discourse and foreign policy doctrines of neighboring states», offers new theoretical and methodological approaches to the assessment of the current state of interstate relations between Ukraine and Poland, as well as Ukraine and the Russian Federation, outlines the prospects of Ukrainian nation-building in the light of the geopolitical concepts of «Great Poland» and «Russian World». The work reveals the prerequisites for the formation, elaborates the essence and genesis of political and ideological projects, which compile the visions of the bearers of the philosophical doctrines of the future of Poland and Russia and are the most pretentious about the existence of a sovereign Ukrainian state.

The work is addressed to employees of state authorities, politicians, representatives of the expert and intellectual environment, researchers of the modern history of Ukraine and a wider readership, who are not indifferent to the history and fate of Ukraine.

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 24 грудня 2020 р.)

ISBN 978-966-02-9492-9

© Артимишин П., 2020
© Костюк О., 2020
© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2020

Передмова	4
Розділ 1. У тіні імперій: польська думка щодо України та українців напередодні та в роки Першої світової війни	7
1.1. «Інкорпораціонізм» Романа Дмовського.....	7
1.2. «Федераціонізм» Юзефа Пілсудського.....	23
Розділ 2. У вирі революцій та Другої Речі Посполитої	29
2.1. Польські візії до Української революції 1917–1921 років.....	29
2.2. Польська Республіка: між «ендецією» та «прометеїзмом».....	47
Розділ 3. Від ворожнечі до примирення: Друга світова війна – розпад Східного блоку	61
3.1. «Українське питання» у польських візіях у роки Другої світової війни.....	61
3.2. До повоєнного діалогу попри популізм.....	69
Розділ 4. Україна–Польща: від недовіри до «асиметричного партнерства»	74
4.1. В умовах зламу біполярного світу.....	74
4.2. «Епоха Квасневського».....	85
4.3. Від «Помаранчевого романтизму» до умов російської агресії на Донбасі.....	93
Розділ 5. «Рускій мір»: від літературної метафори до політичної доктрини	115
5.1. У вирі літератури XIX століття.....	115
5.2. Євразійський рух.....	118
5.3. Від пасіонарної теорії етногенезу до «дугінізму».....	121
Розділ 6. «Рускій мір» у контексті внутрішньої та зовнішньої політики Росії	125
6.1. Соціально-економічні передумови закріплення концепту у російському суспільно-політичному дискурсі.....	125
6.2. «Рускій мір» в офіційній риторичі Кремля.....	135
6.3. Ідеологія «русского міра» у російських зовнішньополітичних доктринах.....	155
Розділ 7. «Рускій мір» крізь призму військової агресії РФ проти України	177
7.1. Ідеї «русского міра» та їх сприйняття в Україні.....	177
7.2. Російська військова експансія в Україні у контексті російських інтеграційних проєктів на пострадянському просторі.....	206
Висновки та рекомендації	232

Передмова

На кожну націю та державу рано чи пізно чекають випробування. Насамперед геополітичні, коли боротьба йде за сфери впливу, ресурси, виходи до морів та океанів, доступ до суші, навіть «за уми» громадян – своїх та іноземних. Такі виклики стають особливо гострими сьогодні – у час, коли процеси у світі стають глобальними, коли будь-яка криза в одній частині світу обов'язково знайде свій відгук та вплине на процеси в інших.

Навесні 2014 р. Україна зазнала прямої збройної агресії з боку Російської Федерації. Упродовж лютого–березня 2014 р. було анексовано український Крим, а згодом російські війська окупували й частину українського Донбасу. Для пересічного українського обивателя, тим паче – любителя російського інформаційного простору, ці процеси були «громом серед ясного неба», адже, здавалося, що нічого цьому не передувало. Однак насправді військова експансія на Сході України та початок неоголошеної т. зв. «гібридної» війни Росії проти України в лютому 2014 р. стали не більше ніж складовими цілком очікуваної відповіді Кремля на крах російських геополітичних планів та амбіцій щодо України. Лише після здійснення самого факту російської агресії вітчизняні політики, журналісти, експерти, академічні середовища почали «за гарячими слідами» аналізувати ті причини та передумови, що у підсумку призвело до розв'язання новітньої російсько-української війни, яка, розпочавшись 2014 р., триває і досі, спорадично то знову переростаючи в інтенсивні обстріли українських позицій, то короткі «перемир'я».

Новітня агресивна зовнішня політика Росії не є явищем, яке виникло раптово, адже упродовж десятків років у політичній, військовій, науковій, культурній сферах антизахідний і почасти антиукраїнський дискурси впевнено формувались і поширювались не лише серед громадян РФ, але й серед російських громад сусідніх до Росії держав, а через них – і серед усього населення країн-сусідів, зокрема й в Україні. Роль культурного та ціннісного фундаменту у розвитку експансіоністських інтеграційних процесів Росії, що мали суспільно-політичне та соціально-економічне спрямування, відіграє ідеологічний концепт «русского міра». Як майбутній ідеологічний проєкт, він зародився у вирі російських літературних метафор XIX ст., а напередодні Першої світової війни дедалі частіше потрапляв у політичний лексикон Російської імперії, пізніше опинився у дещо видозміненій формі серед інструментарію «білоемігрантських» євразійців, а по тому – й Лева Гумільова та «неоевразійців». У сучасному пострадянському контексті його фактично наново «винайшли» наближені до Кремля філософи, геополітики та політтехнологи. За завданням не лише «путінської», але й ще «єльцинської» Росії проєкт розробляли спершу для подолання кризи ідентичності російського суспільства і відцентрових процесів у Росії наприкінці 1990-х років, а пі-

зніше – упродовж 2000-х років – у руслі шовіністичної щодо сусідніх із РФ держав концепції. Зрештою концепт переріс у неоімперську геополітичну доктрину, що формує активно підтримувану Російською Православною Церквою своєрідну квазі-ідеологію сучасної Росії під керівництвом багаторічного очільника Кремля Володимира Путіна.

Регіональний і глобальний вимір російсько-українського конфлікту безсумнівно вказує на те, що він зовсім не є однією з «локальних» подій та несе в собі виклики та загрози світовій системі безпеки. Російська агресія проти України викликала рішучий осуд з боку провідних світових держав та міжнародного співтовариства. Україна відчула політико-дипломатичну солідарність і підтримку в боротьбі з російською агресією. Однією із таких держав стала Польща, яка ще з моменту відновлення Україною державної незалежності в 1991 р. завдяки напрацюванням політичних та інтелектуальних еліт формувала якісно нову політику в українському напрямку. Активна взаємодія двох держав, передусім у вимірі міжнаціонального діалогу, євроатлантичної та європейської інтеграції, що відбувається в умовах зазіхань на безпеку у Центрально-Східній Європі з боку «руської міра», спонукає розглядати українсько-польські відносини у ключі іншого зовнішньополітичного концепту – ідеологеми «Великої Польщі». Тісно пов'язана і історично, і географічно, і концептуально з українською тематикою, а починаючи з рубежа XIX–XX ст. і аж до Другої світової війни вона була претензійною щодо існування України як держави та міжнародного гравця. У повоєнний час, з огляду на суттєву зміну геополітичних реалій у регіоні, концепт залишався даниною хіба маргінальних (і то – еміграційних або підпільних) праворадикальних осередків, та й у перші десятиліття після «оксамитової революції», зі становленням демократичної постсоціалістичної Польщі, щодо України домінував добросусідський вектор, а «великопольський» контекст опинився на маргінесі суспільно-політичного життя. Проте, починаючи з 2010-х років, складові концепту «Великої Польщі» дедалі частіше набували розголосу у публічній площині на тлі загального пожвавлення популізму в польському політикумі з одночасним апелюванням до історичної пам'яті та традицій в Європі та світі. Такий ідеологічний курс набув державного рівня із приходом до влади президента Анджея Дуди у 2015 р. та суттєвим посиленням впливу у Сеймі та Сенаті пропрезидентської сили «Право і справедливість», яку очолив Ярослав Качинський, які взяли на політичне озброєння стратегію конструювання патріотизму архаїчного зразка, який ґрунтується на ідеї великодержавності – «Великої Польщі» – Речі Посполитої, що історично включала литовські, українські, білоруські, частково чеські та словацькі терени. Водночас ключовим за такого підходу є апелювання не до сучасного контексту, а до минулого, як і підігрівання націоналістичних настроїв та ідеалізування польської історії, що почасти викликає певне загострення у відносинах Польщі з її сусідами, зокрема і з Україною, з якою пов'язана тривала спільна, часом трагічна, історія, особливо періоду Другої світової війни.

На жаль, часто позиція українського політикуму, політичних аналітиків, публічних інтелектуалів, науковців, не кажучи вже про пересічних громадян, якщо і була, то виявлялась неспівмірною до численних російських викликів, а також нагальних потреб українсько-польських відносин. Зазвичай події новітньої історії цікавили хіба що частину політологів та політтехнологів і практично ігнорувались більшістю науковців-гуманітаріїв, зокрема й істориків. Пропонована монографія є спробою зробити гідну наукову відповідь у контексті новітньої російсько-української війни, проаналізувавши ідейні витоки, ґенезу кризів історичну перспективу XIX–XX ст. та сучасне

застосування зовнішньополітичних ідеологем «руського міра» та «Великої Польщі». Адже, на думку авторів, дослідження згаданих доктрин, їх історії, трансформації та складових дасть змогу краще зрозуміти їхню сутність, джерела походження, канали ретрансляції, рівень впливу на суспільно-політичний розвиток двох держав, а отже, розробити гідну відповідь на загрози, що несуть деструктивне начало та становлять небезпеку для української державності й національної безпеки.

Дослідницькі завдання цієї монографії сформульовані так, щоб відповісти на питання, які перспективи українсько-російських та українсько-польських відносин у розрізі існування в публічному дискурсі ідеологем «руського міра» та «Великої Польщі». З цієї метою у праці ми звернули увагу та зупинилися на таких ключових аспектах:

- «інкорпораціонізму» Романа Дмовського;
- «федераціонізму» Юзефа Пілсудського;
- польських візях щодо Української революції 1917–1921 рр.;
- ідейній компоненті міжвоєнної Польської Республіки, що варіювалася між «ендецією» та «прометеїзмом»;
- розгляді «українського питання» у польських візях часу Другої світової війни;
- ідейному напрямку співпраці з українською стороною на тлі розпаду системи біполярного світу на становлення в обох державах демократичних суспільств та на сучасному етапі, зокрема з урахуванням історичної пам'яті як чинника зовнішньополітичного впливу;
- функціонуванні концепту «руський мір» на рівні літературних метафор під час «довгого ХІХ ст.»;
- використанні риторики «руського міра» у середовищі євразійців на «білій еміграції»;
- трансформації ідеологеми від пасіонарної теорії етногенезу до «дугнізму»;
- соціально-економічних передумовах закріплення концепту «руський мір» у російському суспільно-політичному дискурсі, його використанні в офіційній риторичі Кремля та зовнішньополітичних доктринах РФ;
- сприйнятті «русько-міровських» ідей в Україні;
- російській військовій експансії в Україні у контексті російських інтеграційних проєктів на пострадянському просторі.

Потреба у науковій рефлексії цих ідеологем та розвінчування певних «міфологічних» її складових безумовно дасть змогу якомога ефективніше виробити «дорожню карту» мирної та взаємовигідної взаємодії України з сусідніми державами у довгостроковій перспективі.

Дослідження стало можливим завдяки програмі реалізації проєктів науково-дослідних робіт молодих учених Національної академії наук України упродовж 2019–2020 рр.

Також автори монографії висловлюють слова вдячності директору Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Ігореві Ярославовичу Соляру за підтримку і фахові поради у процесі написання роботи. Окрема подяка – всьому колективові Інституту, який став справжньою науковою родиною для молодих вчених, особливо під час перших кроків у науці.

Книжку ж присвячуємо найріднішим – дружинам та батькам, які під час підготовки роботи були надійною опорою і порадиниками. І звісно ж – Україні та її Силам оборони, без яких праця не мала би сенсу, та й, очевидно, просто була би неможливою.

У ТІНІ ІМПЕРІЙ: ПОЛЬСЬКА ДУМКА ЩОДО УКРАЇНИ ТА УКРАЇНЦІВ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1.1. «Інкорпораціонізм» Романа Дмовського

Концепт «інкорпораціонізму» у контексті ставлення польської політичної еліти до «непольських» теренів колишньої Речі Посполитої, які передбачалося приєднати до майбутньої нової Польщі, сформулював табір націонал-демократів («ендеків»), лідером яких був відомий польський політичний діяч і публіцист Роман Дмовський (1864–1939).

Свою політичну кар'єру Р. Дмовський розпочав ще під час навчання у Варшавському університеті, коли 1888 р. вступив до лав підпільної студентської організації «Союз польської молоді» («Związek Młodzieży Polskiej» («Zet»)), заснованої 1887 р. Зигмунтом Баліцьким¹. У грудні 1889 р. майбутній лідер «ендеції» став також членом емігрантської «Ліги Польської» («Liga Polska»), закладеної 1887 р. у Швейцарії Зигмунтом Мілковським². Варто зауважити, що в програмному документі організації кінцевою метою діяльності проголошено здобуття Польщею незалежності у кордонах станом на 1772 р. (перед поділами Польщі) та її державне становлення на федеральних засадах, з урахуванням прав національних меншин³. Приблизно у той час Р. Дмовський приєднався до ще одного нелегального товариства «Єдність» («Łączność»), яке прагнуло відродження Польської держави за національним принципом із захистом прав винятково поляків⁴.

Не погоджуючись зі всіма постулатами «Ліги Польської», Роман Дмовський разом із Яном Поплавським та Зигмунтом Баліцьким у квітні 1893 р. заснували у Варшаві підпільну «Національну Лігу» («Liga Narodowa»), яка діяла аж до 1927 р., та сформулювали її політичну програму під назвою «національний егоїзм». У бро-

¹ Zdrada J. *Od lojalizmu do walki o niepodległość. Stan świadomości narodowej Polaków w przededniu niepodległości. Materiały z posiedzenia naukowego zorganizowanego z okazji 90-lecia odzyskania niepodległości w 1918 roku* / red. J. Machnik, W. Rojek. Kraków, 2010. S. 19.

² Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського (1888–1939 рр.). Херсон: Видавець ФОП Гринь Д. С., 2017. С. 30–31.

³ Kozicki S. *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*. Londyn: Mysl Polska, 1964. S. 53.

⁴ *Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864–1914 гг.* / под. ред. А. М. Орехова. Москва: Наука, 1988. С. 111.

шурі «Наш патріотизм» («Nasz patriotyzm») (1893), що стала першою програмою дій національно-демократичного табору, Р. Дмовський описав головні ідейні за-сади польського націоналізму. Основу польського патріотизму, на думку автора, повинні утворювати: національна самосвідомість, польська мова, католицизм і національна культура. Програма оголошувала вищість національних інтересів над соціальними та класовими, вимагала об'єднання зусиль усіх верств населення, пропагувала цивілізаційну вищість поляків над іншими народами й закликала до протистояння двом найшкідливішим для «польської справи» чинникам (на думку Р. Дмовського): соціалістичному руху та політиці русифікації⁵.

Пізніше, у 1897 р. на базі «Національної Ліги» засновано Націонал(народно)-демократичну партію (Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne), яка поступово стала першим легальним політичним утворенням «ендеції» на польських землях (легально почала діяти 1897 р. у півдівстрійській частині, з 1905 р. – у Королівстві Польському, з 1909 р. – на землях, що перебували у складі Німеччини)⁶. Основні вимоги новоствореної партії були зведені до вимог забезпечення з боку імперії, до складу яких входили польські землі, якнайширших гарантій для польського народу у сфері самостійного розвитку національної культури, суспільства та політичного життя⁷. Водночас вже восени 1903 р. у програмі націонал-демократичного руху її автор Р. Дмовський наголошував на незмінності головної політичної мети «ендеків» – відновлення незалежності та відродження самостійної Польської держави, яку вони сповідували аж до становлення незалежної Польщі за підсумками Першої світової війни⁸.

На початку 1890-х років Р. Дмовський розпочав публіцистичну діяльність. Перші проби пера майбутній лідер табору «ендеків» робив на сторінках «Кур'єра Львівського» та варшавських часописів «Всесвіт» і «Голос». А вже 1895 р. він став одним з ініціаторів створення, активним дописувачем, а згодом – головним редактором (із перервами) ключового друкованого органу «Національної Ліги» – «Всепольського огляду» («Przegląd Wszepolski»), який, за задумом його засновників, мав на меті сприяти розвитку та поширенню серед поляків «всехпольської» об'єднаної ідеології, протистояти політиці русифікації та онімечення на польських теренах, окреслювати питання, пов'язані зі справами колонізації, еміграції, освіти та економіки і на польських теренах, і в еміграційних польських осередках⁹.

З-поміж іншого, одним із аспектів, які Р. Дмовський розглядав на шпальтах видання, стало національне питання. Так, у статті «Національна єдність», що вийшла 1895 р., автор означив власне розуміння концепту «нація», визначаючи його як іс-

⁵ Dmowski R. *Nasz patriotyzm*. Litteratursallskaper Ligatur, 2007. 36 s.; Зелінський В. Політичні погляди Романа Дмовського. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія*, 2012. Т. 207. Вип. 195. С. 95–100.

⁶ Chrzanowski I., Konopczyński W. Roman Dmowski. *Polski Słownik Biographiczny*. Kraków, 1939–1945. Т. 5. С. 214.

⁷ Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського... С. 37–38.

⁸ Dmowski R. Program stronnictwa demokratyczno – narodowego w zaborzeryjskim. *Przegląd Wszepolski*. 1903. № 10. С. 727.

⁹ Dmowski R. (St. Komornicki). Słowo wstępne. Ogół ludności polskiej. *Przegląd Wszepolski*. 1895. № 1. С. 4.

торичну категорію або суспільну групу, що були сформовані «століттями загально-го державного побуту»¹⁰.

У низці інших публікацій часопису ідеолог «ендеції» стверджував, що для жителів давньої Речі Посполитої загальнодержавні цінності відігравали значно більшу роль, аніж зв'язки (навіть міцні) із сусідніми народами, або тим паче будь-які етнічні відмінності між поляками, білорусами, литовцями та українцями¹¹. Він був переконаний у необхідності приєднання територій історичної Литви (Великого князівства Литовського) до складу майбутньої Польської держави, яка мала, на думку «ендека», охопити всі землі Речі Посполитої до 1772 р. І хоч такі погляди цілком виразно суперечили тенденціям національно-державного розвитку білорусів, українців і литовців, Р. Дмовський та його однодумці сподівалися, що ця «колізія» буде вирішена завдяки створенню можливості співіснування в одній державі двох або більше різних етнічних культур за прикладом Швейцарської конфедерації¹².

Цікаво, що деколи у своїх текстах на межі XIX–XX ст. Р. Дмовський висловлював доволі лояльні до «непольських» націй думки про їхнє гармонійне й мирне співіснування з польським народом за відродження єдиної Речі Посполитої. Наприклад, у статті «Листи варшав'янина в Галичині» 1897 р. він запевняв, що полякам у разі здобуття незалежної держави не потрібно повторювати «нещадну» та «варварську» політику своїх же завойовників – німців і росіян – щодо інших народів, які потраплять до складу нової Польщі, змушуючи їх силою, почасти проти їхньої волі, до покори й заставляючи жити в єдиній із поляками країні за допомогою «батога». Однак навіть за таких обставин Р. Дмовський наголошував, що поляки не мають забувати про польські національні інтереси на тих теренах, «де культура наша панувала і до сьогодні панує, де живуть у значній кількості поляки, прив'язані до своєї культури». Це, на думку автора, було особливо важливим, враховуючи розвиток руського (українського) руху, що послабив польські впливи в Галичині¹³.

Гасла про важливість співпраці та мирного співіснування у майбутній Польщі тих націй, які у минулому разом перебували у Речі Посполитій, потрапили до програми партії ендеків 1903 р., складеної Р. Дмовським. Зокрема, у ній наголошено, що «у взаєминах до чужоплеменних елементів... особливо до литвинів, русинів ... націонал-демократія прагне до постійного співжиття за взаємної толерантності, позитивної культурної роботи кожного племені»¹⁴. Насправді, як згодом визнав і сам ідеолог «ендеції», така риторика була лише тактичним ходом, щоб порозумітися з російською ліберально-демократичною опозицією¹⁵.

Значно частіше, окреслюючи бажану для відновленої у майбутньому Польської держави східну політику, Р. Дмовський порушував питання «втрачених/забраних

¹⁰ Dmowski R. Jedność narodowa. *Przegląd Wszechpolski*. 1895. № 8. S. 82.

¹¹ Кітурка Ю. Беларуская праблематыка ў творах лідэраэндэцыі Романа Дмоўскага (к. XIX – пач. XX ст.). *Biuletyn historii pograniczac*. 2000. № 1. S. 9.

¹² Dmowski R. Kwestia litewska. *Przegląd Wszechpolski*. 1895. Nr. 19. S. 295.

¹³ Dmowski R. (R. Skrzycki). Listy Warszawianka w Galicji VIII. *Przegląd Wszechpolski*. 1897. Nr. 9. S. 195–196.

¹⁴ Dmowski R. Program stronnictwa demokratyczno – narodowego w zaborze rosyjskim. *Przegląd Wszechpolski*. 1903. Nr. 10. S. 732.

¹⁵ Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського... С. 88–89; Dmowski R. (Stary narodowiec). Refleksje z doby przełomu. *Przegląd Narodowy*. 1908. T. 1. № 1–3. S. 7.

земель» або «східних кресів» (пол. Kresy Wschodnie, від kres – «границя», «кінець», «край»), які після здобуття незалежності варто було якнайшвидше інкорпорувати (від лат. incorporatio – включення до складу), тобто безпосередньо приєднати до нової Польщі¹⁶.

Сам термін «креси» з'явився у середині XIX ст. у творах польського поета Вінцента Поля, зокрема в поемі «Могорт» (1854), у якій описано події незадовго після «взяття Умані» на кордоні Речі Посполитої і Кримського ханства. Поширенню терміна сприяло уявлення про особливу цивілізаторську місію поляків і походження з цих земель одних із найзнаковіших польських поетів – Адама Міцкевича та Юліуша Словацького. Слово «креси» вкоренилося у польській літературі й публіцистиці як означення територій на схід від Вільно і Львова, які до кінця XVIII ст. належали Речі Посполитій. Наприкінці XIX ст. у таборі «ендеків» до «східних кресів» залічували терени «історичної» Литви (територію шести тогочасних російських губерній: Віленської, Гродненської, Ковенської, Мінської, Могилевської, Вітебської) та три українські південно-західні губернії Російської імперії: Київську, Волинську й Подільську (Східне Галичину «ендеки» вважали власне польською територією)¹⁷.

Прикметно, що Р. Дмовський, особливо до 1905 р. – на початку своєї громадсько-політичної діяльності, був прихильником п'ястівської доктрини зовнішньої політики Польщі, що передбачала інтенсивне просування польського політичного й культурного впливу у західному напрямку навіть ціною зіткнень із Німеччиною, як це робили свого часу представники королівської династії П'ястів (до 1370 р.). Знищення або максимальне послаблення Німеччини могло би сприяти реінтеграції втрачених «західних територій» («kresy zachodnie») – колишній земель Речі Посполитої, які після Віденського конгресу 1815 р. остаточно опинилися у складі Пруссії (Східне Помор'я, Велике князівство Познанське та Вармія). Доктрина була противагою Ягеллонській концепції, яку сповідували представники династії Ягеллонів, що правили Польщею після П'ястів і дотримувалися політики динамічного просування на схід, на землі сучасної України, Білорусі, Литви й навіть Росії¹⁸. Ідеолог «ендецького» табору стверджував, що розвиток Польщі у східному напрямку став її великою історичною помилкою. Замість того, щоб зміцнити свої позиції на заході та спробувати закріпитися у Бранденбурзі, відібравши його у Пруського герцоґства, Польща створила Річ Посполиту, у межах якої «менш культурні» литовські й руські магнати зрівнялися у правах і повноваженнях із «висококультурною» польською елітою. Однак вона не змогла геополітично закріпитися навіть у найважливіших стратегічних точках цього регіону – у прибалтійській Лівонії та на чорноморському узбережжі включно з Одесою для досконалого забезпечення своїх кордонів¹⁹.

Хоч головними для Польщі теренами Р. Дмовський вважав «західні креси», що становили важливу частину власне етнографічної Польщі, але оскільки на початок

¹⁶ Симоненко Р. Г. Інкорпораціонізм. *Енциклопедія історії України*: Київ: Вид-во «Наукова думка», 2005. Т. 3: Е–Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. С. 476.

¹⁷ Kozicki S. *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*. Londyn: Mysl Polska, 1964. S. 53.

¹⁸ Гулевич В. Західний напрямок польської геополітичної думки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 108(1). С. 159–168.

¹⁹ Dmowski R. *Dziesięć lat walki (Zbiór prac s artykułów publikowanych do 1905 r.)*. Pisma. Cześćochowa, 1939. T. III. S. 13.

XX ст. не спостерігалось жодних передумов для втрати Німеччиною свого становища як однієї з провідних держав світу, ця територія, що перебувала у складі Німецької імперії, для майбутнього польського державного проєкту, за прогнозами представника «ендеків», була недосяжною у найближчій перспективі. Тому роль своєрідної територіальної «компенсації» мали відіграти «історичні креси» на схід від Польщі. Втім, політик і публіцист усвідомлював, що в тодішніх геополітичних реаліях ідею відродження польської державності в межах кордонів Речі Посполитої 1772 р. навіть у східному напрямку неможливо було втілити через вплив у цьому регіоні Російської імперії. На думку «ендека», вона була слабшою за Німеччину, однак відіграла вагомий роль у Центральній-Східній Європі та перманентно протистояла «розповсюдженню польського культурного й цивілізаційного елемента на “забраних територіях”»²⁰. Питанню оволодіння «східними кресами» (сучасні Литва, Білорусь та Україна) Р. Дмовський приділяв особливу увагу, адже вважав його ключовим і переломним у цивілізаційному протистоянні проти Росії²¹.

Цікаво, що серед народів, які населяли «креси», найбільш імовірним «союзником» поляків у боротьбі за вплив у регіоні ідеолог «ендеції» вважав литовців, які, по-перше, культурно були складовою західноєвропейської цивілізації, по-друге, як і поляки, мали тривалу традицію державності, а з рубежа XIV–XV ст. – ще й спільну з польською нацією історію²². По-третє, литовська мова не була слов'янською, тому литовці погано піддавалися русифікації²³. На думку Р. Дмовського, саме територія Литви, де склалися найкращі на «кресах» умови для розвитку національного життя «польсько-го елемента», стала форпостом польської цивілізаційної присутності на сході²⁴.

Водночас терени росії, які, за підрахунками очільника «ендеції», становили 40 % населення теренів історичної Литви, не мали жодної «національно-політичної свідомості», а латиші, українці («русини») та євреї – жодного значного культурного впливу, тому саме полякам, за його прогнозами, належала роль «нації-провідника» на цих «кресових теренах»²⁵. Хоч у своїй публіцистичній діяльності Р. Дмовський надавав перевагу білорусько-литовському вектору польської експансії на межі XIX–XX ст., він також розглядав південно-східний (український вектор) – здебільшого в контексті дедалі напруженішого польсько-українського протистояння.

Чи не вперше українська тематика опинилася у центрі уваги головного «ендека» 1895 р., коли на шпальтах часопису «Przegląd Wszeczpolski» вийшов цикл його статей під назвою «3 України». Прикметно, що термін «Україна» Р. Дмовський застосовував до Наддніпрянщини, хоча частіше до Київської губернії, яка поряд із Волинню і Поділлям становила т. зв. південно-західний край Російської імперії. Тут йшлося радше про окреслення територіального простору (як це було у часи Речі Посполитої), аніж про визнання наявності якоїсь державно-політичної чи етнічної прив'язки до цих земель. Значно частіше у своїх творах він оперував термінами

²⁰ Dmowski R. Ruszczenie i dyplomacja. *Przegląd Wszeczpolski*. 1895. Nr. 22–23. S. 343–344.

²¹ Dmowski R. Państwa rozbiornicze jako teren polityki polskiej. *Przegląd Wszeczpolski*. 1904. Nr. 1. S. 10.

²² Dmowski R. Dziesięć lat walki... S. 5.

²³ Dmowski R. (Narodowiec). W naszym obozie. Listy do przyjaciół politycznych. *Przegląd Wszeczpolski*. 1901. Nr. 10. S. 618–619.

²⁴ Ibid. S. 612–614.

²⁵ Dmowski R. (Narodowiec). W naszym obozie... S. 623.

«русин», «русинський», «малорусин», які, на його думку, цілком відповідали етнічному означенню населення України й не мали політичного навантаження²⁶.

До самого ж явища «українства» та українського національного руху ідеолог «ендеків» ставився, як до «сонної маячні», мовляв, станом на кінець XIX ст. у представників української інтелігенції не було національної свідомості, а українська молодь не знала своєї історії. Тому він вважав неможливим будь-який рівноцінний союз поляків й українців у боротьбі з Росією. А з огляду на те, що основою «українства» буцімто була ненависть до поляків, Р. Дмовський розцінював його пропагування як шкідливе й небезпечне для майбутнього Польської держави²⁷.

Однак суттєво більше уваги Р. Дмовський приділяв русинсько(українсько)-польським відносинам саме на галицьких теренах – арені протистояння двох націй. Зрештою, саму появу «українського питання» на порядку денному європейської політики головний «ендек» пов'язував із цим краєм, а точніше – з діяльністю австрійського канцлера Клементя Меттерніха, який, мовляв, у середині XIX ст. й «придумав» русинську (українську) народність» із метою нейтралізації польського сепаратизму в Галичині²⁸.

Водночас у руслі розгляду галицької тематики еволюціонували погляди Р. Дмовського щодо українства. Так, вже 1897 р. у циклі статей «Листи варшав'янина в Галичині» він визнавав існування «русинського руху як факту великого значення та явища повчального»²⁹, окреслив перед своїми польськими співвітчизниками, що проживали у підавстрійській частині Польщі, стратегічне завдання «розв'язати русинське (українське) питання» як одне з визначальних на шляху відродження Польщі³⁰. Ідеолог «ендеції» закликав не ігнорувати «русинське» населення, яке у Галичині, за визнанням Р. Дмовського, становило в етнографічному сенсі дві третини населення, а «Червона Русь хоч і не була краєм, позбавленим цінностей для польського національного життя, але, з іншого боку, цей край ніколи не був у тій мірі польським, як Бретань або французький Прованс»³¹. Автор і далі наголошував на австрійському походженні українства, проте не заперечував, що «русинський рух розвинувся би і без допомоги австрійського уряду, але, можливо, трохи пізніше й у дещо іншій формі»³².

Лідер «ендеції» наполягав, що у жодному разі не можна навіть задумуватись про будь-яку польсько-русинську співпрацю, тим паче на паритетних умовах, тому що поляки як нація із тривалою традицією державотворення ніколи не стануть по один бік барикад із русинами (українцями), які, мовляв, протягом кількох століть були народом без власної національної держави³³. Звідси й скептичні погляди Р. Дмовського щодо спроможності українського національного руху стати гідною

²⁶ Wysocki R. Akceptacja czy negacja? Kwestia ukraińska w poglądach Romana Dmowskiego. *Roman Dmowski i jego współpracownicy* / red.: M. Białokur, M. Patelski, A. Szczepaniak. Toruń, 2008. S. 425–455.

²⁷ Dmowski R. (Lach). Z Ukrainy. *Przegląd Wszepolski*. 1895. Nr. 20. S. 318.

²⁸ Dmowski R. Kwestia litewska. S. 294.

²⁹ Dmowski R. (R. Skrzycki). Listy Warszawiaka w Galicji VI. *Przegląd Wszepolski*. 1897. Nr. 7. S. 151.

³⁰ Dmowski R. (R. Skrzycki). Listy Warszawiaka w Galicji VII. *Przegląd Wszepolski*. 1897. Nr. 8. S. 173.

³¹ Dmowski R. (R. Skrzycki). Listy Warszawiaka w Galicji VI. S. 151.

³² Ibid. S. 152.

³³ Dmowski R. (R. Skrzycki). Listy Warszawiaka w Galicji VII. S. 172–173.

та ефективною протидією російському (ще одному «державному») впливу в Галичині або, тим більше, досягнути української незалежності³⁴.

Зважаючи на такий стан справ, як і на вкрай «низький» рівень «інтелектуальної культури русинської інтелігенції» та загалом «скромний» рівень освіти місцевого українського населення, яке, «прочитавши за шкільною лавою том Шевченка, брошуру Драгоманова й кілька новел Івана Франка... потім нічого не читає»³⁵, Р. Дмовський вбачав лише один спосіб вирішення «русинського питання» у Галичині – «інкорпорувати» тамтешніх русинів (українців) за прикладом французького досвіду асиміляції автохтонного кельтського населення у провінціях Прованс та Бретань або ж німців у Ельзас-Лотарингії³⁶.

Подальшого розвитку візії Р. Дмовського щодо інкорпорації «східних кресів», зокрема України, набули у серії його теоретичних статей, що упродовж 1902 р. публікувалися на сторінках «Всепольського огляду» під псевдонімом Р. Скрицький і стали основою його першої цілісної книги «Думки сучасного поляка» («Myśli nowoczesnego Polaka») (1903). У ній він вперше комплексно окреслив головне завдання поляків: в умовах бездержавності та розділення між імперіями польських теренів створити націю як етнокультурну спільноту, а відтак і національну державу, покликану здобути полякам «місце під сонцем» у боротьбі з іншими народами.

Книжка, як відзначав її автор у вступі, була присвячена саме тим полякам, які «відчували глибокий зв'язок з польською нацією, її життям, потребами і прагненнями, хто визнав обов'язок брати участь у її роботі та боротьбі», яких протиставляв тим представникам польського народу-нації, «хто вирішив думати про себе, а не про Польщу», і тим, для кого «Польща поступалася місцем людству», тобто космополітам³⁷.

Згідно з Р. Дмовським, бути поляком означало «належати польській нації на всій її території та протягом усього існування, як сьогодні, так і в попередні століття, і в майбутньому; відчувати свій тісний зв'язок з усією Польщею»³⁸. Тому автор був переконаний, що задля «польського морально-державного відродження» необхідне поєднання кожним із поляків «всього свого духу із життям Польщі, її почуттями й думками, потребами і прагненнями», заміна своїх приватних інтересів інтересами всієї нації та майбутньої держави і створення таких умов, за яких «польський дух, максимально використовуючи досвід інших народів, водночас зможе вчитися на надзвичайних умовах польського життя, недоступних іншим народам»³⁹. Ідеолог «ендеції» недвозначно наголошував, що за таких обставин саме литовсько-руські терени мали би перетворитися на «історичне поле польської національної експансії, де польська культура кількох віків мала великі здобутки»⁴⁰. Тому Р. Дмовський закликав до повної інкорпорації цих територій.

У цьому контексті значну увагу «ендек» приділив українському питанню. Він запевняв, що у взаєминах із русинами полякам потрібно бути безкомпромісними й

³⁴ Ibid. S. 172–173.

³⁵ Dmowski R. (R. Skrzycki). Listy Warszawskie w Galicji VIII. *Przegląd Wszechpolski*. 1897. Nr. 9. S. 196–197.

³⁶ Dmowski R. (R. Skrzycki). Listy Warszawskie w Galicji VII. S. 174.

³⁷ Dmowski R. *Myśli nowoczesnego Polaka*. Wydania pierwsze. Warszawa, 1903. S. 16.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid. S. 16–19.

⁴⁰ Ibid. S. 63.

відкидати будь-які ідеї щодо можливих поступок в українському напрямку. Наприклад, для Р. Дмовського була дивною ситуація, коли повітові ради у Галичині, які склалися переважно з поляків, одногосно приймали рішення щодо відкриття (чи робили заяви щодо необхідності відкриття) руських (українських) гімназій у містах, щоб у такий спосіб «заспокоїти» руське населення⁴¹. Через таку «добросердність» та «щедрість», за твердженням автора, поляки могли би заплатити втратою будь-якого впливу на Україну.

Водночас Р. Дмовський робить і дещо парадоксальний висновок: якщо полякам із якихось причин не вдасться асимілювати українців (хоча першочергове завдання – «перетворення» русинів на поляків шляхом колонізації з зразком асиміляції русько-литовської еліти у XV–XVI ст.), то наявність постійного польсько-українського протистояння в будь-якому разі прискорить становлення модерної української нації, яка зможе стати тимчасовим союзником польського народу у боротьбі зі спільним ворогом – Росією. Якби такого конфлікту не було, або, щоби́льше, якби поляки не чинили русинам жодного опору та давали їм все, що ті вимагають «і навіть більше, ніж хочуть», то українці стали би «лінивою нацією-гультаєм», а відтак – «легкою здобиччю ... для народу російського»⁴².

Тим часом у програмі народно-демократичної партії Польщі 1903 р., яку написав той-таки Р. Дмовський, вкотре наголошувалося на необхідності проведення рішучої щодо «національних меншин» політики й відмови від будь-яких поступок на їхню користь зі збереженням постійного польського впливу на тих теренах, де проживали поляки (навіть якщо йшлося про незначну їхню кількість), із метою можливого включення цих земель до складу майбутньої відновленої незалежної Польщі з одночасним протистоянням із тими «ворожими загарбницькими культурами», які би самі претендували на панівне становище на «кресах»⁴³. Вочевидь, такими силами головний «ендек» вважав як національні рухи литовців, білорусів та українців, так і російську сторону.

Поступово з початком XX ст. антиросійську риторику Р. Дмовського замінили антинімецькі настрої. Такий факт можна пояснити тим, що ідеолог «ендеції» розумів, що у ситуації перебування «між двома вогнями» – Німеччиною та Росією – полякам потрібно зорієнтувати свої сили на союз із внутрішньо слабшою стороною, яка би, своєю чергою, теж була зацікавлена заручитися польською підтримкою. У цьому контексті очільник «ендеків» закликав розпочати процес об'єднання польських земель із підросійських територій, а пізніше, дочекавшись сприятливого моменту, за допомогою Росії долучити до них піднімецьку й півдавстрійську частини. Поразка Російської імперії у російсько-японській війні 1904–1905 рр. слугувала для Р. Дмовського ще одним аргументом на користь підтримки проросійського вектора: він був переконаний, що інтенсивна експансійна політика Росії на Далекому Сході дещо пом'якшила би внутрішню ситуацію всередині самої імперії та послабила би тутешню русифікацію, чим мала скористатися Польща.

⁴¹ Ibid. S. 48.

⁴² Ibid. S. 48–49; 70.

⁴³ Dmowski R. Program stronnictwa demokratyczno-narodowego w zaborze rosyjskim. *Przegląd Wszepolski*. 1903. Nr. 10. S. 724–733.

Ще одним сприятливим моментом, на думку ідеолога польських «націонал-демократів», були революційні події у Росії 1905–1907 рр., під час яких з'явилася можливість перевести польське питання у дискурс парламентської боротьби – сам Р. Дмовський був депутатом II та III Державних Дум. Щоправда, йому не вдалося досягнути якихось результатів (російська влада рішуче відкидала навіть вимоги щодо польської автономії)⁴⁴. Однак це не завадило лідеру польської націонал-демократії, окрім парламентського майданчика, приєднатися ще й до панслов'янського руху – антитези до «пангерманізму», яка слугувала інструментом впливу офіційного Петербурга на західних і південних слов'ян, що проживали у складі Німецької, Австро-Угорської та Османської імперій. Апофеозом руху стало проведення 13–18 липня 1908 р. Всеслов'янського з'їзду у Празі, на якому польську делегацію очолили Р. Дмовський і З. Баліцький⁴⁵. Вони сподівалися, що участь поляків на слов'янському форумі внесе «польське питання» на загальнослов'янський, а відтак – міжнародний рівень⁴⁶.

Світоглядні зміни очільника «ендеків» вплинули і на його бачення «українського питання». Важливу роль він відводив польсько-українським відносинам у Галичині – регіоні, який Російська імперія називала «історичними російськими землями» та у разі світової війни збиралася анексувати. Водночас за допомогою підтримки москвофілів у Галичині табір «ендеків» розраховував «заробити» для себе хорошу репутацію в очах російської влади та домогтися поступок у Королівстві Польському⁴⁷.

У квітні 1908 р. побачила світ ще одна праця Р. Дмовського «Німецьчина, Росія і польське питання» («Niemcy, Rosja i kwestia apolska»), у якій автор поряд із комплексним аналізом міжнародної ситуації у Європі початку ХХ ст. розглянув становище польського питання та перспективи відродження польської незалежності у тодішніх умовах. Характерно, що загальна ідея книги просякнута виразно антинімецьким спрямуванням – саме Німецька імперія постає як ключова загроза для відновлення Польщі станом на кінець 1910-х років.

У книжці окреслено і сам простір «польського питання» на межі ХІХ–ХХ ст., який, на думку Р. Дмовського, охоплював вже терени, що були більшими за територію Речі Посполитої напередодні її поділів та у півтора раза перевищували площу Німецької імперії. До того ж лідер «ендеків» переконував, що у такій конфігурації площа власне корінної, етнографічної Польщі становила лише третину всього простору з населенням близько 20 млн, а чисельність населення всіх теренів, на які Польща могла історично претендувати, становила майже 50 млн осіб⁴⁸.

Вагомого значення у книжці Р. Дмовський надав і питанню т. зв. «східних кресів» («забраних земель» Литви та Русі), зокрема описав етнографічну й демографічну ситуацію у Північно-Західному (Ковенська, Віленська, Гродненська, Мінська, Моги-

⁴⁴ Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського... С. 44–45.

⁴⁵ Wasilewski L. Kwestja Ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa, 1934. S. 90.

⁴⁶ Баран З. Польсько-російські взаємини в оцінці Романа Дмовського. *Проблеми слов'янознавства*. Львів. Вип. 49. С. 83–87.

⁴⁷ Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського... С. 132–134.

⁴⁸ Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska. Lwów: Nakładem Towarzystwa Wydawniczego. Lwów – H. Altenberg, 1908. S. 23–24.

льовська, Вітебська губернії) та Південно-Західному (Волинська, Подільська і Київська губернії) краях Російської імперії⁴⁹.

Загалом, говорячи про становище східнослов'янського елемента на «кресах», Р. Дмовський наголошував, що приблизно «20 мільйонів малорусинів та 6 мільйонів білорусинів власне ще не є росіянами», однак такий стан справ не означав, що вони не могли би ними стати або ж взагалі відчувати себе окремими народами (особливо це стосувалося тенденцій в Україні)⁵⁰. Утім, на думку Р. Дмовського, українці, як і решта «кресових народів» (білорусів та литовців), були лише «етнографічним матеріалом», не здатним до витворення власної культури, а отже, до самостійного існування. Тому рано чи пізно цим «етнічним спільнотам» судилося бути поглиненими цивілізаційними впливами Росії або Польщі⁵¹.

У своїй праці Р. Дмовський згадував і про Галичину, розглядаючи її як частину Польщі, що була приєднана до Австрії внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Західна частина краю, як стверджував автор, була винятково польською, у східній переважало руське (українське) населення, однак поляки на цих теренах мали чисельну перевагу в містах, їм належала значна кількість земельної власності. Водночас Р. Дмовський визнавав, що вже за декілька десятиліть у цьому краю серед русинів сформувався соціальний прошарок інтелігенції, який проголосив своїм головним політичним завданням боротьбу з поляками у регіоні⁵². І хоч очільник «ендеції» вважав Галичину важливою, органічною та невід'ємною частиною польського цивілізаційного простору, обов'язковою складовою майбутньої відродженої Польщі, польські народовці були готові, як свідчать факти активної співпраці у регіоні «ендеків» із московіфами в останнє передвоєнне десятиріччя, розігрувати «галицьку» (як і загалом «українську») карту під час переговорів із Росією.

Загалом, автор праці «Німеччина, Росія і польське питання», перебуваючи на проросійських слов'янофільських позиціях, намагався переконати російський уряд, що єдиною силою, яка спроможна зупинити німецький натиск на Схід, можуть бути тільки поляки, але за однієї умови – наявності широкої автономії в Королівстві Польському.

Антиукраїнську риторику Р. Дмовського критикували «краківські консерватори» («станчики»), зокрема один із їхніх лідерів – Міхал Бобжинський – прихильник пошуку компромісів із українцями Галичини. Саме врегулювання польсько-українських відносин у регіоні, на його думку, було ключовим пріоритетом у його політичній діяльності, якого він продовжував дотримуватися і під час перебування на посаді намісника Галичини у 1908–1913 рр.

«Українське питання» стало справжнім «яблуком розбрату» між «станчиками» та «ендеками». Для «станчиків» «ендеки» були табором, що намагався за допомогою «антиавстрійського патріотизму, а швидше – польського шовінізму» залучити на свій бік «натовп» і будувати свою риторику на боротьбі з русинами, а для «ендеків» консерватори з Кракова були «зрадниками національних інтересів»⁵³.

⁴⁹ Dmowski R. Niemcy, Rosia i kwestia polska... S. 28–30.

⁵⁰ Ibid. S. 175.

⁵¹ Ibid. S. 261.

⁵² Ibid.

⁵³ Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського... С. 127–129.

Дійшло до того, що 1914 р. вийшла праця Р. Дмовського «Занепад консервативної думки в Польщі» («Upadek myśli konserwatywnej w Polsce»), у якій він звинуватив «станчиків» у «ідеологічному партикуляризмі» та підтримці русинів, що, на думку «ендека», у тодішніх умовах межувало зі зрадою польських інтересів⁵⁴. Як стверджував лідер «ендеції», «недалекоглядна» проукраїнська позиція краківських консерваторів призвела до того, що галицьке польське населення залишилось беззахисним перед натиском руської політики та рутенізації (українізації). Він зробив висновок, що політика «станчиків» у русинському питанні «в жодному разі не є консервативною» та навіть не «національною»⁵⁵.

Утім, хоча до самого початку Великої війни ідеолог «ендеції» послідовно відстоював проросійську позицію (з його подачі партійні з'їзди «Національної Ліги» 1912–1914 рр. закликали об'єднати всі національно-демократичні сили на проросійських позиціях⁵⁶), якихось реальних результатів йому це не дало. Чи не найбільшим ударом напередодні війни по проросійській орієнтації Романа Дмовського стало внесення навесні 1909 р. урядом Петра Столипіна до Державної думи проекту відокремлення Холмщини від Королівства Польського та її перетворення на окрему губернію, який було прийнято у квітні 1912 р. і втілено у життя⁵⁷. Цей акт польська громадськість сприйняла як «четвертий поділ Речі Посполитої» Російською імперією. А zarazом він став лакмусовим папірцем ефективності (а точніше – провалу) парламентської тактики Р. Дмовського щодо російського чинника у «польському питанні» й призвів до її краху безпосередньо напередодні Першої світової війни.

Наступним кроком у подальшому розвитку антиукраїнської риторики Р. Дмовського стали події Першої світової війни 1914–1918 рр., які загострили польсько-українські відносини, оскільки виявилось, що польське та українське питання тісно між собою пов'язані, і вирішення одного з них неможливе без урахування чинників впливу з боку іншого. Особливо коли йшлося про конкуренцію державницьких проєктів.

Якщо говорити про самого Р. Дмовського, то він у травні 1914 р. під час таємного з'їзду «ендеції» у Відні зазначив: «Ще в цьому році вибухне світова війна. Польща повинна виступити проти Німеччини, бо тільки у випадку її поразки можливе отримання незалежності і об'єднання»⁵⁸. Політик сподівався, що майбутній світовий конфлікт стане затяжним, оскільки якомога триваліша війна допомогла б Європі швидше зрозуміти необхідність наявності незалежної Польщі⁵⁹.

Для відновлення польської державності очільник польської «ендеції» діяльно працював на дипломатичному фронті, пропагуючи серед провідних країн Антанти ідею створення незалежної Польщі. Зокрема, на самому початку Великої війни,

⁵⁴ Dmowski R. Upadek myśli konserwatywnej w Polsce. *Pisma*. Częstochowa, 1938. T. IV. S. 161.

⁵⁵ Ibid. S. 159–160.

⁵⁶ Terej J. Idee, mity, realia. Szkice do dziejów Narodowej Demokracji. Warszawa, 1971. S. 64.

⁵⁷ Захарчин Н. Ідея утворення Холмської губернії та українська громадсько-політична думка Галичини (1909–1912 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*: зб. наук. праць. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. № 555: Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 145–150.

⁵⁸ Dmowski R. *Przyczynki – Przemówienia*. Poznań, 1934. S. 81.

⁵⁹ Ibid. S. 56.

після проголошення російським урядом 14 серпня 1914 р. відозви до возз'єднання поляків усіх частин колишньої Речі Посполитої «...воєдино під скіпетром російського царя», польські націонал-демократи сприйняли такий крок Росії як шлях до поліпшення польсько-російських відносин. Вже 25 листопада 1914 р. у Варшаві було створено Польський національний комітет (ПНК), що мав представляти польське суспільство перед російською владою, у відповідь на створення 16 серпня 1914 р. у Кракові Начелного (Головного) польського комітету, який розгорнув активну діяльність на підтримку Центральних держав у Першій світовій війні. До його складу увійшли національно-демократичні та консервативні політики, серед яких були Зигмунт Вельопольський і Роман Дмовський⁶⁰. Проте проросійська політика новоствореної організації була досить обережною і поміркованою, щоб не провокувати конфліктних ситуацій між поляками та росіянами навколо питання майбутнього об'єднання Польщі⁶¹.

Протягом 1914–1915 рр. представники польської націонал-демократії брали активну участь у підтримці російських військ на окупованих територіях Галичини⁶². Ситуація змінилася 1915 р., коли німецько-австрійські війська окупували територію російської частини Польщі і стало зрозуміло, що російська сторона стратегічно програє у війні. Тоді Р. Дмовський вирішив переорієнтуватися на нових зовнішньополітичних союзників – Велику Британію і Францію.

У листопаді 1915 р. ідеолог «ендеції» покинув Російську імперію та виїхав до Західної Європи, де незабаром встановив контакт із першим польським політичним представництвом на Заході – «Центральною Польською Агенцією» (Centralna Agencja Polska w Lozannie, CAP) у швейцарській Лозанні. Згодом він брав участь у переговорах із політичними діячами Італії і зустрівся з папою римським Бенедиктом XIV. Утім, результати переговорів Р. Дмовського не задовольнили, оскільки офіційний Ватикан бачив майбутнє Польщі тільки у союзі з Австро-Угорщиною⁶³.

Однак вже у лютому 1916 р., під час перебування у Лондоні, лідер польських «ендеків» виступив автором «Меморандуму у справі незалежності» (опублікований 2 березня 1916 р.) до урядів Росії, Великої Британії і Франції, який став першим документом польських політиків, що співпрацювали з Антантою, і в якому містився постулат про незалежність Польщі⁶⁴. Наприкінці березня 1917 р. на тлі Лютневої революції у Росії та подальшої тамтешньої ескалації ситуації Р. Дмовський підготував ще один документ – меморандум щодо відновлення польської державності.

⁶⁰ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. С. 432.

⁶¹ Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. Z dodaniem memoriału «Zagadnienia środkowo- i wschodnio-europejskie» i innych dokumentów polityk ipolskiej z lat 1914–1919. Wyd. trzecie. Hannover, 1947. Т. 1. S. 120.

⁶² Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського... С. 142.

⁶³ Лыкошина Л. С. Основатель «пястовской» концепции развития Польши Роман Дмовский. До и после Версаля: политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе / Н. А. Асташин и др.; отв. ред. А. Л. Шемякин. Москва: Индрик, 2009. С. 263.

⁶⁴ Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши / пер. с пол. Москва: Изд-во «Весь мир», 2004. С. 389.

З огляду на тодішню геополітичну ситуацію в Росії та загалом в Європі, лідер «ендеції» констатував факт, що «відродження Польщі в її історичних кордонах 1772 р. бодай сьогодні неможливе та не дало б дуже сильної держави»⁶⁵.

Загалом, згідно зі змістом меморандуму Р. Дмовського, основа Польської держави має складатися з простору, де населення розмовляє польською мовою, усвідомлює себе поляками і прив'язане до польської справи. Однак цей простір не збігався з кордонами Польщі, які вона мала напередодні першого розподілу 1772 р., йшлося про бажане приєднання до Польщі насамперед західних польських земель, що були захоплені у XIII–XIV ст. Німеччиною та Австрією. На заході до складу Польщі повинні були увійти польські «історичні землі Познань і Західна Пруссія з Гданськом, потім Верхня Сілезія; південна частина Східної Пруссії»⁶⁶.

Водночас очільник польської «ендеції» не забував і про східний геополітичний напрямок. Так, у листі від 19 липня 1917 р. до Йоахіма Бартошевича, одного з представників «ендеції» в Україні, Роман Дмовський зазначив, що східні кордони майбутньої Польщі є «великим клопотом», та уточнив: «Щоб бути сильними зовнішньо, треба нам просуватися далеко на схід, але для збереження внутрішньої сили не можна просуватися задалеко, бо втратимо польський характер держави ... На мою думку, добрим для нас було би мати губернії Ковельську, Віленську, Гродненську, більшу частину Мінської і Волинь, нарешті ще два повіти Поділля (Проскурівський та Кам'янець-Подільський) ... Нашим обов'язком є... створення Польщі такою, яка могла би існувати, бути сильною і забезпеченою від зовнішніх інтриг»⁶⁷.

«Інкорпораційна» концепція лідера польської націонал-демократії надалі була окреслена в опублікованій англomовній брошурі «Проблеми Центральної і Східної Європи» («Problems of Central and Eastern Europe»), що побачила світ у Лондоні у липні 1917 р. Відтепер Р. Дмовський переконував: справу розбудови держави потрібно здійснювати із урахуванням географічних, демографічних, економічних та стратегічних чинників, тобто апелювати до прагматизму, а не до історичного права чи політичних розрахунків.

Так, за умов, коли польська нація належала, за підрахунками Р. Дмовського, до тих, які дуже швидко зростали чисельно, а також за умови включення до майбутньої Польщі вугільного басейну в Шльонську та забезпечення повноцінного виходу до моря, поляки опинилися би у чи не найсприятливішій економічній ситуації серед держав тодішньої Європи⁶⁸. Вкотре обмірковуючи проблему ймовірних східних кордонів майбутньої Польської держави, Р. Дмовський зауважив, що на північному сході Польщі варто «ревіндукувати» етнографічний литовський ареал («край литовської мови»), де 15–25 % населення становили носії польської мови. Далі на південніших теренах варто приєднати до Польщі й землі із центром у Вільно (тепер – Вільнюс), де більшість населення становили польськомовні мешканці. Ще південніше межею нової держави мало би стати «болото Полісся з його малолюдним населенням», що складалося з поляків, білорусів і русинів. Врешті, найпів-

⁶⁵ Dmowski R. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. Warszawa, 1925. S. 525.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Wapiński R. *Roman Dmowski*. Lublin, 1989. S. 237.

⁶⁸ Dmowski R. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. *Pisma*. Częstochowa, 1937. T. VI. Cz. II. S. 341–343.

денніше на сході Польщі межу, згідно з планом Р. Дмовського, сформувавши би на території Волині та частково Західного Поділля, де здебільшого проживали русини (українці), однак саме польська меншина начебто репрезентувала єдину в регіоні інтелектуальну й економічну силу⁶⁹.

Саме з русинами, як зазначав ідеолог «ендеції», полякам потрібно досягнути компромісу, оскільки етнографічні межі поміж обома народами змішалися, а тому це могло рано чи пізно спровокувати криваві сутички. Водночас Р. Дмовський продовжував наполягати на відсутності в українців будь-якої національної ідентичності, називав їх винятково «русинами» чи «малорусинами», вважав українську мову (як і білоруську) діалектом російської, а саме поняття «Україна» для нього було всього лише географічним означенням у польській історичній традиції «кресового краю», без жодного державно-політичного сенсового навантаження.

Політизацію ж «малоруського» національного руху як у Росії, так і в Австро-Угорщині ідеолог «ендеків» пов'язував лише з його підтримкою з боку офіційних Відня та Берліну, які, мовляв, завдяки актуалізації «українського питання» намагалися активізувати відцентрові тенденції у південно-західній частині Російської імперії, «відірвати» від останньої вихід до Чорного моря за допомогою становлення підконтрольної їм незалежної України, а також послабити польський національний рух у Галичині шляхом створення української альтернативи. За таких обставин, як зробив висновок Р. Дмовський, «експансію» австро-німецького чинника в Україні могло би придушити лише створення незалежної Польщі⁷⁰.

Так і не отримавши позитивних результатів у Великій Британії, у серпні 1917 р. Р. Дмовський покинув Лондон, переїхавши до Франції. Тут лідер «ендеків» намагався здобути підтримку в офіційного Парижа для здобуття незалежної Польщі, яка, за задумом Р. Дмовського, могла би стати геополітичною протизагою Німеччині у повоєнній Центрально-Східній Європі, замінивши дотеперішнього союзника Франції – Росію, де тривали революційні процеси.

Важливим кроком у напрямку реалізації польських інтересів серед країн Антанти стало заснування 15 серпня 1917 р. за ініціативою Р. Дмовського у Лозанні Польського національного комітету. 20 вересня ПНК як офіційний польський представницький орган визнала Франція, а потім Англія, США, Італія і низка інших країн. Під керівництвом комітету перейшли багаточисельні польські військові формування у Франції. Восени 1917 р. ПНК став єдиною впливовою політичною організацією, що відстоювала інтереси поляків на міжнародній арені. Комітет, вочевидь, із подачі Р. Дмовського, сформулював власну позицію у питанні щодо майбутніх кордонів Польщі: «Національна територія Польщі значно більша від етнографічної», і Польська держава «своїми кордонами зобов'язана тягнутися у різних напрямках значно далі за власні землі»⁷¹.

Згодом дипломатичні контакти між ПНК і французьким міністерством закордонних справ стали більш тісними. У той час Брест-Литовський договір, підписаний

⁶⁹ Ibid. S. 396.

⁷⁰ Ibid. S. 312; 321; 344.

⁷¹ Хомич С. Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному status quo. Минск: Экономпресс, 2011. С. 123.

між більшовицькою Росією та Центральними державами, остаточно звільнив провідні країни Антанти (Францію, Велику Британію) та союзні з нею США від зобов'язань узгоджувати з Росією свої ініціативи щодо «польського питання», адже раніше воно вважалося внутрішньополітичним питанням самої Росії.

Вже 5 січня 1918 р. за незалежність Польщі публічно висловився британський прем'єр-міністр Девід Ллойд Джордж (David Lloyd George). У США 8 січня 1918 р. були оприлюднені «14 пунктів президента Вільсона», у якому 13-й пункт цієї програми чітко гарантував відновлення незалежної Польської держави, що «повинна бути створена з долученням до неї територій з безсумнівним польським населенням»⁷².

Однак «14 пунктів президента Вільсона», основою яких була ідея побудови держав після завершення війни за національним принципом, суперечили планам «ендеції» із розбудови майбутньої Польщі за «інкорпоративною» моделлю. У цьому контексті Р. Дмовський вирішив налагодити тісніші контакти з адміністрацією президента Вудро Вільсона і з цією метою у серпні–листопаді 1918 р. перебував із візитом у США як очільник ПНК. Візити, як пізніше з'ясується під час Паризької мирної конференції, не були безрезультатними. Зокрема, Р. Лансінг у польсько-українському протистоянні 1918–1919 рр. віддав перевагу полякам і виступив за об'єднання Східної Галичини з Польщею⁷³.

Під час перебування у США Р. Дмовський написав «Меморандум про територію польської держави» («Memorial o terytorium państwa polskiego») від 8 жовтня 1918 р., адресований американському президенту США В. Вільсону. У документі лідер «ендеків», характеризуючи тогочасну геополітичну ситуацію, що склалася на теренах колишніх «східних кресів» Першої Речі Посполитої, вимушений був визнати: «Польща зараз занадто слабка, щоб успішно управляти усіма територіями східних земель». Водночас, на думку автора, це створювало ситуацію, коли проблема політичного майбутнього колишніх східних провінцій Польщі опинилася у «патовій ситуації»: «Утворення незалежних Литовської та Української держав означало б або анархію, або управління чужинців, німців. Повернення цих земель Росії означало б не меншу анархію і стагнацію у розумовій сфері та і в економіці. Відновлення Польщі на всіх цих територіях поклато б на Польську державу завдання понад її сили, позбавило б її внутрішньої щільності»⁷⁴.

Відповідно до зазначеного, компромісною межею просування Польщі на Сході Р. Дмовський пропонував визначити північ від Лібави (Лієпая), далі вздовж р. Двіна і на південь уздовж р. Горинь. Терени на схід від межі лідер «ендеції» пропонував залишити у складі Росії (серед них – Київські та Волинські губернії та східні повіти Поділля), а Литва, на думку Р. Дмовського, мала право на існування як автономне державне утворення у складі Польщі⁷⁵.

Пишучи про українців, Р. Дмовський намагався переконати В. Вільсона у тому, що хоч серед українського населення Росії упродовж останнього пів століття ак-

⁷² Гершов З. Вудро Вільсон. Москва: Мысль, 1983. С. 150.

⁷³ Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ, 1998. С. 105.

⁷⁴ Wapinski R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku. Gdańsk, 1997. S. 154.

⁷⁵ Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. Pisma. Częstochowa, 1937. T. VI. Cz. II. S. 382.

тивізувалася літературна діяльність, яка дала поштовх подальшій активності політичній, однак українська нація і далі перебуває в «ембріональному стані», не має власної інтелектуальної та політичної еліти, а отже, не спроможна сформувати «сучасний прогресивний уряд на чолі з русинами»⁷⁶. Враховуючи такі міркування, очільник «ендеків» заповняв, що і Східна Галичина має залишатися невід'ємною частиною Польської держави. Як компроміс для галицьких українців, Р. Дмовський у зазначеному вище меморандумі пропонував визнати українську мову офіційною у регіоні й надати дозвіл для викладання цією мовою у навчальних закладах⁷⁷.

Тим часом, за результатами дискусії, 10–16 жовтня 1918 р. ПНК розробив 2 польські територіальні програми: «внутрішню», яка передбачала відродження Польщі у такій конфігурації кордонів, за яких етнічне польське населення становило би не менше 60 %, та «зовнішню», що передбачала відновлення держави в історичних кордонах Речі Посполитої станом на 1772 р. Остання програма розглядалася як вихідний пункт у перемовинах із Антантою та була закріплена у заяві ПНК від 12 жовтня до французького уряду про окупацію польськими і французькими військами етнографічних польських територій⁷⁸. Тоді ж очільники ПНК попросили союзників розпочати окупацію районів Брест-Литовська, Кам'янець-Подільського та Ковна (Каунаса), що могло гарантувати Польщі безпеку на Сході та стало б майбутнім плацдармом для можливих військових дій у російському напрямку⁷⁹.

Врешті-решт, 2 листопада 1918 р., безпосередньо перед завершенням Першої світової війни, під час засідання Верховної військової ради Антанти й США у Версалі, де розглядалося питання про умови перемир'я з Німеччиною, французький маршал Фердинанд Фош запропонував останній евакуювати війська зі всієї польської території, під яким розуміли терени, що належали до складу Речі Посполитої перед 1772 р. На такій пропозиції наголосив на цій зустрічі й міністр іноземних справ Франції Стефан Пішон⁸⁰. Зі свого ж боку представник Великої Британії Артур Бальфур розкритикував пропозицію ПНК і французький підхід до справи, наголосивши, що британська сторона не зобов'язана відроджувати Польщу в кордонах 1772 р., адже Річ Посполита не була етнографічною Польською державою і її населяли не лише поляки⁸¹.

Однак, роблячи підсумковий висновок щодо трансформації поглядів Р. Дмовського та його політичної діяльності напередодні та в роки Першої світової війни, варто відзначити, що вони вирізнялися непослідовністю, а частки і взаємозаперечністю всього попереднього досвіду чи раніше висловлених тез. Чого лише

⁷⁶ Сивицький М. Історія польсько-українських конфліктів / пер. з пол. Є. Петренка. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. Т. I. С. 51–52; Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. *Pisma. Częstochowa*, 1937. Т. VI. Cz. II. S. 373.

⁷⁷ Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. *Pisma. Częstochowa*, 1937. Т. VI. Cz. II. S. 382.

⁷⁸ Зубачевский В. Из истории становления Версальской системы: дипломатическая борьба вокруг проблемы выхода Польши к морю накануне и в период работы Парижской мирной конференции. *Советское славяноведение*. 1989. № 6. С. 5; Штейн Б. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919–1920 гг.). Москва: Госполитиздат, 1949. С. 182.

⁷⁹ Манусевич А. Трудный путь к Рижскому мирному договору 1921 г. (к истории советско-польских отношений). *Новая и новейшая история*. 1991. № 1. С. 21.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Манусевич А. К дипломатической истории вопроса о восточных границах послеверсальской Польши. *Исторический журнал*. 1944. № 4. С. 63–64.

варті спогади Томаша Масарика про те, що наприкінці світової війни Р. Дмовський навіть допускав можливість створення чесько-польської федерації⁸². Це свідчить, що станом на 1918 р. лідер «ендеції» так остаточно й не визначився з концепцією політичного устрою відновленої Польщі, і сам чітко не уявляв, які дії потрібно буде робити вже у найближчому майбутньому, хоч імплементації ідей, їхній декларації та опису він присвятив попередні два десятиліття.

Таким чином, однією з найпопулярніших концепцій стала ідея «інкорпорації», сформульована у таборі націонал-демократів («ендеків») її лідером, польським політичним діячем і публіцистом Романом Дмовським. У своїх історіософських розвідках він обґрунтовував приєднання українських земель до Польської держави (те саме стосувалося білоруських і литовських теренів). Згідно з нею, українцям як народу «неісторичному», «недержавному» відмовлено у праві на свою державу. «Ендеки» пояснювали свою позицію тим, що, мовляв, українці за останні століття нічим не виявили себе ні державно-політично, ні культурно, натомість весь час були пасивним, інертним елементом, не здатним до самостійного державно-творчого життя.

Враховуючи реалії кінця XIX – початку XX ст., Р. Дмовський вважав нереальною програму відновлення Польщі у кордонах 1772 р. Натомість, на думку «ендеків», першочерговим завданням поляків мала стати інкорпорація «східних» (литовських, білоруських та українських) земель, які треба було поступово колонізувати, щоб забезпечити перетворення майбутньої незалежної Польщі на мононаціональну державу. Насамперед до українських теренів, які планувалось «асимілювати», відносили Східну Галичину, Волинь і Поділля. Інші українські землі мали відійти до збереженої після громадянської війни Росії, яка би залишалася такою собі противагою до німецького гегемонізму в Центрально-Східній Європі.

1.2. «Федераціонізм» Юзефа Пілсудського

Своєрідною антитезою до «інкорпораціонізму» Романа Дмовського стала «федераціоністська» доктрина щодо «східних кресів» Польщі, яку поширювали у таборі політиків та інтелектуалів на чолі із Юзефом Пілсудським, польським політичним і державним діячем, одним із чільних представників Польської партії соціалістичної (ППС), членом Центрального робітничого комітету, майбутнім Начальником держави відродженої Польщі.

Ідеологічні розбіжності Р. Дмовського та Ю. Пілсудського очевидні: останній дотримувався соціалістичних переконань, до Росії був налаштований вкрай негативно, вважаючи її головним зовнішньополітичним конкурентом Польщі у Східній Європі, та відстоював необхідність реалізації Ягеллонської ідеї у розбудові Польщі. Замість Польщі П'ястівської – національної держави однієї польської нації, яку прагнув побудувати Р. Дмовський, Ю. Пілсудський пропонував Польщу Ягеллонську – багатонаціональну федераційну державу, у якій би домінувала польська нація⁸³.

⁸² Масарик Т. Мировая революция. Воспоминания. Прага, 1927. Т. 2. С. 52, 191.

⁸³ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 54.

На відміну від Р. Дмовського, який залишив величезну публіцистичну спадщину, Ю. Пілсудський, будучи більше практиком, аніж теоретиком, писав значно менше, а свої геополітичні проекти майже ніколи публічно не озвучував. Однак ідейні витоки та певну еволюцію його поглядів щодо розбудови майбутньої Польщі, зокрема на східних теренах (із урахуванням «українського питання»), можна визначити, ґрунтуючись на наявних джерелах.

Важливими підвалинами для «федералістичного» підходу Ю. Пілсудського були ідеї прометеїзму й тісно пов'язаного з ним польського месіанізму. Прометеїзм як вияв своєрідного духовно-патріотичного підйому зародився у час, коли, здавалося б, для цього було найменше підстав – під час поділів Польщі. Як на самих польських теренах, так і в еміграційних осередках, особливо у Франції, на межі XVIII–XIX ст. почали поширюватися ідеї, що Польща, як титан Прометей мала би повстати проти несправедливості й закликати до національно-визвольної боротьби інші народи, які перебували під ґнітом Російської імперії⁸⁴. Польський месіанізм, що повноцінно в добу Романтизму виявився у творах А. Міцкевича⁸⁵, також потрапив на сприятливий «ґрунт» – уявлення про Польщу як «Християнський мур» Європи і поляків як її оборонців від небезпек зі Сходу були невід'ємним елементом сарматської ідеології польського шляхетства ще у XVI–XVII ст.⁸⁶. Та й поза контекстом «сарматизму» середньовічна Польща у дискурсі тодішніх образів фігурувала як останній бастион латинської культури на сході, який охороняв її від постійних загроз із боку «диких орд» євразійського степу та Криму. Концепт про Польщу як «Християнський мур» став основою ідеї прометеїзму вже у XIX ст., у межах якої був органічно об'єднаний із Ягеллонською доктриною, що у комплексі витворили переконання про необхідність добровільного об'єднання народів, які прагнули свободи й національного визволення, під проводом польської нації⁸⁷.

До 1890-х років він став важливим елементом національно-визвольної ідеї у польській політичній думці, зокрема потрапив до історіософського інструментарію польських соціалістів⁸⁸. Серед соціалістичних організацій різних народів, які існували у Російській імперії, Польська партія соціалістична першою висунула постулат незалежності. Останній було закріплено в ухвалі, прийнятій у листопаді 1892 р. у Парижі на з'їзді представників осередків польського соціалістичного руху. Вона, по суті, стала програмним документом новоствореної політичної партії. Водночас «Паризька програма» 1892 р. (саме під такою назвою згаданий документ увійшов в історію) передбачала, з-поміж іншого, що у майбутній самостійній демократичній Польщі пануватиме повне рівноправ'я на засадах федерації всіх народів, які належали до складу колишньої Речі Посполитої, рівність усіх громадян країни без різниці між статтю, расою, національністю та релігією, повна свобода

⁸⁴ Bartoszewicz H. Roman Knoll wobec sprawy niepodległości Ukrainy 1917–1921. Z dziejów prometeizmu polskiego. *Polska i jej wschodni sąsiedzi*. Rzeszów, 2005. T. 6. S. 11.

⁸⁵ Mickiewicz A. *Dziady*. Warszawa, 2003. 350 s.

⁸⁶ Лескинен М. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва: ИСЛАН, 2002. 178 с.

⁸⁷ Bączkowski W. *Praemurale Christianitatis. Bączkowski W. Grunwald czy Piławce?* Warszawa: Wyd-wo «Myśli Polskiej», 1938. S. 53; Tazbir J. *Polska przemurzem Europy*. Warszawa: Twój Styl, 2004. S. 180.

⁸⁸ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі... С. 62–68.

слова, друку і зборів товариств, що на той момент було досить багатобічним, зокрема у контексті «українського питання», тим паче на тлі дедалі більш шовіністичної риторики у таборі «ендеції»⁸⁹.

Збалансоване проголошення у програмі ППС національних і соціальних гасел, що мали у підсумку посприяти досягненню польської незалежності та розбудови нової демократичної держави, стало привабливим і для юного на той момент Ю. Пілсудського, який від самого початку існування партії був її активним членом. Тоді для партії, як особисто й для майбутнього Начальника держави, найбільшим противником поляків була Російська імперія. Зокрема, 1894 р. на шпальтах газети «Робітник» («Robotnik») з'явився нарис Ю. Пілсудського, у якому він недвозначно заявив: «...найбільшим ворогом робітничого класу є російський царизм, який нав'язав варварські закони»⁹⁰. Він вважав, що російські порядки, запроваджені на польських теренах, цілковито втілилися у «засиллі російських чиновників, національному гнобленні, яке гальмує природний розвиток краю, придушенні навіть найменших виявів свідомості»⁹¹. За таких обставин, на думку юного тоді соціаліста, союзниками польського народу у національно-визвольній боротьбі мали стати інші, пригноблені російською деспотією народи⁹².

Сприятливі обставини втілити декларації у життя, здавалось би, з'явилися у час розгортання російсько-японської війни 1904–1905 рр. На тлі військових дій, послуговуючись принципом «ворог мого ворога – мій друг», Ю. Пілсудський вирішив налагодити контакт із офіційним Токіо. Так, вже 1904 р. з'явився його «Меморіал», адресований японському уряду, у якому автор наголосив на необхідності використання у боротьбі проти Росії «неросійських» народів, які проживали у регіоні між Чорним та Балтійським морями, і зазначивши, що саме Польща мусить у цій боротьбі зайняти позицію провідника як сторона, що мала у минулому тривалий досвід організації федераційної Речі Посполитої⁹³. У результаті, за словами Ю. Пілсудського, не лише буде виконана польська цивілізаційна місія у контексті здобуття незалежності, але Російська імперія втратить раніше загарбані землі, що суттєво її ослабить, і вона перестане бути небезпечним сусідом⁹⁴.

Лише словами справа не обмежилася. Вже у липні 1904 р. Юзеф Пілсудський прибув до Токіо з метою презентувати уряду Кацура Таро свій план організації у Польщі та на інших поневолених Росією теренах національного повстання і здобуття підтримки з боку японців у вигляді постачання зброї, амуніції, військових інструкторів для ППС. Однак японська сторона відмовилася допомагати Ю. Пілсуд-

⁸⁹ Program partyjski (1892). URL: <https://polskapartiasocjalistycznawroclaw.wordpress.com/historia-pps/deklaracja-programowa-pps/socjalisci-pod-zaborami/program-partyjski-1892/> (дата звернення: 21.11.2020).

⁹⁰ Serwatka T. Opinię Józefa Piłsudskiego na temat bolszewików i Rosji Sowieckiej. *Niepodległość*. Warszawa, 2005. T. LV. S. 335–347.

⁹¹ Piłsudski J. *Pisma zbiorowe*. Warszawa, 1937. T. 1. S. 79–80.

⁹² Комар В. Юзеф Пілсудський і його соратники в боротьбі за незалежність Польщі напередодні Першої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Вип. 26. С. 133–139.

⁹³ Referat o zagadnieniu prometejskim. 1940, 12 luty. *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza / oprac., wstęp i przyp.: A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur*. Kraków, 2000. S. 56.

⁹⁴ Piłsudski J. *Pisma zbiorowe*. T. 2. S. 253.

ському у реалізації його програми, погодившись лише на розвідувальну співпрацю та пообіцявши надати субсидії й інструкторів для польських військових формувань у Швейцарії⁹⁵.

Тим часом у листопаді 1906 р. Ю. Пілсудський став керівником ППС-революційної фракції (на протигагу ППС-лівіці). Тоді партія тісно співпрацювала з литовськими, латвійськими, білоруськими та українськими соціалістами на платформі спільної боротьби з російським царизмом. Майбутній Начальник Другої Речі Посполитої наголошував, що вся його діяльність була продовженням традицій польських повстань XIX ст., що відбувалися під гаслами «За вашу і нашу свободу!» – із завданням визволення з російської сфери впливу не лише поляків, але й інших підневільних народів, особливо сусідніх до Польщі⁹⁶.

Варто зауважити, що й після 1906 р. Ю. Пілсудський та його прибічники з революційного крила ППС залишалися прихильниками федеративної побудови майбутньої Польщі, де поляки формували би союз з українцями, литовцями і білорусами. Саму ж федерацію передбачалося перетворити після досягнення розпаду Російської імперії на низку національних держав (українську, литовську, білоруську), які приєдналися би до Польщі. По суті, йшлося про відродження державної структури за прикладом Речі Посполитої (і, якщо би була така можливість, у її межах станом до першого поділу 1772 р.), яка завдяки приєднаним «східним кресам», що мали відігравати роль своєрідної «буферної зони» на Балто-Чорноморському просторі, захистила би власне польські етнічні терени від загрозливого російського сусіда. Заразом передбачалося, що Польща в союзі з Литвою, Білоруссю та Україною стане гарантом безпеки у регіоні Центрально-Східної Європи⁹⁷. Утім, прикметно, що Східну Галичину у революційній фракції ППС, як і у таборі «ендеції», вважали споконвічною польською землею, її місце вбачали не у федерації, як це було, наприклад, із Наддніпрянською Україною, а безпосередньо у складі польської частини майбутнього федеративного утворення⁹⁸.

Тим часом розпочалась Перша світова війна. Рупором пропаганди тодішніх візій Ю. Пілсудського стала газета «Widnokrąg» («Обрій»), особливо, в 1916 р., коли її головним редактором обрали Тадеуша Голувка – товариша по партії і його ідейного соратника. Він не лише спостерігав за процесами національного відродження поляків, а й сприяв їхньому формуванню засобами друкованого слова. Тадеуш Голувко надавав великого значення резолюції, яка була ухвалена у Варшаві на народному вічі 3 вересня 1916 р., у якій волею народу проголосили створення польського уряду й армії для боротьби з Росією для здобуття незалежності Польщі⁹⁹.

У цих процесах Т. Голувко прослідковував спадкоємність польських традицій, формування яких, на його думку, було започатковано під час польського повстання 1830–1831 рр. Йому в перспективі вимальовувалися «милі серцю обриси переможної Польщі у триумфальному поході на Київ і Петербург». Звідси виростало

⁹⁵ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі... С. 70–71.

⁹⁶ Piłsudski J. Pisma Zbiorowe. T. 5. S. 147.

⁹⁷ Charaszkiwicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921. *Niepodległość*. Londyn; Nowy Jork, 1974. T. 9. S. 251.

⁹⁸ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі... С. 70–71.

⁹⁹ Hołówko T. Co dały wiece w Filharmonii? *Widnokrąg*. 1916. 12 października. S. 1.

захоплення Польськими легіонами, які були створені під керівництвом Ю. Пілсудського 1914 р. із початком світової війни й мали стати основою армії незалежної Польської держави. Крім цього, Т. Голувко на сторінках газети пророкував усім, хто «не пізнав щастя боротьби проти Росії», що настає слушна хвилина, коли «польська армія впише нові сторінки у вінок слави польської зброї»¹⁰⁰.

Прагнення незалежності Польщі втілено в т. зв. ухвалі польського народу, адресованій Центральним державам, що була проголошена 22 жовтня 1916 р. у Варшавській філармонії. На думку Т. Голувка, ця подія стала вираженням величезної духовної революції, яку пережив польський народ за попередні 2 роки війни. Водночас зміцнювалися переконання, що головним ворогом поляків залишається Росія. У тодішній пресі відзначалося, що у момент проголошення Польської держави Росія не лише втратить 12 млн своїх підданих, але й отримає кількामільйонну армію запеклих ворогів. Т. Голувко передбачав, що, крім поляків, звільняться «з-під ярма російського абсолютизму й інші поневолені народи на окраїнах Росії»¹⁰¹.

На завершальному етапі Першої світової війни віра у неминучість відродження Польщі захопила лідерів провідних держав світу, які хотіли використати польське питання у своїх інтересах. У Варшаві 5 листопада 1916 р. урочистим Маніфестом від імені монархів Німеччини – Вільгельма II Гогенцоллерна Австро-Угорщини – Франца Йосифа I Габсбурга було задекларовано відновлення Королівства Польського. У ньому, зокрема, йшлося про створення на польських землях, віддвоєваних у Росії, спадкової монархічної держави з конституційним устроєм¹⁰². Питання кордонів відновленої Польщі залишалося відкритим, а нова Польська держава мала взяти на себе зобов'язання створити власну армію, яка була б союзником Німеччини й Австро-Угорщини. Ю. Пілсудський позитивно сприйняв цю звістку, оскільки в його оточенні прибічники сподівалися, що за допомогою Центральних держав полякам вдасться остаточно виступити проти Росії і здобути незалежність¹⁰³.

Тим часом у відповідь на Маніфест 5 листопада у грудні 1916 р. російський імператор Микола II Романов (1894–1917) висловився за «вільну» Польщу під протекторатом Росії. Президент США В. Вільсон, який до цього без особливих симпатій ставився до поляків, під час виборчої кампанії 1916 р. пообіцяв їм деякі поступки. Зрештою, популярний в Америці польський піаніст І. Падеревський зумів здобути прихильність в оточенні президента й заохочував його до захисту польської справи. Вже 8 січня 1917 р., презентуючи у залі Конгресу США свої «Чотирнадцять пунктів», В. Вільсон, з-поміж іншого, заявив про необхідність створення об'єднаної, незалежної і самостійної Польщі.

Так, у протилежних військових таборах напередодні завершення світової війни визріла компромісна пропозиція щодо відродження Польщі, яка, своєю чергою, спонукала до узгодження політичних позицій і всередині польського політичного табору, насамперед між «ендеками» та прихильниками Ю. Пілсудського,

¹⁰⁰ Hołowko T. Nieśmertelny czar. *Widnokrąg*. 1916. 23 października. S. 1–4.

¹⁰¹ Hołowko T. W przededniu powstania państwa polskiego. *Widnokrąg*. 1916. 4 listopada. S. 3.

¹⁰² Chwałba A. Historia Polski. 1795–1918. Kraków, 2000. S. 578–579.

¹⁰³ Hołowko T. Państwa centralne a demokracja polska. *Widnokrąg*. 1916. 21 listopada. S. 1; Piłsudski J. List Józefa Piłsudskiego. *Widnokrąg*. 1916. 13 listopada. S. 6.

для створення потужної єдиної польської платформи й участі у дипломатичних баталіях повоєнного часу, зокрема у контексті конкуренції з українським національним рухом.

Отже, не менш впливовою і популярною, аніж концепція «ендеків», була «федераціоністська» програма лідера ППС Ю. Пілсудського. Суть цієї програми полягала у тому, щоб унаслідок ліквідації царизму та колапсу Російської імперії відновити у Центрально-Східній Європі Польську державність – фактично, у форматі такої собі Другої Речі Посполитої. Передбачалося, що відроджена держава функціонуватиме на «федеративних» засадах, а до неї будуть входити польські, литовські, білоруські й українські землі. У таборі Ю. Пілсудського декларували добровільне входження до складу майбутньої держави, втім провідна роль у такій конфігурації врешті відводилася польському чиннику. Останній і мав координувати створення на теренах об'єднаних Польщі, Литви, Білорусі та України гаранта безпеки у Центрально-Східній Європі та бути запобіжником від загрозового російського сусіда (незалежно від того, яка зі сил – «біла» чи «червона» – в результаті виграла би у громадянській війні у Росії).

У ВИРІ РЕВОЛЮЦІЙ ТА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

2.1. Польські візії до Української революції 1917–1921 років

Завершення Першої світової війни стало каталізатором не лише для активізації польського національного руху, який до кінця глобального протистояння дозрів до відродження польської державності, але й для інших народів на просторах імперій, що розпадалися.

Серед них була й українська нація, адже з початком революційних потрясінь, які охопили Російську імперію у березні 1917 р., а також із активізацією відцентрових процесів в Австро-Угорській імперії восени 1918 р. у загальноукраїнському масштабі створювалися та діяли українські органи влади, реалізовувалася діяльність політичних партій та громадських інституцій, значна увага приділялася відродженню культури, що в загальному контексті переросло у події, які самі їхні учасники назвали Українською революцією. У результаті відбулося створення незалежної Української Народної Республіки (УНР), становлення Української Держави Павла Скоропадського, відновлення УНР і формування української державності на колишніх підавстрійських українських теренах у форматі Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), а згодом – й апогей цих процесів – Злука обох частин України у межах однієї держави після багатостолітнього періоду бездержавності та роз'єднання¹⁰⁴.

Згадані процеси підтверджували, що український чинник не потрібно ігнорувати жодному з її сусідів, які так чи так в межах своїх національних проєктів виголошували плани щодо українських теренів та їхнього населення. Беззаперечно, що польські підходи до перебігу Української революції відігравали одну з найпомітніших ролей, а на окремих її етапах – почасті й визначальну. Польська ж сторона розглядала «українське питання» у двох площинах: окремо стосовно теренів Наддніпрянщини і Східної Галичини.

¹⁰⁴ Наприклад див.: Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення. *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 23–46; Нариси історії української революції 1917–1921 років / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький та ін. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. 390 с.; Нариси історії української революції 1917–1921 років / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький та ін. Київ: Наукова думка, 2012. Кн. 2. 464 с.; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. Львів: Вид-во: «ОЛІР», 1995. 368 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999. 976 с.

Роман Дмовський на початку революційних процесів у Російській імперії навесні 1917 р. ніяк не рефлексував на утворення Української Центральної Ради (УЦР) у Києві, а розглядав ці події винятково у загальноросійському ключі. Зокрема, внаслідок революційних перипетій 1917 р., на думку лідера «ендеків», Росія була тимчасово послаблена, що унеможливило на деякий час її територіальну експансію та повернення до своїх колишніх кордонів на Заході станом на 1914 р.¹⁰⁵

Українська революція як окреме явище вперше потрапила до центру уваги Р. Дмовського лише у липні 1917 р. – після проголошення двох універсалів Української Центральної Ради. У листі до головного представника інтересів «ендеків» у Наддніпрянській Україні Йоахіма Бартошевича ідеолог польської націонал-демократії відзначав: «Ми є свідками висунення на порядок денний може найважчої справи, яку бачила Європа – справи української. До нас доходять тут [в цей час Р. Дмовський перебував у Лондоні – П. А.] тільки часописні повідомлення. Тому не маємо даних на те, щоб сформувати собі відповідне уявлення ні про силу, ні про характер руху, ні про територію, на якій він поширений, ні про сутність його ставлення чи то до Росії, чи до Польщі, чи нарешті до Німеччини. А це справа першочергового значення для нашого національного майбутнього. Спекулювання небагато допоможе без потрібних даних. Здається, війна триватиме ще дуже довго. З одного боку, німці досить сильні, з другого, в антантських союзників поглиблюється переконання, що без великої, вирішальної перемоги вони програють політично. Ясна річ, що після розкладу російської могутності, нині, безсумнівно, німці стануть володарями цілого Сходу Європи, якщо не виросте для них новий суперник на Сході. Таким успішним суперником може бути тільки Польська держава, коли вона буде сильна і в своїй політиці дійсно незалежна»¹⁰⁶.

Характерно, що Польський комітет виконавчий на Русі (ПКВ) – політична організація «ендеків» у Наддніпрянщині, створена 6 березня 1917 р., яку власне очолював Й. Бартошевич – впродовж весни–літа 1917 р. кардинально змінював свої оцінки діяльності Української Центральної Ради.

Зокрема, протягом березня – початку липня 1917 р. позиція «ендеків» в українському питанні була вичікувальною і ситуативною. Це було зумовлене, з одного боку, офіційно проголошеною проросійською орієнтацією та підтримкою російського Тимчасового уряду, а з іншого – прагненням негайного забезпечення прав національного самовизначення народів Російської імперії. Наприклад, у відозвах до Центральної Ради від 17 та 19 березня 1917 р. унікали чітких формулювань власного бачення майбутнього державного устрою України, а з іншого – були виразно помітні розходження з позицією Тимчасового уряду в справі перебудови державного механізму Російської імперії. Так, у заяві від 17 березня 1917 р. зазначено: «Всім радісним для нас дні, коли свободний тепер російський народ признав наше право на самостійне політичне життя, простягаємо до Вас руку, Браття Українці, як до найближчих сусідів нашої рідної землі. Вперше можемо порозумітись щиро, як два рівні народи, які при помочі Божій матимуть незабаром кожний в своїй власній хаті власну силу і власну волю». У відозві від 19 березня 1917 р. йшлося: «... свобода

¹⁰⁵ Wapinski R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku. Gdańsk, 1997. S. 148–149.

¹⁰⁶ Р. Дмовський про українську справу. *Діло*. 1939. 19 січня. С. 6.

заблестіла для всіх нас ... В хвили, коли починається нове життя, прийміть Браття Українці, наші щирі пожелання щоби Ваш гарний край, став свобідним, осьвіченим і щасливим. Хай живе свобідна Україна!»¹⁰⁷. Дещо поміркованіше і менш оптимістично звучали привітання Українського національного конгресу від 6 квітня 1917 р.: «... сім'я свобідних народів, це поки що діло будучих днів ... Від висліду війни залежить сьгодні воля всіх пригнічених народів, між ними Ваша і наша». Водночас наголошено на проросійській орієнтації та очікуванні перемоги російської армії на фронті. Характерно, що в жодному з трьох вищезгаданих документів не зазначено ні про автономію, ні про федерацію. Це можна пояснити тим, що, вочевидь, у ПКВ очікували реакції Тимчасового уряду на дії Центральної Ради¹⁰⁸.

Проте, коли стало зрозуміло, що Українська Центральна Рада недвозначно взяла курс на розбудову української автономії без погодження з Тимчасовим урядом (проголошення I Універсалу, створення Генерального Секретаріату, поширення впливу на місцях), ПКВ кардинально змінив свою позицію, виступивши 30 червня 1917 р. із заявою, у якій висловили вітання «стремлінню братнього українського народу до політичного визволення» та зазначили, «що поляки, вважаючи споконвічними горожанами цього краю, готові працювати спільно при закладанні основ власного життя українського народу з забезпеченням прав польської національної меншости на Україні». Тобто у виборі між Тимчасовим урядом та УЦР врешті зробили ставку на останню, визнавши за нею на певний час реальну владу в Україні. Однак вже 12 липня ПКВ відмовився від співпраці з Центральною Радою та оголосив право польського народу на внутрішню національно-культурну автономію в Україні. Після проголошення УЦР III Універсалу від 20 листопада 2017 р. до цих заяв ПКВ додалися й вимоги захисту польських соціально-економічних інтересів в УНР, оскільки проголошений документ скасовував поміщицьке землеволодіння¹⁰⁹.

Так, наслідком подій жовтня–листопада 1917 р. і реакції на ці події стала зміна ставлення до українського питання всіма польськими політичними силами України. Загострення дискусій навколо соціально-економічних проблем виштовхнуло проблему української державності на другий план, державотворча діяльність Центральної Ради перестала бути принциповим інтересом усіх польських політичних сил України. З цього часу їхня позиція у справі української державності стала ситуативною – вони її, як і раніше, підтримували (або хоча б не заперечували), але лише доти, поки вона гарантувала і узаконювала права польської національної меншини. Одним із небагатьох чинників, який багато в чому зумовлював продовження співпраці поляків України з Центральною Радою, залишався Віце-секретаріат польських справ, створений ще влітку 1917 р. при Генеральному Секретаріаті, що якраз і координував діяльність зі створення польської національно-культурної автономії¹¹⁰.

Однак наскільки такий підхід був щирим із польського боку, може свідчити той факт, що дещо пізніше, на початку 1919 р., під час зустрічі з Р. Дмовським у Парижі,

¹⁰⁷ Гай-Нижник П., Потапенко М. Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР (1917–1918 pp.). URL: <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/176doc.php> (дата звернення: 23.11.2020).

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само.

Й. Бартошевич стверджував, що «ніколи не існувало жодної самостійної української держави, як і не було українського народу. Якщо була би заснована незалежна Україна – був би це витвір штучний і нетривалий і ніс би в собі зародки великої небезпеки для Польщі»¹¹¹.

Тим часом українське питання, а точніше – роль «української квестії» в історичній долі поляків – стало основою англومовної статті Р. Дмовського «Польща стара і нова» («Poland old and new»), що побачила світ на сторінках книжки «Russian Realities & Problems» у Кембриджі 1917 р. – у час революційних подій в Україні. Хоча саме дослідження тематично не присвячене тогочасним процесам, але трактування Р. Дмовським минулого багато у чому пояснює його ставлення до українства загалом. Так, на думку автора публікації, тривале протистояння поляків за українські терени призвело до появи на цій території двох нових прошарків. По-перше, внаслідок боротьби польської шляхти з кочівниками в українських степах з'явилася нова потужна сила – магнати, які зі своїми власними військовими формуваннями спочатку були надійною опорою для державної стабільності Речі Посполитої, однак згодом стали для неї ж і загрозою. По-друге, у ситуації перманентної небезпеки з боку татар у Дикому Полі з'явилася специфічна військова організація – козацтво, яке також із ситуативних захисників Польсько-Литовської федеративної держави перетворилося на велику для Речі Посполитої небезпеку¹¹².

Становлення на початку 1918 р. на Сході Європи самостійної України (спершу у форматі УНР, а потім – Української Держави П. Скоропадського) Р. Дмовський оцінив неприязно та з пересторогою, оскільки, на його думку, цей факт міг зашкодити справі вдалого вирішення польської справи на міжнародній арені та формуванню сприятливих кордонів відновленої Польщі. Особливе занепокоєння у нього викликали переговори у Брест-Литовську. Так, у листі до Ігнація Падеревського від 3 лютого 1918 р. він зазначав: «... ми сидимо тихо останнім часом через переговори у Брест-Литовську. Можна очікувати, що якщо німцям вдасться укласти окремих мир із Росією, східний польський кордон, визначений цим миром, міг би залишатися без змін і загалом після миру. Це більше, ніж імовірно. Тож, ми вважаємо, що нам потрібно тепер залишити Варшавському уряду [Регентській раді – П. А.] максимально можливу свободу, в діях на користь досягнення влаштованого можливого кордону, якнайдалі посуного на схід. Можливо, він нічого не зробить ... але ні в чому не можна бути впевненим»¹¹³.

Особливо неприйнятною для ідеолога «ендеції» була поява на цьому міжнародному форумі української делегації, щобільше – підтримка німецькою стороною її територіальних претензій. Як наслідок, Холмщина та Підляшшя, які, на переконання Р. Дмовського, мали би стати невід'ємною частиною Польщі, згідно з умовами Берестейського договору від 9 лютого 1918 р. між Центральними державами та УНР, приєднувалися до останньої. Водночас Галичина, Буковина й Закарпаття мали стати окремими коронними землями на правах автономії у складі Австро-Угорщини, що також загрожувало полякам втратою можливості включити Східну Галичину та інші спірні терени до своєї відродженої держави.

¹¹¹ Białokur M. *Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza*. Toruń, 2005. S. 223.

¹¹² Dmowski R. *Poland, Old and New. Russian Realities and Problems* / ed. J. D. Duff. Cambridge, 1917. S. 103.

¹¹³ *Historia dyplomacji polskiej*. Warszawa, 1982. T. 3: 1795–1918. S. 920–921.

На думку очільника ПНК, такий крок був здійснений Німеччиною, щоб завдяки підтримці УНР, а пізніше – Гетьманату П. Скоропадського максимально ослабити на Сході Європи як польський, так і російський чинники, а відтак – досягнути своїх (німецьких) геополітичних інтересів у регіоні. Пізніше Р. Дмовський у контексті угоди у спогадах зазначав: «Українська держава була необхідна німцям для їхніх планів ... Створення держави так, як це було на початку 1918 року з Україною, історія ще не бачила ... З початку дипломатичної історії світу нікому так легко не довелося зробити територіальні придбання за мирними перемовинами»¹¹⁴. З огляду на це, лідер польських «ендеків» переконував, що угода з українськими делегатами для німецької сторони була стратегічно ціннішою та важливішою за підписання Брест-Литовського договору з представниками радянської Росії 3 березня 1918 р.¹¹⁵

Офіційна реакція ПНК на події у Бересті не забарилася: 12 лютого 1918 р., із подачі Р. Дмовського, комітет засудив підписання Брест-Литовського договору, ствердивши, що документ мав антипольське спрямування¹¹⁶. А 28 лютого 1918 р. ПНК ухвалив програму дій, націлених на знищення будь-яких спроб появи на карті Європи самостійних Української та Литовської держав, «охорону» земель Литви та Русі від поширення на цих теренах німецьких впливів (прямих чи опосередкованих), що врешті уможливило би їхнє навернення до польських, а на сході – російських сфер впливу¹¹⁷.

Черговим прикладом настанов Р. Дмовського щодо революційних процесів на українських теренах став текст ноти ПНК до уряду Великої Британії від 13 листопада 1918 р., який стосувався «українського питання» та був написаний, по-перше, на тлі загострення польсько-українського конфлікту на початку листопада у Східній Галичині, а по-друге, завершення Першої світової війни та перемоги держав Антант над Центральними державами. У згаданому документі зазначалося, що переможені Німеччина та Австрія, намагаючись вирішити «польське питання» на свою користь, всіляко підтримували українців, а останні, мовляв, від самого початку війни стали їхніми союзниками, тому, зі свого боку, перешкоджали об'єднанню відновленої Польщі. Зокрема, начебто саме за допомогою Німеччини українці зайняли Львів і Перемишль на початку листопада 1918 р., а українські військові формування у цьому регіоні очолював німецький кандидат на український трон – Вільгельм Габсбург-Лотрінген (Василь Вишиваний), та й саме війсьکو, мовляв, складалося здебільшого з німців і австрійців, що й вказувало, хто насправді був ініціатором створення українського руху.

Загалом головною ідеєю ноти було переконання, що заради послаблення Польщі Центральні держави дали дозвіл на створення самостійної Української держави, якою реально керували німці. Звідси нібито і згода Німеччини на приєднання Холмщини та Підляшшя до України, яке закріплене у Брест-Литовському мирному договорі 1918 р., а також небажання сприяти включенню Галичини до Польщі,

¹¹⁴ Dmowski R. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. Pisma. Częstochowa, 1937. T. VI. Cz. II. S. 66–67.

¹¹⁵ Dmowski R. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. Warszawa, 1925. S. 367.

¹¹⁶ O Niepodległą i granice. Warszawa; Pułtusk, 2007. T. 6: Komitet Narodowy Polski. *Protokoły posiedzeń 1917–1919*. S. 389.

¹¹⁷ Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського... С. 155.

хоча навіть східна частина цього краю була інтегральною частиною Польщі ще з XIV ст.¹¹⁸.

Вищезгаданий меморандум суттєво перекручував факти (наприклад, Львів та Перемишль українцям так і не вдалося повноцінно зайняти, а В. Габсбург у цей час перебував на Буковині), однак наочно демонстрував, наскільки Р. Дмовський (а у тому, що головний автор ноти саме він, сумніву немає), був переконаний, що події Української революції – це винятково наслідки німецько-українського альянсу, спрямованого проти поляків, а не етап органічного розвитку національного руху українців.

Щобільше, за логікою ідеолога «ендеції», факт підписання УНР Брест-Литовського договору («сепаратного», за визначенням Р. Дмовського) автоматично перетворював її на союзника Центральних держав, а відтак – за результатами світової війни українську сторону варто було сприймати, як одну з переможених країн щойно завершеного глобального протистояння¹¹⁹.

Грунтуючись на таких переконаннях, Р. Дмовський у складі польської дипломатичної делегації поїхав на Паризьку мирну конференцію, що тривала з 18 січня 1919 р. до 21 січня 1920 р., а упродовж січня–квітня 1919 р. її очолював¹²⁰.

Для великих держав на мирній конференції у Парижі українське питання, на відміну від польського, мало другорядне значення, його розглядали переважно у руслі ідеї формування «санітарного кордону» між Європою і більшовицькою Росією. Крім того, західні держави мали на меті підтримати російський «білий» рух. Тому жодна з українських вимог не мала вигідного підґрунтя для того, щоб бути реалізованою рішенням мирної конференції. Добре усвідомлюючи цей факт, польська дипломатія вміло використовувала суперечності у таборі країн-переможниць, намагаючись завдяки залякуванням Антанти більшовицькою загрозою зі сходу довести необхідність створення якомога могутнішої Польщі¹²¹. У цьому контексті очолювана Р. Дмовським польська делегація на зовнішньополітичній арені мала на меті два генеральні завдання: знищення Німеччини на заході і знищення України на сході¹²².

Роман Дмовський на міжнародному форумі презентував українців винятково як союзників німців та більшовиків, які, своєї чергою, не давали змоги полякам належно розбудовувати свою державність¹²³. Самих українців характеризував, як анархічний, недорозвинутий народ, позбавлений власної інтелігенції, бездержавний, а уряд ЗУНР залежно від ситуації зображував або «германофільським», або «більшовицьким». Цікаво, що у польських дипломатичних документах почасти цілеспрямовано терміном «українці» позначали лише українців Наддніпрянщини, а українське населення Схід-

¹¹⁸ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Рим, 1989. С. 220.

¹¹⁹ Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.: dokumenty i materiały / Komp.: R. Bierzanek, J. Kukułka. Warszawa, 1967. Т. 2. С. 218–219.

¹²⁰ Зелінський М. Дипломатична діяльність Романа Дмовського у вирішенні «Українського питання» на Паризькій мирній конференції (1919–1920). *Чорноморський літопис*. 2013. Вип. 8. С. 13.

¹²¹ Соловйова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 242.

¹²² Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / пер. з пол. Є. Петренка. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. Т. 1. С. 53–54.

¹²³ Żurawski P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919. Warszawa: Wyd. Naukowe Semper, 1995. S. 20.

ної Галичини – винятково русинами¹²⁴. Вочевидь, у такий спосіб польська сторона намагалася наголосити західним державам, що східно-галицькі українці є відмінною від наддніпрянських українців етнічною спільнотою, що мало би продемонструвати штучний характер проголошеного 22 січня 1919 р. Акту Злуки УНР із ЗУНР.

В умовах, коли політичне керівництво країн Заходу загалом погано уявляло собі, що таке «українська справа», а брак достовірної інформації довкола подій в Україні призводив до того, що головні гравці часто приймали рішення на основі плумачень представників комісії Антанти, створених спеціально для цього, а також польських політиків, значущість такої, без перебільшення, інформаційної фальсифікації важко було переоцінити. Тим більше, що вона мала очевидні результати – українська делегація з'єднаної УНР так ніколи і не була офіційно визнана повноправним суб'єктом конференції¹²⁵.

Розгляд польських справ на конференції розпочався 29 січня 1919 р. із промови Р. Дмовського перед представниками великих держав на Раді Десяти, яка складалася з глав урядів і міністрів закордонних справ США, Великої Британії, Франції, Італії та Японії. Лідер «ендеків» презентував перед Найвищою Радою Антанти «Ноту у справі західних кордонів Польської держави», що передбачала «історичний принцип» при визначенні кордонів Польщі. Зокрема, у руслі «українського питання» голова польської делегації доводив, що Галичина віддавна була польською територією, яка завжди належала полякам. Навіть Східна Галичина, яка, хоч у 1091 р. до 1340 р. і належала до складу Давньої Русі, на думку Р. Дмовського, була невід'ємною частиною польського цивілізаційного простору. Щобільше, десь перекручуючи, а десь і фальсифікуючи статистичні дані щодо чисельності та етнічного складу населення регіону на початку ХХ ст., ідеолог «ендеції» намагався донести державам-переможцям, що у Східній Галичині «руське» (українське) населення хоч і становило 58,6 % від загальної чисельності у східній частині краю, загалом у Галичині воно було національною меншиною¹²⁶. Крім цього, за його «підрахунками», чисельність української інтелігенції становила лише 16 тис. осіб, у той час, як польської – 465 тис. (sic!), що начебто підтверджувало факт нездатності українців до самостійного формування органів управління та самоврядування, як і до розбудови власного державного суверенітету у Східній Галичині¹²⁷.

Унаслідок складності вирішення польського питання між 12 та 16 лютого 1919 р. країни Антанти створили спеціальну Комісію у справах Польщі під головуванням колишнього французького амбасадора у Берліні Жуля Камбона та його заступника – генерала Анрі ле Ронда. Одним із головних завдань створеної комісії стало вирішення територіальної суперечки між поляками й українцями за вплив у Східній Галичині¹²⁸.

¹²⁴ Стахів М. Західна Україна: нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Скрентон, 1960. Т. 5. С. 41.

¹²⁵ Соловійова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів... С. 243.

¹²⁶ Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919, zebrane i wydane przez Sekretariat Jeneralny Delegacji Polskiej. Paryż, 1920. Cz. I. Program terytorialny Delegacji. S. 113.

¹²⁷ Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec Litwy, Białorusi i Ukrainy, 1918–1919. Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. S. 40.

¹²⁸ Зелінський М. Дипломатична діяльність Романа Дмовського... С. 15.

Уже 25 лютого 1919 р. у листі до Ж. Камбона Р. Дмовський окреслив територіальні вимоги польської делегації: на заході – приєднання всієї Західної Пруссії, частини Верхньої Сілезії та Гданська, а на сході – Східної Галичини, частини Волині, більшої частини Мінської, Віленської губерній та частини Вітебської¹²⁹.

А 28 лютого 1919 р. польська делегація виступила перед Комісією з новою ноєю, у якій вкотре Східна Галичина трактувалася польською територією з переважним польським елементом від «найдавніших часів». Роман Дмовський наголошував, що 91 % українців у цьому краї були селянами або сільськогосподарськими робітниками, а отже, у місцевих українців не було належно розвинуте почуття національної самосвідомості, а український національний рух як явище є негативним і має штучне походження завдяки німецькому та австрійському впливу у цьому регіоні. Висновок ноти стверджував, що поляки краще, ніж українці, здатні управляти Галичиною і краще спроможні забезпечити експлуатацію основних природних багатств цього регіону – нафти і калієвої руди¹³⁰.

Через декілька днів, 2 березня 1919 р., у Парижі пройшло засідання ПНК, на якому провідні польські політичні сили виробили узгоджену позицію щодо майбутніх східних кордонів Польщі. У справі Литви перемогу одержала федеративна концепція прибічників Юзефа Пілсудського, а відтак було прийнято рішення про включення етнічної Литви до складу відновленої Польської держави на федеративних умовах. Водночас стосовно Білорусі та Східної Галичини 10 голосами проти 4 була схвалена інкорпораційна пропозиція Р. Дмовського щодо входження цих територій до складу Польщі¹³¹.

Наступного дня, маючи підтримку і з боку «ендеків», і від прибічників Ю. Пілсудського, польська делегація на чолі з Р. Дмовським подала чергову територіальну програму країнам Антанти, згідно з якою східний кордон Польської держави мав проходити від порту Лієпяя до Полоцька і далі на південь по р. Березина до Прип'яті, аж до р. Ужці на південному заході, створюючи у такий спосіб загальний польсько-румунський кордон по Дністру. Пропонувалося, щоб білоруський Мінськ і український Кам'янець-Подільський перейшли під контроль поляків. Що ж стосувалося територій, розташованих далі на схід від «лінії Дмовського», то їх, на думку лідера польського націонал-демократичного табору, було недоречно приєднувати до Польщі, бо це лише зменшило б її «цільність та міцність»¹³². Однак Комісія у справах Польщі 12 квітня 1919 р. відхилила пропозицію польської сторони, вирішивши ухвалити остаточне рішення тільки після встановлення у Росії законної влади.

Тим часом, упродовж лютого–березня 1919 р. тривали переговори представників російського «білого» руху (Російської політичної наради) з учасниками української делегації з метою створення єдиної антипольської позиції, у рамках якої пропонувалося польський східний кордон провести по лінії старого кордону Королівства Польського. Така спільна російсько-українська позиція з невеликими змінами цілком відповідала лінії кордону (т. зв. «лінії Керзона»), яку підтримувала

¹²⁹ Historia dyplomacji polskiej. Warszawa, 1995. T. 4: 1918–1939 / red. P. Łossowskiego. S. 104–105.

¹³⁰ Żurawski P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919. Warszawa: Wyd. Naukowe Semper, 1995. S. 20–21.

¹³¹ Czubiński A. Między Niemcami a Rosją. Poznań: Instytut Wschodni UAM, 2002. S. 117.

¹³² Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski... S. 131.

англійська дипломатія. Враховуючи цей факт, а також проросійську налаштованість представників держав-переможців і вагомість самого російського чинника на конференції, Р. Дмовський вирішив налагодити діалог із представниками «білого» руху. Це було особливо важливо в умовах, коли польська сторона хвилювалася через перспективу створення у Східній Європі «санітарного кордону» з держав, які би відділяли Польщу від Росії (насамперед йшлося про можливу підтримку Заходом самостійної України). Досягнути домовленостей із росіянами, на думку Р. Дмовського, можна було шляхом дотримання ПНК вищезгаданої своєї ж ухвали від 28 лютого 1918 р. щодо знищення будь-якою ціною спроб появи на мапі Європи самостійної України й Литви, зокрема зі встановленням на сході безпосереднього кордону між Польщею і Росією, об'єднаних спільною ідеєю боротьби з «українізмом»¹³³.

Утім, прикметним щодо ставлення «білих» росіян до «українського» та «польського» питань у Європі стало звернення російської політичної делегації до учасників конференції під назвою «Записка щодо польського питання». У ній росіяни юридично й фактично визнавали державність Польщі, виступали з пропозицією створення сильної Польської держави на базі всіх польських земель, що раніше належали Центральним державам, були не проти, щоб майбутня Польща мала вихід до Балтійського моря і володіла містом-портом Гданськ, однак натомість російські делегати вимагали, щоб поляки «позбулися бажання мати в своєму складі чужинні народності – литовську та руську», зокрема, щоб Холмщина, Буковина та Східна Галичина відійшли до Росії¹³⁴. Вочевидь, на такі умови польська сторона не поспішала погоджуватися, тим паче, що у самій Росії досі тривала війна «білого руху» із більшовиками, і ще поки було не зрозуміло, яка зі сторін здобуде остаточну перемогу.

Тим часом у березні 1919 р. відбувся переломний момент у вирішенні східногалицького питання, адже тоді кардинально змінилася військова ситуація на польсько-українському фронті. Після підписання у лютому перемир'я між німцями й поляками польська сторона почала перекидати свої війська із Західної Польщі до Східної Галичини. Окрім того, наприкінці березня – на початку квітня 1919 р. на конференції досягли рішення про перекидання з Франції до Польщі вояків армії ген. Юзефа Галлера¹³⁵. Найвища Рада Антанти 17 березня 1919 р. дозволила полякам перевезення зброї до Східної Галичини¹³⁶. Заразом 24 березня 1919 р. польська сторона отримала чергову підтримку з боку міністра закордонних справ Франції Стефана Пішона, який своєю заявою щодо українського питання змусив керівників конференції віддати голоси полякам. Напередодні, 21 березня 1919 р., в Угорщині було проголошено радянську владу на чолі з Бела Куном. Планувалося об'єднання її з комуністичними режимами України та Росії. Навесні 1919 р. Червона армія успішно відтіснила війська УНР до р. Збруч. Існувала реальна загроза прориву

¹³³ Dmowski R. *Polityka polska i odbudowanie państwa. Pisma*. Częstochowa, 1937. T. VI. Cz. II. S. 86.

¹³⁴ Нам И. *Международные аспекты национальной политики российского правительства (ноябрь 1918–1919 г.)*. *Вестник Томского государственного университета*. 2008. № 310. С. 81–83.

¹³⁵ Зубачевский В. *Из истории становления Версальской системы: дипломатическая борьба вокруг проблемы выхода Польши к морю накануне и в период Парижской мирной конференции*. *Советское славяноведение*. 1989. № 6. С. 8.

¹³⁶ Czubiński A. *Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921*. Opole: Instytut Śląski, 1993. S. 88.

більшовиків у Центральну Європу. Всі ці події давали додаткову перевагу польській делегації у вирішенні територіальних питань навколо східних кордонів Польщі¹³⁷.

Черговий етап польсько-українського протистояння розпочався у квітні 1919 р., коли за ініціативою американського президента Вудро Вільсона Рада Чотирьох ухвалила створення 2 квітня спеціальної комісії у справі польсько-українського конфлікту під головуванням члена англійської делегації прем'єр-міністра Південно-Африканського Союзу генерала Луїса Боти і сторонам конфлікту розіслали дипломатичні пропозиції щодо відновлення мирного діалогу.

У проміжку між 29 квітня та 12 травня 1919 р. відбулося 3 засідання миротворчої комісії, за результатами яких Л. Бота вручив польській делегації проєкт мирного розв'язання конфлікту в Східній Галичині, згідно з яким Львів відходив до Польщі, а дві третини території разом із Дрогобицьким повітом із родовищами нафти передавались українській стороні, на відміну від т. зв. «лінії Бартелемі», нав'язуваної ЗУНР наприкінці лютого 1919 р., згідно з якою полякам відходили міста Кам'янка-Струмилова (тепер Кам'янка-Бузька) і Бібрка, а також Миколаївський, Турківський та Дрогобицький повіти. Але, незважаючи на тиск Великої Британії і її попередження про труднощі, які чекатимуть Польщу на її західних кордонах у разі непідписання перемир'я з українцями, Р. Дмовський відхилив проєкт комісії, натомість затягуючи час, щоб польська армія встигла перегрупуватися для наступу у Східній Галичині у середині травня 1919 р. Як наслідок, підписання польсько-українського угоди, на яке вже погодилась українська сторона, так і не відбулося¹³⁸.

Польські війська 14 травня перейшли у генеральний наступ у Східній Галичині, який незабаром закінчився поразкою військ ЗУНР і втратою українцями цього регіону у липні того ж року. Визначальним для подальшої долі Східної Галичини стало рішення країн Антанти від 25 червня 1919 р. про передачу краю під тимчасове управління Польщі за умови надання їй автономії та проведення плебісциту. А вже 29 червня 1919 р. Р. Дмовський як один із двох польських представників (разом із прем'єр-міністром І. Падеревським) підписав від імені Польщі Версальський мирний договір. Цей день став зірковим часом у політичній діяльності лідера польської правниці й одним із найзнаковіших в історії польської дипломатії загалом, хоч у самій Польщі рішення Паризької мирної конференції стосовно надання автономного статусу Східній Галичині оцінили, як певний провал¹³⁹.

Варто зазначити, що Р. Дмовський продовжував відігравати помітну роль і на завершальному етапі розгляду «українського питання» на Паризькій мирній конференції, що тривала від серпня до листопада 1919 р. Тоді головним завданням польських дипломатів стало вирішення питання про лінію можливого кордону східногалицької автономії. Польська сторона намагалася цю лінію винести якомога далі на захід із метою включення до майбутньої автономної одиниці більшого відсотка польського населення, щоб незабаром було легше інтегрувати Східну Галичину безпосередньо до складу Польщі на стаціонарних умовах.

¹³⁷ Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського... С. 181.

¹³⁸ Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921. S. 90–96.

¹³⁹ Galuba R. Dyskusje nad statutem autonomicznym Galicji Wschodniej na konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 roku. *Sprawy Wschodnie*. 2004. Nr 2–3(6–7). S. 94–96.

Одним зі зразків тогочасних напрацювань лідера «ендеції» можна вважати проєкт, який він виклав у депеші від 1 серпня 1919 р. до віце-міністра закордонних справ Польщі Александра Скшинського. Роман Дмовський висунув такі головні положення польських умов: 1) Східна Галичина отримає автономію, її кордон пройде на південь і схід від Перемишля; 2) у Варшавському сеймі вона матиме рівноправне представництво з іншими землями; 3) буде створений автономний галицький сейм; 4) губернатор Східної Галичини матиме право вето на ухвали сейму. Крім того, пізніше планувався впровадження двох урядових мов у краю – польської та української¹⁴⁰.

Уже 25 вересня 1919 р. Р. Дмовський подав чергову ноту країнам Антанти щодо визнання прав Польщі на Східну Галичину. В цій ноті йшлося про причини польсько-українського протистояння у Східній Галичині. На думку лідера польських «ендеків», головна проблема польсько-української ворожнечі у цьому регіоні полягала насамперед у ненормальному і непропорційному розподілі земельної власності. З одного боку, велика земельна власність перебувала у руках польських землевласників, а з іншого – українське селянство було безземельним і малоземельним. Утім, керманич польської делегації, щоб остаточно переконати представників західних держав у необхідності передачі краю до польської сфери впливу, зазначав, що польський сейм вже ухвалив земельну реформу, яка усуне дисбаланс у сфері земельної власності у Східній Галичині, а отже, й основну причину польсько-українського конфлікту.

Наприкінці 1919 р. у контексті поразки антибільшовицьких сил у Росії геополітичне і стратегічне становище Польщі зміцнилось. Уже 22 грудня 1919 р. великі держави тимчасово скасували дію статуту Східної Галичини, ухваленого 21 листопада 1919 р., що проголошував край підмандатною територією Ліги Націй. Рішення засвідчило про ще один успіх польської дипломатії на Паризькій мирній конференції напередодні закінчення її роботи 21 січня 1920 р. і ще одну поразку української сторони на міжнародному форумі водночас¹⁴¹.

Врешті-решт, хоча конференція у Парижі і висловилася за те, щоб обмежити польські східні кордони тільки етнічними польськими землями до р. Буг, вона залишила це питання відкритим, сподіваючись на його остаточне вирішення після падіння радянської влади в Росії, однак полякам вдалося відстояти свою позицію до кінця, і 14–15 березня 1923 р. Рада послів держав Антанти доти тимчасовий польський східний кордон визнала остаточним, а це, зі свого боку, стало фінішною точкою і для українських революційних стремлень доби національно-визвольних змагань, і для розбудови української державності на декілька подальших десятиліть.

Лідер «федералістичного» табору польської суспільно-політичної думки Ю. Пілсудський до кінця Першої світової війни недооцінював, а моментами – ігнорував український чинник. І в цьому виявляється загальна непослідовність у його поглядах – польський чільний політичний діяч, який у роки революції 1905–1907 рр. у Росії закликав усі підневільні народи до повстання, разом стверджував, що русини (українці) та білоруси перебували як окремі народності лише

¹⁴⁰ Ukraine and Poland in Documents 1918–1922 / ed. T. Hunczak. New-York; Paris; Sydney; Toronto, 1983. Т. 1. S. 229–231.

¹⁴¹ Walicki A. The Troubling Legacy of Roman Dmowski. *East European Politics and Societies*. 1999. Т. 14. Nr 1. P. 27–33.

на початковій опозиційній стадії до росіян, а тому не могли надати полякам необхідної допомоги у боротьбі з імперією. Тим паче, що за підрахунками Ю. Пілсудського, зі 126-мільйонного населення тогочасної Російської імперії русини (українці) становили тільки 15–18 млн, а порівняно з тими ж росіянами, що становили майже 59 млн, були не чисельними¹⁴².

Водночас поява суверенних українських держав (спочатку у форматі УНР, а потім – Української Держави гетьмана П. Скоропадського) на тлі завершення Першої світової війни змусила Ю. Пілсудського переосмислити своє ставлення щодо українського (а з появою Білоруської Народної Республіки (БНР) та незалежної Литви – білоруського й литовського) чинника та утвердитися у своїх концептуальних засадах щодо розбудови майбутньої польської державності як федеративного устрою. Хоча і тут радше йшлося, либонь, про ситуативне рішення, аніж про щирі переконання. Зокрема, у листі до однопартійця Леона Василевського у квітні 1919 р. Ю. Пілсудський зазначав: «Через те, що на світі Божому, здається, починає перемагати балаканина про братерство людей і націй, і американські доктрини, з приємністю схиляюся на бік федералістів»¹⁴³.

Окрім цього, на думку сучасного українського історика Володимира Комара, для Юзефа Пілсудського ідея федерації сама собою у переломний час була другорядною справою, порівняно з ідеєю створення незалежних держав на просторі від Фінляндії до Чорного моря. У його розрахунках було віддалення Росії від східних кордонів Польщі, а також він був прихильником створення якнайширшого простору між Німеччиною і Росією, який би формувався на принципах свободи й незалежності. Ця група самостійних і суверенних держав мала бути пов'язана з Польщею системою союзних договорів, але не обов'язково федераційними узами, яких він наприкінці світової війни не хотів штучно нав'язувати. У такий спосіб вдалося би досягнути польського національного інтересу – відгородитися від небезпечного російського сусідства буферною зоною напівзалежних від Польщі держав. Так, для Ю. Пілсудського федералізм був зняряддям утвердження незалежності Польщі та відновлення її великодержавного статусу шляхом відібрання у Росії пріоритетної ролі у східноєвропейському регіоні¹⁴⁴.

Особлива роль у цій конфігурації відводилася «українському питанню» – Ю. Пілсудський вважав, що підтримка Польщею побудови на Наддніпрянщині незалежної України не лише забезпечила б для польської сторони міцний тил на сході (що було особливо важливо зі становленням у Росії більшовицького режиму), але й стала би платформою польсько-українського порозуміння – запоруки стабільності у Східній Європі¹⁴⁵.

Цим погляди Ю. Пілсудського відрізнялися від «інкорпораційної» концепції Р. Дмовського, який, як вже зазначалося, абсолютно не допускав самостійності

¹⁴² Piłsudski J. Memoriał złożony Ministerstw u spraw zagranicznych w Tokio 13.07.1904. *Pisma zbiorowe*: w 10 t. Warszawa, 1937. T. 2. S. 251.

¹⁴³ Wasilewski L. Józef Piłsudski. Jakim Goznałem. Warszawa, 1935. S. 163–164.

¹⁴⁴ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі... С. 75–76.

¹⁴⁵ Charaszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921. *Niepodległość. Pismo poświęcone najnowszym dziejom Polski*. Londyn, 1955. T. 5 (po wznowieniu). S. 142.

Литви, Білорусі та України, прагнучи розділити їхній простір між Польщею і Росією. Однак як прибічники Ю. Пілсудського, так і представники «ендеїї» були єдині у переконанні, що Східна Галичина має входити до складу відродженої Польщі.

Польща 11 листопада 1918 р. здобула незалежність, і Регентська рада Польського королівства передала Ю. Пілсудському військову владу та командування польськими збройними силами. 14 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський прийняв від Регентської ради також і цивільну владу. А 22 листопада 1918 р. він став Тимчасовим начальником держави (з 20 лютого 1919 р. – Начальником держави), залишаючись головнокомандувачем Польського війська. З'явилася можливість втілювати свої політичні погляди у життя, зокрема на зовнішній арені.

Характерно, що першим кроком у реалізації східної політики Польської держави стало вторгнення польських збройних сил до Східної Галичини (території ЗУНР), що призвело до польсько-української війни за край 1918–1919 рр. Пройшовши 4 етапи (1–22 листопада 1918 р. – збройна боротьба за Львів, яка завершилась виходом Галицької армії з міста; грудень–січень 1919 р. – утворення та стабілізація фронту; лютий–квітень 1919 р. – боротьба за ініціативу; травень–липень 1919 р. – поступовий відступ Галицької армії з Галичини, що, попри червневу Чортківську наступальну операцію, завершився повним переходом Галицької армії за р. Збруч), війна закінчилася перемогою польської сторони, що у результаті створило сприятливі обставини для інкорпорації Східної Галичини та Західної Волині до Другої Речі Посполитої¹⁴⁶.

Тим часом політичні взаємини між Польщею та УНР еволюціонували від взаємного військового протистояння до укладання союзницьких договорів. Значний вплив на ці відносини на початковому етапі мали події вже згадані польсько-української війни у Галичині (листопад 1918 р. – липень 1919 р.), оскільки після проголошення у Києві 22 січня 1919 р. Акту Злуки між УНР та ЗУНР збройне протистояння з Польщею набуло загальноукраїнського характеру¹⁴⁷.

Однак так тривало недовго – з огляду на складне стратегічне становище, в якому опинилася УНР на початку 1919 р., коли їй загрожувала радянська Росія, непевною була ситуація на румунському кордоні, ще й на заході відкрився протипольський фронт, Генеральний штаб Армії УНР почав наполягати перед Директорією на необхідності вибору: який із фронтів – більшовицький чи польський – є важливішим, на якому з них варто зосередити свої сили, а з якою стороною варто укласти перемир'я¹⁴⁸.

Після тривалої дискусії між Симоном Петлюрою, який був прихильником порозуміння з Польщею, а за її посередництва – і з Антантою, та Володимиром Винниченком, який навпаки був готовий шукати порозуміння з більшовиками, усе ж у результаті вирішили до Варшави відправити дипломатичну місію на чолі з В'ячеславом

¹⁴⁶ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства НАН України, 1998. 488 с.

¹⁴⁷ Кедрин І. Соборність. З нагоди 60-річчя Акту 22 січня 1919 року. *Альманах УНС [Українського Народного Союзу]. Усторіччя народження Симона Петлюри*. Джерзі Сіті; Нью Йорк: Вид-во «Свобода», 1979. № 69. С. 45.

¹⁴⁸ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ–Одесу в 1919 році (Короткий історичний огляд). Книга перша (Частини I й II). 2 вид. Мюнхен: Вид-во «Хвильового», 1946. С. 39.

Прокоповичем, яка 31 грудня 1918 р. відбула до Польщі. Представник УНР зустрічався з Ю. Пілсудським, а також із керівництвом МЗС Польщі. У ході зустрічей обговорювали питання щодо перемир'я на Волинському фронті. Проте реальних домовленостей не було досягнуто, хоча обидві сторони виявили готовність до порозуміння¹⁴⁹.

Загалом, упродовж 1919 р. відбулася низка зустрічей польських та українських урядовців, серед яких особливу увагу привертає дипломатична місія УНР, яку, за розпорядженням прем'єра українського уряду Сергія Остапенка, очолив Борис Курдиновський. Останній, перевищивши свої повноваження, 24 травня 1919 р. підписав від імені Директорії УНР т. зв. «Угоду» з головою Ради міністрів Польської республіки І. Падеревським у справі надання допомоги Україні з боку Польщі в боротьбі проти «червоної» Росії. У цій угоді, не маючи відповідних повноважень, представник української сторони від імені керівництва Наддніпрянської України зрікся усіх прав вирішувати подальшу долю Східної Галичини та погодився на включення західної частини Волині до складу Польщі¹⁵⁰. Пізніше представники С. Петлюри на переговорах 23 серпня 1919 р. і 1 вересня 1919 р. в односторонньому порядку підтвердили відсутність в УНР претензій щодо Східної Галичини й Західної Волині¹⁵¹.

Загалом діалог між сторонами навесні–влітку 1919 р., з одного боку, дав змогу припинити збройний конфлікт між УНР та Польщею, а також сприяв зближенню їхніх позицій у визначенні перспектив боротьби з експансією російського більшовизму на Захід, що восени 1919 р. втілювалося у налагодженні польсько-українського партнерства в політичній і військовій сферах, а з іншого боку, – спричинив взаємну недовіру між українцями Наддніпрянщини та Галичини.

Скориставшись тимчасовим перемир'ям на західному фронті, Армія УНР 29 серпня 1919 р. звільнила від більшовиків Київ, проте в Україну вторглася армія генерала Антона Денікіна і впродовж осені 1919 р. – весни 1920 р. довелося воювати уже на двох фронтах – проти «білих» та «червоних», ще й на тлі епідемії тифу серед військових. Щоправда, це не завадило Армії УНР від 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. здійснити героїчний зимовий похід. Залишивши хворих на Поділлі, вона вирушила на південний схід України у рейд тилами денікінської армії, щоб ослабити більші денікінські і більшовицькі війська. Водночас окремі українські загоны, переважно небоєздатні, перейшли польський кордон і були інтерновані¹⁵².

У цих важких умовах для продовження переговорів із поляками 8 жовтня 1919 р. до Варшави прибула Українська дипломатична місія на чолі з Андрієм Лівіцьким, якому Юзеф Пілсудський зізнався, що довго чекав на цю зустріч. Він висловився за визнання незалежної України, але зауважив, що мусить враховувати думку впливових польських політиків, серед яких українська справа була непопулярною. Іншою перешкодою, на його думку, була позиція Антанти, яка продовжувала підтримувати відновлення Російської імперії¹⁵³.

¹⁴⁹ Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. С. 211.

¹⁵⁰ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ–Одесу в 1919 році. С. 39.

¹⁵¹ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів: Українські технології, 1997. С. 13.

¹⁵² Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі... С. 75–76.

¹⁵³ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920) / Фондація ім. Симона Петлюри в Канаді. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. С. 15.

Утім, головним питанням, яке перешкоджало відразу виробити спільну польсько-українську позицію на переговорах, була доля Східної Галичини і Західної Волині. Польська сторона наполягала на належності цих земель до Польщі. Хоч А. Лівіцький і отримав від отамана С. Петлюри широкі повноваження у прийнятті рішень, спочатку не наважився на поступки польській делегації. Але, повернувшись в Україну, сам переконався у катастрофічній ситуації, що склалася: рештки Дієвої армії УНР відступали на північ, а місцезнаходження уряду було невідомим. Для прийняття узгодженого, виваженого рішення Андрій Лівіцький провів консультації за участю членів Директорії УНР Федора Швеця та Андрія Макаренка, а також керівника Міністерства закордонних справ (МЗС) Західної області (ЗО) УНР Володимира Старосольського. Всі присутні на нараді погодилися на підписання угоди з Польщею, навіть якщо її можна було досягнути лише шляхом значних територіальних поступок¹⁵⁴.

Уже у грудні 1919 р., повернувшись до Варшави, А. Лівіцький від імені Української дипломатичної місії подав декларацію до уряду Польської Республіки, у якій погодився на розмежування кордонів УНР із Польщею: уздовж лінії від Чорного моря до Дністра й Збруча, далі через північно-західну Волинь. Остаточне закріплення кордонів було вирішено покласти на ухвалу конференції великих держав у Парижі. На півночі, сході й півдні кордони мали визначатися після відповідних переговорів із зацікавленими сторонами. Політичний статус Східної Галичини мав залежати від рішень польського уряду в порозумінні з представниками українського народу. Від польського уряду вимагалось визнання незалежності УНР і сприяння у підтримці іншими державами, а також надання військової допомоги у вигляді зброї, амуніції, припасів тощо. Тоді ж відбувся перший парад польських військ, який приймали спільно Ю. Пілсудський і С. Петлюра. Водночас у ніч з 8 на 9 грудня 1919 р. вони провели восьмигодинні переговори¹⁵⁵.

Зрештою, 21 квітня 1920 р. була офіційно укладена Варшавська угода, за якою Польща визнала УНР і мала надавати допомогу в боротьбі за визволення українських земель від більшовиків. Верховна влада УНР визнала Директорію на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою. Польща зобов'язувалася не підписувати антиукраїнських угод і гарантувала українцям культурні права. У тексті договору взагалі не згадувалося про Галичину, але зазначалося, що кордони між УНР і Польщею мають проходити на Волині, тобто Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина з Підляшшям і Полісся автоматично включалися до складу Польщі. Поступки Польщі у питанні західноукраїнських теренів С. Петлюра вважав вимушеним тактичним кроком для встановлення зв'язку з Європою і для подальшого продовження боротьби. Вочевидь, С. Петлюра підписав цей нерівноправний договір із надією нормалізувати ситуацію, а з встановленням миру повернути всі українські землі, серед них і Східну Галичину. Але Варшавський договір розколов і без того незрілий соборницький український фронт. Напругу посилював галицький еміграційний уряд, який заявив, що С. Петлюра «продав» Галичину полякам¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння... С. 23.

¹⁵⁵ Комар В. Східна політика Польщі 1918–1921 рр.: від федералізму до прометеїзму. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Вип. 18. С. 45–46.

¹⁵⁶ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюряни. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. С. 362–364.

Тим часом 24 квітня 1920 р. сторони підписали польсько-українську військово-конвенцію – інтегровану частину Варшавської угоди, а 9 серпня 1920 р. – ще й фінансовий польсько-український договір, який встановлював, що на видатки цивільної адміністрації УНР уряд Другої Речі Посполитої виділятиме позику в розмірі 25 млн польських марок щомісячно, а решту 50 млн потрібно було покривати з власних джерел фінансування¹⁵⁷.

Така політика Ю. Пілсудського щодо «українського питання» отримала шквал критики з боку «ендеків» – Станіслава Грабського, Владислава Яблоновського, Станіслава Гломбінського та інших. Підтримка очільниками Польщі незалежної України, на думку представників польської правиці, не лише могла призвести до загострення польсько-російських (радянських) відносин, коли їх варто було би покращувати, але й сама Україна у найближчій перспективі могла би стати загрозливим ворогом не лише для Росії, але й для Польщі¹⁵⁸. Окрім того, тривалий воєнний конфлікт із росіянами за сфери впливу у східноєвропейському регіоні міг, на думку національних демократів, спровокувати появу небажаного та небезпечного для поляків геополітичного російсько-німецького альянсу, спрямованого насамперед проти Польщі¹⁵⁹.

Загалом, варто зауважити, що 11–12 травня 1919 р. середовище «ендеції» офіційно трансформувалося у політичну партію під назвою Народно-національний союз (Związek Ludowo-Narodowy), яка до 1928 р. стала вагомим опозицією до табору «пільсудчиків», а також одним із поборників асиміляції національних меншин у новій Польщі¹⁶⁰.

Прикметно, що в першій партійній програмі, ухваленій на з'їзді 27 жовтня 1919 р. у Варшаві, наголошувалось, що Народно-національний союз (ЗЛН) у жодному разі не підтримуватиме відновлення історичного Великого князівства Литовського, вважаючи Литву нероздільною частиною Польщі, якій навіть не передбачалася автономія. Про білоруське та українське питання у документі взагалі не йшлося, а єврейський народ фігурував лише як такий, що не лише не піддавався асиміляції у польське суспільство, але й, заповнивши нішу в промисловості та торгівлі, не сприяв належному розвитку середнього прошарку в Польщі. Загалом зазначалося, що Друга Річ Посполита має прагнути до «якнайбільшої національно-державної одностановності» та, визнаючи перед кожним із народів Польщі повну свободу у його розвитку, варто працювати для того, щоб Польська держава стала «цілісністю, що має виразно польський характер», «всі життєві сили суспільного, економічного та культурного життя національного були в польських руках», «якнайшвидше стерлись сліди чужоземного панування», а «креси як наші місця не лише за належністю, але й за духом і національною культурою були польськими»¹⁶¹.

¹⁵⁷ Комар В. Східна політика Польщі 1918–1921 рр. ... С. 45–46.

¹⁵⁸ Borkowski A. Narodowa Demokracja wobec wojny na wschodzie w 1920 roku. *Biuletyn Naukowy Akademii Rolniczo-Technicznej w Olsztynie*. 1991. Nr 1(8). S. 62–63.

¹⁵⁹ Hł. J. O pokójna Wschodzie. *Gazeta Warszawska*. 1919. Nr 286. S. 1.

¹⁶⁰ Maj E. Roman Dmowski i Związek Ludowo-Narodowy (1919–1928). *Kwartalnik Historyczny*. 1993. R. 100. Nr 2. P. 37–54.

¹⁶¹ Program Związku Ludowo-Narodowego: uchwalony przez Zjazd 8.000 delegatów z całej Polski w dniu 27 października 1919 r. w Warszawie. Warszawa: F. Wyszyński i S-ka, 1919. S. 6–11.

Незважаючи на наявність критики, 25 квітня 1920 р. розпочався спільний українсько-польський антибільшовицький похід на Київ. Протягом короткої, але успішної військової кампанії від більшовиків було звільнено значну частину Правобережної України включно з українською столицею. Однак успіх був нетривалим – в умовах неприйняття польської присутності в Україні розпочався такий же стрімкий, як травневий наступ союзних польсько-українських військ, контрнаступ Червоної армії. Вже у середині липня 1920 р., опинившись під Варшавою, більшовицькі війська загрозували не лише Польщі, а й державам всієї Західної Європи. Тепер уже багато залежало від позиції отамана С. Петлюри, який на чолі війська УНР стримував наступ більшовиків на Галичину. Армія УНР, що зупинила просування 1-ї Кінної армії Семена Будьонного до Варшави, дала можливість польським військам під керівництвом Юзефа Пілсудського успішно завершити «чудо над Віслою» у серпні 1920 р. Перейшовши у наступ, польсько-українська армія відкинула більшовиків, які поспішно відступили на схід. Польща була врятована, але кампанія 1920 р. переконала польське керівництво у неспосильності поставлених завдань, що ледве не закінчилося втратою національної незалежності та національною катастрофою. І хоч упродовж вересня–жовтня Армії УНР вдалося завдати нищівного удару Червоній армії на всьому фронті, форсувати Дністер, звільнити Тернопіль, Коростень, Жмеринку, початок переговорів між Польщею і Радянською Росією та підписання 12 жовтня 1920 р. у Ризі під тиском Антанти прелімінарного польсько-радянського договору, який зобов'язував Польщу відмовитися від подальшого продовження антирадянської воєнної акції, означали, що УНР опинилася перед необхідністю продовження боротьби з більшовиками власними силами, що в тодішніх умовах було початком кінця українських національно-визвольних змагань¹⁶².

Врешті-решт, 18 березня 1921 р., делегації Адольфа Йоффе і Яна Домбсько-го підписали у Ризі «Мирний трактат між Польщею і Радянськими Росією та Україною», який формально закінчив польсько-радянський збройний конфлікт 1919–1920 рр., санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею та Радянською Росією і фактично анулював Варшавський договір 1920 р. Унаслідок договору з більшовиками Польща отримала землі, якими володіла перед третім і частково другим поділом Речі Посполитої, які складали частину Російської імперії, але від весни 1919 р. були зайняті польською армією: губернії Гродненська й Віленська, а також західні частини Волинської губернії з Луцьком, Рівним і Кременцем, Мінської губернії з містами Несвіж, Докшиці і Столбці. РСФРР і УСРР відмовилися від претензій на Східну Галичину, яка до 1914 р. входила до складу Габсбурзької монархії. Польсько-радянський кордон пролягав уздовж лінії Другого поділу Польщі 1793 р. (із корекцією на користь Польщі у вигляді частини Волині, Полісся та містом Пінськ). Головним у питанні розподілу території було те, що Польща відмовлялася від земель давньої Речі Посполитої, розташованих на схід від кордону, встановленого у Ризі, а РСФРР і УСРР від претензій на території, що були західніше від лінії кордону¹⁶³.

¹⁶² Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі... С. 90.

¹⁶³ Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ, 2011. Вип. 6. С. 337–366.

Однак найпарадоксальнішим є те, що Польща внаслідок визнання маріонеткової УСРР і паралельної відмови визнання УНР (свого єдиного союзника в польсько-більшовицькій війні) відмовлялася від реалізації програми федерального устрою держави. Щобільше, давши «зелене світло» Ризькому договору, Ю. Пілсудський втілював у життя ті східні кордони Польщі, які пропонував його опонент Р. Дмовський (хоч реальний кордон трохи відійшов на захід). Зрештою, польська делегація у Ризі під час переговорів із радянською стороною сама обмежила власні бажання просувати свої території у східному напрямку за рахунок білоруських земель, побоюючись (як свого часу, знову ж таки, Р. Дмовський), щоб Польща не інкорпоровала надмірну кількість українського та білоруського населення¹⁶⁴.

Утім, як видається, проблем таки не вдалося уникнути – територія Польщі після Риги була замалою, щоб створити державу національностей, і зavelикою, щоб створити національну державу. Ризький договір було піддано критиці навіть соратниками Ю. Пілсудського зі середовища першої прометеївської політичної організації «Союз зближення відроджених народів» (існувала у Варшаві у 1921–1923 рр. при редакції часопису «Przyciemie»), співголовою якої був Тадеуш Голушко, що ставила за мету консолідацію зусиль антирадянської еміграції неросійських народів колишньої імперії Романових. Так, зокрема, Т. Голушко трактував міжнародний документ, як поразку федераційної програми «пілсудчиків», що загрожувало для Польщі національною трагедією, оскільки Польська держава не могла відбутися як суверенна без незалежних Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, України й Білорусі. Існування Польщі він пропонував розглядати в нерозривному зв'язку з іншими народами на постімперському просторі Росії: «Якщо Польща залишиться самотньою, якщо інші держави, які виникли на руїнах царської Росії, не зможуть самоствердитися, то її чекає сумне майбутнє»¹⁶⁵.

Загалом, уже 1921 р. було закладено «міну сповільненої дії», яка впродовж наступних майже двох передвоєнних десятиліть стала зоною нестабільності Другої Речі Посполитої. Підписання Ризького договору не означало відмову «пілсудчиків» від реалізації своїх планів на сході, а лише певну паузу для переосмислення федераційних ідей у межах концепції «прометеїзму» задля їхнього застосування в політиці щодо східних кордонів Другої Речі Посполитої, особливо після остаточного їхнього закріплення Радою послів держав Антанти у березні 1923 р.

Отже, створення 1918 р. Польської Республіки за підсумками Першої світової війни сприяло реалізації згаданих політичних концепцій поляків («інкорпоративної» або «федераційної»). Ще на етапі підготовки до проголошення незалежності політичні сили у Польщі уважно стежили за революційними подіями в Україні, що розпочалися 1917 р., і гостро реагували тоді, коли, на їхню думку, ситуація не відповідала або загрожувала майбутнім польським державним інтересам (зокрема, протестували проти пункту Берестейського мирного договору щодо приєднання Холмщини і Підляшшя до Української Народної Республіки та проти виокремлення Східної Галичини і Буковини в окремий коронний край).

¹⁶⁴ Прушинський М. *Драма Пілсудського. Війна 1920* / відп. ред. В. П. Ведіна; пер. з пол.: В. В. Булгаков, В. П. Ведіна. Київ: Лібра, 1997. С. 310.

¹⁶⁵ Łojek J. Idea Federacyjna Józefa Piłsudskiego. *Libertas*. Paryż, 1986. Z. 6. S. 60.

По суті, подальші події 1918–1923 рр. яскраво засвідчили, що Польська держава своєю практикою послідовно реалізовувала напрацьовані польськими політичними силами доктрини і концепції в українському питанні. Наприклад, проголошену у вирі подій Листопадового чину 1918 р. Західноукраїнську Народну Республіку новопостала Польська держава буквально задушила в ході українсько-польської війни (1918–1919) за Східну Галичину. Для поляків згадані події були радше не свідченням бажання місцевих українців мати власну державу, а антипольським виступом, що стався на споконвічних (на їхню думку) польських землях і загрожував територіальній цілісності новопосталої держави. Польська сторона не могла допустити утворення в Східній Галичині незалежної Української держави. І в цьому всі політичні сили тогочасного польського суспільства були єдині.

Ще одним прикладом реалізації зовнішньополітичних концепцій в українському питанні була спільна польсько-українська війна 1920 р. проти більшовиків. Можна стверджувати, що це була спроба реалізації «федералістської» програми Ю. Пілсудського. Як відомо, 24 квітня 1920 р. між урядами УНР і Польщі було укладено так званий Варшавський договір (договір Пілсудського – Петлюри). У документі йшлося про визнання Польщею незалежної Української Народної Республіки. Армія УНР разом із поляками брала участь у війні проти більшовицької Росії з метою відновити владу Директорії в Наддніпрянській Україні. Натомість Польща залишала за собою Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину з Підляшшям і Полісся. Варшавський договір забезпечував широкий вплив поляків на адміністрацію, військо, фінанси і залізниці України. Як наслідок, договір вороже сприйняли західні українці, а та значна частина українців Наддніпрянщини – неприхильно.

Утім, польська сторона не дотримала умов і такого договору та, по суті, віддала УНР на поталу більшовицькій Росії. У жовтні 1920 р. Ю. Пілсудський, маючи військову ініціативу, під тиском «ендеків» загальмував наступ. Польща уклала перемир'я, а згодом, 18 березня 1921 р., – Ризький мир із РСФРР і УРСР. За Ризьким миром українські землі було поділено між Польщею і Росією. Поляки визнали Радянську Україну як самостійну державу. За Польщею залишалися, крім Галичини (Східна Галичина була анексована Польщею після рішення Ради послів 15 березня 1923 р.), Холмщина з Підляшшям та західні частини Волині й Полісся. Війська УНР були інтерновані в Польщі.

2.2. Польська Республіка: між «ендецією» та «прометеїзмом»

Із відродженням Польщі питання «східних кресів» у контексті розбудови Великої Польщі не лише не було зняте з порядку денного, а навпаки – значно актуалізувалося, ставши однією з найскладніших внутрішніх проблем у Другій Речі Посполитій. Щобільше – дискусія між прихильниками федеративного й інкорпоративного концептів перенеслась із довоєнної епохи в контекст існування нової Польської держави.

Від початку існування Другої Речі Посполитої і до травневого перевороту 1926 р. основні засади національної політики декілька разів змінювалися разом із частою заміною урядів. До листопада 1922 р., коли відбулися вибори до сейму і сенату, проблеми національної політики поступалися проблемам ведення вій-

ськових дій та вирішення їхніх економічних наслідків. А якщо і розглядалися, то лише в контексті міжнародного геополітичного виміру та проблеми формування повоєнних кордонів¹⁶⁶.

Водночас усі політичні й економічні зміни в Галичині спрямовувалися на зміцнення «польськості». Полонізація краю мала врешті-решт завершитися тим, що українське питання «або зовсім перестало б існувати, або ж не поставало у такій гострій формі»¹⁶⁷.

Одразу після захоплення Галичини поляками внаслідок перемоги у війні над українцями, у 1919 р. польські панівні кола, намагаючись контролювати всі вияви громадсько-політичного життя галичан, взялися за ліквідацію автономного статусу краю та відповідних інституцій. Законом від 30 січня 1920 р. було створено тимчасовий відділ самоврядування у Львові до часу запровадження воєводського самоврядування, який перебрав на себе функції крайового сейму та крайового відділу, які, своєю чергою, цим законом скасовувалися¹⁶⁸.

Черговими кроками, спрямованими на інтеграцію Галичини до складу Другої Речі Посполитої, стали: 1) перепис 1921 р., що мав «засвідчити перевагу польського елементу в Галичині» (ув'язнювали тих, хто закликав його бойкотувати, переважно греко-католицьких священників, вчителів і молодь); 2) запровадження військової повинності для всього населення Галичини; 3) скасування 1 вересня 1921 р. інституту намісництва та запровадження уніфікованого поділу на воєводства; 4) офіційна заміна назви «Галичина» на «Східна Малопольща»; 5) звільнення з державних установ службовців-українців за відмову від присяги на вірність Польській державі; 6) вибори у листопаді 1922 р. до сейму та сенату, покликани продемонструвати перевагу поляків у краї (усвідомлюючи це, українські політики закликали населення бойкотувати вибори); 7) затвердження Радою міністрів від 23 листопада 1922 р. кредиту для «національної роботи на кресах» і матеріальне відшкодування потерпілим від українських збройних виступів під час виборчої кампанії 1922 р. Крім цього, у Галичині, відповідно до розпорядження уряду від 18 грудня 1922 р., запровадили надзвичайні суди з фактичним переходом влади до рук командувача військом та урядових комісарів і, як наслідок, почалися масові арешти українських громадсько-політичних діячів та греко-католицьких священників, а також осіб, запідозрених у сприянні ЗУНР та Українській-галицькій армії (УГА), обшуки приміщень громадсько-культурних товариств, редакцій газет із подальшою забороною їхньої діяльності. Ці заходи викликали масові протести серед українців, пожвавлення антидержавної діяльності створеної 1921 р. Української військової організації, поширення революційних настроїв і партизанських рухів, зокрема на Волині, які підтримувалися комуністичними партіями¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1979. S. 29.

¹⁶⁷ Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр... С. 310.

¹⁶⁸ Іваник М. Тимчасовий відділ самоврядування у Львові в структурі органів місцевого самоврядування Галичини (1920–1928 рр.). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали Міжнародної наукової конференції, Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р. / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 75.*

¹⁶⁹ Руда О. Державна політика Другої Речі Посполитої в національній сфері у 1918–1926 роках. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія*. 2015. Вип. 36. С. 164.

Тим часом у Польщі запанувала «сеймократія». Жодна з політичних партій не могла здобути більшість у парламенті, коаліції були недовговічними, а уряди змінювалися по декілька разів на рік. Прем'єр-міністрами у 1922–1926 рр. були: Антоній Поніковський, Артур Сливинський, Юліан Новак, Владислав Сікорський, Віцент Вітос, Владислав Грабський, Александер Сксинський. Паралельно під час виборів першого президента Польщі у грудні 1922 р. Ю. Пілсудський добровільно відмовився від своєї посади Начальника Держави і не став висувати своєї кандидатури на президентство. Наступного року, висловлюючи свою принципову незгоду з політикою урядів правої коаліції «Хєно-П'ясту», він також відмовився від посади шефа Генерального штабу та голови Таємної військової ради, оселився у дачному містечку Сулеювек під Варшавою, де писав спогади та зустрічався з відданими йому особисто друзями-легіонерами¹⁷⁰.

Такий стан справ був далеким від сприятливого для «українського питання», особливо в умовах, коли навіть помірковані партії правоцентристського табору, до яких належали Польська народна партія «П'яст» і ліберально-консервативні угруповання – Християнсько-національна партія та інші, були зацікавлені у партнерстві з Народно-національним союзом «єндеції», що зумовило її домінування у правоцентристському таборі, а відповідно – висунення інкорпораційної програми. Утворений 16 серпня 1922 р. внаслідок консолідації правих партій Християнський союз національної єдності («Хєна») пропагував гасло «Польща для поляків»¹⁷¹.

Після ухвали Радою Амбасадорів Антанти 14 березня 1923 р. рішення про належність Галичини до Другої Речі Посполитої окреслилися певні зміни у польській національній політиці. Першим кроком польського уряду у цьому контексті було звернення польського прем'єр-міністра В. Сікорського від 26 березня 1923 р. до мешканців «східних кресів з відозвою», у якій йшлося про те, що український і білоруський народи дістануть у Польській державі можливість для всебічного національного, економічного і культурного розвитку, гарантованого їм Конституцією 1921 р., передбачалося усунення перешкод для національних меншин у справах віри, освіти, економічної реалізації у руслі аграрної реформи, а також наголошувалося, що співжиття у державі буде побудоване на засадах взаємної поваги. Водночас у документі нічого не згадувалося про обіцяне надання Галичині автономії¹⁷².

Прем'єр 7 квітня 1923 р. підготував ще один документ – таємний реферат щодо урядової політики на «східних кресах», поданий на обговорення Політичного комітету Ради міністрів Польщі, а згодом розісланий усім зацікавленим у цій справі воєводам. У ньому вперше було окреслено офіційний постулат «державної асиміляції» «кресів» на Сході, близький до переконань польських соціалістів, консерваторів, а також табору Ю. Пілсудського¹⁷³.

¹⁷⁰ Мельник І. Переворот Пілсудського та львівських політехніків. URL: <https://zbruc.eu/node/51374> (дата звернення: 21.11.2020).

¹⁷¹ Генік М. А. Українське питання в діяльності польських політичних партій (1920–1926): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький держ. у-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 1997. С. 9.

¹⁷² Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. S. 21–25.

¹⁷³ Руда О. Державна політика Другої Речі Посполитої... С. 166.

Суть програми зводилась до того, щоб «привернути місцеве населення на користь держави» та домогтися «повного злиття кресів з державою». Це, на думку В. Сікорського, вимагало, «з одного боку, конкретної, цілеспрямованої політики уряду щодо східних земель, а з іншого – послідовних зусиль щодо стабілізації стосунків у регіоні, які би базувалися на місцевих чинниках»¹⁷⁴.

Утім, документ не містив жодних згадок про надання автономії цим теренам та обмежився лише загальною фразою, що ширші конституційні свободи уряд розглядатиме «у відповідний час». Натомість у національній політиці у Західній Україні В. Сікорський виступав за концепцію регіоналізації, надаючи важливого значення політичним, культурним і релігійним відмінностям між Галичиною та Волинню, що склалися внаслідок історичного розвитку й соціально-політичного становища обох регіонів. Щобільше, В. Сікорський пропонував підтримувати взаємне недоброзичливе ставлення волинян та галичан одне до одного, апелював до того, що зруйнована Першою світовою війною та подальшою польсько-радянською війною Волинь, на відміну від Галичини, відстоюватиме насамперед економічні, а не культурні чи національні вимоги, та закликав матеріально підтримувати налаштовані до порозуміння з офіційною Варшавою групи на «східних кресах», всіляко відгороджувати їх від впливу з боку націоналістичних опозиційних середовищ. Водночас щодо Холмщини пропонувалося проводити іншу, ніж на заселених українцями теренах, політику, щоб через місцеву релігійну ревіндикацію незабаром сформувати тут польську національну свідомість. І хоча вже наприкінці травня 1923 р. В. Сікорський покинув прем'єрську посаду, означені ним у документі постулати стали основою директив національної політики всіх наступних урядів Польщі, які майже без змін реалізувалися впродовж міжвоєнного періоду¹⁷⁵.

Наступник В. Сікорського у кріслі очільника польського уряду В. Вітос у своїй політиці керувався постулатами Лянецкоронського пакту, підписаного 17 травня 1923 р. між представниками «ендеків» і ПСЛ «Пяст», який передбачав створення коаліційного уряду цих двох політичних сил для провадження політики на ідейних засадах «ендеції», нормалізацію відносин із Радянським Союзом, обмеження соціальних програм, проведення курсу на колонізацію меншин шляхом обмеження їхніх прав у сфері освіти, економіки, права, діяльності відповідних профільних товариств «непольських» етнічних груп на тлі зміцнення польських позицій у державному житті та місцевому самоврядуванні на «східних кресах», посилення впливу Католицької церкви. Щобільше, прописувалася навіть заборона вживати державним установам терміни «українець», «український», замінивши їх на «русин», «руський», «русинський»¹⁷⁶.

Прикметно, що саме в уряді В. Вітоса від 27 жовтня до 14 грудня 1923 р. міністром зовнішніх справ Польщі працював ідеолог «інкорпораціонізму» Р. Дмовський, який був переконаний, що створення СРСР – позитивне явище, адже ситуація у Росії стабілізувалася, а Польща отримала «сильного», але «передбачуваного»

¹⁷⁴ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... S. 25–26.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Ступарик Б. Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 174.

сусіда, який їй не загрожував, оскільки вже задовольнив свої загарбницькі «апети-ти» за рахунок земель Наддніпрянської України¹⁷⁷. Водночас зазначимо, що це була чи не остання його посада в керівних органах Польської держави – після відставки він покинув велику політику, відійшовши у тінь, але залишився «сірим кардиналом» у середовищі «енденції», продовжуючи займатися теоретичною розробкою програмних засад польського націоналізму та політичною публіцистикою¹⁷⁸.

Не вдалося стабілізувати ситуацію на «східних кресах» й уряду В. Вітоса – намагання нав'язати місцевому населенню шовіністичні ідеї навпаки ще більше загострили національні протиріччя, які до того ж ускладнювалися економічною кризою у Польщі¹⁷⁹.

Уже 19 грудня 1923 р. уряд Польщі очолив новий керівник – В. Грабський. Грунтуючись на гарантуванні безпеки «східних земель» Польщі, цей уряд був готовий до часткових поступок на користь «непольських» слов'янських меншин. Щоправда, такими «поступками», наприклад, вважалось налагодження співпраці із «угодовським» табором в українському політикумі, запровадження утравквістичних шкіл, що, мовляв, свідчило про забезпечення мовних прав меншин, хоча перевага польської мови як державної була очевидною. Про заснування на західноукраїнських теренах українського вищого навчального закладу навіть не йшлося, та й цей край у Варшаві більше не розглядали як окрему територію у межах Польщі. Важко визнати готовність до діалогу з населенням «кресових» територій й організацію Корпусу охорони прикордоння, активніше залучення польських військових до здійснення адміністрації на місцях, продовження розпочатої на початку 1920-х років політики осадництва. Хоча риторика про побудову мононаціональної Польської держави, якої послідовно дотримувалися попередники, зникла з публічного дискурсу¹⁸⁰.

Загалом, ані уряду В. Грабського, ані його наступнику А. Скинському, ані В. Вітосу, який 10 травня 1926 р. втретє очолив польський уряд, не вдалося стабілізувати ні загалом ситуацію в Польщі (а тим паче збудувати мононаціональну державу), ні задовольнити економічні, культурні та політичні вимоги національних меншин, зокрема й українців¹⁸¹.

Значні концептуальні розходження, погіршення економічної ситуації, загострення міжнаціональних відносин і неможливість вирішення цих проблем у межах парламентаризму, нездатність жодного з політичних таборів легальними методами зреалізувати владу і свою концепцію політики створили умови для військового перевороту, що відбувся 12–14 травня 1926 р., і становлення режиму «санациї» (оздоровлення). Нова система влади, незважаючи на формально парламентський лад держави, мала риси авторитаризму. Юзеф Пілсудський очолив військове

¹⁷⁷ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі... С. 137–138.

¹⁷⁸ Зелінський М. Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Романа Дмовського... С. 54.

¹⁷⁹ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... S. 87–88.

¹⁸⁰ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. S. 33–44.

¹⁸¹ Руда О. Державна політика Другої Речі Посполитої... С. 170–171; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 107–110.

міністерство і став Генеральним інспектором збройних сил (ГІСЗ). Зосередивши у своїх руках ключові посади в армії, він дістав можливість вирішального впливу на зовнішню та внутрішню політику держави, керівництво якими було довірено його найближчим соратникам¹⁸².

Новий етап політичної історії ознаменував і нові підходи офіційної Варшави щодо «українського питання». Варто зазначити, що під час перевороту 1926 р. національні меншини Другої Речі Посполитої, серед них й українська, зайняли територіальні позиції. Українці, наприклад, очікували від нової влади надання територіальної автономії Галичини та Волині¹⁸³. Проте досягнути такого сценарію не вдалося. Так, 18 серпня 1926 р. відбулося спеціальне засідання Ради Міністрів, яка заслухала Директиви в справі ставлення уряду до національних меншин, підготовлені міністром внутрішніх справ Казімежем Млодзяновським. Згідно з цим документом, пропонувалися певні культурні та господарські пом'якшення на користь «непольських» народів. Загалом, політику національної асиміляції остаточно замінили політикою «державної асиміляції» нацменшин, щоправда, водночас передбачалося, що державна асиміляція мала би стати підґрунтям для подальшої культурної, а за нею – національної асиміляції. Такий підхід означав відмову від виконання закону про воєводське самоуправління 26 вересня 1922 р. та виконання рішення Ради Амбасадорів від 14 березня 1923 р. і малював перспективу лише національно-культурної автономії з подальшою інтеграцією українських земель у Польській державі¹⁸⁴.

Загалом, Ю. Пілсудський у політиці щодо українців «східних кресів» виходив із переконань, що громадяни української національної кардинально не впливали на ситуацію в Другій Речі Посполитій, а отже, не бачив особливої потреби дослухатися до їхніх політичних вимог, натомість волів забезпечити їм гарантії для реалізації національно-культурних потреб у Польщі. Водночас польський лідер вважав важливим довести у публічній площині, що переконання, згідно з якими інтереси місцевого населення на східних землях є національним питанням, – помилкові, наголошував, що вони мали саме господарське, суспільне, культурне, а не етнічне спрямування. Також у директивах польського уряду висловлювали сподівання, що незабаром самі українці усвідомлять потребу асиміляції, без чого не зможе існувати стабільна Польська держава, а отже, не буде стабільності, зокрема економічної. Зазначали, що екстремізм навпаки дестабілізує ситуацію, породжує серед громадян ненависть до держави та відцентрові сепаратистські тенденції¹⁸⁵. Тобто загалом ішлося про виховання лояльних громадян Другої Речі Посполитої політичними, соціально-економічними та культурно-освітніми методами¹⁸⁶.

¹⁸² Генік М. Українське питання в польській політиці періоду парламентаризму. *Українознавчі студії*. Івано-Франківськ. 1999. № 1. С. 132–133.

¹⁸³ Дет. див.: Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 356 с.; Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. 150 с.

¹⁸⁴ Красівський О., Мелінішин Т. Західна Україна в національній політиці Ю. Пілсудського. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2008. Вип. 37. С. 167–168.

¹⁸⁵ Los J. Uwagi programowe. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1935. Nr 9(96). S. 93–95.

¹⁸⁶ Красівський О., Мелінішин Т. Західна Україна в національній політиці Ю. Пілсудського. С. 169.

Така «ідилія» на папері насправді всіляко порушувалася обмеженням із боку держави національних прав українців як народу, а також зростанням націоналістичних настроїв серед українського населення та його радикалізацією, що навіть призвело до проведення офіційною Варшавою восени 1930 р. пацифікаційної акції¹⁸⁷, яка згодом, все ж, привела до укладення угоди між проурядовими силами в сеймі та Українською Парламентарною Репрезентацією¹⁸⁸.

Спробою поліпшити польсько-українське співжиття у Галичині став «Меморіал Національного Відділу Міністерства Внутрішніх Справ у справі національної політики в південно-східних воєводствах», представлений у березні 1931 р., у якому пропонувалися: надання рівних прав національним меншинам; розвиток української державної освіти та ліквідація приватних шкіл; запровадження у Галичині єдиного самоврядування, незалежного від партійно-політичних впливів, що унеможливило би боротьбу між національними меншинами та державою¹⁸⁹.

У схожому руслі було укладено «Волинську програму» Генрика Юзевського – воєводи, який намагався в межах відповідного воєводства провести, за погодженням із Юзефом Пілсудським, своєрідний політичний експеримент. Волинь для Г. Юзевського була невід’ємною частиною Польщі, але водночас саме цей край мав стати місцем плідної співпраці між українцями та поляками у контексті реалізації ідеї відродження незалежної України на Наддніпрянщині. Для цього пропонувалося виділяти державні кошти для розвитку регіону й покращення матеріального добробуту його населення, що з часом, мовляв, дало би необхідний результат – становлення патріотичного українця, який би вірно служив Польській державі, а відтак – став би таким собі «містком» між вже незалежною Польщею та самостійною у майбутньому Україною зі столицею у Києві, відродження якої у таборі «пілсудчиків» сприймали як польську історичну місію та зобов’язання перед українським народом, започатковані союзом Ю. Пілсудського з С. Петлюрою 1920 р.¹⁹⁰. У результаті у рамках цього «експерименту» вдалося покращити економічний розвиток волинського краю, заснувати краєзнавчий музей у Луцьку, Волинське наукове товариство, Волинський український театр, розпочати процес українізації місцевих парафій Православної церкви в Польщі. Однак до розвитку українського шкільництва воєвода Г. Юзевський ставився із пересторогою: віддавав перевагу польським школам з українською мовою як обов’язковим предметом викладання, а частка початкових українських шкіл на Волині залишалася мізерною. Окрім того, він намагався всіляко відмежовувати край від впливів Східної Галичини – через це була ліквідована мережа товариств «Сільський господар», «Рідна школа», «Союз українок», «Просвіта», які досі підпорядковувалися своїм львівським центральним управлінням, а також ті осередки кооперативів, які мали зв’язок із Ревізійним союзом українських кооперативів із центром у Львові. Натомість нав’язувалися від-

¹⁸⁷ Скакун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. Львів: Вид-во УКУ, 2012. 172 с.

¹⁸⁸ Красівський О. Польсько-українські конфлікти і компроміси літа 1930 – початку 1931 рр. *Науковий збірник Українського Вільного університету*. Мюнхен; Львів, 1995. Т. 17. С. 50–56.

¹⁸⁹ Красівський О., Мелінішин Т. Західна Україна в національній політиці Ю. Пілсудського. С. 169.

¹⁹⁰ Piotrkiewicz T. *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930*. Warszawa, 1981. 165 s.

повідні культурні та економічні організації, створені на засадах «польсько-української співпраці» та підпорядковані Польському кооперативному союзу у Варшаві чи Волинському українському об'єднанню, політично підконтрольному безпосередньо воєводі. Врешті, не вдалося цілковито вирішити й політичну та громадську складову програми – українці Волині масово так і не стали патріотами міжвоєнної Польщі, і у другій половині 1930-х років подальшу реалізацію ініціативи Г. Юзевського згорнули, а він сам переїхав до Лодзі, де очолив тамтешнє воєводство¹⁹¹. Загалом, у польських панівних колах не було вироблено цілісної концепції щодо реалізації цієї політики, а в контексті Галичини навіть у таборі Ю. Пілсудського цілком виключали федералістичні погляди.

Натомість щодо Наддніпрянщини позиція цього середовища була протилежною. Повернувшись до влади, Ю. Пілсудський мав намір утілити в життя концепцію прометеїзму. Зовнішню політику Другої Речі Посполитої прометеїсти розглядали через призму майбутнього конфлікту цивілізованого Заходу, до якого вони зараховували, звичайно, й Польщу, із комуністичною Росією. Результатом такого зіткнення, як передбачалося, буде розпад багатонаціональної більшовицької імперії. Звільненим, але, на думку пілсудчиків, політично й національно недостатньо зрілим народам потрібна буде допомога у формуванні власної державності. Цю «цивілізаційну» місію брала на себе Польща. Планувалося, що потенційні держави утворять єдину федерацію, провідні позиції у якій займатиме Друга Річ Посполита.

За таких обставин українське питання, зокрема відновлення польсько-українського військового союзу, основи якого були закладені у Варшавській угоді 1920 р., набувало значення й актуальності в умовах германентного протистояння радянської Росії і Західної Європи, було чи не найголовнішим у справі реалізації концепту прометеїзму. Сподіваючись на неминучий розпад СРСР, європейські політики передбачали утворення незалежних національних держав. Зважаючи на значний економічний потенціал України, зростала роль української еміграції, яка могла б за певних обставин очолити керівництво новоутвореної держави.

За кордоном українську державну незалежницьку ідеологію репрезентували три концепції: монархічна (група колишнього гетьмана П. Скоропадського), республіканська (УНР – петлюрівці) й вождівського націоналізму Організація українських націоналістів (ОУН). Спроби прометеївського керівництва залучити на свій бік «гетьманців» і «націоналістів» не були успішними, оскільки ці осередки не визнавали польської присутності на західноукраїнських землях. Так, прибічники П. Скоропадського традиційно співпрацювали з владою Німеччини, яка в той час, на відміну від поляків, не розділяла окремо питання Наддніпрянської України від української проблеми в Галичині. У боротьбі за самостійну соборну Українську державу ОУН Є. Коновальця демонструвала непримиренну позицію щодо Польщі й вела з нею безкомпромісну боротьбу. В орбіті польського прометеїзму опинилася лише уенерівська еміграція. Зважаючи на факт військово-політичного співробітництва з Польщею, керівництво УНР свідомо уникало питання Східної Галичи-

¹⁹¹ Комар В. Політичний експеримент воєводи Генріка Юзевського на Волині у 1928–1935 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2000. Вип. 3. С. 98–104.

ни, погоджуючись на встановлені Ризьким договором кордони. Опинившись на території Польської республіки без засобів для існування, петлюрівці були змушені вести лояльну політику щодо польських властей¹⁹².

У 1927 р. за розпорядженням начальника Східного відділу МЗС Т. Голувка більшість закордонних польських організацій відновила відносини з представниками Державного центру УНР в екзилі як легітимним державним органом українського народу. Цього ж року було відновлено діяльність Генштабу УНР на території Польщі як союзної Війську польської організаційної одиниці. Його робота, як і діяльність відповідних органів інших «прометеївських народів», була спрямована на розгортання сепаратистських рухів у радянських республіках СРСР. В українському випадку це означало: агентурне проникнення до урядових і партійних структур з метою вивчення політичного курсу Радянської України й методів його реалізації; здобуття інформації про боєздатність, технічне забезпечення та розвиток окремих родів військ Червоної армії, а також про тактику дій великих військових з'єднань; пропагандистські заходи на території України; створення умов для переправлення агентів на території СРСР.

Окрім українців, була налагоджена співпраця з грузинською, азербайджанською еміграцією, горцями Кавказу, кримськими і поволзькими татарами, вихідцями з Туркестану, козаками і, дещо пізніше, з представниками карельської та інгерманландської діаспори в Фінляндії¹⁹³.

Однак посилення впливів Радянського Союзу у світовій політиці, починаючи з 1920-х років, а особливо у 1930-х роках, змусило керівництво прометеївського руху зупинити реалізацію своїх планів, тим паче, що табір прихильників польсько-українського союзу зазнав непоправних втрат, зокрема після смертей С. Петлюри, Т. Голувка, Л. Василевського і, зрештою, Ю. Пілсудського, без морального авторитету й підтримки якого політика прометеїзму остаточно втратила шанси бути реалізованою¹⁹⁴. Заразом спадщина цього табору стала ідейною передумовою для формування концепту Балто-Чорноморського союзу, або ж у розширеному варіанті – Міжмор'я – партнерського блоку держав від Балтійського до Чорного й Адріатичного морів уже у контексті розпаду Східного блоку у 1990-х роках та розбудови міжнародних відносин у регіоні у нових пострадянських (чи постсоціалістичних) умовах.

Тим часом після смерті Ю. Пілсудського 1935 р. у таборі «санації» з'явилися протиріччя, що спричинили відхід урядових кіл від політики державної асиміляції і прийняття концепцій «ендеції». І хоч прихильники ліберальних методів на чолі з прем'єр-міністром Валери Славеком започаткували у травні–червні 1935 р. політику «нормалізації» польсько-українських відносин¹⁹⁵, яка, втім, обмежилася теренами Галичини, водночас було започатковано політику «зміцнення польськості» у державі, яка виходила з необхідності перетворення непольського населення на

¹⁹² Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі... С. 191–192.

¹⁹³ Там само. С. 190–199.

¹⁹⁴ Бончковський В. Українська справа. *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»*. Київ, 2005. С. 119–149.

¹⁹⁵ Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я. С. Лося). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1996. Вип. 18. С. 48–62.

лояльних громадян держави методами національної асиміляції – те, що упродовж минулих десятиліть відстоював Р. Дмовський¹⁹⁶.

Сам багатолітній ідеолог польської національної демократії у середині 1920-х років зробив спробу повернутися до політичного життя Польщі. Так, 18 жовтня 1925 р. він виступив із промовою під час національної конференції «Народно-національного союзу», у якій піддав критиці нестабільність польської політичної системи, закріпленої у Конституції 1921 р., що, на його думку, призвело до глибокої кризи в усіх сферах життя Польщі зразка першої половини 1920-х років. За таких обставин, на думку Р. Дмовського, важливим було збереження Польської «Вітчизни» як цілісності, а для того, щоб поляки (про інші народи, що населяли Другу Річ Посполиту, «ендек» не згадував) були «господарями своєї землі, щоби земля була для них, потрібно дотримуватися давніх засад: праця та ощадність, підтримка власної промисловості та боротьба проти чужоземної торгівлі»¹⁹⁷.

Після травневого перевороту Ю. Пілсудського у 1926 р. за ініціативою Р. Дмовського було створено нове політичне націоналістичне угруповання під назвою Табір Великої Польщі (*Obóz Wielkiej Polski*). Декілька наступних років Р. Дмовський присвятив пропаганді ідей та завдань цього об'єднання. Головною метою організації проголосили консолідацію всіх польських націоналістичних сил, адже до цього часу «ендеція» ніколи не була єдиною політичною організацією. Основою політичної та ідеологічної платформи Табору стало гасло «Польща для поляків», а концепція еліти, розроблена її лідерами, насамперед Р. Дмовським, трактувала національні меншини Другої Речі Посполитої як неповноправних громадян Польської держави¹⁹⁸.

Програмним документом Табору Великої Польщі стала праця Р. Дмовського «Костел, народ, держава» («Kościół, naród i państwo»), що побачила світ 1929 р. і мала значний вплив на формування думок тогочасного молодого покоління поляків. У зазначеному творі автор обґрунтував фундаментальні принципи побудови Польської держави на засадах католицизму та намагався поєднати політичне бачення розвитку Польщі, польську ідентичність із католицизмом як складовою польського національного менталітету. Ідеолог «ендеції» був переконаний: «Католицизм не є додатком до польськості, її забарвленням у певний спосіб, але полягає в її сутності, значною мірою становить її сутність. Насильне відділення у нас католицизму від польськості, відірваність народу від релігії і Костьолу є нищенням самої сутності народу»¹⁹⁹. Так, ідеалом Р. Дмовського стала Польща як велика католицька держава польського народу, хоча сам лідер ендеків релігійною людиною ніколи не був.

Але Табору Великої Польщі не судилося виправдати сподівань Р. Дмовського. Від початку існування цього об'єднання його руйнували внутрішні конфлікти, що

¹⁹⁶ Кондратюк В., Зайцев О. Україна в 20–30-х рр. Суспільно-політичне життя ХХ ст. Львів, 1993. 153 с.

¹⁹⁷ *Nasz program: przemówienia R. Dmowskiego, prof. R. Rybarskiego, pos. St. Kozickiegona Konferencji Krajowej Związku Lud.-Nar. w Warszawie dn. 18.X.1925 r.* Warszawa: nakł. Zw. Ludowo-Narodowego, 1925. S. 5–12.

¹⁹⁸ Зелінський В. Політичні погляди Романа Дмовського... С. 99.

¹⁹⁹ *Dmowski R. Kościół, naród, państwo. Litteratursallskaper Ligatur.* 2007. S. 19.

виникали між молодим і старим поколінням організації. Молоді її члени перейшли на радикальні методи боротьби за владу і прямо наголошували, що кращим виходом із політичної кризи для Польщі буде польський різновид фашизму. У результаті 14 квітня 1934 р. було організовано Національно-радикальний табір (Obóz Narodowo-Radykalny), який очолив Ян Мосдорф.

У декларації від 14 квітня 1934 р. було зазначено, що нове утворення ставить собі за завдання «під національно-радикальними стягами об'єднати ціле молоде покоління поляків заради втілення ідеї Великої Польщі». До неї мали входити усі землі, населені щільною масою поляків, та області, що залишилися під впливом польської цивілізації. Новий суспільний устрій Польщі мав суттєво відрізнятись як від східного сусіда – держави комуністичної (СРСР), так і від західного – держави расистської (вже на той час нацистської Німеччини). Сама держава розглядалась як «озброєна організація нації, в якій солдатський дух проникає всередину нації, а національний дух в армію». Щодо військової служби, то вона визнавалась почесним обов'язком кожного поляка і найважливішим етапом національного виховання.

Цікаво, що за українським і білоруським етнічним населенням визнавались певні громадянські права, але євреям у цьому було категорично відмовлено. Щобільше, тогочасний економічний устрій у Польщі визначався як соціально несправедливий, створений євреями для «експлуатації польських трудящих мас». У контексті цього планувалося створити зовсім іншу національну модель економіки, яка би ґрунтувалася передусім на «новій людині», вихованій на християнських засадах і своєму обов'язку до нації. В організації не виступали проти приватної власності, однак єдиним власником усіх природних ресурсів оголошувалась польська нація. Також передбачалося провести націоналізацію і експропріацію міжнародного капіталу. Зрештою, у документі також зазначали, що Національно-радикальний табір у своїй діяльності буде підтримувати політичну й економічну основу католицької моралі, а також «рішуче боротися з усіма, хто виступає проти єдності польської нації, насамперед із міжнародними комуністичними, масонськими і капіталістичними організаціями»²⁰⁰.

Проте утворення проіснувало недовго, оскільки організація активно вдавалася до політичного насильства (включаючи антисемітські погроми й напади на демонстрації лівих сил), вона була заборонена вже 10 липня 1934 р. і надалі перебувала у нелегальному становищі²⁰¹.

У 1935 р., коли деякі лідери були інтерновані в таборі у Березі Картузькій, організація розкололася на Національно-радикальний рух «Фаланга» (Ruch Narodowo-Radykalny «Falanga», очільник Болеслав П'ясецький, кількість членів – близько 2 000 осіб) і Національно-радикальний табір «ABC» (Obóz Narodowo-Radykalny «ABC», лідер Генрик Росман, кількість членів – майже 500 осіб)²⁰². Свої назви ор-

²⁰⁰ Cele rewolucji narodowo-radykalnej. S. I.: ONR, 1935. S. 1–16.

²⁰¹ Majchrowski J. Obóz Narodowo-Radykalny – okres działalności legalnej. *Dzieje Najnowsze*. 1976. R. VIII. Z. 3. S. 69–72.

²⁰² Dobrowolski R. Obóz Narodowo-Radykalny. Rozdział IV: Działalność Ruchu Narodowo-Radykalnego. URL: http://web.archive.org/web/20050503185425/http://www.nop.org.pl/?artykul_id=99 (дата звернення: 20.11.2020); Meller A. W poszukiwaniu idealnego ustroju dla Wielkiej Polski. Wątki monarchistyczne w myśli politycznej Obozu Narodowo-Radykalnego «ABC». *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*. 2012. Nr 33. S. 132–147.

ганізації отримали від істориків, і вони є умовними. «ABC» і «Falanga» – це назва періодичних видань, навколо яких концентрувалося інтелектуальне життя обох радикальних течій. Та й політичні програми обидвох організацій, що вороже ставилися до політичних партій, які, на їхню думку, не сприяли внутрішній єдності нації, були дуже подібними та відрізнялися хіба що різними підходами щодо шляхів вирішення єврейського питання²⁰³.

Утім, саме «Фаланга» відзначилася як найбільш потужне та ультрарадикальне явище у суспільно-політичному дискурсі Польщі другої половини 1930-х років. У своїй діяльності організація використовувала зовнішні форми фашистської атрибутики (культ лідера, римське вітання, партійну символіку). Ідеологія «Фаланги» ґрунтувалася на засадах католицького націоналізму. Гаслом руху проголошувався «націоналізм, пов'язаний з католицизмом в єдину ідеологію тоталітарного імперіалізму, для чого підпорядковується все: суспільні, політичні, господарчі, культурні програми тощо». Пропонувалося навіть змінити назву Польської держави з «Речі Посполитої» на «Католицьку Державу Польського Народу». Передбачалося, що нова держава отримає єдину ідеологію (щось на зразок синтезу націоналізму і католицизму) на чолі з ієрархічно побудованою «монопартією» – Національно-радикальним табором. Ця партія, своєю чергою, мала формуватися винятково з числа етнічних поляків, вихованих у дусі польського націоналізму²⁰⁴. Розроблена Б. П'ясецьким політична концепція визнавала, що головною метою польського народу буде підтримка і розповсюдження ідей католицького націоналізму. Кінцева мета – побудова сильної католицької держави, яка візьме на себе роль твердині християнства і буде в стані протистояти матеріалістичним ідеям комунізму, нацизму та лібералізму, тобто ідеям, які відмовились від Бога²⁰⁵. Засадами внутрішньої політики католицької держави польського народу повинні були стати принципи християнського націоналізму і диктатура національних еліт. Заборонялися страйки та класова боротьба. Схвалювалася ідея вождізму й історичної місії Польщі у світі, а також політика антисемітизму²⁰⁶.

Так, незважаючи на свою відносну нечисленність, національно-радикальний табір відіграв певну роль у політичному житті країни – цей екстремістський рух брали до уваги і націонал-демократи, і лівацькі партії. Наприклад, ідею розбудови «католицької держави польської нації» сповідувала також Національна партія (*Stronnictwo Narodowe*), що з'явилася 1928 р. унаслідок переформатування Народно-національного союзу зі збереженням та радикалізацією його правої та націоналістичної програми. Її лідерами послідовно були Йоахім Бартошевич, Казімеж Ковальський, Тадеуш Белецький. З-поміж іншого, партія підтримувала

²⁰³ Зелінський М. Польський національно-радикальний рух в 1920–1930 рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2016. № 3. С. 17.

²⁰⁴ Śliwa M. Narodoworadykalny model państwa totalitarnego w Polsce. *Dzieje Najnowsze*. 1996. Nr 1. S. 40.

²⁰⁵ Srokosz J. Model państwa totalnego w myśli Bolesława Piaseckiego. *Wrocławskie Studia Erasmiańskie = Studia Erasmiana Wratislaviensia, zeszytu Państwo – koncepcje i zadania*, Uniwersytet Wrocławski, 2008. S. 73–74. URL: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=24598> (дата звернення: 24.11.2020).

²⁰⁶ Waniek D. *Ruch narodowy w Polsce wczoraj i dziś: ideologia, organizacja, praktyka działania*. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA. 2014. S. 50–51.

ієрархічну організацію суспільства, трансформацію політичної системи, за якої підвищувалася роль національної еліти в державі, обмеження громадянських свобод та прав євреїв (включно з доступом до університетів). Інші національні меншини Польщі, зокрема українців, планувалося національно асимілювати. Втім, на початку 1930-х років у політичній силі визріли суперечки, головні між «старими» (Станіслав Стронський, Мар'ян Сейда та Роман Рибарський), які закликали зберегти парламентську систему з обмеженим обсягом демократії, і «молодими» (Тадеуш Белецький, Єнджей Гертих, Стефан Саха), яких підтримував Роман Дмовський. Останні висловлювали думки щодо ліберально-демократичної кризи та закликали поєднувати принципи католицизму й націоналізму, чим більше тяжіли до середовищ національно-радикального табору, із яким активно співпрацювали аж до Другої світової війни²⁰⁷.

Водночас поява цього табору продемонструвала, що у польській правіці з'явилася нова генерація лідерів (навіть якщо й одіозних), і хоч Р. Дмовський аж до часу своєї смерті 2 січня 1939 р. залишався навіть для молодих радикально налаштованих поляків символом «ендеції», його епоха вже минула. Саму ж Польщу, вже без Р. Дмовського і без Ю. Пілсудського, який помер ще 1935 р., попереду чекали непрості часи: Друга світова війна, а згодом – соціалістичне повоення.

Отже, у міжвоєнний період на перший план вийшла проблема ставлення до українців, білорусів та литовців, що опинилися у складі Польщі внаслідок чи то виконання повоєнних мирних угод (після Першої світової війни), чи окупації/анексії земель (як-от Східної Галичини).

«Федералістична» концепція поплічників Ю. Пілсудського, зазнавши певного оновлення і модернізації, у 1920–1930-х роках стала відомою як доктрина «польського прометеїзму». Зовнішню політику Другої Речі Посполитої прометеїсти розглядали через призму майбутнього конфлікту цивілізованого Заходу, до якого вони зараховували, звичайно, й Польщу з комуністичною Росією. Результатом такого зіткнення, як передбачалося, мав стати розпад багатонаціональної більшовицької імперії. Водночас звільнені, але, на думку «пілсудчиків», політично і національно недостатньо зрілі народи колишнього СРСР потребували б допомоги у формуванні власної державності, і таку «цивілізаційну» місію після краху радянської імперії мала би взяти на себе Польща. Планувалося, що потенційні держави утворять єдину федерацію, провідні позиції у якій займатиме Друга Річ Посполита.

У реалізації «федералістичної» програми чільне місце відводилося українському питанню. Передбачалося, що внаслідок розпаду СРСР за допомогою Польщі постане самостійна Українська держава – Велика Україна, яка, з одного боку, не матиме жодних територіальних претензій щодо Західної України, а з іншого – укладе унію з Польщею та увійде до польської федерації. На думку прометеїстів, створення т. зв. Великої України у всьому відповідало би «польським державним інтересам як засіб зміцнення Польщі».

Однак програма прометеїстів мала і певні відмінності, порівняно з поглядами своїх попередників. Вони стосувалися переважно ролі Західної України у реаліза-

²⁰⁷ Stronnicstwo Narodowe. *Encyklopedia PWN*. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/?3980445> (дата звернення: 14.11.2020).

ції східної програми Ю. Пілсудського за нових історичних умов із урахуванням набутого досвіду. Прометеїсти критикували Варшавський договір 1920 р. за ігнорування інтересів галицьких українців, що начебто призвело до провалу «київського походу» взагалі. На новому етапі, на думку «пілсудчиків», галицькі українці могли стати не лише каталізатором руху за утворення Великої України на руїнах більшовицької імперії, але й перетворилися би на авангард і потужну силу нового походу на Схід.

Після державного перевороту (травень 1926 р.), що його здійснив Ю. Пілсудський, політика уряду з національного питання була скорегована на користь лояльнішого ставлення до національних меншин Польщі. Зрештою, сама зміна влади і встановлення т. зв. режиму «санації» були значною мірою детерміновані невдачею в реалізації «ендецької» програми «національної асиміляції», активізацією національно-визвольної боротьби. Однак травневий переворот змодифікував практику внутрішньої політики в обмеженому розмірі і лише на декілька років, адже діяльність державної адміністрації на «східних кресах» від самого початку і аж до початку Другої світової війни 1939 р. залишалась близькою до програми «ендеції».

«Польща для поляків» – так можна окреслити національну політику табору «народової демократії», яка потрапила до офіційного дискурсу польської влади. Відомий «ендек», політик та публіцист С. Грабський писав, що «нині необхідно умовою утримання наявних кордонів є перетворення державної території Речі Посполитої в національну польську територію». Досягнути цієї мети планували методами економічної, політичної, ідеологічної і культурно-освітньої дискримінації та колонізації «національних меншин», що опинилися у складі Другої Речі Посполитої. Така риторика була характерною для всіх політсил «ендецького» напрямку, які існували поміж двома світовими війнами: Народно-національного союзу, Табору Великої Польщі, Національно-радикального табору), Національно-радикальних рухів («Фаланги» та «АВС»), Національної партії.

ВІД ВОРОЖНЕЧІ ДО ПРИМИРЕННЯ: ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА – РОЗПАД СХІДНОГО БЛОКУ

3.1. «Українське питання» у польських візіях у роки Другої світової війни

Упродовж вересня–жовтня 1939 р. унаслідок агресії проти Польщі (із 1 вересня гітлерівської Німеччини, а з 17 вересня – СРСР) Друга Річ Посполита майже перестала існувати. Однак її державні структури та військові формування продовжили працювати в екзилі. Спочатку вони перебували в Румунії, проте вже до кінця 1939 р. передислокувалися до Франції, де було сформовано польські центральні управлінські інститути в еміграції – президента, уряд, Національну раду, керівництво збройних сил. Базовою платформою діяльності створених інститутів була теза про ведення війни аж до повного звільнення Польщі та відновлення її території у межах кордонів станом на 1 вересня 1939 р. – часу нацистської агресії проти Польської держави. Окрім цього, варто зазначити, що законодавчо польський уряд та його представництва діяли, ґрунтуючись на квітневій Конституції 1935 р.²⁰⁸

Урядову коаліцію склали політичні сили різного спрямування – від правіци до лівих середовищ: Національна партія, Польська соціалістична партія, Народна партія і Партія праці. Урядові партії були переконані, що самоціллю Польщі під час війни була не лише перемога над Німеччиною, але й забезпечення себе міцною міжнародною підтримкою держав-противників Адольфа Гітлера, щоб завдяки їхній допомозі у центральноєвропейському регіоні створити потужний блок держав, очолюваний Польщею, який став би противагою і німецькій стороні, і СРСР (чи Росії загалом) та зміцнити саму Польщу завдяки «ліквідації» проблеми Східної Пруссії шляхом її приєднання до Польської держави²⁰⁹.

У цьому контексті Владислав Сікорський, який очолив еміграційний уряд Польщі, був переконаний у потребі забезпечення прав національних меншин, які би могли згодом скласти основу союзників Польщі²¹⁰. Однак станом на 1939–1940 рр.

²⁰⁸ Шишкін І. Післявоєнна Польща в польській політичній думці в роки Другої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2016. Вип. 25. С. 243–249.

²⁰⁹ Wapiński R. *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*. Gdańsk: Wyd-wo ARCHE, 1997. S. 248.

²¹⁰ Bonusiak W. *Polskapodczas II wojny światowej*. Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999. S. 133–139.

ні Велика Британія, ні Франція не були зацікавлені у реалізації такої ініціативи поляків, адже мали у планах залучити радянську сторону на свій бік у війні з Німеччиною²¹¹.

Так чи так, ще 28 листопада 1939 р. Комітет міністрів у справах краю (КМСК) затвердив «Інструкцію для мужів довір'я в українській справі», у якій припускали вірогідність і потребу діалогу поляків із українським національним рухом заради спільної боротьби проти німецьких та радянських окупантів. Для цього у КМСК навіть погоджувалися на утворення у найближчому майбутньому незалежної України, яка, однак, перебуватиме з Польщею у конфедерації на рівноправних засадах, а польська й українська меншини в обох державах взаємно матимуть всю повноту національних і культурних прав²¹². Свої наміри КМСК підтвердив 15 грудня 1939 р., ухваливши «Директиви», у яких передбачено можливість «спільного виступу з українцями» проти спільних противників і є натяки щодо ймовірності становлення самостійної Української держави, однак без зміни польських східних кордонів (Волинь та Галичина мали залишитися у складі Польщі)²¹³. Загалом де-факто йшлося про спроби відродження ідеї «федераційного» устрою Центрально-Східної Європи, пропорованої серед прибічників Юзефа Пілсудського ще перед Другою світовою війною.

Продовжуючи цей вектор, у березні 1940 р. польський прем'єр в еміграції В. Сікорський у радіозверненні до українців закликав останніх забути про минулі протиріччя та об'єднати свої зусилля заради відновлення Польщі²¹⁴. Приблизно у цей же час експерт еміграційного уряду Ольгерд Гурка у примітці, призначеній міністру інформації та документації, наполягав на тезі, що Польщі у такій ситуації життєво необхідне як мінімум порозуміння, а як максимум – союз із українцями. Однак польський еміграційний уряд і далі наполягав на збереженні кордонів Польщі 1939 р., тобто «ризкий кордон» 1921 р. на сході мав би залишатися у силі, що аж ніяк не сприяло порозумінню зі західними українцями, яким пропонували хіба що культурно-національну автономію у межах Польської держави.

Тим часом окупація 1940 р. нацистами Франції призвела до переїзду польського уряду в Лондон. Цей етап супроводжувався взаємною недовірою польської та української сторін – із обох боків лунали звинувачення на адресу одна одної, закидання колабораціонізму з окупаційними властями. Упродовж другої половини 1940 р. періодично відбувалися польсько-українські контакти у Львові та Кракові, щоправда, оскільки лондонські урядові кола були недовіриливо до них налаштовані, а без їхнього рішення, як їм здавалося на той момент, не могло бути вирішено «українське питання» у регіоні, то у практичній площині досягнути нічого не вдалося²¹⁵.

²¹¹ Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. *Україна–Польща: важкі питання*. Варшава, 1999. Т. 4. С. 125–127.

²¹² Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Londyn, 1989. Т. 4: Uzupelnienia / kom. red.: K. Iranek-Osmecki, T. Zawadzki-Zenczykowski. S. 5.

²¹³ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Londyn, 1970. Т. 1: Wrzesień 1939 – Czerwiec 1941 / red. T. Pefczyński. S. 6.

²¹⁴ Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945). Koszalin: Wyd-wo uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2001. S. 33.

²¹⁵ Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду... С. 127–128.

Усвідомлюючи слабкість польського впливу на західноукраїнських теренах, уряд Польщі в екзилі продовжував шукати шляхи порозуміння з українцями. Так, у директивах командувача Союзу збройної боротьби генерала Стефана Ровецького до польських «командувачів областей під радянською окупацією» (малися на увазі західноукраїнські землі) зазначалося: «Зважаючи на обмежені засоби польського елемента на ваших теренах (Галичина, Волинь, Полісся), належить про всякий випадок підготувати відповідне підґрунтя дружнього порозуміння з Українцями і Білорусами щодо спільного ворога, аби збільшити сили дій, котрі спираються на маси, проти Росії». Водночас у документі наголошувалося, що ці порозуміння у жодному разі не мають стосуватися справи майбутнього польсько-білорусько-українського співжиття після завершення світової війни²¹⁶.

Початок 22 червня 1941 р. та перебіг німецько-радянської війни змінили розклад сил на «міжнародній військовій шахівниці». Перехід Радянського Союзу до табору країн Антигітлерівської коаліції кардинально зміщував орієнтири та перспективи майбутнього устрою післявоєнної Європи. З іншого боку, безуспішні спроби українців створити незалежну державу у Львові наприкінці червня 1941 р. та свій представницький орган – Українську Національну Раду – в Києві восени того ж року засвідчили крах ілюзій щодо «проукраїнської політики» гітлерівців і потребу формування нової політичної лінії українського національно-визвольного руху в умовах, коли останній опинився «поміж двох вогнів» – Німеччиною та СРСР. Своєю чергою, польський уряд та створене ним підпілля в окупованій країні теж змушені були реагувати на тогочасні виклики. Відповідно, вже починаючи від серпня 1941 р. між представниками польського та українського підпілля розпочалися переговори, які, як виявилось згодом, затягнулися на декілька років, продовжуючись до середини 1944 р., так і не принісши конкретного результату. Основним «камнем спотикання» між сторонами стало питання належності земель на схід від Бугу та Сяну – українці вимагали визнати їх як частину майбутньої Української держави, а поляки навпаки відстоювали переконання, що це невід’ємна частина Польщі²¹⁷.

Утім, Союз збройної боротьби й надалі апелював до важливості добросусідських відносин поляків із українцями. У середині листопада 1941 р. командувач цього союзу надіслав у Лондон детальний аналітичний звіт про стан польсько-українських відносин за період від вересня 1939 р. до листопада 1941 р. із приміткою «передбачення на майбутнє». Цікаво, що у документі, який узагальнював розвиток українсько-польських відносин напередодні і після початку війни, також констатовалося, що ставлення українського населення до поляків постійно погіршувалося, насамперед унаслідок «помилки нашої [польської – П. А.] політики щодо українців». Автор рапорту робив висновок, що у наступних спробах повернути поляками «Східну Малопольщу» (так означена в тексті документу Галичина) доведеться зіткнутися з «опором зміцнілої української стихії» за некорисних для Польщі обставин, а збройні дії з польського боку тут будуть сприйматися, як «агресивна війна», що

²¹⁶ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945... T. 1. S. 298.

²¹⁷ Киричук Ю. Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939–1945 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2003. Вип. 3. С. 223–229; Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Londyn, 1973. T. 2: Czerwiec 1941 – kwiecień 1943 / kom. red. T. Pełczyńskietał. S. 137–145.

тим більше не сприятиме реінтеграції згаданих теренів до повоєнної Польської держави. У результаті автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їх представників до урядових структур, щоб послабити взаємну неприязнь у двосторонніх міжнародних відносинах²¹⁸.

Рапорти, які надсилали лондонському уряду впродовж першої половини 1942 р., містили навіть пересторогу, породжену згуртуванням на західноукраїнських теренах українських визвольних сил, у яких дедалі більші впливи набувала радикальна Організація українських націоналістів (бандерівська) (ОУН(Б)). Так, у рапорті за лютий 1942 р. командувач Армії Крайової (АК) (саме з цього часу так називався вчорашній Союз збройної боротьби) генерал С. Ровецький повідомляв Лондон, що «українці посилено готуються до майбутнього збройного виступу, головню проти нас». У червні 1942 р. він висловлював занепокоєння ізолюванням польського населення Галичини, Полісся і Волині, а у вересневому рапорті писав до В. Сікорського, що українці збираються зробити спробу створення своєї держави, яка включатиме Східну Малопольщу (Галичину), Волинь та Полісся, і в момент боротьби з німцями вони переважатимуть поляків. Тоді ж польське підпілля переконувало Лондон, що такого перебігу подій можна уникнути і замість ворожнечі варто співпрацювати з українцями у боротьбі проти Німеччини та СРСР, однак для цього потрібні термінові й ефективні рішення та інструкції польського еміграційного уряду²¹⁹.

Однак уряд Польщі в екзилі щодо української справи далі зволікав. Як видається, це пов'язано з тим, що хоч у польських владних колах в еміграції і знали про українські плани відродження самостійної України, все ж недооцінювали та, зрештою, легковажили «українським чинником», вважаючи його другорядним, порівняно з міжнародними проблемами, і почасти розробляли плани подальшого відновлення Польщі, ігноруючи наявність українського національно-визвольного руху.

Це також можна пояснити і тим, що до весни 1943 р. у Лондоні ще сподівалися, що вдасться за підтримки західних держав «виторгувати» у радянського очільника Йосипа Сталіна збереження західноукраїнських теренів у складі Польщі після закінчення війни. Лише розрив дипломатичних відносин СРСР із польським еміграційним урядом навесні 1943 р. і численні заяви радянського уряду про претензії на спадок окупації 1939–1941 рр. поклали край цим ілюзіям²²⁰.

Тим часом, на початку 1942 р., під час виступу прем'єра В. Сікорського з нагоди нового скликання Національної ради було означено загальну декларацію польського уряду щодо майбутнього політичного устрою Польської держави. Прем'єр наголосив, що Польща буде демократичною республікою, яка базуватиметься на засадах парламентаризму, а її керівництво обиратимуть загальним, рівним, безпосереднім і таємним голосуванням. У виступі йшлося також і про те, що польський народ відмовляється від будь-яких постулатів, які суперечать демократичним засадом, і відкидає будь-які форми диктатури. Тобто представники польських урядових кіл виголосили чітку позицію щодо майбутнього політичного устрою Поль-

²¹⁸ Armia Krajowa w dokumentach... T. 2. S. 137–142.

²¹⁹ Ibid. S. 194–196; 277–278; 330–331.

²²⁰ Чайковський А. Радянсько-польські військово-політичні відносини напередодні та в умовах Другої світової війни. *Україна у світовій історії*. 2014. № 1. С. 194–214.

щі – це мала бути республіканська форма правління з широкою демократією та самоврядуванням²²¹.

Плани щодо майбутнього Польщі розробляли не лише урядові кола, а й політичні партії та рухи. Початок було покладено декларацією, прийнятою ще 1941 р. Польською соціалістичною партією «Вільність, Рівність, Незалежність» (ППС-ВРН) під назвою «Програма народної Польщі». Ця програма передбачала формування у Польщі республіканського демократичного ладу з широким самоврядуванням на місцях. Польща, згідно з документом, мала увійти до Союзу вільних європейських народів у Центрально-Східній Європі, де сприяла би його консолідації і спроможності протистояти різним внутрішнім і зовнішнім загрозам²²².

Представники однієї з найвпливовіших політичних сил – Національної партії – здійснювали активну пропагандистську діяльність, опублікували низку аналітичних опрацювань і різного змісту заяв, проте документа, який би мав ознаки офіційної програмової декларації, вироблено не було. Критикуючи традиційну парламентську форму правління і засуджуючи фашизм, комунізм та нацизм, Національна партія пропонувала власне бачення розвитку Польщі – це мала бути католицька держава польського народу, у якій винятково поляки мали б повні політичні права²²³.

У політичній програмі Робітничої партії, оприлюдненій 15 липня 1944 р., передбачалось суттєво посилити у повоєнній Польщі президентську владу; програма Селянської партії «Рох» від грудня 1943 р. наголошувала на необхідності ґрунтовної демократизації усього життя майбутньої Польщі, зокрема у справі національних меншин, хоча головним було відстоювання прав селянства як рушійної сили розвитку Польщі; зрештою «Проект ідеологічної декларації» від квітня 1943 р. Демократичної партії передбачав об'єднання держав Центральної Європи у федерацію – Союз вільних народів (на противагу «споконвічно воюючим німецькому та радянському імперіалізмам»), у якому провідну роль відіграватиме Польща²²⁴.

Однак, попри численні декларації як уряду, так і партій, до 1943 р. уряд В. Сікорського не зробив нічого, щоб залучити українців до співпраці. Лише 31 березня 1943 р. уряд у Лондоні після тривалих словесних баталій нарешті затвердив перший офіційний документ у справі польсько-українських відносин – «Тези в справі української політики». Він повторював засади польської політики щодо українців початку 1920-х років, обіцяючи їм рівноправність, територіальне самоврядування у складі Польщі та широку національно-культурну автономію. У документі містився також пункт про спільні дії проти радянських претензій на західноукраїнські землі і обіцянка включити українських представників до урядових структур²²⁵.

Хоча згадана програма вже не відповідала тодішнім геополітичним реаліям та розстановкам на фронті й у тилу окупованих територій, а отже, не могла бути реалізованою, вона зустріла гостру критику з боку польського підпілля на західно-

²²¹ Friszke A. O kształt niepodległej. Warszawa: Biblioteka «Więzi», 1989. S. 575.

²²² Przybysz K. Wizje Polski: programy polityczne lat wojny i okupacji (1939–1944). Warszawa: Elipsa, 1992. S. 77–89.

²²³ Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. Warszawa: Książka i Wiedza, 1993. S. 280.

²²⁴ Шишкін І. Післявоєнна Польща в польській політичній думці... С. 244–246; Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej... S. 282–286.

²²⁵ Friszke A. Rząd na obczyźnie wobec państwa podziemnego w Kraju. *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*: praca zbiorowa / red. Z. Błażyński. Londyn, 1994. S. 587.

українських землях, чие командування неухильно відстоювало позицію щодо меж Польщі зразка 1939 р. та відновлення України (якщо його взагалі вдасться досягнути) винятково на схід від р. Збруч, а самих українців сприймало як «зрадників» Польської Батьківщини, чие, мовляв, покаяння та безапеляційне «навернення» на польські позиції могло би посприяти порозумінню між народами²²⁶.

На початку літа в окупованій Варшаві у середовищі Делегатури уряду та АК з'явився ще один документ – «Справа польсько-українських переговорів». У ньому українську справу розглядали винятково в руслі збереження єдності Польщі в кордонах 1939 р. і забезпечення інтересів польського населення «східних кресів», а українцям відводили хіба що роль пасивного чинника, який ще мав спочатку отримати вибачення за «зраду» польських державних інтересів²²⁷.

Апофеозом такої риторики став документ Крайової політичної репрезентації від 30 липня 1943 р. – «Відозва до українського народу». У ній звинувачувався весь український народ у співпраці з нацистами і винищенні поляків, містилися погрози покарання та заклики «спокутувати свою вину», приєднавшись до союзу з поляками у боротьбі з нацистами. Також у відозві наголошувалося, що поляки «розуміють і цінують прагнення української нації до створення незалежної України», але заявляють, що ніколи не відмовляться від східних земель Речі Посполитої, «у які Польська Нація протягом століть зробила величезний цивілізаційний і господарський внесок»²²⁸.

Саме цей документ став добре відомим для широкого загалу української громадськості та ще більше загострив ситуацію навколо міжетнічного конфлікту, тим паче на тлі обопільних трагічних подій 1942–1943 рр. на Волині. У відповідь провід ОУН(б) 22 грудня 1943 р. опублікував заяву, у якій відкинув викладені у відозві постулати як неприйнятну платформу політичного співробітництва, з огляду на «тенденційне і фальшиве представлення в ній фактів, що стосуються боротьби Українців за власну державу»²²⁹.

Загалом, як видається, подальша активізація українського підпілля на Волині, а пізніше в Галичині та Надсянні у 1943–1944 рр. почасти стала наслідком безуспішності діалогу обох сторін, зумовленої насамперед небажанням лідерів польського уряду і підпілля сприймати український національно-визвольний рух як самостійний суб'єкт тогочасного політичного процесу та трактуванням останнього винятково як «заколоту неслухняних і невдячних громадян Польщі».

Загострення польсько-українських відносин на окупованих теренах збіглося з урядовою кризою польського лондонського табору, до якої призвели спочатку дії потужної опозиції В. Сікорському, а потім його трагічна смерть 4 липня 1943 р., а також розрив СРСР відносин із польським еміграційним урядом. Наступний польський уряд очолив «людовець» Станіслав Миколайчик. Наближення Червоної армії до кордонів Польщі поставило на порядок денний питання післявоєнної долі країни – не тільки її кордонів, а й устрою. Польські провідники усвідомлювали немож-

²²⁶ Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie... S. 35–36.

²²⁷ Ibid. S. 41–43.

²²⁸ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Naukowe, 1993. S. 219.

²²⁹ Drozd R. Stanowisko polskiego podziemia prolonduńskiego w kwestii ukraińskiej w latach 1939–1944. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 1–22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ, 1997. С. 272.

лівість чинити успішний опір СРСР і сподівались тільки на підтримку своїх союзників. Тобто поряд із «українським питанням» раптом постало «польське питання», а еміграційний політичний осередок Польщі одночасно перетворився зі суб'єкта міжнародних відносин на їхній об'єкт. Незважаючи на численні звернення і відозви польських еміграційних діячів другої половини 1943–1944 рр., апеляції до жертвності польського народу в роки війни, провідні гравці Великої Трійки вирішували міжнародні проблеми, виходячи з власних уявлень про післявоєнний порядок. До того ж в очільника СРСР Й. Сталіна у рукаві були приховані серйозні козирі в польському питанні – маріонеткова Польська робітничка партія (ПРП), а пізніше – Крайова рада народова, які він використовував, щоб посилити радянський вплив, а згодом – безпосередньо інкорпорувати Польщу до своєї орбіти як майбутній соціалістичний блок. За таких обставин спроби С. Миколайчика завдяки певним поступкам відновити відносини з СРСР не досягнули жодних позитивних для Польщі результатів – еміграційний уряд Й. Сталіну просто не був потрібен. Зрештою, на Тегеранській конференції Великої Трійки (28 листопада – 1 грудня 1943 р.) справа східного кордону Польщі була вирішена на користь СРСР без участі і поляків, і українців²³⁰.

Намагання С. Миколайчика в останній момент рятувати ситуацію, погодившись зі східним кордоном Польщі за «лінією Керзона», неприйняли ні члени еміграційного уряду, ні польське підпілля. Делегатура і Крайова Рада Національної Єдності (КРНЄ) (створена у січні 1944 р.) на початку 1944 р. одностайно заперечили «лінію Керзона», наголосивши, що вони «не піддадуться і не зламаються». А 15 березня 1944 р. КРНЄ ухвалила і поширила документ «За що бореться польський народ», у якому заявила незмінну позицію щодо східного кордону Польщі від 1939 р. й пообіцяла провести демократичні реформи, що забезпечать рівноправне становище національних меншин у складі звільненої від окупантів Польщі²³¹. Такі позиції поділяли всі представники польського політикуму в еміграції і в окупованій країні.

Врешті-решт, характерним у цьому контексті є текст документа інспекції представником Міністерства внутрішніх справ (МВС) Тадеушем Хцюком польського підпілля у середині 1944 р. У рапорті міністру внутрішніх справ він писав, що «всупереч логіці, всупереч реальним фактам і проти цілого світу вони готові боротися за ці два міста [Львів і Вільно – П. А.] ... бо люди не вважають правильним і гідним життя в Польщі без Львова і Вільна». Далі він докладно охарактеризував ставлення представників головних політичних сил лондонського табору до українського питання, наголосивши, що всі вони «живуть минулим», замість того, щоб дивитись у майбутнє. Зокрема, за його спостереженнями, діячі Польської селянської партії («Стронніцтва Людового»), визнаючи потребу досягнення компромісу з українцями, вимагали розправитись із «українським бандитизмом» і захистити польське населення. Народовці з Національної партії також вимагали покарання для українців за їхні начебто скоєні злочини і видворення їх усіх «за Збруч». Позиція пред-

²³⁰ Детальніше див.: Павлів Ю. Політико-правові підстави до депортації українців з польсько-українського прикордоння у 1944–1951 рр.: погляд історика. *Суспільно-історична та політико-правова оцінка тоталітарного виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмицької, Підляшської, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 7 вересня 2018 р.)*. Львів: Левада, 2018. С. 210–220.

²³¹ *Wizje Polski. Programy polityczne lat wojny i okupacji 1939–1944* / oprac. K. Przybylsz. Warszawa: Elipsa, 1992. S. 325.

ставників ППС-ВРН була близькою до «людовців» і теж спрямована на порятунок польського елемента на «кресах». Підсумовуючи, інспектор констатував, що всі представники підпілля в окупованих землях «не досерли до своїх ролей»²³².

Зрештою, думки поляків, як і українців, за цих умов уже ніхто не потребував. Під час Ялтинської конференції 4–11 лютого 1945 р. лідери США Франклін Делано Рузвельт, Великої Британії Вінстон Черчилль та Йосип Сталін продовжили дискусію з «польського питання», започатковану в Тегерані, яка охоплювала проблему Польщі в широкому контексті перспектив утворення тимчасового уряду національної єдності, майбутнього ладу, переселення, територіальних змін. Природно, одним із головних питань цієї дискусії стало визначення майбутніх кордонів Польщі. Безумовно, для СРСР важливим було встановлення східного кордону Польщі. Позиція США і Великої Британії ґрунтувалася на тезі про передання Львова до рук Варшави, проте Й. Сталін рішуче не погодився з цим, покликаючись на запропоновану англійцями ще 1920 р. «лінію Керзона». Отже, сторони вирішили, що «східний кордон Польщі проходитьиме вздовж “лінії Керзона” із відхиленням від неї у деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі»²³³.

Після завершення воєнних дій у Європі, 16 серпня 1945 р., було підписано Договір між СРСР та Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон (набув чинності після обміну ратифікаційними грамотами 5 лютого 1946 р. у Варшаві), який юридично зафіксував перехід Західної України та Західної Білорусі від Польщі до СРСР. Лінія кордону пройшла на захід від «лінії Керзона», згідно з рішенням українсько-польської Люблінської угоди «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР» (вересень 1944 р.), Ялтинської конференції (січень 1945 р.). Відтак до СРСР де-юре перейшла територія сучасних областей: Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, а Польщі – українські етнічні території Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя (з 1951 р. – ще й частина Західної Бойківщини)²³⁴. Упродовж 1944–1946 рр. та 1951 р. між цими теренами відбувся масштабний обмін населення шляхом масових депортацій.

Як компенсацію за втрачені «східні креси», за рішенням Потсдамської конференції (липень–серпень 1945 р.), до повоєнної Польщі приєднали східні території колишнього т. зв. «Третього рейху», розташовані на схід від лінії Одер–Нейсе: частину Західної Пруссії, частину Сілезії, Східну Померанію і Східний Бранденбург, Гданськ, а також округ Щецина на захід від річки, які стали «поверненими землями» («Ziemie Odzyskane»)²³⁵.

Отже, землі «західних кресів», як про це мріяв ще на початку ХХ ст. Роман Дмовський, таки опинились у складі Польщі, щоправда, ціною втрати земель на сході, на що свого часу не могли би погодитися ані ідеолог «ендеції», ані Юзеф Пілсудський.

²³² Duraczyński E. Między Londynem i Warszawą: lipiec 1943 – lipiec 1944. Warszawa: PIW, 1986. S. 356–392.

²³³ Детальніше див.: Плохій С. Ялта. Ціна миру. Харків: КСД, 2019. 416 с.

²³⁴ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Москва: Наука, 1974. Т. 8. Январь 1944 г. – декабрь 1945 г. / отв. ред.: И. А. Хренов, В. Т. Ковальский. С. 541–542.

²³⁵ Strauchold G. Ziemie Zachodnie i Północne – odzyskanie, łup wojenny czy «podarunek» Stalina? URL: http://web.archive.org/web/20110815153640/http://mysl.pl/?m=11&art_id=32&more=more (дата звернення: 25.11.2020).

«Велика Польща» зі східного спрямування після війни переорієнтувалася на західний напрямок, прагнучи його якнайшвидшої інтеграції до польського простору, щоправда, вже в умовах соціалістичної Польської Республіки (з 1952 р. – Народна Республіка Польща), а отже, з погляду «пролетарського інтернаціоналізму».

3.2. До повоєнного діалогу попри популізм

Система однопартійної диктатури із формальним фасадом демократичних інститутів та тривале перебування у фарватері кремлівської політики не змусили польське суспільство прийняти тоталітарний устрій. Ба більше, після 1945 р. польські інтелектуальні кола, які здебільшого перебували в еміграції, активно шукали вихід зі стану «обмеженого суверенітету», у якому опинилася Польща. Вони аналізували причини невдач польської державної політики у міжвоєнний період, дискутували навколо необхідності формування нової парадигми відносин Польщі з сусідніми державами, що мала б змінити існуючі досі польські геополітичні доктрини – інкорпораційну Р. Дмовського та федералістичну Ю. Пілсудського, що за своїм змістом заперечували право українців на власну державність. Саме тут, в емігрантському середовищі польської інтелігенції, визріла нова геополітична парадигма, якій судилося не лише сформувати засади зовнішньої політики Польщі, але й змінити польське ставлення до сусідів, зокрема і незалежної Української держави.

Ключову роль у розробці парадигми відіграв редактор паризького часопису «Культура» польський публіцист і громадський діяч Єжи Гедройць, який розгорнув на сторінках часопису дискурс навколо складних проблем польсько-українських відносин. На сторінках часопису, особливо у перші роки після його появи, дискусії щодо України точилися в основному навколо питання політичного кордону, набутого внаслідок співіснування у межах однієї держави. Актуальним було питання присутності української/радянської адміністрації на таких етнічних територіях, як Буковина, Бессарабія, Крим, які опинилися у межах Української РСР. Поряд із такими дискусіями за виданням поступово закріпився статус платформи проукраїнських ініціатив, зокрема через сприяння у появі антології «Розстріляне відродження» літературознавця Юрія Лавриненка у 1959 р. Така суміш польсько-української взаємодії, а також той факт, що українці були найчисельнішим поневоленим народом²³⁶ у складі СРСР, лише поглиблювали інтерес польського суспільства до української тематики.

Що стосується самого Є. Гедройця, то, на його думку, співпраця з Україною була неможливою без «примирення» з українським народом. Публіцист переконував, що польське суспільство повинне змінити підхід до проблемних аспектів міжнаціональних відносин. Зокрема, розглядаючи дражливе у міжнаціональних відносинах «кресове питання», редактор «Культури» писав, що громадяни Литви, як і українці, не віддадуть за жодних умов Вільно та Львів полякам. Саме тому польському суспільству слід було визнати Львів українським, а Вільнюс – литовським²³⁷.

²³⁶ Генік М. Роль «Декларації в українській справі» 1977 року в досягненні польсько-українського примирення. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*: зб. наук. праць. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 212–221.

²³⁷ Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури» / упоряд. Б. Бердиховська. Київ: Критика, 2005. С. 26–27.

На тлі пошуку поляками союзників у протистоянні Кремлю Є. Гедройць запропонував концепцію «деколонізації свідомості», у якій обстоював ідею повної і остаточної відмови від традиційного польського колоніалізму щодо територій та населення Литви, Білорусі й України, а також від сприйняття етнічних територій українців, білорусів і литовців як місця польсько-російського суперництва²³⁸.

Один із найближчих соратників Є. Гедройця польський журналіст та публіцист Юліуш Мєрошевський (Juliusz Mieroszewski) у своїх політичних творах першої половини 1970-х років зокрема есе «Російський “комплекс Польщі” і простір УЛБ»²³⁹ («Rosyjski “kompleks polski” i obszar ULB») та «Східна політика Польщі» («Polska Ostropolitik») одним із перших використав термін «польська східна політика», яким надалі окреслювали зовнішньополітичну діяльність Польщі щодо територій по той бік східного кордону, де існувала царська Росія, а потім Радянський Союз. Критикуючи новітній польський імперіалізм Ю. Мєрошевський звертав увагу на потребу Польщі у союзниках на Сході²⁴⁰. Він пропонував радикальне покращення відносин із народами на цих територіях, відмову від будь-яких спроб домінувати над ними та визнання їх союзниками²⁴¹.

Територію на околиці Речі Посполитої, що охоплювала землі України, Литви та Білорусі, т. зв. «Польські креси», Ю. Мєрошевський пропонував позначати терміном ULB (далі – УЛБ). За його словами, ця територія насправді визначала форму відносин між Росією та Польщею і була чимось більшим, ніж «яблуком розбрату», адже визначала форму польсько-російських стосунків, прирікаючи Польщу або на імперіалізм або на сателітність²⁴². Таке новаторство цілковито виправдовувало себе у випадку потенційної співпраці між польськими та українськими дисидентами, яка на той момент здавалася малоімовірною, з огляду на складні міжнаціональні відносини. За словами Ю. Мєрошевського, хороші відносини із потенційно сильною, територіально великою Україною могли стати «вагомим атрибутом безпеки в цій частині Європи в майбутньому»²⁴³.

У травні 1977 р. Є. Гедройць разом із Ю. Мєрошевським на сторінках «Культури» опублікували «Декларацію в українській справі» (відома також як «Доктрина Гедройця» або «Доктрина Гедройця–Мєрошевського») ²⁴⁴. Автори документа зазначали, що саме конфлікт поляків із українцями свого часу відкрив для російської експансії «шлях на Захід», що супроводжувалося створенням Радянського Союзу. Ставши останньою колоніальною імперією, на думку Є. Гедройця та Ю. Мєрошевського, СРСР мав зазнати краху, адже імперіалізм, незважаючи на обставини його існування, залишався шкідливим передусім для нації, яка була його носієм. У чинній імперській структурі СРСР автори «Доктрини» виділяли два ступені поневолен-

²³⁸ Chruszlińska I. Jerzy Giedroyc i sprawa ukraińska. *Gazeta Wyborcza*. 2004. 25 kwietnia.

²³⁹ Mieroszewski J. Rosyjski «kompleks polski» i obszar ULB. URL: <https://jozefdarski.pl/1021-rosyjski-kompleks-polski-i-obszar-ulb>

²⁴⁰ Mieroszewski J. Polska Ostropolitik. URL: <https://teologiapolityczna.pl/juliusz-mieroszewski-polska-ostropolitik>

²⁴¹ Pomianowski J. Na wschód od zachodu. Jak być z Rosją? Warszawa, 2004. S. 34.

²⁴² Mieroszewski J. Rosyjski «kompleks polski» i obszar ULB...

²⁴³ Kubik M. Śladami Juliusza Mieroszewskiego, czyli o paryskiej «Kulturze». Cz. 2. URL: <https://gazeta.us.edu.pl/node/192281>

²⁴⁴ Осадчук Б. Україна, Польща, світ: вибрані репортажі та статті / пер. з пол. В. Гриник-Скура-тиська. Київ: Смолоскип, 2001. С. 141.

ня держав, що залежали від типу їхньої взаємодії з офіційною Москвою. Так звані «народні демократії» Центрально-Східної Європи у цій класифікації володіли статусом «обмеженого суверенітету», а республіки у складі СРСР його не мали. І якщо у першому випадку країни піддавалися радянзації, але не були русифікованими, то інші – окрім радянзації, дедалі більше русифікувалися²⁴⁵. У цій системі відносин їхні долі були тісно пов'язані між собою, а тому не могло існувати вільних поляків, чехів та угорців без вільних українців, білорусів, литовців чи росіян. Стосовно останніх зазначалося і те, що вони мали позбутись своїх імперських амбіцій.

Розмірковуючи над майбутнім простору УЛБ, Є. Гедройць і Ю. Мерошевський вказували на необхідність відмови від російсько-польського протистояння навколо спроб відновлення кордонів Першої Речі Посполитої та Російської імперії, адже лише «неімперіалістичні» Польща та Росія мали шанс на розвиток нормальних відносин²⁴⁶. Відхід від імперських претензій мав супроводжуватись визнанням права українців, а також литовців і білорусів на самовизначення, зокрема через створення незалежних держав у разі розпаду СРСР²⁴⁷. Зазначалося, що ці народи у XX ст. вже не можуть бути «пішаками» в історичній польсько-російській грі. За Ю. Мерошевським, саме Польщі належала ключова роль у поширенні демократії на схід від її кордонів, а з народами на цих територіях мали бути укладені декларації про самовизначення²⁴⁸.

Існування трьох незалежних держав вздовж східного кордону мало важливий безпековий зміст, адже унеможливило перебування Польщі між наддержавами – Німеччиною та СРСР, як це було напередодні Другої світової війни²⁴⁹. Нові держави в регіоні УЛБ формували своєрідну «буферну зону», яка розмежовувала Польщу від Росії, зменшуючи небезпеку потенційної російської експансії на польські території²⁵⁰. В іншому випадку, як стверджував Ю. Мерошевський, ці народи ризикували один за одним стати жертвами російської експансії, а сам регіон міг повторити долю Балкан²⁵¹. Натомість «хороша якість відносин із потенційно сильною, територіально великою Україною може стати вагомим атрибутом безпеки в цій частині Європи в майбутньому»²⁵².

Програма «Культури», припускаючи відмову від постулату повернення колишніх східних земель²⁵³, вступила у протиріччя з поглядами лондонської еміграції, що вимагала повернення до довоєнної дійсності, зокрема в існуванні східних кордонів. На думку Ю. Мерошевського, переговори з представниками авторитарного режиму не

²⁴⁵ Генік М. Роль «Декларації в українській справі» 1977 року в досягненні польсько-українського примирення. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*: зб. наук. праць. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 212–221.

²⁴⁶ Охріменко О. С. Історичні погляди Єжи Гедройця. URL: <http://www.enpui.npu.edu.ua/bitstream/123456789/11520/1/Okhrimenko.pdf>

²⁴⁷ Mieroszewski J. Rosylski «kompleks polski» i obszar ULB...

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Гедройць Є. Автобіографія у чотири руки. Київ: Дух і літера, 2015. С. 38.

²⁵⁰ Waingertner P. Jerzego Giedroycia idea ULB – geneza, założenia, próby realizacji. Zarys problematyki. *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku* / red. J. Kita. Warszawa, 2015. S. 143–159.

²⁵¹ Сеніч М. Проблема української незалежності в політичній думці Єжи Гедройця. *Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина»*. 2010. Ч. 17. С. 333–343.

²⁵² Kubik M. Śladami Juliusza Mieroszewskiego, czyli o paryskiej «Kulturze»...

²⁵³ Ibid.

зможуть повернути поляків до влади у власній країні, оскільки «...наївно вірити, що імперська Росія погодиться на переговори, спрямовані на те, щоб позбавити Москву плодів і вигоди своєї імперіалістичної політики»²⁵⁴. Вже через десятиліття такий зміст «Доктрини» часто критикували окремі російські політики, які вбачали у ньому «русофобський» зміст. Як «доказ» вони наводили тезу про необхідність звільнення народів України, Литви та Білорусі з-під контролю СРСР, що, на думку росіян автоматично означало не лише «співпрацю та дружбу» з українцями, литовцями і білорусами, але й «дружбу проти Росії»²⁵⁵. Показово, що праця Є. Гедройця та Ю. Мерошевського сприяла зближенню українського та російського еміграційних середовищ, які у вересні 1979 р. підписали заяву про взаємне визнання права на державну незалежність обох народів, реальність загрози русифікації та проголошення потреби у суспільній, культурній і релігійній автономії національних меншин в Україні та Росії²⁵⁶.

Своєрідним продовженням запропонованої Юліушем Мерошевським концепції УЛБ стала праця польського публіциста, письменника і суспільного діяча Богдана Скарадзінського/Казімежа Подляського «Білоруси, литовці, українці – вороги чи брати?», яка була перекладена і українською мовою²⁵⁷. Заперечуючи твердження про відсутність у Польщі проблем співжиття народів, він наводив приклади присутності нацменшин у суспільно-політичному житті ПНР. Польський публіцист наголошував, що поляки нічого не знали про своїх східних сусідів, а тому це була лише «вершина айсберга». Автор висловлював переконання, що у майбутньому настане час «нормального» сусідства Польщі з Україною, Білоруссю та Литвою і головним у цьому стане відсутність міжнаціональних конфліктів у разі появи нових держав²⁵⁸.

Заснована дисидентами на помірковано-націоналістичних засадах 1979 р. Конфедерація незалежної Польщі (Konfederacja Polski Niepodległej) (далі – КНП) представляла східноєвропейський регіон як Заходу, так і Сходу, передусім Росії²⁵⁹, а польсько-українські відносини визначала не інакше як «стратегічні». У травні 1980 р. КНП у своїй резолюції виступила за створення незалежної України, яка б охоплювала всі землі, заселені українцями²⁶⁰. У середовищі КНП із ініціативи її очільника, антикомуніста Лешика Мочульського, було продовжено ідею т. зв. «Міжмор'я». Її головний зміст полягав у необхідності інтеграції країн Східної Європи, власне «Міжмор'я» – регіону між Балтикою, Адріатикою та Чорним морем, для збереження власної самостійності та самообуточності. Саме у площині «Міжмор'я» пропонувалося вирішувати проблеми міждержавних кордонів через створення федерації з держав регіону. Це

²⁵⁴ Mieroszewski J. Materiały do refleksji i zadumy (wybór)... S. 19.

²⁵⁵ Миллер А. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России. *Новое литературное обозрение*. 2001. № 6. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2001/6/tema-centralnoj-evropy-istoriya-sovremennye-diskursy-i-mesto-v-nih-rossii.html>

²⁵⁶ Геник М. Роль «Декларації в українській справі» 1977 року... С. 212–221.

²⁵⁷ Сенич М. Погляди Єжи Гедройця на польсько-українське примирення. *Проблеми слов'янознавства*. 2010. С. 236–242.

²⁵⁸ Геник М. «... Nasi wrogowie czy bracia?». Польсько-українське примирення в політичній думці Богдана Скарадзінського / Казімежа Подляського. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 21. С. 106–112.

²⁵⁹ Рябчук М. «...Можуть бути вирішальним». Українсько-польські відносини: нові реалії, нові перспективи. *Політика і час*. 1993. № 8. С. 29.

²⁶⁰ Rezolucja o prawie Ukrainy do niepodległego bytu. Jelenia Góra, 15 maja 1980 roku. URL: https://www.earchiwumkpn.pl/dokumenty_kpn/rezolucja_o_prawie_ukrainy_do_niepodleglego_bytu_1980.pdf

знижувало статус кордонів від міждержавних до адміністративних і лібералізувало норми їх перетину. Взаємоповага до прав обох націй, як українців у Польщі, так і поляків в Україні, мала стати основою майбутньої польсько-української співпраці в умовах демократичного існування обох держав²⁶¹.

Таким чином, питання відносин з українським населенням на окупованих територіях Другої Речі Посполитої було предметом уваги з боку польського еміграційного уряду в часі Другої світової війни. Різноголосся щодо імовірного порозуміння з українцями нерідко призводило до гострих дискусій серед представників польського політикуму та підпілля. Недооцінка поляками «українського чинника» у спільній боротьбі проти німецьких та радянських окупантів призводила до взаємних звинувачень та навіть локальних збройних конфліктів, що мали місце у 1942–1943 рр. на Волині. Українців звинувачували у співпраці з нацистами і винищенні поляків, а також наголошували на неможливості відмови від східних земель Речі Посполитої, т. зв. «східних кресів», задля задоволення українських державотворчих устремлінь. Попри численні польські декларації, українців так і не було залучено до співпраці, а перспективи відносин із ними розглядалися виключно в рамках надання широкої національно-культурної автономії у складі Польщі. Перетворення Польщі по завершенню Другої світової війни фактично у об'єкт міжнародних відносин спонукало емігрантське середовище польської інтелігенції до пошуку нової геополітичної парадигми, якій судилося змінити польську візію на прагнення українців щодо існування власної держави. Безумовна першість у налагодженні українсько-польського діалогу у повоєнний час належала паризькому журналу «Культура». Завдяки зусиллям головного редактора зомісячника Єжи Гедройця було закладено ґрунтовні підвалини майбутнього порозуміння обох народів. Разом із Юліушем Мерошевським він обстоював необхідність «примирення» з українським народом, зокрема шляхом перегляду існуючого польського підходу щодо «кресового питання» задля пошуку союзників на Сході. Постала у полеміці термінологія «польської східної політики» стосувалася зовнішньополітичної діяльності Польщі щодо територій по той бік східного кордону, де існувала царська Росія, а потім Радянський Союз. Окресливши землі України, Литви та Білорусі як простір УЛБ, польські інтелектуали переконували у необхідності відмови від новітнього польського імперіалізму та формування трьох незалежних держав уздовж східного кордону, що мало важливий безпековий зміст: нові держави в регіоні УЛБ формували своєрідну «буферну зону», яка зменшувала небезпеку потенційної російської експансії на польські території. Справу «Культури» продовжили демократичні угруповання в Польщі у 1980-х роках, які пропонували вирішувати проблеми міждержавних кордонів через створення федерації з держав регіону, у площині т. зв. ідеї «Міжмор'я» – регіону між Балтикою, Адріатикою та Чорним морем, для збереження власної самостійності та самобутності. Діяльність профспілки «Солідарність» та інших дисидентських об'єднань у Польщі продемонстрували готовність польського суспільства до діалогу у питаннях відносин з українцями. Крім того, саме в цьому середовищі зв'язкам з Україною надавали стратегічного значення у протистоянні передусім радянській Росії.

²⁶¹ Генік М. Польсько-українське примирення в політичній думці Лешка Мочульського. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2009. Вип. 16. С. 95.

УКРАЇНА–ПОЛЬЩА: ВІД НЕДОВІРИ ДО «АСИМЕТРИЧНОГО ПАРТНЕРСТВА»

4.1. В умовах зламу біполярного світу

Суспільно-політична криза у Польщі на початку 1980-х років спричинила світоглядну дезорієнтацію польського населення, що стало поштовхом до виступів проти існуючої системи. Як зауважили львівські дослідники Леонід Зашкільняк та Микола Крикун, цей час був позначений змінами у свідомості поляків²⁶². Запровадження генералом Войцехом Ярузельським воєнного стану у грудні 1981 р. започаткувало період диктатури та репресій і наочно показало, що демократичні зміни в одній окремо взятій країні соціалістичного табору неможливі. У таких умовах питання геополітики та пошуку зовнішніх союзників для польських опозиціонерів вийшли на перше місце, спонукаючи їх на концептуальному рівні переглянути своє бачення на відносини з іншими державами, передусім із Радянським Союзом. Ключову роль у цьому процесі відіграла спілка «Солідарність», завдяки якій значна кількість людей отримали досвід незалежної політичної активності, а зовнішньополітичний дискурс у Польщі укладався у позбавлену ворожості культурно-історичну складову, співзвучну з висловленою Міхалом Кундерою у «Трагедії Центральної Європи» тезою про «повернення до Великої Європи».

Члени «Солідарності» обговорювали необхідність формування коаліції із країн та народів, що були поневолені радянським режимом так само, як і Польща²⁶³. Вказуючи на потребу об'єднання зусиль усіх народів ЦЄ задля визволення від тоталітарного радянського впливу, польські опозиціонери були переконані у наявності у своїх східних сусідів самоусвідомлення щодо місця на політичній мапі світу. Тому українців, як і литовців та білорусів, розглядали у ролі потенційних союзників і партнерів²⁶⁴.

Знаковим стало підписання у 1987 р. у Парижі діячами опозиції Єжи Таргальським і членом Світового конгресу вільних українців Володимиром Малиновичем декларації про непорушність існуючого польсько-українського кордону²⁶⁵.

²⁶² Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі... С. 653.

²⁶³ Strilchuk L., Dobrzanskiy O. Poland's foreign Policy concepts traditions and innovations regarding Ukraine (the XXth – the beginning of the XXIst century). *Східноєвропейський історичний вісник* / гол. ред. В. Ільницький. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 18. С. 219–228.

²⁶⁴ Морфеуш Л. Поляки и восточныйвопрос. *Niepodległość*. 1983. Nr 18–20.

²⁶⁵ Генік М. Польсько-українське примирення в політичній думці Лешка Мочульського... С. 95.

Через накладення принципів прометеїзму на геополітичну дійсність було сформоване т. зв. нове мислення зовнішньої політики Польської держави. Поляки не висували територіальних вимог до своїх сусідів і заохочували їх відокремитися від СРСР²⁶⁶.

Трансформація соціалістичної Польщі у Третю Річ Посполиту відбувалася в умовах демократичних змін, спричинених перемогою «Солідарності» на червневих виборах у 1989 р. Вона ж стала початком змін у поведінці Польщі на зовнішньополітичній арені. У рамках діяльності першого некомуністичного уряду Томаша Мазовецького польські політики почали дедалі впевненіше говорити про потребу у встановленні рівноправних відносин із СРСР, які б ґрунтувалися на взаємній повазі до суверенітету один одного та невтручанні у внутрішні справи²⁶⁷. Однак боязнь радянської інтервенції спонукала польську владу не поспішати рвати зв'язки з СРСР, враховуючи різницю територіальних, демографічних та військових потенціалів. Польська дипломатія обережно говорила про розгортання демократичних процесів у країнах ЦСЄ та події за східним кордоном, зокрема в Україні²⁶⁸. Водночас, як зазначав польський вчений Пйотр Куспис, відносини з Радянським Союзом для Польщі у 1990 р. все ще були визначальними²⁶⁹. У той же момент, під час виступу на 44-й сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (ООН) 25 вересня 1989 р. голова МЗС Польщі Кшиштоф Скубішевський заявив про прозахідну орієнтацію польської зовнішньої політики. Врешті у лютому 1990 р. на державному рівні було оголошено про польське «повернення до Європи»²⁷⁰.

Тим часом перспектива появи незалежної України поглиблювала відцентрові тенденції у СРСР, формувала не тільки політичний, але й передусім масштабний територіальний буфер від Росії. Цей чинник робив український напрям зовнішньої політики Польщі пріоритетним²⁷¹. Окрім того, саме Україна мала усі шанси стати основою «поясу дружніх держав», ідея якого фактично виходила з концепції УЛБ. Їй же належала ключова роль у відновленні геополітичного домінування Польщі у ЦСЄ. Налагодження регіонального співробітництва, на думку прихильників такого підходу, було необхідним етапом для подальшого, більш органічного входження Польщі до західноєвропейських структур²⁷². Водночас критики такого підходу вказували на військову та економічну слабкість потенційних «союзників». Вони сумнівались у доцільності підтримки незалежності вищезгаданих народів, оскільки у

²⁶⁶ Sikorski R. Mujaheddin Memories. *National Review*. 2004. August 23.

²⁶⁷ Expose Sejmowe Premiera PRL Tadeusza Mazowieckiego (fragmenty dotyczące pomocy zagranicznej i stosunków międzynarodowych), (12 września 1989 r., Warszawa). *Zbiór Dokumentów*. 1990. Nr 3. S. 25–26.

²⁶⁸ Стрільчук Л. Україна в польській східній політиці 1989–1999 рр. *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»* (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.): доповіді та повідомлення: у 3 т. Луцьк: ПБВ «Вежа», 2008. Т. 3. С. 515–519.

²⁶⁹ Kuspys P. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie 1991–2008. *Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy*. Kraków, 2009. S. 86.

²⁷⁰ Стоєцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний виміри. (Історико-політологічне дослідження). Київ, 2009. С. 48–49.

²⁷¹ Draus J. Polish-Ukrainian relations after independence. *New Ukraine. A Journal of History and Politics*. 2011. No. 10. P. 52–72.

²⁷² Милякова Л. Внешнеполитические концепции польской оппозиции 1980–1989 гг. *Международный исторический журнал*. 2000. № 7. С. 13–21.

новому геополітичному статусі ці народи, зокрема українці, могли ініціювати висування територіальних претензій до Польщі.

Обраний президентом Польщі у грудні 1990 р. лідер «Солідарності» Лех Валенса досить обережно говорив про східний напрям зовнішньої політики. Він підтримав реалізацію «горбачовської» концепції будівництва держави «на нових принципах»²⁷³, фактично демонструючи не тільки відсутність опору політиці Михайла Горбачова, але й послідовність курсу генерала Войцеха Ярузельського. Водночас сприйняття Росії як потенційної загрози для державного існування дедалі чіткіше простежувалося у програмних виступах прем'єр-міністра Томаша Мазовецького і міністра іноземних справ Криштофа Скубішевського²⁷⁴. Поза тим, польсько-українське співробітництво було серед чотирьох основних напрямків реалізації зовнішньої політики К. Скубішевського. Спростовуючи звинувачення у тому, що закордонна політика посткомуністичної Польщі займається лише руйнуванням усього, що залишилося від колишньої системи міжнародних відносин, він вказував, що його метою було «не розвалити усе, а зробити нову концепцію закордонної політики – політики, яка б віддзеркалювала набуту Польщею незалежність»²⁷⁵.

Польські дипломати намагалися зміцнювати свою присутність і в інших столицях радянських республік, зокрема в Україні, Литві та Білорусі²⁷⁶. Тому на межі 1980–1990-х рр. існувала крихка рівновага між чинниками, які, з одного боку, сприяли зміцненню українсько-польських відносин, а з іншого – були неабиякою перешкодою для діалогу між Києвом і Варшавою. Така стратегія отримала назву політики «двох доріг»²⁷⁷. Суть цієї політики полягала у збереженні дещо трансформованих відносин із СРСР за одночасного встановлення та поглиблення контактів із радянськими республіками. На практиці це означало готовність визнати право республік на самовизначення та сприяти їм, однак лише так, щоб не спричиняти незадоволення радянського керівництва. Остаточне прийняття такого підходу визначило новий курс польської східної політики, зокрема і на українському напрямку на декілька наступних років²⁷⁸.

Проголошення Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України отримало схвальні відгуки серед польських політичних діячів. В Ухвалі від 28 липня 1990 р. польський Сейм привітав появу цієї декларації і зазначив, що вона є черговим свідченням прагнення українців до незалежності. У зазначеній ухвалі поляки висловлювали бажання співіснувати з українцями як рівними та близькими²⁷⁹. Невдовзі Київ відвідав голова польського МЗС Кшиштоф

²⁷³ Kaminski A., Kozakiewicz J. Polish-Ukrainian Relations 1992–1996. Report. Warszawa: Center for International Relations at the Institute of Public Affairs, 1997. P. 22.

²⁷⁴ Sejmowe expose ministra spraw zagranicznych RP Krzysztofa Skubiszewskiego. Warszawa, 26 kwietnia 1990 r. URL: <http://www.zbiordokumentow.pl/1990/2/2.html>

²⁷⁵ Fedorowicz K. Ukraina w polskiej polityce wschodniej... S. 26–27.

²⁷⁶ Мулько О. Інституційне забезпечення євроінтеграційної системи Республіки Польща. URL: <http://ukrpolgern.com/document/info/6/2>

²⁷⁷ Marzęda K. Pozycja geopolityczna Polski po 1989 roku. *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja* / red.: A. Gil, T. Kapuśniak. Lublin, 2009. S. 59.

²⁷⁸ Skubiszewski K. *Polityka zagraniczna i odzyskanie niepodległości. Przemówienia, oświadczenia, wywiady 1989–1993*. Warszawa, 1997. S. 271.

²⁷⁹ Monitor Polski. 1990. Nr 30. Poz. 234.

Скубішевський, який разом із українським колегою Анатолієм Зленком підписав Декларацію про основні принципи та напрямки розвитку українсько-польських відносин²⁸⁰. У документі, який більше нагадував міждержавний договір, ніж декларацію, йшлося про утвердження добросусідських відносин, що відповідають національним інтересам суверенних держав²⁸¹. Ключовим у ньому стало закріплення взаємної відмови від територіальних претензій. Обидві країни визнали непорушним українсько-польський кордон, встановлений договорами між СРСР і Польською Республікою від 16 серпня 1945 р. і від 15 лютого 1951 р., назвавши його важливим елементом спокою та стабільності для всієї Європи²⁸².

Сейм Польщі привітав Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., хоч під час «путчу» у Москві 19–21 серпня 1991 р. польська влада та й сам президент Л. Валенса поводитися вкрай обережно, уникаючи якихось гострих заяв. Така нерішучість провокувала концептуальну слабкість польської східної політики. Однак в ухваленому 31 серпня 1991 р. документі Сейму йшлося, що «Польща, яка свободу і незалежність власної держави ставить понад усе, повністю розуміє і усвідомлює значення історичного рішення українського парламенту»²⁸³.

Після проведення всеукраїнського референдуму, вже 2 грудня 1991 р. Польща першою серед держав світового співтовариства визнала незалежність України. Попередні рішення польського Сейму і Сенату кінця серпня 1991 р., які привітали Акт про незалежність України²⁸⁴, були затверджені на державному рівні. У заяві Ради міністрів Польщі йшлося про таке: «Зважаючи на добрий стан та інтенсивність польсько-українських відносин, а також, беручи до уваги результати референдуму від 1 грудня цього року щодо незалежності України, уряд Речі Посполитої визнає Україну суверенною державою та вирішує налагодити з нею дипломатичні відносини»²⁸⁵. У незалежній Україні Польща вбачала «партнера для близьких і усесторонніх добросусідських відносин»²⁸⁶, а її уряд був переконаний, що «здобуття Україною незалежності матиме позитивний вплив на поглиблення співпраці наших держав для добра обох народів, їх сусідів та всієї Європи»²⁸⁷. Попри те, що 5 грудня президент Польщі Л. Валенса в інтерв'ю газеті «Москва Останкіно» підтримав концепцію побудови нової радянської держави, розроблену М. Горбачовим, що викликало обурення в Україні,²⁸⁸ у спеціальній Ухвалі Сейму від 6 грудня 1991 р. було висловлене сподівання, що «повага до права поляків, що живуть в Україні та українців у Польщі, культивувати і розвивати свою національну ідентичність буде

²⁸⁰ Декларація про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_176/conv

²⁸¹ Декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1990. № 1. С. 105.

²⁸² Декларація про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин...
²⁸³ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 31 sierpnia 1991 r. w sprawie niepodległości Ukrainy. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19910290205>

²⁸⁴ Uchwaia Sejmu RP z 31 VIII 1991 r. w sprawie niepodległej Ukrainy. *Monitor Polski*. 1991. Nr 29. С. 205.

²⁸⁵ Polska uznała niepodległą Ukrainę. *Gazeta Wyborcza*. 1991. 2 grudnia.

²⁸⁶ Ibid.

²⁸⁷ Ibid.

²⁸⁸ Kamiński A., Kozakiewicz J. Stosunki polsko-ukraińskie: raport. Warszawa, 1997. S. 22.

містком між обома народами»²⁸⁹. У ній також зазначалося, що всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. відкрив нову епоху в історії польсько-українських відносин, які «будуть ґрунтуватися на засадах приязної співпраці»²⁹⁰. Зрештою, на основі раніше підписаного Комюніке щодо встановлення офіційних дипломатичних відносин між державами²⁹¹, 1 лютого 1992 р. відбулося урочисте відкриття польського посольства в Україні²⁹².

Процес дипломатичного визнання та встановлення відносин із Українською РСР, а потім і незалежною Україною був тісно переплетеним із становленням зовнішньої політики Польщі із визначальним європейським креном. Зокрема налагодження добрих відносин за межами східних кордонів було основною політикою Польщі 90-х років ХХ ст. Офіційна Варшава намагалася дотримуватися ідеї Є. Гедройця та паризької «Культури»²⁹³. Ще одним чинником, який здійснював опосередкований вплив на формування настанов зовнішньої політики Польщі у східному напрямку, була Католицька церква, яка посідала сильні позиції у суспільно-політичному житті і значною мірою формувала світогляд суспільства, розуміння ним стратегічних цілей держави²⁹⁴. Виходець із Польщі папа Іван Павло II у 1991 р., говорячи про Білорусь, Україну та Литву, зазначив, що ці території протягом століть були не предметом польської колонізації, але територією спільної держави, загальної Речі Посполитої, Польщі, Литви та Русі²⁹⁵.

Тим часом під час першого офіційного візиту президента України до Польщі, що відбувся 18 травня 1992 р., Леонід Кравчук разом із своїм польським колегою президентом Лехом Валенсою підписали фундаментальний Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини та співробітництво²⁹⁶. У документі було окреслено мету і засади формування взаємовідносин у царині політичної, господарської, військової, екологічної, культурної, наукової, гуманістичної співпраці, захисту національних меншин, які ґрунтуються на взаємній безпеці²⁹⁷. Його підписанням сторони закріпили зобов'язання розвивати двосторонні відносини на основі міжнародного права, визнали непорушними існуючі і позначені на місцевості кордони між ними і підтвердили відсутність взаємних територіальних претензій²⁹⁸.

У новій зовнішньополітичній доктрині Польщі незалежність пострадянських держав розцінювалась як один із чинників незалежності та безпеки Польщі²⁹⁹. Од-

²⁸⁹ Monitor Polski. 1991. Nr 45. Poz. 316.

²⁹⁰ Ibid.

²⁹¹ Nowakowski J. Polska polityka wschodnia w 1991 roku. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 1991. S. 86.

²⁹² Спільне Комюніке про встановлення ближчим часом дипломатичних відносин. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_003/conv

²⁹³ Ibid.

²⁹⁴ На шляху до свободи. Збруч. 2019. 2 січня. URL: https://zbruc.eu/node/85848?fbclid=IwAR2PhvJch-DY8LdfElcZ_UnR9Fxb0-6tTNCJVOgiO42LWxibMPagcJBMqC0

²⁹⁵ Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989): монографія. Львів: ПАІС, 2011. С. 190.

²⁹⁶ Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. (18 травня 1992 р., Варшава). *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_172/conv

²⁹⁷ Uchwaia Sejmu RP z 31.VIII.1991 r. w sprawie niepodległej Ukrainy. *Monitor Polski*. 1993. Nr 126.

²⁹⁸ Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини...

²⁹⁹ Ibid.

нак, з огляду на складність геополітичних процесів у той час, український вектор якщо і залишався на порядку денному, то не був ключовим для польської дипломатії. Польський політолог Пшемислав Журавські Граєвський щодо цього зазначав, що взаємні відносини на політичному рівні були поправними, ввічливими, добросусідськими, дуже добрими, однак вони відзначалися відсутністю конкретного змісту³⁰⁰. Попри відмову офіційної Варшави від будь-яких територіальних претензій до України, низка польських організацій відкрито висловлювали бажання повернути Польщі території, втрачені після Другої світової війни. Зокрема, Польський репатріаційний комітет і Союз поляків Поділля на початку 1992 р. вимагали від уряду вийти з переговорного процесу щодо підписання трактату з Україною. Свої вимоги вони обґрунтовували тим, що такий документ не враховував гарантій для поляків в Україні, які б передбачали право на автономію у регіонах із більшістю польського населення, «що мешкає там вже століттями»³⁰¹. Роблячи наголос на необґрунтованому володінні Україною східними теренами Польщі, вони вимагали надання польській національній меншині «хоча б половини тих прав, які мають українці в Польщі»³⁰². Польська преса критичніше оцінювала, ніж на офіційному рівні, питання українсько-польського зближення, а самі польські журналісти не завжди у позитивних тонах висвітлювали українських представників³⁰³.

Тим часом у листопаді 1992 р. Л. Валенса затвердив «Принципи польської безпечної політики», згідно з якими вступ до НАТО (Організація Північноатлантичного договору) оголошувався стратегічною метою Третьої Речі Посполитої. Примітно, що ще за рік до цього Польща заявляла, що не має наміру входити до західного військового альянсу. У грудні 1991 р. прем'єр-міністр та колишній дисидент-правозахисник Ян Ольшевський стверджував, що у Польщі розглядають Альянс як наріжний камінь у системі європейської безпеки, а присутність американських військ у Європі – як стабілізуючий чинник³⁰⁴. Однак відкладення на невизначений період членства Польщі в НАТО створило «вакуум безпеки» у регіоні, а сама країна опинилася перед ризиком бути втягнутою у конфліктогенний пострадянський простір³⁰⁵. З огляду на сприятливу конфігурацію політичних сил у країнах посткомуністичної ЦСЄ, польські політики та науковці заговорили про створення у регіоні простору стабільності та безпеки, який охопив би всі країни Балто-Чорноморської зони і мав стати складовою європейської системи безпеки. У 1992 р. президент Л. Валенса висунув ідею створення групи, яка б об'єднала держави, що раніше належали до Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) та Організації Варшавського договору (ОВД) на перехідний період. Запропоноване утворення фактично повторювало концепцію «Міжмор'я», що охоплювала держави Чорноморсько-Балтійської осі. Створення т. зв. «НАТО-біс», стало б органом регіональної безпеки в Центральній-Східній Європі, що тісно б співпрацювала з НАТО.

³⁰⁰ Zurawski vel Grajewski P. Polish-Ukrainian Relations 1991–2002. Fundacja im. Stefana Batorego. URL: http://www.batory.org.pl/ftp/program/forum/eu_ukraine/polish_ukrainian_relations.pdf

³⁰¹ Polacy z Podola: nie podpisują traktatu. *Rzeczpospolita*. 1992. 25 marca.

³⁰² Ibid.

³⁰³ Bzeziński Z. Sympatia dla niezawisłej Ukrainy. *Rzeczpospolita*. 1993. 25 marca.

³⁰⁴ Zięba R. Implikacje stosunków polsko-amerykańskich dla polityki zagranicznej Polski. *Przegląd Polityczny*. 2015. S. 24.

³⁰⁵ Шкляр В. Міжмор'я: безпека і співпраця без комплексу меншовартості. *Молодь України*. 1994. 4 серпня.

Свою програму східної політики запропонувала КНП. Намагаючись реалізувати пропозиції концепції «Міжмор'я», її автори пропонували утворити об'єднання незалежних держав, яких поєднували спільний ринок, спільна оборонна політика, прозорість внутрішніх кордонів, а також спільна рада й парламент. У рамках «Міжмор'я» передбачалися 2 регіональних блоки: північний (на північ від Карпат) і дунайсько-балканський. Близький до КНП Тадеуш Ольшанський пропонував Львів як місце перебування парламенту³⁰⁶. Один із діячів КНП Томаш Щепанський стверджував, що таке регіональне об'єднання гарантуватиме незалежність його суб'єктів із обов'язковим збереженням національної самобутності його членів. Учасники об'єднання мали відмовитись від ідеї ревізії кордонів, а також ставитись із цілковитою повагою як до прав національних меншин, так і до їхніх національних традицій. У своїй праці «Міжмор'я» у 1993 р. Т. Щепанський дав геополітичну характеристику регіону, розглянув різні варіанти формування Балто-Чорноморського союзу і прогнозував його можливі відносини з Росією, Західною Європою і Скандинавією³⁰⁷.

Спробу розвинути ідею позаблоковості зробила і Україна, яка запропонувала свій «третій шлях» забезпечення безпеки. Концепція передбачала взаємні консультації та створення антикризових штабів за участю Білорусі, Болгарії, Естонії, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини й України. Головною метою комітету було створення регіональної системи безпеки в Центральній та Східній Європі, яка б базувалася на військовому союзі України та Польщі. Офіційний Київ намагався представити свій проєкт створення простору стабільності й безпеки в ЦСЄ, акцентуючи на його близькості з проєктами Л. Валенсі. З ініціативного створення у регіоні простору політичної стабільності і безпеки на рівні представницького міжнародного форуму у 1993 р. виступив президент України Л. Кравчук. Фактично йшлося про створення альтернативного до Співдружності Незалежних Держав (СНД) проєкту у формі Балто-Чорноморської федерації. І взагалі, утворення окремої регіональної структури за участю країн «сірої зони» підтримали і західні політичні кола, адже можливий союз України, Литви та Білорусі формував своєрідний «пояс», реанімуючи концепцію «санітарного кордону» з Росією, що була схвалена ще рішеннями Паризької мирної конференції 1919 р., (т. зв. Балто-Понтійська доктрина). У Києві навіть був підготовлений проєкт створення Центрально-Східноєвропейського простору стабільності і безпеки. Згідно з українською ініціативою, до зони стабільності і безпеки у регіоні ЦСЄ мали б увійти держави Балтії, Україна, Білорусь, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Австрія, а також Болгарія і Румунія. Значно пізніше, у 1994 р., у Києві була створена Ліга партій країн «Міжмор'я», яка повинна була генерувати ідею Балто-Чорноморського альянсу як зони стабільності і безпеки. Однак тут далися ознаки особливості перебігу внутрішньополітичного життя у самій Польщі.

Президент Польщі відхилив пропозицію брати участь у реалізації т. зв. «Плану Кравчука» щодо «зони безпеки та стабільності» в Центральній та Східній Європі,

³⁰⁶ Генік М. Польсько-українське примирення в політичній думці Лешка Мочульського... С. 208.

³⁰⁷ Волович О. Балто-Чорноморський Союз: перспективи реалізації (частина 1). *Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень «Борисфен Інтел»*. URL: https://bintel.org.ua/nash_archiv/arxiv-regioni/arxiv-yevropa/arxiv-insha-yevropa/volodich-balto/

побоючись, що це може мати негативні наслідки для інтеграції Польщі до західних інституцій. За його словами, доцільніше використовувати існуючі структури та системи колективної безпеки, а не створювати нові. Пізніше К. Скубішевський характеризував український проєкт як «недопрацьований, антиросійський проєкт», який зіграв би на руку «тим політикам, які хотіли наш регіон залишити наодинці з собою». У цій напруженій ситуації прагнення Польщі вступити до НАТО стало новим викликом у відносинах між Україною та Польщею. Київ побоювався, що з розширенням НАТО на схід Україна стане буферною країною між державами-членами Альянсу та підписантами Ташкентського договору. У перспективі це загрожувало Україні посиленням тиску з боку Російської Федерації. Не отримали підтримки з боку польської влади й наміри України розвивати співпрацю у рамках Вишеградської групи. Угорщина та Чехословаччина також не вітали розширення Вишеградської групи³⁰⁸, оскільки вона була створена насамперед для координації кроків держав-членів у процесі європейської інтеграції³⁰⁹. Поза тим співробітництво протягом 1992 р. та першої половини 1993 р. було одним із найпродуктивніших періодів українсько-польських відносин. Протягом короткого періоду було здійснено низку офіційних візитів до країн-партнерів, які заклали основу інституційної та правової основи українсько-польських відносин³¹⁰.

На парламентських виборах у Польщі у вересні 1993 р. перемогли ліві політичні сили: представники Демократичного лівого альянсу та Польської народної партії. Їх прихід ознаменував початок перманентної кризи у східній політиці Польщі. Популярну у той час концепцію обмеженої польської дипломатії на Сході, з подальшим визнанням усіх територій на схід від р. Буг сферою впливу Росії³¹¹, обстоювали у той час ті польські політики, які не вірили у перспективу розвитку відносин із Україною. Вони критикували попередників за «нехтування контактами з Росією» та виступали за зміцнення зв'язків між Варшавою та Москвою. Можна чітко спостерігати проросійське ставлення деяких «лівих» лідерів, зокрема пропозиції одного з лідерів Демократичного лівого альянсу та маршала Сейму Юзефа Олексі щодо співпраці Держдуми РФ із депутатами парламенту т. зв. «Веймарського трикутника» – Німеччини, Франції та Польщі. Нову державну політику країни у східному напрямку підтримували далеко не всі. Коментуючи охолодження польсько-українських відносин і відмову Польщі від реалізації проєктів «Міжмор'я» та регіональної економічної й політичної співпраці, Б. Скарадзінський стверджував, що політична катастрофа України вказуватиме на історичну поразку не тільки України, але й Польщі³¹².

³⁰⁸ Kamiński A., Kozakiewicz, J. Stosunki polsko-ukraińskie: raport. Warszawa, 1997. S. 25, 29.

³⁰⁹ Jędraszczyk K. Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie. Polska w politycenię-podległej Ukrainy. Poznań, 2010. S. 124.

³¹⁰ Гурак І. Початки формування інституційно-правових засад українсько-польського міждержавного діалогу. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*: зб. наук. статей. Чернівці, 2015. С. 234.

³¹¹ Caika M. Polska polityka wschodnia w 1994 r. *Rocznik Polityki Zagranicznej*. 1995. Warszawa, 1995. S. 49–54.

³¹² Skaradziński B. Przegrywamy razem z Ukraińcami, czy każdy sobie? *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1994. Nr. 2. S. 128–131; Skaradziński B. Przegrywamy razem z Ukraińcami, czy każdy sobie? *Kultura*. 1994. Nr. 7–8. S. 64–69.

Тим часом посилення тиску з боку Кремля, розгляд Заходом Східної Європи через призму інтересів Російської Федерації та відсутність навіть мінімальних гарантій викликали своєрідну оборонну реакцію з боку керівництва Української держави. З другої половини 1992 р. відбулася позитивна зміна у свідомості української політичної еліти щодо нових тенденцій і методів забезпечення безпеки – ініціатива щодо призупинення процесу ядерного роззброєння. У липні 1993 р. Верховна Рада України не ратифікувала раніше підписаний Лісабонський договір, а вже у жовтні прийняла оборонну доктрину, в якій Україна позиціонувалася як ядерна держава. Це призвело до посилення тиску на неї з боку країн Заходу. Хоча у Польщі і вважали, що у становленні української державності власна армія «у радянській формі» та грошова одиниця (купони) були великим плюсом³¹³, однак разом із ядерним статусом України вони були предметами політичних маніпуляцій³¹⁴. Тому польська влада говорила про готовність співпраці з Україною, однак лише як із суб'єктом міжнародного права, що не володіє ядерною зброєю³¹⁵. Відтак зволікання української влади у справі денуклеаризації, відповідно, зумовило стримане ставлення щодо українських регіональних ініціатив із боку Польщі³¹⁶. І хоч упродовж 1993 р. Україна та Польща закріпили ключові моменти співпраці колишніх СРСР та ПНР в угодах та національному законодавстві³¹⁷ та узгодили завершення підготовки документів із питань міжрегіонального співробітництва у сферах правової допомоги, господарювання, охорони місць пам'яті, охорони здоров'я, поштового, електричного зв'язку³¹⁸, лише після підписання у січні 1994 р. угоди щодо ліквідації ядерної зброї на території України було створено передумови для формування «якісно нової української політики»³¹⁹.

Труднощі в польсько-українських відносинах у першій половині 1990-х років вплинули і на «різномітанність» формули «стратегічне партнерство», якою влада України пропонувала визначати рівень міждержавних відносин. Одну з перших спроб замінити означення двосторонніх відносин із уже традиційних «партнерство» та «пріоритетність» на «стратегічне партнерство» було зроблено наприкінці 1992 р. під час візиту в Україну К. Скубішевського. Децю пізніше з відповідною пропозицією до Л. Валенси звернувся президент Л. Кравчук, який наголосив, що Україна розглядає Польщу як стратегічного партнера³²⁰. Попри відсутність чітких коментарів стосовно типу взаємовідносин між державами, президент України

³¹³ Kościński P. Ukraina: Pół roku niepodległości. *Rzeczpospolita*. 1992. 8 maja.

³¹⁴ Calka M. J. Stosunki z Ukrainą. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 1995. S. 122.

³¹⁵ Oświadczenie Rady Ministrów RP dotyczące uznania przez Polskę niepodległej Ukrainy (Warszawa, 2 grudnia 1991 r.). *Zbiór Dokumentów*. 1992. Nr 1. S. 13–14.

³¹⁶ Ткаченко І. В., Калінічева Г. І., Максаков Г. А. Стратегіми взаємин України з країнами Вишеградської групи. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин* / за ред. А. І. Кудряченка. Київ: Фенікс, 2011. С. 384.

³¹⁷ Calka M. J. Stosunki z Ukrainą... S. 120.

³¹⁸ Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин. База даних. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_190/conv

³¹⁹ Гевко В. 20 років українсько-польських відносин: випробування часом і спільна перспектива на майбутнє. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2011. Вип. 6–7. С. 129.

³²⁰ Петрів Т. Україна розглядає Польщу як стратегічного партнера. *Голос України*. 1993. 26 травня. С. 2.

вказував, що визначення відносин між країнами як «стратегічного партнерства»³²¹ стало головним політичним підсумком візиту очільника Польщі наприкінці травня 1993 р. «Стратегічним партнерством» вважалася основа «у визначенні шляхів та підходів до субрегіонального, регіонального та глобального співробітництва»³²². Змістове наповнення терміна передбачало також координацію державами певних зовнішньополітичних кроків (наприклад, в ООН чи інших міжнародних організаціях)³²³. Втім, у самій Польщі так не вважали.

Реакція Варшави на «стратегічне партнерство» із Києвом була неоднозначною. Вочевидь тут зіграло негативну роль притаманне українській зовнішній політиці у першій половині 1990-х років геополітичне лавірування. Під дефініцію «стратегічного партнерства» потрапляли відносини України з низкою держав, інтереси яких, м'яко кажучи, не співпадали. Зокрема, 20 березня 1993 р. міністр закордонних справ України А. Зленко заявив, що поряд із Польщею стратегічний партнер України – Росія³²⁴. Така узагальненість спонукала польський політикум уникати використання поняття «стратегічне партнерство» в окресленні відносин із Україною³²⁵. Тому не дивно, що польську політику щодо України стала супроводжувати непослідовність та брак довготривалої співпраці³²⁶, а сама вона перетворилася на «пасивно нейтральну».

Тим не менше, на середину 1990-х років проукраїнська риторика польської влади практично не змінилася. Посол до Сейму Броніслав Геремек писав: «Польща потребує незалежної України принаймні з двох причин. По-перше, повага Росії до української незалежності – політично і психологічно надзвичайно важке завдання – є свого роду тестом російських намірів і перевіркою російських неоімперських тенденцій. По-друге, існування незалежної української держави, приязно та мирно налаштованої і до Польщі, і до Росії, належить до польських інтересів»³²⁷. Схожої думки дотримувався і міністр закордонних справ Польщі А. Олеховський, який наполягав на необхідності наповнення матеріальним змістом формули «тісного» партнерства з Україною³²⁸.

Загалом, настрої тодішнього польського політикуму охарактеризував голова комісії з міжнародних справ Б. Геремек під час свого перебування у Києві у лютому 1994 р.: «Наш інтерес полягає у посиленні незалежності України і Білорусі, інакше Польща стане останньою фортецею, "полем битви" між Сходом та Заходом, що було б для нас не вигідно»³²⁹. За активного польського сприяння на міжнародній арені Україна стала членом багатьох міжнародних організацій: у 1994 р. була

³²¹ Стратегічне партнерство. *Урядовий кур'єр*. 1993. 27 травня. С. 2.

³²² Там само.

³²³ Cieślak M. Stosunki polsko-ukraińskie. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 1992. S. 141.

³²⁴ Prusinowski A. Partnerzy, nie sojusznicy. (Lech Walesana Ukrainie). *Polityka*. 1993. 5 czerwca. S. 10.

³²⁵ Kozakiewicz J. Geopolityka Europy Środkowo-Wschodniej po rozpadzie ZSRR. *Stosunki Polsko-Ukraińskie*. Praca zbiorowa / pod red. J. Kozakiewicza. Kraków: Fundacja «Miedzynarodowe Centrum Rozwoju Demokracji», 1998. S. 43.

³²⁶ Calka M. J. Stosunki z Ukrainą... S. 119.

³²⁷ Geremek B. Polska i świat – koniec tysiąclecia. *Gazeta Wyborcza*. 1994. 7–8 maja.

³²⁸ Olechowski A. Polska między sąsiedziami. *Gazeta Wyborcza*. 1994. 13 maja.

³²⁹ *Polityka wschodnia Polski*. Warszawa, 1995. S. 15.

прийнята до Ради Північноатлантичної співпраці, Міжнародного валютного фонду і Світового банку, у лютому 1994 р. приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», у червні 1994 р. підписала Угоду про партнерство і співпрацю з ЄС, у 1995 р. стала членом Ради Європи³³⁰. Зміщення акцентів у польській східній політиці та корекція позиції щодо України відбулися під час другого уряду польського прем'єра Вальдемара Павляка³³¹, починаючи з 1994 р. А уже у 1995 р. А. Олеховський висловив припущення про можливість участі у майбутньому України (а також Білорусі) в європейській інтеграції³³².

У лютому 1994 р. польська делегація на чолі із заступником Комісії закордонних справ сейму й головою Політичного комітету КНП Кшиштофом Крулем відвідала Київ, де мала зустрічі з представниками Верховної Ради, МЗС і політичних партій. Українська сторона зацікавилася ідеєю інституціоналізації центральноєвропейської співпраці у рамках «Міжмор'я», убачаючи спільні риси з планом Л. Кравчука, навіть було вжито формулювання «план Кравчука–Мочульського». 12 березня 1994 р. було підписано договір між КНП, Українською республіканською партією та Партією зелених України. Він передбачав проведення регулярних міжпартійних консультацій щодо найважливіших питань у двосторонніх і багатосторонніх міждержавних відносинах, створення постійного представницького консультативного органу з представників політичних партій «Міжмор'я» та сприяння інтеграції країн регіону до Європейського економічного співтовариства (ЄЕС).

У липні 1994 р. у Києві пройшла багатостороння нарада політичних партій «Міжмор'я», у якій узяли участь Томаш Щепанський (КНП), Михайло Горинь (Українська республіканська партія (УРП)) і Віталій Кононов (Партія зелених України (ПЗУ)). Через декілька днів у Києві було оголошено про створення Ліги політичних партій країн Міжмор'я (ЛППКМ), основою якої стали цілі, проголошені в Декларації намірів політичних партій України й Польщі від 12 березня 1994 р. До ЛППКМ увійшли політичні партії Білорусії (Народний фронт Білорусії та Партія зелених), Естонії (Партія «ProPaigia»), Литви (Консервативна партія Литви, Литовський національний союз), Латвії (Національно-консервативна партія, Партія «За Вітчизну і Свободу»), Польщі (КНП, Республіканська партія, Рух Третьої Речі Посполитої) та України (Демократична партія України, Конгрес українських націоналістів (КУН), ПЗУ, Соціал-демократична партія України та УРП)³³³.

Заходи Варшави відображені також у рамковій концепції східної політики Польщі – Партнерство для трансформації³³⁴, розробленій у 1994 р. експертами МЗС. Поступово ідея взаємних привілеїв увійшла у політичний дискурс обох країн. Основні припущення обговорюваного альянсу можна знайти у згаданій вище Декларації

³³⁰ Fedorowicz K. Ukraina w polskiej polityce wschodniej... С. 111.

³³¹ Wystąpienie Ministra Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Olechowskiego na posiedzeniu Komisji Spraw Zagranicznych Senatu Rzeczypospolitej Polskiej na temat głównych elementów Polskiej Polityki Wschodniej (Warszawa, 17 lutego 1994 r.). *Zbiór Dokumentów*. 1994. Nr 1. S. 46; Wystąpienie Ministra Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Olechowskiego w Sejmie (Warszawa, 12 maja 1994 r.). *Zbiór Dokumentów*. 1994. Nr 2. S. 45.

³³² Olechowski A. Europejska opcja Polskiej Polityki Zagranicznej. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 1995. S. 28.

³³³ Генік М. Польсько-українське примирення в політичній думці Лешка Мочульського... С. 208.

³³⁴ Zob.: Całka M. J. Polska polityka wschodnia w 1994 r... S. 50–52.

1994 р.³³⁵. Глави дипломатії Польщі та України також заявили, що метою їхніх країн є поглиблення як двостороннього, так і багатостороннього економічного, регіонального та транскордонного співробітництва, а також культивування цінностей демократії і поваги до громадянських прав, зокрема права національних меншин³³⁶.

Відтак, у непростих умовах першої половини 1990-х років відбувалося розширення польсько-українського співробітництва у політичній, економічній та гуманітарній сферах міждержавної взаємодії, налагодження міжнаціонального порозуміння та примирення. Важливою умовою партнерства стала співпраця України з країнами членами НАТО і ЄС, відмова від ядерної зброї та здійснення демократичних перетворень у середині країни. Однак на практиці на здебільшого позитивне ставлення до України впливали несприятливі зовнішні та внутрішні чинники. Давались ознаки економічні труднощі, які переживали обидві держави, російський чинник та суб'єктивні помилки керівництва Польщі й України. Поступово польсько-українські відносини увійшли в період зниження динаміки взаємних контактів і навіть їхнього охолодження. Причинами цього було усвідомлення польською стороною слабкості України й сумніви, що вона зможе зберегти незалежність, глибока економічна криза в Україні, зосередженість зусиль Польщі на вступі до західних структур безпеки, а також суперечливість поглядів української правлячої еліти на гарантування безпеки держави та відмову від ядерної зброї, негативне ставлення до розширення НАТО. Водночас польські політики відкрито заявляли, що існування незалежної України є запорукою спокою на польському східному кордоні та гарантією недопущення відродження імперських амбіцій і реваншистських настроїв в Росії.

4.2. «Епоха Кваснівського»

В умовах економічної кризи, політичних перипетій першої половини 1990-х років авторитет та популярність «винахідника агресивного президентства»³³⁷ Л. Валенци на тлі корупційних скандалів, а також його авторитарної манери спілкування з підлеглими демонстрували падіння, а польська соціологія вказувала на ріст розчарування діяльністю «антикомуністичної коаліції» у суспільстві. Вочевидь це і стало однією із причин перемоги на виборах у листопаді 1995 р. 41-річного представника Демократичного лівого альянсу (Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD)) Александра Кваснівського. Співпрацюючи з К. Скубішевським у рамках Комісії закордонних справ та Конституційної комісії Народних Зборів³³⁸, він зумів застосувати підхід очільника польського МЗС до створення зовнішньополітичної платформи своєї виборчої кампанії. Відтак, формально продовживши уже окреслений євроатлантичний курс, А. Кваснівський назвав його головним стратегічним пріори-

³³⁵ Deklaracja Ministrów Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o zasadach kształtowania polsko-ukraińskiego partnerstwa, sporządzona w Warszawie 21 marca 1994 roku... S. 1.

³³⁶ Ibid.

³³⁷ Зеленко Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. Київ: Критика, 2003. С. 54–55.

³³⁸ Aleksander Kwaśniewski. *Prezydent.pl*. 1996. URL: <http://www.prezydent.pl/en/prezydent/polish-presidents/aleksander-kwasniewski/>

тетом країни на найближче десятиріччя, яке політичні оглядачі пізніше назвали «Епохою Квасневського». Даючи оцінку зовнішній політиці держави, він зазначив: «Польща – європейська країна і з новою епохою ми маємо достатньо сил для проведення необхідних змін. Нашим завданням стало повернення історичного місця Польщі серед країн Західної Європи, не забуваючи при цьому і своїх сусідів, і те, що добрі відносини з ними визначають наш добробут»³³⁹. Сам політик уже після виборів неодноразово публічно заявляв, що саме «Культура» сформувала його «лівий світогляд»³⁴⁰.

Тим не менше, у контексті зміни влади 1995 р. східний вектор зовнішньої політики зазнав певних змін у руслі співробітництва офіційної Варшави з НАТО, ЄС та провідними західними державами. З огляду на загрозу буферизації міжнародної правосуб'єктності відносин із Україною, польські політики вважали, що уникнути цього можна було шляхом інтеграції східної сусідки у Європейське Співтовариство. Тому у межах ініційованого А. Квасневським «прагматичного» підходу у зовнішній політиці³⁴¹ відносини з Україною отримали ще й євроатлантичне спрямування. Зовнішня політика Польщі в українському напрямку вже впродовж першого року президентства А. Квасневського засвідчила готовність офіційної Варшави всіляко допомагати Києву у його євроінтеграції, що було практично застосовано у дипломатичній підтримці українських регіональних ініціатив та намірів³⁴².

Так, оцінюючи українсько-польські відносини, глава МЗС Даріуш Росаті (очолив відомство на початку 1996 р.) зазначав, що незалежність демократичної України і її успішний економічний розвиток Польща оцінює як одну з важливих гарантій своєї безпеки та стабільності у Європі³⁴³. Вказуючи на те, що НАТО слугувало надійним та ефективним оборонним союзом у новій системі європейської безпеки, він відзначав, що Польща має шанс стати одним із ключових учасників цього процесу, чим неодмінно слід було скористатися шляхом ініціювання реального партнерства Альянсу з Росією та Україною, з подальшою підтримкою прагнення сусідів Польщі³⁴⁴.

Однак прагматизм польської зовнішньої політики наштовхнувся на не менш прагматичну «багатовекторну» політику України. Геополітичне лавірування між Росією та Європою давало змогу Києву отримувати чималі політичні дивіденди, а у разі критики – виправдовуватись наявністю «національних інтересів»³⁴⁵. Для прикладу, коли йшлося про нову безпекову карту Європи, де членами НАТО ставали низка держав колишнього соціалістичного табору, влада України підсилювала позицію Росії, заявляючи про неприпустимість такого кроку. Відсутність однозначної позиції у ставленні до розширення НАТО на Схід дратувала польських колег. Од-

³³⁹ Kwaśniewski A. Pójdziemy Dalej? *Biuro Aleksandra Kwaśniewskiego. Prezydenta RP 1995–2005*. 1996. URL: <http://kwasniewskialeksander.pl/english/speeches>

³⁴⁰ Rozmowa z Aleksandrem Kwaśniewskim, 1998 / rozmawiają: A. Michnik, A. Kublik i P. Stasiński. *Gazeta Wyborcza*. 1998. 3 stycznia. URL: <http://wyborcza.pl/1,100556,138599.html>

³⁴¹ Українсько-польські відносини: потреба перебалансування чи продовження? URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2169860.html>

³⁴² Стрільчук Л. В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства... С. 191.

³⁴³ Kuźniar R. *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*. Warszawa, 2008. С. 162.

³⁴⁴ Чорна Н. Польсько-українські відносини в контексті інтеграції Польщі до НАТО та ЄС...

³⁴⁵ Chojnowski A., Bruski J. *Ukraina*. Warszawa, 2006. С. 248.

нак, починаючи з червня 1996 р., риторика української влади у цьому напрямку змінилася, а президент України Леонід Кучма заявив, що розширення НАТО на схід не загрожуватиме безпеці України. Під час візиту до Варшави на початку літа 1996 р. президент України надав формальну «згоду» на інтеграцію Польщі до складу НАТО. У виступі перед польським Сеймом президент України вказував, що така інтеграція мала б бути еволюційною та не ставити під питання безпеку сусідніх держав³⁴⁶.

Спільна декларація президентів Польщі і України, підписана А. Кваснівським та Л. Кучмою 25 червня 1996 р., засвідчила прагнення сторін до «продовження постійного, інтенсивного політичного діалогу»³⁴⁷. Саме ця декларація стала легітимною підставою для переходу міждержавних відносин на рівень стратегічного партнерства³⁴⁸.

Надалі польська політика щодо України виражалася у лобюванні її інтересів на рівні ЄС та НАТО. Зацікавлена у створенні та розбудові нової системи колективної безпеки в Центральній-Східній Європі, Варшава сприяла формуванню на Заході позитивного іміджу України³⁴⁹, а тому усіяло підтримувала кроки України на шляху зміцнення її зв'язків із державами регіону³⁵⁰. У межах поглиблення взаємодії Польщі з НАТО офіційна Варшава намагалася залучити Україну до ініціатив, що були пов'язані здебільшого з Центральноєвропейським регіоном. Тут йшлося про долучення України до проєктів у рамках ЦЄІ³⁵¹, можливу перспективу членства в Центральній-Європейській угоді про вільну торгівлю (ЦЕФТА)³⁵². У травні 1997 р. Україну запросили взяти участь у нараді очільників Польщі, Литви, Латвії та Естонії, де розглядали питання забезпечення миру і стабільності у регіоні ЦЄС та поєднання зусиль для розбудови взаємин із НАТО³⁵³. У липні цього ж року президент України Л. Кучма взяв участь в урочистостях із нагоди тисячоліття з часу смерті покровителя Європи св. Войцеха, які відбувалися у Гнезно за участі голів держав Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Литви, Австрії, Німеччини³⁵⁴. Поза сумнівом, що саме завдяки польським дипломатам 29 травня 1997 р. було парафоровано, а вже на липневому саміті Альянсу в Мадриді підписано Хартію про особливе партнер-

³⁴⁶ Виступ Президента України Л. Кучми у Сеймі Республіки Польща (26 червня 1996 р., Варшава). *Політика і час*. 1996. № 7. С. 83.

³⁴⁷ Спільна декларація Президента України та Президента Республіки Польща (за результатами переговорів у Варшаві під час офіційного візиту Президента України до Республіки Польща 25–26 червня 1996 року). *Політика і час*. 1996. № 7. С. 79–81.

³⁴⁸ Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща «Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині». *Урядовий кур'єр*. 2003. 15 липня. С. 3.

³⁴⁹ Кучинская М. Новая парадигма польской восточной политики. *Proet Contra*. 1998. Т. 3. № 2. С. 29–30.

³⁵⁰ Sejmowe Expose Ministra Dariusza Rosatiego z 9.05.1996 r. *Przegląd Rządowy*. 1996. Nr 7. S. 91; Przemowienie Ministra Spraw Zagranicznych Dariusza Rosatiego, wygłoszone w Sejmie 8.05.1997 r. *Przegląd Rządowy*. 1997. Nr 5. S. 86–87.

³⁵¹ Wystąpienie Ministra Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Olechowskiego na posiedzeniu Komisji Spraw Zagranicznych... S. 46.

³⁵² Przemowienie Ministra Spraw Zagranicznych Dariusza Rosatiego, wygłoszone w Sejmie 8.05.1997 r. S. 87.

³⁵³ Буглай Н. Президентські вибори 2000 року в Польщі та вступ країни до Європейського Союзу. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2013. Вип. 3.35. С. 202–206.

³⁵⁴ Зайончковский В. Восточная Европа в польской дипломатии. С. 39–52.

ство між Україною та НАТО³⁵⁵. Офіційна Варшава по суті намагалася реалізувати ідею геостратега З. Бжезінського щодо необхідності укладення особливої угоди про співпрацю між Україною та НАТО, яка мала б бути підготовлена паралельно й одночасно з Хартією про партнерство між Росією та Альянсом³⁵⁶.

Знаковою для польсько-українських взаємин стала спільна заява «До порозуміння та єднання», схвалена очільниками держав 21 травня 1997 р. під час візиту президента Польщі А. Квасневського до Києва. Наголошуючи на стратегічному спрямуванні співпраці Польщі й України та негативному впливі на її розвиток складної історичної спадщини, насамперед антипольських акцій Української повстанської армії (УПА) на Волині у 1942–1943 рр. та операції «Вісла», заради спільної вигоди і майбутнього в об'єднаній Європі, підписанти заявили про започаткування особистого патрунування ідеї порозуміння та єднання³⁵⁷. Фактично вперше у новітній історії міждержавних відносин на державному рівні було зроблено спробу врегулювання головних суперечностей спільної історії за формулою «вибачаємо та просимо вибачення»³⁵⁸.

Восени 1997 р. до влади у Польщі повернулись правоцентристи Акції виборчої «Солідарність» та Унії свободи. Коаліційний уряд Єжи Бузера продемонстрував, що польські праві розглядають Україну як стратегічного партнера й готові надати будувати взаємовигідні відносини. Важливу роль у розбудові відносин із Україною відіграв керівник польського МЗС Б. Геремек. У виступі у Сеймі 5 березня 1998 р. він зазначив: «Прагнемо створити якнайкращий клімат у польсько-українських стосунках, подолавши болісну спадщину минулого»³⁵⁹. З цієї метою польська сторона оголосила про намір послідовно прагнути до впорядкування питань, пов'язаних із охороною та відзначенням місць пам'яті жертв війни і репресій. Таких дій поляки очікували також і з боку української влади. У щорічному зведенні про основи зовнішньої політики, починаючи з 1998 р., польсько-українські відносини стали визначатися не інакше як «стратегічне партнерство» із наголошенням на їх привілейованості³⁶⁰.

Однак після того, як 26 лютого 1999 р. А. Квасневський ратифікував польське членство в НАТО, деякі українські експерти не без підстав висловлювали занепокоєння, що зовнішній курс прихильного ставлення до України зміниться³⁶¹. Втім ключовою ознакою нового етапу у взаєминах Польщі й України, що, за словами аналітиків, набуло визначення «пріоритетного стратегічного партнерства», таки стало остаточне закріплення ролі Польщі як одного з найважливіших партнерів України на міжнародній арені у реалізації європейського вибору³⁶². Негласним чинником, про який час від часу згадували окремі політичні сили в Польщі, був

³⁵⁵ Wystąpienie Ministra Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Olechowskiego na posiedzeniu Komisji Spraw Zagranicznych... S. 44, 46.

³⁵⁶ Васильєв Д., Чекаленко Л. Українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст... С. 13.

³⁵⁷ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання». Урядовий кур'єр. 1997. 24 травня.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ Kuźniar R. Droga do wolności. S. 163.

³⁶⁰ Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі. *Політична думка*. 1998. № 1. С. 73–74.

³⁶¹ Кучер В. Використання досвіду Польщі в процесі інтеграції України в Європейський Союз. *Дух і Літера: польські студії* (спец. вип.). 2008. № 20. С. 194–228.

³⁶² Турчин Я. «М'яка сила» України в Польщі: особливості та механізми реалізації / *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: зб. наук. праць. Львів, 2012. Вип. 24. С. 120.

чинник потенційної російської загрози. Саме тому не без участі польської сторони на зламі 2000-х років³⁶³ новим чинником стабільності загальноєвропейської безпеки у XXI ст. у Балто-Чорноморському регіоні ставало співробітництво у трикутнику «Київ – Вільнюс – Варшава». Ініціативу вітали в Україні: як стверджував президент України Л. Кучма, це співробітництво перетворювалося на важливий елемент геополітичної та гео економічної карти континенту³⁶⁴ і давало змогу активізувати багатостороннє співробітництво на території між двома морями³⁶⁵. Щоправда формалізації та інституалізації Балто-Чорноморського співробітництва не відбулося³⁶⁶.

Якщо зовнішню політику Польщі 1990-х років можна охарактеризувати як «втечу» зі Сходу на Захід, то починаючи від 2000-х років, із вступом в НАТО та ЄС пріоритети зовнішньої політики Польщі змінилися. Броніслав Коморовський зазначав: «Членство в НАТО та ЄС дозволяє нам почуватися безпечно. Це дає також змогу визначення абсолютно нової та позбавленої старих комплексів і стереотипів “російської політики” Варшави»³⁶⁷. Схвалена 4 січня 2000 р., нова Стратегія безпеки Польщі³⁶⁸ замінила чинні від 1992 р. Основи польської політики безпеки й оборонну політику та стала своєрідним орієнтиром із розбудови військово-політичного і безпекового партнерства з союзниками.

У вирі реалізації своїх безпекових пріоритетів Польща намагалася переконати керівництво ЄС у необхідності будувати особливі взаємини з Україною та розглядати її окремо від Росії³⁶⁹. Завдяки активній підтримці Польщі у березні 2001 р. Європейський Парламент ухвалив резолюцію щодо Спільної Стратегії ЄС до України, де чітко зазначено ключову роль України у збереженні миру, стабільності та процвітання у Європі у період після «холодної війни»³⁷⁰. Водночас президент Польщі А. Кваснівський критикував партнерів у НАТО та ЄС через те, що вони не бачили усього потенціалу та проблем, які існували на Сході, у той час як поляки (зокрема і до України) були у змозі «провадити на пострадянських землях політику демократії та гідності через призму НАТО та ЄС»³⁷¹. З огляду на те, що у 2002 р. Київ обрав курс на інтеграцію до Альянсу, Варшава продовжувала підтримку співробітництва і зближення України з НАТО. З 1 вересня 2000 р. Польща перебрала роль координа-

³⁶³ Рассоха Л. Активізація ролі України у розвитку Спільноти Демократичного Вибору: історико-політичний аспект. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1. С. 168–176.

³⁶⁴ Дружній обмін думками. *Урядовий кур'єр*. 1999. 17 квітня. С. 1–2.

³⁶⁵ Рассоха Л. Балто-чорноморське партнерство: перспективи є. *Україна і світ сьогодні*. 2006. № 9. С. 5.

³⁶⁶ Надтока О. Балто-Чорноморський союз: історична ретроспектива і політична перспектива. *Наукові записки НАУКМА. Серія: Гуманітарні науки*. Київ: Вид-во «КМ академія», 2003. Т. 22. Ч. 1. С. 150.

³⁶⁷ Акулов-Муратов В., Будицький О. Польща до і після Смоленська: Quovadis? *Зовнішні справи*. 2010. № 2. С. 19.

³⁶⁸ Strategia Bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej (4 stycznia 2000 r., Warszawa). URL: <http://www.zbiordokumentow.pl/2000,nr.1/>

³⁶⁹ Яніна О. Російський чинник в українсько-польських відносинах у контексті нестационарної системи міжнародних відносин. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки*. 2009. Т. 14. Вип. 13. С. 685.

³⁷⁰ Ковальова О. О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України: монографія. Київ, 2003. 340 с.

³⁷¹ Кваснівський О. Героями другого етапу трансформації будуть інтелектуали, а не риночники. День. 2001. № 97. URL: <http://www.day.kiev.ua/62802/>

тора дій НАТО в Україні³⁷². Станом на червень 2000 р. між Україною та Польщею було підписано 95 двосторонніх документів, що регламентують співпрацю у політичній, економічній, науково-технічній, військовій та гуманітарній сферах³⁷³. Підтвердженням активної співпраці обох держав є факт, що тільки впродовж 1999–2000 рр. президенти України та Польщі зустрічалися у різних форматах понад 10 разів³⁷⁴.

Однак попри активну участь польських дипломатів у численних ініціативах, Польщі довелося не раз констатувати брак значних успіхів у реалізації політичних та економічних реформ в Україні, брак підстав для оптимізму в оцінках³⁷⁵. Зокрема, значного удару по двостороннім відносинах завдала політична криза в Україні, спричинена «справою Гонгадзе» та оприлюдненням «плівок майора Мельниченка», які нібито вказували на причетність вищого політичного керівництва України до розправи над опозиційним журналістом. Гучний політичний скандал не лише дестаблізував ситуацію всередині України, але й значно погіршив міжнародний авторитет України, знівельовавши попередні напрацювання. В урядовій програмі зовнішньої політики, яку було презентовано головою МЗС Польщі В. Бартошевським у червні 2001 р., Україна була вилучена зі списку партнерів Польщі. Усупереч цьому А. Квасневський не відмовився від контактів із українським колегою, ставши єдиним західним політиком, який в умовах політичної ізоляції України публічно зустрівся з Л. Кучмою. Намагаючись врегулювати ситуацію у березні 2001 р., він організував у Казімежі Дольному 2 зустрічі – з президентом Л. Кучмою та з представниками української опозиції³⁷⁶. У червні 2001 р. вони зустрілися знову, а темою переговорів, окрім продовження попередньо розпочатої, був політичний курс України, якому А. Квасневський засвідчив свою підтримку³⁷⁷. Певну моральну підтримку польської стратегії знову надав папа Іван Павло II, який у ході візиту в Україну в 2001 р. відзначив, звертаючись до всіх українців «від Донецька до Львова», особливу роль їхньої країни – як «кордон між Сходом і Заходом ... привілейованим перехрестям різних культур, точкою зустрічі культурних скарбів Сходу та Заходу»³⁷⁸.

Повернувшись до влади восени 2001 р., польські ліві утворили коаліцію, основною зовнішньополітичною метою якої було вказано набуття до 2004 р. повноправного членства у ЄС. За словами тодішнього прем'єр-міністра Польщі Лешека Міллера, це було «патріотичне завданням», оскільки визначало «цивілізаційне майбутнє»³⁷⁹. При цьому, незважаючи на присутній у польському політикумі кон-

³⁷² Кучер В. Використання досвіду Польщі в процесі інтеграції України в Європейський Союз... С. 208.

³⁷³ Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / відп. ред. С. В. Віднянський. Київ: Генеза, 2004. С. 274.

³⁷⁴ Антонюк С., Антонюк О. Стратегічне партнерство України і Польщі: сучасний стан, пріоритети розвитку і перспективи. *Університет*. 2006. № 1. С. 12.

³⁷⁵ *Exposé Pana Ministra Bronisława Geremka, wygłoszone w Sejmie w dniu 8 kwietnia 1999 r. ...*

³⁷⁶ Kania K. Pomost w drodze do Europy. Rola Polski w polityce zagranicznej Ukrainy. *Zeszyty naukowe. Polska polityka zagraniczna*. Katowice, 2012. S. 15–46. URL: <http://q7nmiggao5e8.az.pl/rodm/doc/RODM-publikacja.pdf>

³⁷⁷ Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики. *Чорноморський літопис*: наук. журн. 2010. Вип. 1. С. 36.

³⁷⁸ Jan Paweł II Chrystus drogą, prawdą i życiem. *Pielgrzymka Ojca Świętego na Ukrainę 23–27 czerwca 2001*. Kraków, 2001. S. 85.

³⁷⁹ *Exposé premiera Leszka Millera – fragment dotyczący polityki zagranicznej – 25 października 2001 r.* URL: <http://stosunkimiedzynarodowe.pl/teksty-zrodlowe/przemowienia/1108-expos-ministraspraw-zagranicznych-wlodzimierza-cimoszewicza-w-sejmie-23-stycznia-2003-r>

сенсус щодо України, після парламентських виборів питання українсько-польських відносин відійшло дещо на задній план. Натомість у зовнішньополітичній стратегії країни польська влада знову почала особливо виділяти ключові вектори: західний і східний. Щодо останнього прем'єр-міністр Польщі Л. Міллер заявляв, що «місія уряду полягає в тому, щоб Польща грала активну участь у Центральній та Східній Європі»³⁸⁰. Схожість візії уряду та президента на український вектор зовнішньої політики суттєво спростила його реалізацію. І хоча у лютому 2002 р. Л. Міллер відвідав Київ, де засвідчив свою підтримку Україні та готовність лобювати інтереси України на рівні провідних інститутів Заходу³⁸¹, геополітичну вагу України для зовнішньої політики Польщі зменшував фінансово-привабливіший чинник Росії. Визнання російською владою історичного вибору Польщі, її західної орієнтації та членства в НАТО створювали нові реалії для побудови польсько-російських відносин, а тому країна могла б скорегувати свої східноєвропейські пріоритети від «політично проукраїнських» в бік «економічно проросійських»³⁸².

Несприятливою була ситуація і в самій Україні. Ще не забулися скандали навколо «справи Гонгадзе», як у ЗМІ була оприлюднена інформація про начебто продаж Україною всупереч забороні ООН антиракетних оборонних установок «Кольчуга» іракській армії. Міжнародний резонанс спричинив цілковиту міжнародну ізоляцію президента Л. Кучми. США відмовили Україні у наданні фінансової допомоги, а також ініціювали бойкот українського президента у вигляді надання запрошення Л. Кучмі до участі у Празькому саміті країн НАТО. Такі кроки з боку США не підтримували у Польщі. Роблячи спробу хоча б мінімально реабілітувати Україну на міжнародній арені, президент А. Кваснівський у жовтні 2002 р. організував у Варшаві міжнародну конференцію, до участі у якій запросив провідних європейських політиків із ЄС та НАТО³⁸³. Зусилля польського президента дали змогу деякого порозуміння на лінії Україна – Європа. Сам же А. Кваснівський продовжував наголошувати на важливості розвитку співпраці НАТО з Україною³⁸⁴.

Попри те, що починаючи з 2003 р. дедалі чіткіше почала проявлятися «історична тяглість» українсько-польських контраверсій, які, як зауважив український історик Юрій Шаповал, то загострювалися, то вщухали, але сам «фермент» протистояння ніколи не зникав³⁸⁵, міністр закордонних справ Польщі Владзімеж Цімошевич відкрито заявляв, що після розширення Євросоюзу Польща сприятиме поглибленню зв'язків Союзу з країнами-сусідами на Сході³⁸⁶. У грудні 2002 р. зовнішньополітичне відомство країни деталізувало польський підхід щодо східної політики ЄС у вигляді

³⁸⁰ Exposé premiera Leszka Millera – fragment dotyczący polityki zagranicznej – 25 października 2001 r. ...

³⁸¹ Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / відп. ред. С. В. Віднянський. Київ: Генеза, 2004. С. 275.

³⁸² Парламентські вибори в Польщі. Інформаційно-аналітичний огляд. 2001. № 9. С. 50.

³⁸³ Meszka A. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1989–2004. URL: <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/polityka-zagraniczna/931-stosunki-polsko-ukrainskie-w-latach-1989-2004>

³⁸⁴ Зарубінський О., Чорний В. Перспективи Балто-Чорноморського співробітництва. URL: <http://www.dt.ua/2000/2675/49403/>

³⁸⁵ Шаповал Ю. Сімдесят і десять. Волині 1943. Сімдесятя річниця злочину. Київ, 2013. С. 30.

³⁸⁶ Exposé ministra spraw zagranicznych Włodzimierza Cimoszewicza w Sejmie – 14 marca 2002 r. URL: <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/teksty-zrodlowe/przemowienia/1111-expos-ministra-spraw-zagranicznych-wlodzimierzacimoszewicza-w-sejmie-14-marca-2002-r>

ді неофіційного документа з польськими пропозиціями щодо майбутніх взаємин розширеного ЄС із його новими східними сусідами³⁸⁷. Голова МЗС Польщі В. Цімошевич представив на Копенгагенському саміті ЄС політику «східного виміру», яка мала стати головним інструментом Брюсселя щодо України та Молдови і, можливо, Білорусі, а також заохотити процес модернізації у цих державах.

У січні 2003 р. програму презентували на засіданні VI Постійної польсько-української конференції з європейської інтеграції у Києві. «Східний вимір» з-поміж іншого мав містити стратегію особливих взаємин із Україною³⁸⁸. Документ, який отримав назву «Східна політика Євросоюзу: напередодні його розширення – польська думка», відображав польську позицію щодо майбутнього розвитку східної політики ЄС. Суть польської пропозиції полягала у необхідності визначення перспектив України щодо членства у ЄС, а також наданні їй статусу країни з ринковою економікою. Також польська сторона пропонувала створити у рамках Європейського Союзу Європейський фонд демократії для надання підтримки Україні³⁸⁹. Зокрема у польському документі особливу увагу приділено значимості України для Європи як вагомого чинника для збереження стабільності і безпеки у східній частині континенту³⁹⁰.

Зрештою, ця дискусія завершилася оформленням концепції Європейської політики сусідства, яка реалізується від травня 2004 р. Польща запропонувала створити в рамках ЄС Європейський фонд демократії для підтримки неурядових організацій в Україні та Європейську програму стажувань для підтримки обміну випускниками закладів вищої освіти та молодими фахівцями, підтримувати програми і кафедри європейської інтеграції в університетах України й створити Європейський інвестиційний фонд для Східної Європи з метою підтримки малого та середнього бізнесу³⁹¹. Але справжня активізація польської «східної політики» у дусі ідей Є. Гедройця відбулася лише з 2003–2004 рр., коли Польща утвердилася у ролі повноправного члена ЄС та зарекомендувала себе послідовним атлантистом у ході дипломатичного протистояння, що виникло між більшістю країн «старої Європи» та США з питання військової операції в Іраку. Польща не відмовилася від своїх планів щодо України і з власної ініціативи перетворилася у своєрідного «провідника» українських інтересів на рівні союзних інститутів та держав-членів ЄС. Представляючи у Сеймі основні напрямки закордонної політики Республіки Польща на 2004 р., польський голова МЗС В. Цімошевич відзначив, що Варшава була й залишатиметься речником інтеграції України в рамках НАТО і Євросоюзу, а також працюватиме для якнайшвидшого представлення Україні чіткої європейської перспективи, зокрема членства в ЄС³⁹². Як показав час,

³⁸⁷ Non-paper z polskimi propozycjami w sprawie przyszłego kształtu polityki rozszerzonej UE wobec nowych wschodnich sąsiadów. *Polityka rozszerzonej Unii Europejskiej wobec nowych sąsiadów*. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego, 2003. S. 93–107.

³⁸⁸ Машкевич М. Східна польська політика у ХХ – на початку ХХІ ст.: концепції та інтерпретації / пер. з пол. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 35.

³⁸⁹ Зюлковскі М. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи. *Віче*. 2003. № 6. С. 73.

³⁹⁰ Non-paper z polskimi propozycjami w sprawie przyszłego kształtu polityki rozszerzonej UE... S. 93–107.

³⁹¹ Киридон А. Україна – Республіка Польща: етапи, реалії та перспективи відносин. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajina-respublikapolshcha-etapi-realiji-ta-perspekt/>

³⁹² Чернова А. В. «Польский фактор» в формировании и продвижении политики ЕС в отношении Украины в 1991–2011 годах. *Вестник МГИМО-Университета*. 2012. № 2. С. 33.

польські пропозиції щодо здійснення політики сусідства стали основою Європейської політики сусідства, яка була розроблена у 2004 р., а її просування забезпечило офіційну Варшаву цінним досвідом, що незабаром їй став у нагоді.

4.3. Від «Помаранчевого романтизму» до умов російської агресії на Донбасі

Вступ Польщі до Європейського Союзу у травні 2004 р. завершив тривалий процес «повернення до Європи», який в умовах розпаду «соціалістичного блоку» був визначений одним зі стратегічних завдань польського державного будівництва.

На тлі дискусій у польському політикумі щодо перспектив майбутньої зовнішньої політики як Польщі загалом, так і ЄС зокрема, за східним кордоном, в Україні розгорталися події Помаранчевої революції, що стала важливою складовою триangolo і масштабного процесу українського державотворення, який, за визначенням знаного українського журналіста Сергія Грабовського, можна назвати «новітньою українською революцією»³⁹³. Спроба українського президента Леоніда Кучми за допомогою адмінресурсу передати владу проросійському політику Віктору Януковичу спонукала українців вийти на вулиці для захисту демократичних цінностей. Для західних держав, які заледве навчилися відрізняти українців від росіян, масові протести в Україні стали несподіванкою, до якої ставилися з пересторогою.

Революційні події в Україні мали колосальний вплив на подальший розвиток східної політики Польщі. У стінах польського парламенту розгорнулися широкі дебати навколо подій у сусідній державі, що привели до затвердження Сеймом упродовж 23 листопада аж 3 ухвал, у яких засуджувалися вчинені фальсифікації та зловживання під час проведення другого туру виборів президента України. Окрім того, польські парламентарі висловлювали свою підтримку демократичним силам в Україні у їх прагненні увійти до складу європейських та атлантичних структур³⁹⁴. Намагаючись уникнути звинувачень у втручанні у внутрішні справи суверенної держави, а також у певних політичних симпатіях, офіційна Варшава демонструвала зацікавленість винятково у дотриманні демократичних прав та свобод українців. Вказуючи на процес виборів президента, як на іспит для української демократії, президент Польщі Александр Квасневський констатував, що перебіг і результати виборів не можна визнати задовільними. На його думку, ключовим був не лише вибір конкретного кандидата, а й дотримання міжнародних стандартів виборів³⁹⁵.

Події в Україні привернули до себе увагу польського суспільства. Українську тематику висвітлювали на перших шпальтах преси, широко обговорювали на радіо та телебаченні. Особливо популярними мотивами для підтримки пересічними поляками учасників протестів було проведення паралелей між подіями 2004 р. в Україні та подіями в Польщі у 1989 р. Тисячі польських громадян провели акції солідарності під стінами українського посольства у Варшаві, а також у низці інших міст Польщі.

³⁹³ Грабовський С. Так, революція. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2005/01/24/4385030/>

³⁹⁴ W sprawie zapewnienia praw obywatelskich i wolnego charakteru wyborów na Ukrainie. URL: [http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/wgdruku/3475/\\$file/3475.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/wgdruku/3475/$file/3475.pdf); Apel do Rady Najwyższej Ukrainy. URL: [http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/wgdruku/3476/\\$file/3476.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/wgdruku/3476/$file/3476.pdf)

³⁹⁵ Польша як стратегічний партнер України. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 154–156.

Чимало людей із Польщі були присутні на мітингах в Україні. Польський журналіст Марцін Войцеховський щодо цього зазначав: «... події в Україні заповнили багатьох поляків, які переживали їх як повторення пориву “Солідарності”»³⁹⁶. Телевізійні передачі, трансляції подій, газетні репортажі та статті розширювали знання поляків про Україну та посилювали до неї інтерес. І не лише поляків, але й громадян інших європейських держав, які ледь не вперше у своєму житті дізналися багато інформації про Україну, а що головне – відразу в позитивному контексті³⁹⁷.

Виступи польських політичних діячів на центральній площі України продемонстрували особливе місце українського питання у польській зовнішній політиці. Участь у подіях в Україні Александра Квасневського та його багаторічного політичного суперника Леха Валенси свідчила про наявність консенсусу серед політичної еліти Польщі³⁹⁸.

Задля мирного врегулювання революційних подій в Україні президент Польщі А. Квасневський погодився стати посередником поміж обома сторонами конфлікту. Важливий внесок польського президента пізніше відзначав президент України Віктор Ющенко, який стверджував, що саме «голос та далекозорість» польського лідера спричинилися до того, що гостра політична криза в Україні завершилась перемогою української демократії³⁹⁹. І справді, очевидно, що саме під натиском президента Польщі Європейський Союз був вимушений відмовитися від мовчаного споглядання, якого Брюссель дотримувався від початку 2004 р. Європейські парламентарі 13 січня 2005 р. ухвалили безпрецедентну резолюцію, у якій зобов'язалися підтримати і допомогти Україні провести трансформації, що були покликані забезпечити їй повноправне членство у Європейському Співтоваристві⁴⁰⁰. Активну участь у її підготовці взяли польські євродепутати, а також сам Александр Квасневський. Про зацікавленість поляків і співпраці свідчив, зокрема, і факт присутності понад 3 000 спостерігачів із Польщі у повторно організованому другому турі виборів президента України 26 грудня 2004 р. Упродовж року президент А. Квасневський 7 разів зустрічався з В. Ющенком, який все ж став президентом України. До речі, сам В. Ющенко, за версією тижневика «Wprost», був названий людиною року⁴⁰¹.

Водночас активна участь Польщі у подіях Помаранчевої революції в Україні зумовила погіршення взаємин не лише з Кремлем, але й напруженість у відносинах із західними партнерами, які прямо вказували, що Польща «втручається у справи України». Не допомагали навіть запевнення президента А. Квасневського у тому, що він та польський політикум цілком альтруїстично намагалися допомогти українському народу відстояти свої демократичні права і свободи. Французька газета «Ле Фігаро» взагалі порівняла Польщу з Росією, вказуючи на пристрась, із якою та здійснює політику в українському напрямку⁴⁰². Поза сумнівом, знову ж таки дава-

³⁹⁶ Wojciechowski M. Pomarańczowy Majdan. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2006. С. 325.

³⁹⁷ Ibid.

³⁹⁸ Корзійба Я. Концептуальные основы внешней политики Польши в отношении европейских стран постсоветского пространства. *Вестник МГИМО-Университета*. 2011. № 6(21). С. 234.

³⁹⁹ Wygraliśmy przyszłość: 10 lat prezydentury Aleksandra Kwaśniewskiego. Przemówienia, wywiady, dokumenty (wybór) / wybór i oprac., red. M. Jaśkiewicz. Warszawa, 2008. С. 24–25.

⁴⁰⁰ Резолюція Європейського Парламенту щодо України. 13 січня 2005 р. URL: http://www.ktmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=224180636

⁴⁰¹ Tupalski T. A. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 2004–2010... S. 141.

⁴⁰² Szansa na przełom. URL: http://www.rzeczpospolita.pl/gazeta/wydanie_041202/swiat/swiat_a_1.html

лося взнаки сприйняття України як частини Росії, яка тимчасово вийшла з її складу, але у майбутньому вони обов'язково об'єднаються⁴⁰³.

Восени 2005 р. у Польщі відбулися парламентські та президентські вибори, які закінчилися повною перемогою двох опозиційних партій: правої, націонал-консервативної «Право і Справедливість» (ПіС) і правоцентристської, ліберально-консервативної «Громадянська платформа». Чинний лівоцентристський уряд Альянсу демократичних лівих (SLD) зазнав серйозної поразки. Переможці парламентської гонки хоч і не ставили під сумнів доцільність членства Польщі у ЄС, однак мали суттєві розбіжності у реалізації зовнішньої політики та ставленні до основних держав-членів Європейського Союзу. У своїй зовнішньополітичній програмі «Право і справедливість» виступала за більш «жорстку» зовнішню політику щодо ЄС та Німеччини. Критикуючи попередників за «брак наполегливості», діячі політичної сили вказували, що «Польщі довелося стояти на колінах». «Громадянська платформа», яка була більш ліберально-налаштована та поміркована у зовнішньополітичній програмі, належала до євроентузіастів. Її позицію можна проілюструвати словами тодішнього депутата від політичної сили Броніслава Коморовського про те, що «чим глибше ми зануримося в євроінтеграцію, тим безпечніше буде».

Посівши найвищі державні посади брати-близнюки Ярослав Качинський та його брат Лех продовжили курс на віддалення пострадянських країн від Росії та спробували поєднати доктрину Єжи Гедройця та геополітичну концепцію американського геостратега Збігнева Бжезинського, згідно з якою позбавлена України Росія є «простою державою», а Росія з Україною автоматично стає «євразійською імперією»⁴⁰⁴. Зважаючи на стратегічність геополітичного зміцнення осі Варшава – Київ, президент Польщі Л. Качинський наполягав на необхідності продовження польської підтримки України, практики регіонального співробітництва двох держав та представлення українських інтересів у ЄС⁴⁰⁵. Він на практиці намагався застосувати призабутий девіз Є. Гедройця: «чим більше друзів ми матимемо на Сході, тим сильнішою буде наша позиція на Заході...». А тому одним із найголовніших пріоритетів політик вважав створення коаліції східноєвропейських і південнокавказьких держав на основі спільних енергетичних проєктів, які б зменшили залежність від Росії. На думку польського президента, у цьому йому мали допомогти політичні еліти Центральної та Східної Європи, яких він мав намір «прив'язати» до Польщі. Цікаво, що поряд із перемогою правих партій у риторичі представників консервативного табору і, відповідно, у публічному дискурсі, дедалі частіше порушувалися питання геополітичного розташування Польщі «між Німеччиною та Росією». Як відомо, це питання було безпосередньо пов'язане зі східною політикою Польщі, зокрема і щодо України.

Президент Польщі Л. Качинський підійшов до побудови відносин із Україною максимально налаштованим на розвиток повноцінного стратегічного партнерства. Як і його попередник, на найвищій державній посаді Л. Качинський проявив зацікавленість у зближенні України та головних інститутів Заходу й одночасному збільшенні дистанції у відносинах із Росією. Відтак поглиблення співпраці з Україною відбувалося ціною погіршення польсько-російських взаємин. Як виявилось,

⁴⁰³ Вінницька А. Ніхто такого не сподівався... *Наше слово*. 2005. 1 січня.

⁴⁰⁴ Бжезинський З. Велика шахматна доска. Москва, 1999. С. 62.

⁴⁰⁵ Борковський А. Лех Другий. *Україна молода*. 2005. 23 грудня. С. 5.

курс на дистанціювання від Кремля мав суттєвий запит у суспільстві, адже подальше фактичне замороження контактів із Росією лише зміцнило позицію ПiС та її лiдерiв у суспiльствi. Показовим стало накладення у листопаді 2006 р., напередодні відкриття Гельсінського саміту Росія – ЄС, польського вето на початок переговорів за новою, розширеною угодою між ЄС та Росією. Причиною стала вимога Варшави скасувати російську заборону на імпорт польської сільськогосподарської продукції⁴⁰⁶. ПiС демонструвала відверто антиросійську налаштованість, чим суттєво вірізнялася від своїх попередників та конкурентів.

Попри палку прихильність президента Леха Качинського ідеям маршала Юзефа Пілсудського, очільник Польщі демонстрував неймовірну динамічність та послідовність у розвитку міждержавних контактів із українською владою. З огляду на те, що співпраця між Польщею та Україною є ключовою умовою зміцнення їхньої незалежності та посилення позиції на міжнародній арені, а також є запорукою недопущення укріплення у регіоні Росії упродовж чотирьох наступних років, Л. Качинський 6 разів із візитами приїжджав до України. Польський президент констатував готовність його країни сприяти Україні у її європейській інтеграції, а також висловлював готовність ділитися досвідом Польщі у реалізації реформ та адаптації до союзних стандартів⁴⁰⁷. За будь-якої слушної нагоди Л. Качинський наголошував на зацікавленості Польщі у відкритості «дверей в Європу» для України та подальшому розширенні європейських кордонів. Примітно, що він гостро критикував європейську спільноту за інертність щодо поглиблення співпраці з Україною.

Важливим пунктом політики Л. Качинського було сприяння у розбудові контактів України з НАТО. Із приходом до влади опозиції пріоритетний курс України на інтеграцію у ЄС та НАТО став справжнім шоком для частини українського політикуму, який у своїй більшості перебував на проросійських позиціях. Польський сценарій залучення України до західних структур почав реалізовуватися уже в 2005 р., коли новому українському уряду було зроблено пропозицію розпочати «інтенсивний діалог з приводу перспектив членства» України у НАТО. Конкретних успіхів вдалося досягти у питаннях утилізації розміщеного на території України ракетного палива, а також у започаткуванні литовсько-польсько-українського батальйону.

Всупереч очікуванням український президент В. Ющенко не зумів зруйнувати зовнішньополітичну «багатовекторність» України, що була сформована його попередником Л. Кучмою. Йому також не вдалося скерувати державу у русло проведення швидких реформ та інтеграції у бік Європи⁴⁰⁸. Все більш очевидною ставала неспроможність української влади втілити в життя задекларовані реформи та досягти успіхів на шляху євроатлантичної інтеграції⁴⁰⁹. Кульмінацією невиправданих надій та ілюзій з боку українського суспільства та міжнародного співтовариства

⁴⁰⁶ Польща и Россия вступили в «ледяной период». URL: <https://www.unian.net/world/42747-polsha-i-rossiya-vstupili-v-ledyanoy-period.html>

⁴⁰⁷ Климець Н. Співпраця України та Польщі: два роки після розширення ЄС. URL: <http://eu.prostir.ua/library/1274.html>

⁴⁰⁸ Київ – Варшава: «ліві двері справа». URL: <http://obozrevatel.com/publication/kiiv-varshava-livi-dveri-cprava.htm>

⁴⁰⁹ Czornik K. Miejsce Ukrainy w polskiej polityce zagranicznej po «pomarańczowej rewolucji». Próba bilansu. *Stosunki Polski z sąsiedzami w pierwszej dekadzie XXI wieku* / red. M. Stolarczyk. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011. S. 127.

став розпуск уряду Юлії Тимошенко у вересні 2005 р. та остаточний розпад «помаранчевої команди». Польські політики висловлювали своє нерозуміння причин такого стану справ. Попри ускладнення у відносинах між Варшавою і Києвом, які були спровоковані політичними баталіями в Україні, Польща не бажала втрачати наявні здобутки міждержавного співробітництва. І надалі константою зовнішньої політики Польщі була підтримка євроінтеграційних устремлінь українців. Водночас польські публіцисти визнавали, що незважаючи на те, що намагання «втягнути» Україну до західного світу і належить до державних інтересів Польщі, полякам не слід очікувати, що «Київ буде нам вдячний навкі за підтримку і скористається з усіх наших добрих порад»⁴¹⁰.

Тим часом спричинені політичною кризою дострокові парламентські вибори у Польщі у жовтні 2007 р. дали змогу «Громадянській платформі» отримати 209 із 460 місць у Сеймі та сформувати новий уряд країни. Зміна пропрезидентського уряду опозиційним коаліційним урядом на чолі з лідером «Громадянської платформи» Дональдом Туском ознаменувала новий етап у реалізації зовнішньої політики Польщі на східному напрямку. Попри заклики Л. Качинського до європейської спільноти спілкуватися з Москвою жорсткіше та рішучіше, проросійські симпатії нового прем'єр-міністра внесли «потепління» у відносинах Польщі та Росії. Офіційна Варшава взагалі виступила з ініціативою початку перемовин щодо розробки якісно нової Угоди про партнерство та співробітництво між Росією та ЄС. Звісно, що це не могло не позначитись на польсько-українських відносинах, які поступово втрачали позитивну динаміку свого розвитку. І Варшава, і Київ відверто визнавали наявність у політичній грі між ними своєрідного «третього гравця» – Росії, який за будь-яких обставин та гіпотетичних шляхів розвитку залишатиметься важливим фактором польсько-українських відносин⁴¹¹.

Партія Д. Туска не була настільки сповнена почуттям особливої місії щодо України, як «Право і Справедливість». Перебуваючи в опозиції, вони намагалися перетворити українське питання на один із аргументів у внутрішньополітичній дискусії, який свідчив про неефективність політики ПiС на українському напрямі⁴¹². Концептуальний виклад нової політики Польщі стосовно держав у східному напрямку, зокрема і України, був зроблений міністром закордонних справ в уряді Дональда Туска Радославом Сікорським. Польського міністра заведено вважати прихильником т. зв. П'ястівської концепції зовнішньої політики Польщі, яка передбачала прагматичну «вестернізацію», що означала проведення реформ у державі через тісну інтеграцію з державами Західної Європи, передусім Німеччиною. Ця політика є противагою Ягеллонської концепції, спрямованої на тіснішу інтеграцію Польщі з країнами на Сході – Україною, Білоруссю та Литвою. Однак, слід зазначити, що Р. Сікорський не ставив під сумнів положення «Доктрини Є. Гедройця – Ю. Мєрошевського», на якій базується східна політика Польщі та яка доводить, наскільки важливою є національна ідентичність східних сусідів Польщі для забезпечення її власної незалежності. Вибір зовнішньополітичної «концепції» для роботи на укра-

⁴¹⁰ Świeboda P. Ukraina nas zmęczyła. *Gazeta Wyborcza*. 2009. 27 stycznia. S. 19.

⁴¹¹ Україна – Польща: відносини після виборів у Польщі. URL: <http://www.pauci.org/ua/news-593>

⁴¹² Последний бастион Украины в ЕС. URL: https://ukrudprom.ua/digest/Posledniy_bastion_Ukraini_v_ES.html

їнському напрямі багато в чому був обумовлений настроями, що існували серед польського політичного істеблішменту після президентства Польщі в ЄС⁴¹³.

Так, голова МЗС Польщі Р. Сікорський переконував, що його країна не відмовилася від намірів надалі працювати над східним вектором європейської політики. Разом з цим, уряд Д. Туска дедалі частіше почав зважати на те, що правлячі еліти в Україні не борються з корупцією та іншими патологіями, характерними для посткомуністичних країн, а тому питання співпраці з Україною було частиною політичних дебатів. Різка зміна політичної риторики у відношенні до України викликала обережну критику з боку української влади⁴¹⁴. Вочевидь винятково через тиск у середині Польщі очільник польського уряду трохи більше, ніж за місяць після візиту до Росії у січні 2008 р. відвідав Київ у березні 2008 р. І хоча відносини з Україною були оголошені одним із п'яти пріоритетів зовнішньої політики Польщі, а сам Д. Туск заявляв про готовність сприяти розбудові стратегічного партнерства між обома державами, на практиці контакти між урядами, а вслід за ними й парламентами обидвох країн значно сповільнилися, а міждержавні відносини ставали дедалі більше прагматичними. Втім розриву взаєминах Польщі з Україною не відбулося. Натомість фактично офіційна Варшава продовжувала виконувати роль лобіста євроінтеграційних прагнень України⁴¹⁵.

Найважливішим проектом у східній політиці Польщі у другій половині 2000-х років залишалася діяльність у рамках ініційованої польськими та шведськими урядами політики «Східного партнерства» ЄС. Ця політика стосувалася співпраці ЄС з Україною, Грузією, Азербайджаном, Вірменією, Молдовою та, певною мірою, з Білоруссою. Ідея проєкту була представлена у Брюсселі міністром закордонних справ Польщі Радославом Сікорським і головою МЗС Швеції Карлом Більдтом. Всередині Польщі ініціативу підтримували як націонал-консерватори, які були при владі, так і ліберали з «Громадянської платформи», що вкотре демонструвало консенсус еліт Третьої Речі Посполитої щодо реалізації «Доктрини Є. Гедройця». Центральне місце у політиці «Східного партнерства», судячи зі змісту, було відведене Україні⁴¹⁶.

Програму було започатковано під час Празького саміту у травні 2009 р. У спільній декларації учасників саміту йшлося про те, що «основною метою "Східного партнерства" є створення умов, які б прискорили політичну асоціацію та економічну інтеграцію між Європейським Союзом та державами-партнерами». В ЄС заявили, що «прагнуть підтримувати політичні та соціально-економічні реформи країн-партнерів». У декларації перелічені такі рівні співпраці між ЄС та країнами програми: створення зони вільної торгівлі та лібералізація візового руху в довгостроковій перспективі; розвиток адміністративних інститутів країн-партнерів ЄС; підвищення енергетичної безпеки; створення тісніших зв'язків між самими країнами-партнерами. Таким чином, ця політика мала додати «економічний, соціальний та регіональний імпульс розвитку країн-партнерів», сприяти активізації співпраці між країнами-сусідами ЄС, охопленими програмою «Східного партнерства»⁴¹⁷. Варто зазначити, що в Києві до

⁴¹³ Последний бастион Украины в ЕС...

⁴¹⁴ Rzeczpospolita. 2008. 25 lutego. С. 14.

⁴¹⁵ Бухарин Н., Фурман Е., Волотов С., Фейт Н. Восточная политика новых членов ЕС. *Аналитические записки*. URL: <http://analiticsmz.ru/&p=577>

⁴¹⁶ Підсумки програми Східного партнерства. URL: <http://www.thenews.pl/1/133/Artykul/82592>

⁴¹⁷ Implementation of the Eastern Partnership: Report to the meeting of Foreign Affairs Ministers. 2010. 13 December. P. 16. URL: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/nest/dv/nest_20110503_14/nest_20110503_14en.pdf

проєкту «Східного партнерства» спочатку поставилися дещо відсторонено, навіть із небажанням. Вважалося, що разом із Європейською політикою сусідства, проєкт може стати альтернативою повноправному членству в ЄС. Однак отримавши детальні відповіді на свої сумніви, президент В. Ющенко позитивно оцінив цей проєкт⁴¹⁸.

Прикметно, що у відповідь на докори російського президента Дмитра Медведєва про те, що «Східне партнерство» перетворилося на партнерство проти Росії⁴¹⁹, польська влада, намагаючись дещо «згладити гострі кути», ініціювала створення групи друзів «Східного партнерства», куди було запрошено і Москву⁴²⁰.

Дебати про сучасну східну політику Польщі викликали статті відомого польського експерта з пострадянської проблематики (що свого часу був членом Програмної ради правлячої «Громадянської платформи») Б. Сенкевича та міністра закордонних справ Польщі Р. Сікорського, опубліковані відповідно тижневиком «2» та «GazetaWyborcza». Із коментарями виступили, зокрема, позаштатний радник тодішнього президента Леха Качинського Марек Ціхоцькі та депутат Європейського парламенту від партії «Право і справедливість» Павел Коваль. Учасники дискусії розділилися на «європеїстів» (яких закликали до посилення європейського вектора у зовнішній політиці Польщі загалом та «європеїзації» її східної політики) та «традиціоналістів». На думку перших, які підтримали Б. Сенкевича та Р. Сікорського, вага Польщі на міжнародній арені не залежить від типу відносин між Варшавою та Києвом, Тбілісі та Мінськом. Навпаки, умовою зміцнення позицій країни є входження у тісне коло європейських держав і нормалізація відносин із Росією. За цього будь-яка консолідована та компромісна політика Євросоюзу сильніша за найамбітнішу національну політику. Як вважали «європеїсти», протягування розширення НАТО та ЄС без урахування внутрішньої ситуації у країнах-претендентах негативно впливало на готовність, зокрема, української влади проводити непопулярні реформи. Окрім того, на їхню думку, беззастережне сприяння Польщі євроатлантичної інтеграції України супроводжувалося зростанням українського шовінізму, до того ж із антипольським відтінком. Нарешті, за твердженням «європеїстів», Росію слід було розглядати як учасника європейського інтеграційного процесу (зокрема з інституційної точки зору), не виключаючи інтеграції у сфері безпеки⁴²¹. На думку «традиціоналістів», заморожування східної політики Польщі призвело до втрати суб'єктності країни на міжнародній арені, у контексті чого їй не слід було обмежуватися роллю виконавця «франко-німецького проєкту Європи». Натомість програму «Східне партнерство» слід було розглядати лише як «прелюдію» до повної геополітичної перебудови простору за межами східного кордону ЄС. Можливе ж членство Росії в НАТО та ЄС, на їхню думку, призвело б в обидвох організаціях до повного паралічу⁴²².

⁴¹⁸ Szeptycki A. Polityka Polskiwobec Ukrainy. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. Warszawa, 2009. S. 163–164.

⁴¹⁹ Пресс-конференция по итогам саммита Россия – Евросоюз. URL: http://archive.kremlin.ru/appears/2009/05/22/0937_type63380_216699.shtml

⁴²⁰ Польша зовет Россию дружить с Восточным партнерством. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2010/05/100525_poland_friends_partnership.shtml

⁴²¹ Чихоцькі Б. Поменяется ли парадигма восточной политики Польши? Ост-политик: диалектика национальной травмы. АПН. 2010. 2 августа. URL: <http://www.apn.ru/publications/article22370.htm>

⁴²² Там само.

Врешті Польща вирішила замість дуже віддаленого і невизначеного можливого приєднання України до ЄС зосередитися на конкретних питаннях, таких як: підтримка України у переговорному процесі щодо підписання Угоди про асоціацію з ЄС, а також створення зони вільної торгівлі України з ЄС. Представляючи цілі політики Польщі в Європейському Союзі на 2009 р., Р. Сікорський наголошував, що Польща є патроном і промоутером східної політики ЄС. Він зазначив, що для Польщі важливо реалізувати «Східне партнерство», а також підтримати Україну в інтеграції з ЄС. Примітно, що у цьому політична візія президента та уряду співпали⁴²³. Крім того, Варшава демонструвала неабияку активність у лобюванні процесу зближення Києва з НАТО⁴²⁴.

Значної шкоди польсько-українським відносинам завдало надання у січні 2010 р. президентом України Віктором Ющенком звання Герой України Степану Бандері⁴²⁵. З огляду на досить негативне ставлення до постаті лідера Організації українських націоналістів (ОУН) у Польщі, такий крок української влади викликав негативний резонанс у польському суспільстві та нівелював і так скромний арсенал засобів, які використовував президент Польщі Л. Качинський на противагу прагматичній політиці уряду Д. Туска. Екс-прем'єр-міністр Польщі Лешек Міллер навіть висловив переконання, що такий крок Віктора Ющенка ознаменував «похорон східної політики Качинського»⁴²⁶. Слід віддати належне Л. Качинському, який, будучи досвідченим політиком, не пішов на згортання співпраці з Україною та намагався нівелювати той «удар», що був завданий українськими партнерами. Щоправда, як згадував близький соратник Л. Качинського П. Коваль, польський президент дуже гостро сприйняв новину про указ В. Ющенка, а в польському політикумі здійнялася буря критики через підтримку «українських націоналістів»⁴²⁷. Відтоді і до Смоленської катастрофи у дружніх відносинах Л. Качинського та В. Ющенка спостерігалася своєрідна дистанція.

Колосального удару по зовнішньополітичному виміру польсько-українських відносин завдала трагічна загибель Л. Качинського в авіакатастрофі під Смоленськом 10 квітня 2010 р. Смерть польського президента стала справжнім шоком для польської нації, а також населення демократичних держав, які симпатизували цій країні. Конституційні обов'язки президента Польщі перейняв маршалок Сейму, віце-голова «Громадянської платформи» Б. Коморовський. Згодом він же переміг у другому турі дострокових президентських виборів. Опубліковані у польській пресі статті авторства президента Б. Коморовського дають підстави вважати, що він був прихильником традиційного підходу до політики на східному напрямку з апелюванням до традицій «Доктрини Є. Гедройця – Ю. Меровшевського». Польський глава держави

⁴²³ Єндрашич К. Від стратегічного партнерства до прагматизму: польсько-українські стосунки в 2005–2017 рр. URL: <https://repositorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/adaa06c4-ac4f-4c44-b846-f68ce61899dc/content>

⁴²⁴ Klich B. NATO: A view from Central Europe. *Politique étrangere*. 2009. Nr 4. P. 83–85.

⁴²⁵ Указ президента України «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України» від 20 січня 2010 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>

⁴²⁶ Екс-прем'єр Польщі осудил присвоєние Бандере звания героя. *Корреспондент*. 2010. 24 января. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1039287-eks-premier-polshi-osudil-prisvoeniebandere-zvaniyageroya>

⁴²⁷ Аудит зовнішньої політики: Україна – Польща. URL: <http://glavcom.ua/publications/audit-zovnishnoji-politiki-ukrajina-polshcha-382219.html>

також опирався на ідеалізацію історії II Речі Посполитої, міфологізацію польсько-українських відносин та постулювання месіанської ролі Польщі на Сході⁴²⁸.

У листопаді 2010 р. на сторінках газети «Rzeczpospolita» Б. Коморовський виступив за переосмислення політичної спадщини Є. Гедройця. Вказуючи на співпрацю країн пострадянського простору з Польщею та ЄС, польський президент аргументовано доводив, що вона не ставила їх перед вибором «Росія – ЄС», а саме гіпотетичне протиставлення Росії та Євросоюзу не відповідає польським інтересам⁴²⁹. Натомість пропонувалося впровадити більш гнучку та менш конфліктну щодо Москви її редакцію: «Наша вічна проблема полягає в тому, що стосовно Росії ми відчуваємо свою цивілізаційну та культурну перевагу і водночас відсутність сили»⁴³⁰. Що стосується України, то в контексті перегляду зовнішньої політики Польщі на східному напрямку Б. Коморовський неодноразово підтверджував її незмінність щодо Києва. Зокрема, у жовтні 2010 р. він наголошував, що «ми послідовно підтримуємо розвиток українсько-польських відносин, а також євроінтеграційні устремління України, пов'язані зі вступом у ЄС»⁴³¹. На практиці нова розстановка стратегічних пріоритетів польської зовнішньої політики вилилась у зменшенні активності польської влади у розвитку східного вектора зовнішньої політики. Натомість пріоритетним стало формування нових відносин не зі східними, а із західними сусідами, зокрема з Німеччиною.

З приходом до влади в Україні В. Януковича у політичній співпраці Києва та Варшави розпочався новий етап. Відверто проросійський вектор зовнішньої політики України, який реалізовував уряд Миколи Азарова, демонстрував послаблення інтересу України до ініційованого Польщею «Східного партнерства». Окрім того, встановлення у 2010 р. позаблокового статусу через прийняття Закону України «Про основи зовнішньої політики і пріоритети національних інтересів» певною мірою засвідчувало, що польська політика щодо східних сусідів зазнала фіаско. Це також демонструвало недоцільність подальшого сприяння з боку Польщі у розбудові відносин України з НАТО. І хоча несприйняття новою українською владою т. зв. «культу С. Бандери» і дозволило зняти з порядку денного українсько-польських відносин суперечки навколо історичного минулого, пов'язані з діяльністю ОУН і Української повстанської армії (УПА), однак складалося враження, що можливою причиною дистанціювання Києва і Варшави було активне посередництво Польщі у врегулюванні української політичної кризи у 2004 р., що у підсумку призвело до поразки В. Януковича на повторних виборах президента України у 2005 р.⁴³². Однак польська влада намагалася надати усю необхідну допомогу Україні у питаннях її інтеграції до Європейського Союзу. Як переконував Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Генрик Літвін, більшість поляків вважали, що Європа має об'єднатися у Європейському Союзі, а Україна є беззаперечною, оче-

⁴²⁸ Komorowski B. Pamiętamy o Ukrainie i Białorusi, razem tworzyliśmy II Rzeczpospolitą. *Gazeta Wyborcza*. 2009. 22 września. URL: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Opasnoe-primirenie>

⁴²⁹ Komorowski B. O wizji Jerzego Giedrojca. *Rzeczpospolita*. 2010. 9 listopada.

⁴³⁰ Komorowski B. Prawa strona. *Zycie, polityka, anegdota*. Warszawa, 2005.

⁴³¹ Польща готова консультувати Україну щодо безвізового режиму в ЄС. URL: <http://www.zaxid.net/newsua/2010/10/11/>

⁴³² Гурак І. Республіка Польща у зовнішній політиці України в XXI столітті. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною 450 років після Люблінської унії* / за ред. Т. Стемневського, Б. Сурмач; пер. з пол. О. Семенюк. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 148.

видною часткою Європи. На цьому і наголошувала демократична влада Польщі вказуючи на необхідності окреслення для України чіткої європейської перспективи. Дипломат заявляв: «тут підтримка була й буде, бо це один з найважливіших елементів політичної думки зараз у Польщі»⁴³³.

У березні 2011 р. МЗС Польщі підготувало першу в історії держави зовнішньополітичну доктрину. Пріоритети зовнішньої політики Польщі на 2012–2016 рр. визначали Німеччину як найважливішого партнера Польщі в Європі. Натомість Україну було названо «найважливішим неатлантичним стратегічним партнером». Розвиток відносин із східним сусідом у візії авторів документа мав особливе значення для Польщі та був пріоритетом її зовнішньої політики. Як підтвердження цього, згадувалася багаторічна та послідовна підтримка євроінтеграційних прагнень народу України та поглиблення відносин між НАТО й Україною⁴³⁴.

На тлі ухвалення доктрини польський прем'єр Д. Туск неодноразово заявляв про необхідність продовження діалогу з Росією, оскільки це, за його словами, могло принести користь Варшаві та Москві. У цьому ключі політик також згадував про Україну, яка, на його думку, залишалася ключовим елементом східного виміру для Польщі та політики сусідства з ЄС⁴³⁵.

У ході парламентських виборів 9 жовтня 2011 р. правляча «Громадянська платформа» зберегла свої позиції, тому для кабінету на чолі з Д. Туском була характерна наступність курсу головних зовнішньополітичних питань. За таких обставин втілення у життя «Доктрини Є. Гедройця» у трактуванні братів Качинських і навіть у їх видозміненій формі, яку пропонувала «Громадянська платформа», вказувало на продовження традицій «прометеїзму» Другої Речі Посполитої, адаптованих під політичні реалії XXI ст.

Так, під час польського головування 29–30 вересня 2011 р. у Варшаві відбувся саміт «Східного партнерства», де було ухвалено Спільну декларацію саміту «Східного партнерства», яка передбачала реалізацію трьох цілей: продовження або ініціювання переговорів щодо укладення угод про асоціацію з країнами Партнерства разом із положеннями про створення зон вільної торгівлі; співфінансування участі країн-бенефіціарів Партнерства в установах і програмах ЄС; посилення співпраці у галузі енергетики. Під час головування Польщі також передбачалося завершення переговорів щодо укладення Угоди про асоціацію між ЄС та Україною. Фактично ця угода була узгоджена, але вона не була парафрована. Натомість паралельно режим В. Януковича розгорнув у державі повномасштабне переслідування опозиційних діячів. Такі антидемократичні дії влади, які супроводжувались цілковитою відсутністю успіхів у реалізації реформ (як економічних, так і політичних) зрештою стали причиною відмови союзного керівництва від поглиблення співпраці з Україною. Заснований на сприянні реалізації європейського вибору головний посил поль-

⁴³³ Snihyr O. Yevropejska polityka bezpeky ta oborony: strategichni aspekty spivpraci Ukrajinny z EU – vyznachennja napryamiv ta formatu (European Security and Defence Policy: strategic aspects of cooperation between Ukraine and the EU – determination of areas and format). URL: www.old.niss.gov.ua/Monitor/November/2.htm

⁴³⁴ Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012–2016. URL: <https://www.bbn.gov.pl/download/1/9620/prpol.pdf>

⁴³⁵ Program działania Rady Ministrów z wnioskiem o udzielenie jej wotum zaufania. *Sprawozdanie stenograficzne z 2. Posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 23 listopada 2007 r.* Warszawa, 2007. S. 4–27.

ської політики щодо України у таких умовах вичерпав себе. Однак це не означало, що дистанція по лінії Варшава – Київ свідчитиме про повне згортання контактів між двома державами. Як не дивно, двосторонні зустрічі відчутно почастишали. У контексті зміцнення приязних відносин на простому побутовому рівні міждержавне співробітництво розгорнулося у межах проведення чемпіонату з футболу «Євро-2012». Упродовж 2012 р. президенти й прем'єри обох держав зустрічалися понад 20 разів, постійними були телефонні розмови, обмін листами. Взаємні очікування значного поживлення туристичного руху відносили проблемні питання між державами на задній план. Українські ЗМІ майже в унісон заявляли, що Польща є не лише адвокатом України в Європі, але й рівноправним партнером⁴³⁶.

Із наростанням т. зв. «втоми від України» польським політикам ставало все важче боротися за інтереси України⁴³⁷. У 2012–2013 рр. під час переговорів про майбутнє цієї держави у рамках реалізації програми «Східне партнерство» спостерігалось певне зростання напруженості навколо України. Вимоги, що були висунуті президенту України В. Януковичу з боку Європейського Співтовариства, стосувалися євроінтеграції України та імовірного підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Попри відвертий саботаж тодішньої української влади і подальше переслідування політичних опонентів, польські представники всіма силами прагнули досягти прогресу в переговорах Києва та Брюсселя. Зокрема, Б. Коморовський перемогу пропрезидентської Партії регіонів на парламентських виборах 2012 р. в Україні вважав проявом європейського курсу українського суспільства, оскільки «усі, хто пройшов парламент до партії, крім комуністів проголошували своєю метою європейську інтеграцію»⁴³⁸. По-суті з польського боку відбувалося протиставлення політики «Східного партнерства» запропонованому російським президентом Володимиром Путіним інтеграційному проєкту Євразійського союзу.

Тим часом, попри здебільшого декларативний зміст оголошених реформ та переслідування опозиційних діячів, під впливом зовнішньополітичної ситуації у 2013 р. Україна вперше за роки незалежності отримала цілком реальну перспективу підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Однак знову ж таки на заваді стала позиція української влади. Попри зусилля польської дипломатії, у листопаді 2013 р. на Вільнюському саміті «Східного партнерства» делегація на чолі з президентом В. Януковичем урочисто відмовилася від підписання угоди⁴³⁹. У Польщі розцінили такий крок сусідки хоча б як дипломатичний «ляпас», а досі прагматичний та виважений президент Б. Коморовський у внутрішньо польському політичному дискурсі був звинувачений у «політичному романтизмі та ірраціоналізмі» стосовно України. Звісно, що дипломатична відповідь з боку польської сторони не змусила себе довго чекати: заплановане на 2 грудня 2013 р. відкриття нового пропускного пункту на міждержавному кордоні за декілька днів до цього було понижене з президентського рівня до рівня віце-прем'єрів, а зго-

⁴³⁶ Pogorzelski P. Barszcz ukraiński. Gliwice, 2014. S. 319.

⁴³⁷ Ендрачик К. Від стратегічного партнерства до прагматизму...

⁴³⁸ Komorowski: Wybory szansą dla Ukrainy. *Rzeczpospolita*. 2012. 31 października. URL: <http://www.rp.pl/artukul/947817.html>

⁴³⁹ Frenkel M. Polityka wschodnia ministra spraw zagranicznych Radosława Sikorskiego – kontynuacja czy odejście od koncepcji paryskiej «Kultury». *Polityka zagraniczna Polski. 25 lat doświadczeń / red.: M. Pietrasiak, M. Stelmach, K. Żakowski*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016. S. 107.

дом взагалі виявилось, що у ньому участь не братиме жоден урядовець. Відносини між двома державами, таким чином, опинилися у найгіршій за багато років фазі⁴⁴⁰.

Пошук нових концепцій позиціонування повоєнної Польщі на міжнародній арені став одним із пріоритетних напрямків діяльності польських інтелектуалів другої половини ХХ ст. Учасники польського опозиційного руху в еміграції артикулювали нові принципи відносин із народами, що перебували за східним кордоном Польщі. Під впливом «Доктрини Гедройця–Мерошевського» у польській суспільній свідомості відбулось переформатування існуючого сприйняття України, якій було відведено роль однієї з опор у протистоянні відновлення російського імперіалізму. Відмова Польщі від геополітичного ревізіонізму, ідей перегляду існуючих кордонів та потреба в ефективному реагуванні на безпекові виклики засвідчили радикальну зміну польсько-українських відносин. Не лише політична еліта, а й польське суспільство вбачали у демократичній Україні гарантію забезпечення національних інтересів Польщі, що полягали в зміцненні зв'язків із європейськими країнами та участі в системі європейської безпеки. Попри нерозбірливу «багатовекторність» зовнішньої політики політичного істеблішменту України та його ставлення до питань регіональної безпеки, які суперечили намірам Польщі, двом державам вдалось розширити міждержавну взаємодію у політичній, економічній та гуманітарній сферах. Закріплення за Польщею ролі провідника українських інтересів на рівні Європейсько-атлантичного співтовариства пов'язане з іменем президента А. Квасневського, який усіляко сприяв активізації польської політики щодо України у рамках польської інтеграції до НАТО та ЄС. Польсько-українські взаємини на середину 90-х років ХХ ст. на піку зближення та гармонізації викристалізувалися у новий вимір, названий стратегічним партнерством, що стало для України шляхом на авансцену європейської та світової політики. Навіть в умовах міжнародної ізоляції України, спровокованої «касетним скандалом» та звинуваченнями у продажу «Кольчуг» Іраку, Польща демонструвала свою підтримку Україні, хоч і була змушена дещо дистанціюватися від неї через боязнь зашкодити власним стратегічним інтересам. На початку 2000-х років динаміка польсько-українських відносин загальмувалась через різні візії на подальші перспективи. Невдалі спроби Польщі спонукати українську владу до проведення реформ призвели до розчарувань у польському політикумі. Крім того, попри налагодження польсько-українських відносин наявність взаємних стереотипів та упереджень вносили корективи у зовнішню політику обох держав стосовно одна одної.

Вступ Польщі до ЄС у 2004 р. розпочав новий етап польсько-українських відносин. Офіційна Варшава сприяла рішучому зближенню України та ЄС і разом із Швецією виступила ініціаторкою проєкту «Східне партнерство», що вплинуло на посилення польсько-українських економічних та соціальних відносин. Попри активну участь поляків у подіях Помаранчевої революції та підтримку обидвома суспільствами ідеї стратегічного партнерства, політичні еліти України не зуміли реалізувати нового внутрішньополітичного та зовнішньополітичного курсу. Поза тим, польська «східна політика» стала альтернативою та прямим викликом російським сценаріям реінтеграції пострадянського простору, а найважливішим інструментом, який забезпечує зміцнення польського впливу на Сході, стала програма

⁴⁴⁰ Киридон А., Троян С. Українсько-польський діалог в умовах Революції Гідності (2013–2014 рр.). *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 280.

«Східне партнерство». Через посередництво та сприяння Україні шляхом активізації «східної політики» ЄС польський політиком зміцнив власні політичні позиції та закріпив Польщу серед першого «ешелону» держав-членів Євросоюзу. Масові народні виступи в українських містах отримали широкий відгук і підтримку на різних рівнях польського суспільства: від звичайних громадян до колишнього та чинного президентів, парламенту, МЗС, політичних партій. На рівні провідних політиків та дипломатів, суспільства загалом Польща продемонструвала підтримку українському народу. Особливо помітною постаттю політичного середовища був екс-президент Польщі А. Квасневський, який виступив посередником-медіатором між владою та опозицією в Україні. Втім довга боротьба Польщі за відстоювання інтересів України в ЄС завершилась розумінням польськими політиками обмеженого інструментарію у межах організації для досягнення поставлених цілей.

На відміну від президентських адміністрацій на чолі з Л. Валенсою / А. Квасневським / Л. Качинським та урядових кабінетів того періоду, що в реалізації зовнішньої політики активно послуговувалися парадигмою Є. Гедройця – Ю. Мерошевського, з приходом до влади у 2007 р. «Громадянської платформи», а пізніше, у 2010 р., президента Б. Коморовського, головними посланцями польської закордонної політики стали намагання примиритися з Росією. Варшава у той період знизила свої лобістські зусилля, спрямовані на підтримку якнайшвидшої євроатлантичної інтеграції країн пострадянського простору, що було схвально зустрінуте в Кремлі. У відносинах з Україною це призвело до повернення прагматичної політики, що формалізувала раніше заявлений рівень «стратегічного партнерства». Робота адміністрації Д. Туска – Б. Коморовського сприяла зовнішній прагматизації позиції Варшави, що створювало враження відходу польського політичного істеблішменту від теорії Є. Гедройця як глобальної стратегії Польщі на Сході.

Події Євромайдану та Революції гідності внесли свої корективи в діалог між Києвом і Варшавою. Євроінтеграційні прагнення українців, які через призупинення владою процесу підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною⁴⁴¹ влаштували масові протести, отримали позитивний відгук у польському суспільстві. А після жорстокого побиття учасників мирної демонстрації у Києві у ніч на 30 листопада 2013 р. до подій в Україні без перебільшення була прикута увага усієї Польщі. Польський політиком рішуче засудив застосування сили проти демонстрантів. Прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск навіть пригрозив українському президенту Віктору Януковичу «наслідками» через силовий розгін учасників протесту в Києві. За його словами, попри обіцянку не застосовувати силу проти демонстрантів президент України не дотримав слова⁴⁴². Взаємини між державами опинилися в замороженому стані, а міждержавний діалог був зведений до мінімуму⁴⁴³.

⁴⁴¹ Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80>

⁴⁴² Польський прем'єр пригрозив Януковичу наслідками за розгін Євромайдану. *ZN.ua*. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/polskiy-prem-yer-prigroziv-yanukovichu-naslidkami-za-rozgin-yevromaydanu-132941_.html

⁴⁴³ Киридон А., Троян С. Сучасний етап українсько-польських відносин: дискурс взаємодії (2013–2014 pp.). URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnadumka/view/article/suchasni-eta-p-ukrajinsko-polskikh-vidnosin-diskurs/>

Масштабні протести українців проти корумпованої свавільної влади отримали колосальну підтримку з боку польських громадян, які організовували велелюдні акції солідарності у своїх містах. На тривалий час події в Україні стали провідною темою для висвітлення польських засобів масової інформації. Провідні ЗМІ описували Євромайдан як проєвропейську та демократичну акцію, порівнювали події в Україні з подіями, що мали місце в Польщі у 1980-х роках та були пов'язані з боротьбою «Солідарності» проти комуністичної влади⁴⁴⁴. Щоправда, безпосередня участь польських політиків та дипломатів у подіях в Україні у 2013–2014 рр. була помітно меншою, аніж у 2004 р. За розв'язання проблеми виключно мирним шляхом виступав президент Польщі Броніслав Коморовський⁴⁴⁵, а прем'єр-міністр Польщі Д. Туск закликав своїх європейських колег з одного боку мати терплячість до української влади, а з іншого – підтримати українців у їхньому бажанні європейської інтеграції. Лідер опозиційної ПiС Ярослав Качинський взагалі взяв участь у багатотисячному мітингу в Києві та виступив на Майдані Незалежності з промовою до українців, де підтримав їхні вимоги⁴⁴⁶.

Польський політикум болісно відреагував на ухвалення режимом В. Януковича «диктаторських законів» 16 січня 2014 р., а також на події силового розгону Майдану, що супроводжувалися збройними сутичками правоохоронців з учасниками маніфестацій та призвели до численних жертв і втечі президента В. Януковича з країни. Польські дипломати ініціювали вироблення спільної візії європейського співтовариства щодо ситуації в Україні. Без перебільшення можна стверджувати, що завдяки зусиллям прем'єр-міністра Д. Туска Європейському Союзу вдалося сформуванати єдину позицію щодо України під час тих буремних подій. Це стало початком участі польської влади у посередницькій місії міністрів закордонних справ, куди увійшли також представники Німеччини та Франції.

Події «Кривавого водохреща», як пізніше назвали сутички між протестувальниками та правоохоронцями в Києві, що відбувалися з 19 по 22 січня 2014 р., були лише початком цілого калейдоскопу подій в Україні та навколо неї. Справжнім шоком не лише для українського суспільства, але й для міжнародного співтовариства стали дії російських військових в Криму у лютому–березні 2014 р. Не зустрівши суттєвого опору з боку силових структур Автономної республіки Крим, російські військові без розпізнавальних знаків в умовах політичної кризи в сусідній країні захопили владу на українському півострові.

На тлі російської агресії проти України польські ЗМІ рясніли цитатами экс-президента Л. Качинського, який неодноразово вказував на російську загрозу як для України, так і для світу. Даючи належну оцінку нахабному порушенню міжнародного права прем'єр-міністр Д. Туск характеризував дії Росії як «виклик для всієї Європи». З ініціативи Варшави на рівні послів 2 березня 2014 р. відбулося засідання

⁴⁴⁴ Новікова К., Трибус В. Архітектори Міжмор'я. *Інформаційно-аналітичний журнал «Тиждень»*. URL: <https://tyzhden.ua/History/173436>

⁴⁴⁵ Tusk: UE musi mieć cierpliwość do ekipy w Kijowie, «*Interia. Fakty*», 2 grudnia. URL: <https://fakty.interia.pl/raporty/raport-zamieszki-naukrainie/aktualnosci/news-tusk-ue-musi-miec-cierpliwosc-do-ekipyw-kijowie,nld,1067716>

⁴⁴⁶ Polski Senat zabrał głos ws. Ukrainy. Uprzedził premiera. *Wprost*, 1 grudnia. URL: <http://www.wprost.pl/ar/427541/Polski-Senat-zabrał-glosws-Ukrainy-Uprzedzil-premiera/>

Північноатлантичної ради⁴⁴⁷. Зусиллями польської сторони події в Україні стали головною темою розмов на рівні провідних союзних інститутів держав-членів ЄС. Польські дипломати брали безпосередню участь в організації та проведенні переговорів своїх українських колег із представниками країн Вишеградської групи, Балтійськими країнами, Великою Британією, Німеччиною та США. Польща активно діяла в прийнятті загальноєвропейського рішення про ухвалення перших санкцій проти Росії через її агресію щодо України⁴⁴⁸. Окремі дослідники вважають, що введення перших санкцій проти РФ значною мірою було результатом зусиль Польщі⁴⁴⁹.

Російська анексія Криму у березні 2014 р., прихована участь російських спецслужб та військових у спробах захоплення будівель органів влади у низці областей України, початок Антитерористичної операції (АТО) на Донбасі ніби підтверджували висновок авторів «Білої книги про національну безпеку Республіки Польща», які фактично за рік до цього, у травні 2013 р., висловили думку про те, що часи, коли можна було впевнено стверджувати про неможливість розгортання класичної звичайної війни у Європі, минули⁴⁵⁰. Вказуючи на те, що події в Україні засвідчують неklasичний, гібридний характер сучасних загроз, президент Б. Коморовський у посланні до Національних зборів Польщі наголошував на важливості підвищення стратегічної стійкості Польщі до агресії та необхідності зміцнення її безпеки⁴⁵¹. Польський президент також наголосив на тому, що оскільки українсько-польські відносини перебувають у колі імперських інтересів російської влади, полякам слід якомога активніше допомагати Україні у її протистоянні агресору⁴⁵².

У виступі перед депутатами Сейму у травні 2014 р. міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський засудив анексію Криму і вказав на порушення Росією правил мирного співіснування народів. За його словами, події в Україні розкрили недоліки політики ЄС і показали, що здатність європейського співтовариства реагувати на кризові ситуації, як і раніше, обмежена, а політика сусідства як і раніше непослідовна, оскільки держави-члени не відчують загальної відповідальності за обидва її напрямки⁴⁵³. Обґрунтовуючи позицію польської влади, Р. Сікорський наголосив, що існування незалежних України, Білорусі та Балтійських країн, які живуть у згоді з Польщею, є основою польської східної політики.

Лінія підтримки України не змінилася після певних кадрових змін на польському владному Олімпі. Польський уряд 22 вересня 2014 р. очолила Єва Копач, яка замінила на цій посаді обраного президентом Європейської Ради Д. Туска. Зауважимо, що сам Д. Туск першого ж дня перебування на посаді глави Європейської Ради

⁴⁴⁷ Bieńczyk-Missala A. Polska polityka zagraniczna – z Unią Europejską na Majdan. «Rocznik Strategiczny». 2014. T. 19. S. 291–306.

⁴⁴⁸ Hurak I. Relacje Polski i Ukrainy 2010–2015: ukraiński punkt widzenia. «Krakowskie Studia Międzynarodowe». 2016. Nr 2(XIII). S. 181–201.

⁴⁴⁹ Ibid.

⁴⁵⁰ Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego RP 2013. URL: https://www.bialystok.ap.gov.pl/arch/teksty/biala_księga.pdf

⁴⁵¹ Кукурюз О. Інформаційна політика президентів Російської Федерації і Республіки Польща щодо України. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 47.

⁴⁵² Там само.

⁴⁵³ Informacja Ministra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2014 r. Sprawozdanie stenograficzne z 67 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 8 maja 2014 r. Warszawa, 2014. S. 180–189.

на початку грудня 2014 р. окремо згадав події в Україні, говорячи про пріоритети діяльності Ради. Ініційований Б. Коморовським візит новообраного українського президента Петра Порошенка у червні 2014 р. засвідчив неабиякий інтерес Польщі до розвитку партнерства з Україною. Оптимізму в налагодженні нормального політичного життя в Україні додавали вибори до Верховної Ради України, за підсумками яких було сформовано пропрезидентську більшість, що назвала своїм пріоритетом європейську інтеграцію та остаточне дистанціювання від Росії. З огляду на підписання 21 березня 2014 р. політичної, а 27 червня 2014 р. економічної частин Угоди про асоціацію з ЄС і їхню синхронну ратифікацію 16 вересня 2014 р. Верховною Радою України та Європейським парламентом, уже 28 листопада 2014 р. польський Сейм ратифікував Угоду про асоціацію України з ЄС, а 4 грудня її ратифікував Сенат.

Поряд із реалізацією нової східної політики Польщі в умовах російської агресії проти України ключовим у зовнішній політиці країни залишалося питання національної безпеки. Сформовані кількома роками раніше постулати так званої «Доктрини Коморовського» у нових геополітичних реаліях потребували свого перегляду. Вони знайшли своє відображення в новій Стратегії національної безпеки Республіка Польща, яку було схвалено уже 5 листопада 2014 р., невдовзі після вересневого саміту НАТО. У документі було зафіксовано, що через кризу та конфлікт в Україні, включення Криму до складу Росії головною військовою загрозою для польської державності є Росія⁴⁵⁴. Примітно, що досі у жодному з польських офіційних документів Росію не згадували у статусі основної військової загрози.

Польська влада небезпідставно вважала, що своєрідний «ключ» до підтримки України перебуває в руках ЄС та США. Як стверджував президент Польщі Б. Коморовський, у ЄС та США мали усвідомлювати те, що у випадку реалізації Росією плану дестабілізації України та призупинення процесу модернізації, це становило б загрозу «всьому політичному порядку в Європі»⁴⁵⁵. Виступаючи 9 квітня 2015 р. у Верховній Раді України, Б. Коморовський заявив: «Західний світ мусить зрозуміти, що буде безпечний тоді, коли буде безпечною Україна»⁴⁵⁶. Натомість чим прозахіднішою була зовнішньополітична орієнтація України, тим у більшій безпеці перебувала б Польща. Першочергова роль у цьому процесі належала партнерству Польщі з США в рамках НАТО. Президентський міністр Польщі Яромир Соколовський у грудні 2014 р. приймаючи президента України П. Порошенка у Варшаві висловив сподівання, аби цей візит «був свідченням стратегічного партнерства, що об'єднає Польщу і Україну та польської готовності підтримувати прозахідний курс Києва»⁴⁵⁷.

Характер польсько-українських відносин дещо змінився після обрання президентом кандидата від ПiС Анджея Дуди. Під час передвиборчої боротьби він висту-

⁴⁵⁴ Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej zatwierdzona przez prezydenta RP 5 listopada 2014 r. Warszawa: Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, 2014.

⁴⁵⁵ Przemówienie prezydenta podczas 69 sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ. Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. 25 września 2014. URL: <https://www.prezydent.pl/archiwumbroni-slawa-komorowskiego/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/wystapienia/art,211,przemowienieprezydenta-podczas-69-sesji-zgromadzenia-ogolnego-onz.html>

⁴⁵⁶ Історичний виступ президента Польщі Коморовського у Верховній Раді. URL: https://rkc.lviv.ua/news_view-istoruchnuj_vustup_prezydenta_Polshhi_Komorovskogo_u_Verhovnij_Radi-ua

⁴⁵⁷ Візит Порошенка в Польщу, як доказ стратегічного партнерства Польщі й України. *Polische Radio*. URL: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/190339>

пав за надання усілякої підтримки українцям та різко засуджував російське вторгнення. Політик також категорично відкидав гіпотетичний варіант «замороження» конфлікту на Донбасі, оскільки вважав, що будь-який компроміс в умовах політичного та воєнного тиску є неприйнятним. Водночас соціологічні дані вказували, що пересічного польського виборця мало цікавили проблеми в Україні. Ці ж опитування громадської думки демонстрували здебільшого негативне ставлення польських громадян до ідеї надання військової допомоги Україні та участі польських військових інструкторів у навчанні українських військових. Імовірно саме з огляду на електоральні вподобання, ставши головою держави А. Дуда був змушений обережніше висловлюватись щодо необхідності надання військової підтримки Україні.

Водночас уже у серпні 2015 р. А. Дуда заявив про намір скорегувати зовнішньополітичний вектор розвитку країни⁴⁵⁸, спрямувавши усі зусилля на підвищення її ролі у складі ЄС та в НАТО. Це стало своєрідною реакцією на зміни в системі європейської безпеки, що були викликані російською агресією проти України. Анексія Криму ознаменувала кінець усталеного світоустрою та спонукала світову спільноту по новому глянути на ефективність функціонування системи міжнародного права⁴⁵⁹. Польський президент наполягав на тому, що Польща повинна стати регіональним лідером у Балто-Чорноморському регіоні, на просторі від Балтії до Адріатики, а також бути повноправним союзником НАТО з усіма фактичними, а не тільки юридичними гарантіями безпеки⁴⁶⁰. Корективи зовнішньої політики Польщі, зокрема формування гнучких союзів у Балто-Чорноморському регіоні, наближення інфраструктури НАТО в Балтії і ЦСЄ були дотичні до національних інтересів України. Водночас вони передбачали і видозміну самих польсько-українських відносин.

Перспективу створення в регіоні Балто-Чорноморського альянсу А. Дуда, за його ж словами, був готовий обговорити з політичними лідерами Польщі, України, Білорусі, Латвії, Литви, Естонії, Молдови, Угорщини, Румунії, Болгарії, Словаччини, Чехії та шести країн колишньої Югославії. Як вдало зауважив український дослідник І. Тодоров, оновлений проект був не одноразовою забаганкою нової польської влади для власного електорату, а радше життєвою необхідністю ЦСЄ «відвоювати своє місце під сонцем перед Західною у Євросоюзі та геополітиці загалом». Крім того, концепт «Міжмор'я» враховував відсутність польсько-німецьких суперечностей, а також і той факт, що Балтійські країни та держава Центрально-Східної Європи уже належали до політичного об'єднання, куди входила і Польща – до Європейського Союзу. Однак заклики до створення нового міжнародного альянсу звучав в умовах, коли агресія ядерної держави та постійного члена Ради безпеки ООН проти сусідньої країни лише підкреслювала усю неспроможність системи європейської безпеки, попри існування авторитетних міжнародних інститутів⁴⁶¹.

⁴⁵⁸ Andrzej Duda dla PAP: nie jestem za rewolucją w polityce zagranicznej, ale będą korekty. URL: http://www.pap.pl/palio/html.run?Instance=cms_www.pap.pl&_PageID=1&s=i...

⁴⁵⁹ Зміни у зовнішній політиці Польщі: виклики і можливості для України. Аналітична записка. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/zmini-u-zovnishniy-politici-polschi-vikliki-i-mozhливosti-dlya#_ftn2

⁴⁶⁰ Nato treats Poland like a buffer state, says new president (Henry Foyin Warsaw). URL: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/d6749156-410e-11e5-b98b-87c7270955cf.htm...>

⁴⁶¹ Волович О. Балто-Чорноморський Союз: перспективи реалізації (частина 1). Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень «Борисфен Інтел». URL: https://bintel.org.ua/nash_archiv/arxiv-regioni/arxiv-yevropa/arxiv-insha-yevropa/volodich-balto/

У той же момент, відмовившись від односторонньої політики, орієнтованої на Захід, адміністрація над Віслою почала реалізовувати політику інтеграції країн, що є членами ЄС і знаходяться між Адріатичним, Балтійським і Чорним морями. Міжвоєнний проект «Міжмор'я» в умовах нової європейської геополітичної конфігурації викристалізувався в «Ініціативу Трьох морів» – більш відому як концепцію «Тримор'я». За своїм змістом вона стала поверненням до ягеллонської ідеї з врахуванням відсутності намірів створення центральноєвропейського об'єднання, незалежного від ЄС і НАТО. Інавгураційний саміт «Ініціативи Трьох морів» (Балтійського, Адріатичного, Чорного) відбувся в хорватському Дубровнику у серпні 2016 р. за участю дванадцяти країн Центральної та Східної Європи (Австрія, Болгарія, Хорватія, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія). Як зазначалося в цілях «Ініціативи Трьох морів», її було розроблено, щоб доповнювати, а не конкурувати з Європейським Союзом. Це також було відображено в тісній участі Європейської Комісії в ініціативі та її участі в усіх самітах⁴⁶². Навіть скептичні до ПiС політичні групи визнавали значення «Міжмор'я» та необхідності співпраці країн Східної Європи у сфері захисту безпеки та власних інтересів.

Із перемогою ПiС на чолі з Ярославом Качинським на парламентських виборах 2015 р. і закріпленням консерваторів при владі польська зовнішня політика у східному напрямку активізувалась. Будучи більше державоцентричною, ніж євроцентричною політичною силою, ПiС визнавала, що її цікавить ЄС як спільнота сильних держав-членів, а не інституцій, тобто на зміну концепту «європеїзації», як це було у попередні 25 років, ПiС обрала своїми опорами у політиці поняття «незалежність» та «суверенітет».

Попри готовність України налагоджувати двосторонній діалог навколо наявних проблемних сторінок історії, на що вказувало звернення політиків, церковних ієрархів та представників української інтелігенції до керівництва Польщі, духовних і культурних діячів та всього польського суспільства від 2 червня 2016 р., прохання про вибачення, мир та порозуміння⁴⁶³ були скептично сприйняті польською стороною. Вже 22 липня 2016 р. Сейм Польщі вслід за Сенатом проголосував за резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». На думку багатьох дослідників, така ухвала польського Сейму звела нанівець усі попередні досягнення українського і польського політикуму у справі міжнаціонального примирення⁴⁶⁴. Липнева ухвала Сейму у 2016 р. негативно вплинула на усі наявні напрацювання науковців та політичних еліт двох країн за чверть століття⁴⁶⁵. Вона продемонструвала діаметрально різні, непримиренні підходи у формування політики пам'яті в Україні та Польщі⁴⁶⁶. Досі поодинокі акти ван-

⁴⁶² Міжмор'я в українському та польському зовнішньополітичному дискусії. URL: https://www.researchgate.net/publication/355399965_The_Intermarium_in_Ukrainian_and_Polish_Foreign_Policy_Discourse

⁴⁶³ Leszczyński Adam. Wołyń: rzeź czy ludobójstwo? URL: <http://wyborcza.pl/1,75398,20434599,wolyn-rzez-czy-ludobojstwo.html?disableRedirects=true#ixzz4Pj2ypliz>

⁴⁶⁴ Нінічук А. В. Концепт історичної пам'яті як чинник ускладнення українсько-польських взаємин. *VI Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: зб. наук. праць / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 77–79.

⁴⁶⁵ Стрільчук Л. Історична пам'ять українців та поляків... С. 179.

⁴⁶⁶ Нінічук А. В. Концепт історичної пам'яті як чинник ускладнення українсько-польських взаємин... С. 78.

далізму, що траплялися здебільшого в Україні, почастишали у Польщі. Події 2016 р. засвідчили про спроби маніпуляції історичною пам'яттю і суспільно-історичними стереотипами у політичних цілях.

Показовою для польсько-українських відносин цього часу стала зустріч А. Дуди з українським колегою П. Порошенком, що відбулась майже через півроку після інавгурації польського президента. Помітне зволікання в організації зустрічі з «стратегічним партнером» на східному кордоні вказувало на те, що Польща зробила ставку на власні сили, загальноєвропейські інституції та співпрацю в межах НАТО, а не на Україну. Давались взнаки також намагання президента А. Дуди уникати «надмірної симпатії» до України, в якій його звинувачували журналісти та політичні опоненти. Поза тим польський президент був єдиним західним лідером, присутнім на святкуванні 25-ї річниці Незалежності України. Його промова на нараді послів у Києві під час візиту у серпні 2016 р. стала безпрецедентною. Зрештою, прийнята з нагоди незалежності України спільна декларація президентів Польщі та України містила чітку формулу, яка визначала політику Польщі щодо України: «Польська сторона вважає, що незалежність України має принципове значення для безпеки і незалежності Польщі»⁴⁶⁷. Впродовж 2014–2017 рр. Польща посідала четверте місце за рівнем військової допомоги Україні після США, Канади та НАТО⁴⁶⁸. Зокрема, у грудні 2016 р. було підписано Генеральну угоду між Кабінетом міністрів України та Урядом Польщі про співробітництво у царині оборони. На її основі було визначено 24 сфери співпраці в різних формах, а доданий до угоди протокол став основою для її додаткового розширення співпрацю у галузі озброєнь і військових технологій, а також надання військово-технічних послуг і промислової співпраці у галузі ракетних технологій, включаючи ті, які використовуються в системах виведення на орбіту, із інших технологій для сухопутних військ.

Паралельно із розгортанням діяльності щодо створення альтернативної до ЄС та НАТО військово-політичної структури А. Дуда виступив з ініціативою розширення Нормандського формату, створеного для врегулювання конфлікту на сході України. До уже існуючого формату (Німеччина, Франція, Україна, Росія) польський президент пропонував долучити представників із Польщі та, можливо, інших держав⁴⁶⁹. На його переконання, таке розширення потенційно могло б посилити сторону переговорів, що протистоїть Росії. А уже традиційне польське посередництво у низці складних для України ситуацій дозволяло віддати Польщі роль своєрідного медіатора. Однак спроби польських політиків показати себе на зовнішньополітичній арені зіштовхнулися з «грою» справжніх «важковаговиків» міжнародних відносин – Німеччини та Франції. Не останню роль в ігноруванні пропозицій Польщі відіграв президент П. Порошенко, який не бачив необхідності залучення президента А. Дуди до посередництва. Зрештою це стало однією з низки причин стагнації у двосторонніх відносинах.

⁴⁶⁷ Президенти України і Польщі підписали спільну декларацію (текст). *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2016/08/24/343505_prezidenti_ukraini_polshi.html

⁴⁶⁸ Konończuk W. The Paradoxes of Polish-Ukrainian Relations, Wilson Center, 23 maja. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/the-paradoxes-polish-ukrainian-relations>

⁴⁶⁹ Prezydent Andrzej Duda rozmawiał z prezydentem Petro Poroszenko. URL: <http://niezalezna.pl/69947-prezydent-andrzej-duda-rozmawial-z-prezydent...>

І справді, на тлі поглиблення міждержавної співпраці в польсько-українських відносинах дедалі частіше виникали протиріччя. Під ударом перебувала уся попередня польська політика щодо України, яка базувалася на твердженні про важливість української незалежності від Росії для нацбезпеки Польщі. Міністр закордонних справ Польщі Вітольд Ващиковський неодноразово заявляв, що стабільна та демократична Україна є важливим елементом європейської безпеки⁴⁷⁰. З огляду на складну безпекову ситуацію, він вказував на необхідності виконання Мінських домовленостей як умови вирішення конфлікту на сході України. Важливо, що обов'язковим елементом виступів, що стосувалися України, були згадки про складні сторінки історії, а самі країни, за визначенням В. Ващиковського, були «заручником минувшини»⁴⁷¹. Лідер правлячої партії Я. Качинський в одному зі своїх інтерв'ю у січні 2017 р. констатував: «...польсько-українські відносини сьогодні перебувають під величезним знаком питання»⁴⁷². З поверненням до влади ПiС історична тема стала основою державної політики, а тактикою політичної сили стало не замовчування історичних розбіжностей заради добросусідських відносин, а навпаки – наголошення на них.

Поряд із політичними дедалі частіше поставали економічні, історичні та ідеологічні розбіжності. Зокрема, проурядові медіа називали українців одними з «винуватців» протестів у країні, які начебто відбирали робочі місця у поляків. Існували побоювання, що, коли економічна ситуація в Україні не покращиться, Польща матиме проблему з ще більшою хвилею еміграції. Відвертою брехнею польського уряду були заяви про надання притулку сотням тисяч біженців з України. Насправді статус біженців упродовж 2016–2017 рр. отримали лише 88 українців, а ще 239 громадян України отримали статус особи, яка потребує додаткового захисту⁴⁷³. Польський експерт Адам Бальцер однією з причин погіршення двосторонніх стосунків вважав недостатній рівень знань у Польщі щодо подій в Україні. Він наголошував, що українофобію роздмухують в інтернеті, і що особливо тривожно – найбільше їй піддається польська молодь⁴⁷⁴.

Прем'єр-міністр Польщі від грудня 2017 р. Матеуш Моравецький поєднав у своїй риториці радикальний консерватизм із проєвропейською орієнтацією. Зазначаючи у своїх виступах, що Польща є частиною Європейського Союзу, він не приховував, що його мрією є «наново християнізувати» Європу⁴⁷⁵. Говорячи про

⁴⁷⁰ Szef polskiej dyplomacji Witold Waszczykowski wygłosił w Sejmie. Informacje Ministra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2016 roku. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. URL: http://www.mfa.gov.pl/pl/a Aktualnosci/wiadomosci/minister_witold_waszczykowskNi_o_prioritetach_polsNiej_dyplomacji

⁴⁷¹ Ibid.

⁴⁷² Wroński P. Odpychanie Ukrainy, czyli polityczna kalkulacja prezesa Kaczyńskiego. «Gazeta Wyborcza». 2017. 31 stycznia. URL: <http://wyborcza.pl/7,75968,21314204,odpychanie-ukrainy-czyli-polityczna-kalkulacja-prezesa-kaczynskiego.html>

⁴⁷³ Назвали, скільки українців отримали статус біженця в Польщі. URL: https://gazeta.ua/articles/politics/_nazvali-skilki-ukrayinciv-otrimali-status-bizhencya-v-polschi/812451

⁴⁷⁴ Сучасні українсько-польські відносини – це «стратегічний маразм» – експерти. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28716447.html>

⁴⁷⁵ Mateusz Morawiecki ma ambitny cel. «Chcemy rechrystianizować Europę. To moje marzenie». *Wiadomości*. 2017. 8 grudnia. URL: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114884,22758869,mateusz-morawiecki-ma-ambitny-cel-chcemy-rechrystianizowac.html>

пріоритет уряду щодо економічного перетворення Польщі у «світовий суб'єкт, а не периферійну зону»⁴⁷⁶, політик у виступі перед Сеймом 12 грудня 2017 р. лише одного разу згадав Україну, доволі формально згадуючи про необхідність поглиблення взаємодії з нею. А новий міністр закордонних справ Польщі Яцек Чапутович – окреслюючи пріоритети польської зовнішньої політики на російську загрозу для намірів Польщі утвердитися у якості суб'єкту в міжнародних відносинах⁴⁷⁷.

Стало очевидним, що українське питання польські політики намагалися використати виключно у власних інтересах. Яскравим прикладом стала гостра критика на адресу Росії, яку здійснивала Польща, перебуваючи у статусі непростий члена Ради безпеки ООН впродовж 2018–2019 рр. Уже згадуваний Я. Чапутович вимагав припинення дестабілізуючих дій Росії щодо України, а також наголошував на необхідності мирного врегулювання конфлікту на Донбасі⁴⁷⁸. Показово, що у своєму виступі міністр лише один раз згадав про програму Східного партнерства ЄС, що вочевидь вказувало на невелику її важливість для польської східної політики. Цікаво відзначити своєрідну еволюцію цієї теми в експозе міністрів уряду ПіС: якщо у доповіді В. Вашиковського 2016 р. програма Східного партнерства була дуже жорстко розкритикована⁴⁷⁹, у його ж доповіді 2017 р. було сказано лише про необхідність її перегляду⁴⁸⁰, то виступі Я. Чапутовича міститься лише формальне згадування про неї. Це саме можна простежити на прикладі визначення України, як стратегічного партнера Польщі: якщо в експозе В. Вашиковського 2017 р. Україна все ж таки була позначена як стратегічний партнер⁴⁸¹, то в доповіді Я. Чапутовича було наведено загальні формулювання про значущість української незалежності⁴⁸².

На зміцнення інфраструктурного зв'язку між Балтією та центральною частиною країни європейських країн, зокрема тих, що розташовані між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями, спрямована Стратегія зовнішньої політики Польщі на 2017–2021 рр.⁴⁸³. Як йдеться у документі, Польща розташована на стику двох геополітичних тектонічних плит: Західної Європи, інституційно представленої НАТО та ЄС, та Східної Європи, що контролюється переважно Росією. Її творці також вказують, що держава також є невід'ємною складовою осі Північ–Південь – між балтійським регіоном та Центральною Європою, а також Балканськими держава-

⁴⁷⁶ *Exposé premiera Mateusza Morawieckiego – stenogram*. 12 grudnia 2017. URL: <https://www.premier.gov.pl/expose-premiera-mateusza-morawieckiego-stenogram.html>

⁴⁷⁷ Minister Jacek Czaputowicz o priorytetach polskiej dyplomacji w 2018 roku. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. 2018. 21 marca. URL: http://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/aktualnosci/wiadomosci/minister_jacek_czaputowicz_o_priorytetach_polskiej_dyplomacji_w_2018_roku

⁴⁷⁸ *Ibid.*

⁴⁷⁹ Witold Waszczykowski. Informacja Manistra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2016 roku. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. 2016. 29 stycznia. URL: https://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/priorytety_polityki_zagr_2012_2016/expose2/expose2016/

⁴⁸⁰ Informacja Ministra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2017 roku. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. 2017. 9 lutego. URL: http://www.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/minister_witold_waszczykowski

⁴⁸¹ *Ibid.*

⁴⁸² Minister Jacek Czaputowicz o priorytetach polskiej dyplomacji w 2018 roku. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. 2018. 21 marca. URL: http://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/aktualnosci/wiadomosci/minister_jacek_czaputowicz_o_priorytetach_polskiej_dyplomacji_w_2018_roku

⁴⁸³ *Strategia Polskiej Polityki Zagranicznej 2017–2021*. URL: <https://www.gov.pl/attachment/8196524f-687b-40e6-ac8-82c53ff8e6db>

ми та регіонами Адриатичного і Чорного морів, що створює унікальні можливості для зміцнення міжнародного становища Польщі. У Стратегії прямо зазначено, що Польща найсерйознішою загрозою вважає неоімперську політику Кремля, яку він здійснює за допомогою військової сили⁴⁸⁴. З огляду на це, основним полем співпраці з Україною у документі визначено військову сферу, адже саме драматичні історичні події, які стали долею України внаслідок збройної агресії Росії, за словами авторів документу, викликають у Польщі природне почуття співчуття та солідарності з нацією, яка бореться за «свободу, цілісність та незалежність»⁴⁸⁵.

В ухваленій у травні 2020 р. Стратегії національної безпеки Польщі національним інтересом польська влада визначила формування міжнародного порядку, заснованого на солідарності та повазі до міжнародного права, що гарантує безпечний розвиток Польщі⁴⁸⁶. У ній же, згадуючи про незаконну анексію Криму та дії на сході України, що є порушенням міжнародного права і підривають основи європейської системи безпеки, поляки намагаються пристосуватись до нових умов безпекової обстановки у світі та європейському регіоні – з основною загрозою, що виходить від РФ та прицілом на розвиток стратегічного співробітництва із США. Автори документу вважали, що Польща має якомога сильніше бути представленою в структурах НАТО і Євросоюзу, а також розвивати двосторонню співпрацю з провідними регіональними партнерами.

Отже, у 2014–2020 рр. Польща продовжувала докладати зусилля на двосторонньому та міжнародному рівнях для підтримки та допомоги Україні. Концепція «Міжмор'я» стала невіддільною частиною польського геополітичного мислення, відображала історичне минуле польського народу та його прагнення стати домінуючою силою в регіоні. Поряд із розвитком стратегічних українсько-польських відносин у всіх сферах, безпекова сфера залишалась у польській візії пріоритетною. Водночас все більшу роль для України, зокрема у контексті Криму і контролю над частинами Донецької та Луганської областей, відігравали відносини з ФРН і Францією як учасницями Мінського процесу. Це об'єктивно призвело до певного зменшення ролі Польщі у справі просування українських інтересів у кордонах об'єднаної Європи. Попри це, на міжнародній арені Польща відстоювала необхідність посилення міжнародною спільнотою тиску на РФ для негайного припинення війни проти України та відновлення її територіальної цілісності у міжнародно визнаних кордонах. Для цього офіційна Варшава надзвичайно активно використовувала наявний дво- та багатосторонній інструментарій впливів на міжнародній арені на підтримку України.

⁴⁸⁴ Strategia Polskiej Polityki Zagranicznej 2017–2021...

⁴⁸⁵ Minister Jacek Czaputowicz o priorytetach polskiej dyplomacji w 2018 roku. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. 2018. 21 marca. URL: http://www.ms.gov.pl/pl/p/msz_pl/aktualnosci/wiadomosci/minister_jacek_czaputowicz_o_priorytetach_polskiej_dyplomacji_w_2018_roku

⁴⁸⁶ National Security Strategy of The Republic of Poland 2020. URL: https://www.bbn.gov.pl/ftp/dokumenty/National_Security_Strategy_of_the_Republic_of_Poland_2020.pdf

«РУССКИЙ МІР»: ВІД ЛІТЕРАТУРНОЇ МЕТАФОРИ ДО ПОЛІТИЧНОЇ ДОКТРИНИ

5.1. У вирі літератури ХІХ століття

Незважаючи на те, що «русскій мір» як геополітична утопія почала функціонувати лише нещодавно, це поняття не з'явилося нізвідки та одномоментно, а концептуально мало дещо тривалішу історію, а її базові метафори, символи та риторичні засоби сягали своїм корінням до імперської ідеології ХІХ ст., коли було зроблено перші спроби сенсово окреслити те, що пізніше назвуть “русскім міром” у вигляді літературних метафор.

Так, один із т. зв. «трубадурів імперії» (за визначенням Еви Томпсон⁴⁸⁷) Федір Достоевський ще у 1877 р., описуючи перспективи розвитку Європи, із надзвичайним захопленням писав, що незабаром можлива поява: «Духовного союзу усіх тих, хто вірить у те, що велика наша Росія, на чолі об'єднаних слов'ян, скаже всьому світові, всьому європейському людству і цивілізації своє нове, здорове слово ... воно буде сказане на благо об'єднання всього людства у новому, братському, всесвітньому союзі, основа якого лежить у генії слов'ян, а здебільшого в душі великого народу російського (в оригіналі – “русского” – П. А.), який так довго страждав, так багато століть був приречений на мовчання, але який завжди плекав в собі великі сили для майбутнього роз'яснення і вирішення багатьох гірких і найбільш фатальних непорозумінь західноєвропейської цивілізації»⁴⁸⁸.

Василь Жуковський – один із основоположників романтизму в російській літературі – у листі за 1848 р. до майбутнього російського імператора Олександра ІІ, вказуючи на відмінності «європейського» та «російського», зазначав: «Тривоги народні, які зі всіх сторін мене оточують, заставили більше любити та поважати Росію. Майбутня доля її ... у владі Бога ... Для мене тепер це стало зрозуміло, що шлях Росії не є шляхом Європи ... повинен бути власний шлях ... це нам говорить вся наша історія, попри те насилля, яке зробила нам могутня рука Петра (Петра І, який розпочав т. зв. “європеїзацію” Росії – П. А.), яка кинула нас на дорогу, що є чужою. Росія зі самого початку її історичного життя йшла своїм особним шляхом; цей шлях не

⁴⁸⁷ Детальніше див.: Томпсон Ева. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. 368 с.

⁴⁸⁸ Достоевський Ф. Дневник писателя за 1877 год. Санкт-Петербург: Типографія Гедле і Менделевича, 1878. С. 183; Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений: в 30 т. Ленинград: Наука, 1983. Т. 25. С. 195–196.

змінювався, був дивовижно постійним, не дивлячись на численні потрясіння, які воно зазнала від розділення, яке призвело до стількох міжусобиць і, врешті, Татарського іґа, що було поборене самодержавством, з утвердження якого починається самобутність і сила Росії ... Єдність церкви і самодержавства утвердять назавжди самобутність та недоторканість Росії, розвинуть її внутрішнє життя»⁴⁸⁹.

Водночас у листі до російського поета Петра Вяземського все той же Василь Жуковський означив й поняття «Свята Русь» на тлі подій «Весни народів», яка 1848 р. охопила Європу: «Свята Русь! Яку глибину отримує це слово зараз, коли ми бачимо, як все навколо руйнується ... Святе втрачене ... знищене їдкою діяльністю розуму людського ... поміж цим наша зірка, Свята Русь, сіяє високо ... Свята Русь – це слово-ровесник християнської Росії ... означається в ньому цей особливий союз наш з Богом, внаслідок якого від наших прабатьків перейшло до нас і ім'я його Русский Бог ... Русский Бог, – Свята Русь, подібних найменувань Бога і Батьківщини, здається, ні один європейський народ не має. У виразі Свята Русь відлунюється вся наша особлива історія; це ім'я Росія веде від Хрещатику [sic! – П. А.], але своє глибоке значення воно набуло із часів роздроблення на уділи, коли над різними підлеглими князями був один головний, великий ... і коли це все з'єднувалося в одне, не в Росію, а в Русь, тобто не в державу, а в сімейство, де у всіх були одна Вітчизна, одна віра, одна мова, одні спогади і перекази ... Росія стала державою, особливим надбанням царя, а Свята Русь залишилася переказом, сукупним скарбом царя і народу ... Росія належить до складу держав Європи: Свята Русь є окремою, спадковою власністю "русского" народу, зміцнена для нього Богом ... "Русский Бог" є дивовижним творінням нашого розуму народного ... це Бог нашого народного життя, в якому для нас втілена віра в Бога душі нашої, це образ Небесного Спасителя, який мабуть відбився в земній долі нашого народу»⁴⁹⁰. Як видно із вищенаведеного, важливу роль у конструюванні концепту «Русского міра» відігравав релігійно-церковний чинник, який надавав цій пост-імперській конструкції специфічного змісту, що наділяв той простір, на який він претендував, сакральністю, тісно пов'язаною з дискурсом російського православ'я.

Загалом, як зауважив дослідник Олександр Забірко, використання у другій половині XIX ст. у російській літературі та публіцистиці словесних конструкцій «Свята Русь», «Русский Бог», «святая земля русская», переосмислених у нових умовах формул, які хоч відсилали до мотивів пізнього Середньовіччя, але концептуально були, значною мірою, частиною великого російського націєбудівничого проекту XIX ст., зокрема щодо формування та розуміння кордонів «русскої» спільності та «русского» простору, ставало щоразу регулярнішим, як і дедалі частіше почали вводити до обігу формулу «русского міра», хоч переважно у сфері художнього слова (так, зокрема, називалася консервативна петербурзька газета, яка виходила у 1860-х роках)⁴⁹¹. Однак із наближенням Першої світової війни, значно актуалізувавшись, воно набуло й політичного контексту.

⁴⁸⁹ Письма В. А. Жуковскаго къ Государю Императору Александру Николаевичу. *Русский архив*. Москва: Въ Университетской типографіи (М. Катоковъ), 1885. Кн. 2. С. 245.

⁴⁹⁰ Жуковский В. Свята Русь. Письмо князю П. А. Вяземскому 23-го июля (5-го августа) 1848 г. URL: https://www.litmir.me/br/?b=45961&fbclid=IwAR35ZeUM2JAw42f_vH4TZFpCdzEV8YATBgZnaEFNTmJKWdBlzAqwdndp_4

⁴⁹¹ Забірко А. Литературная генеалогия концепции «Русский мир»: от Бедной Лизы до полковника Гиркина. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. Русское издание. 2015. № 2. С. 114–137.

Зокрема, до кінця XIX ст. у слов'янофільській публіцистиці оформилося поняття «зарубіжної Русі» (в інших текстах – «уярмленої Русі»), яке застосовувалося як щодо Галичини та Буковини, що перебували у складі Австро-Угорщини (і на які претендувала Росія напередодні Великої війни), так і у контексті загальної ідеї про усі потенційно російські терени, які лежали поза межами політичних кордонів Російської держави.

Прикметно, що прокламація, видана «Карпато-русским освободительным Комитетом» у Києві з початком війни, була адресована «Многострадальному Русскому Народу Галицкойземли», яка, «шестьсотъ лѣтъ стонала ... въ чужомъ ярмѣ», «народъ русскаго Галича ... шестьсотъ лѣтъ стоналъ въ лютой неволѣ», а «несчастный русскій мужикъ-хлѣборобъ ... шестьсотъ лѣтъ трудился ... въ потѣ чела, не для себе ... а для тѣхъ, що ... сковали въ цѣпки ланцюхи и держали въ неволѣ»⁴⁹². До таких «гнобителів русскаго народа» в Комітеті зараховували й «врага – злопам'ятную Австрію», яка «напосѣлась на русскую душу ... Вѣру, на ... славное имя Русь, русскій», вніши у «русскій народъ заразу братоубійственного раздора»⁴⁹³. З огляду на це, у прокламації закликали підтримати в Галичині «непобѣдимое воинство Православнаго Русскаго Царя», яке «по велѣнію Всевышняго ... вступило на Галицкую землю, чтобы принести ея несчастному народу волю и счастье, чтобы принять его въ просторный и достатный домъ одной, нераздѣлимой русской Родины»⁴⁹⁴. Окремо у прокламації звернулися і до «несчастливого русскаго Галичанина, котораго жестокая судьба заставила въ рядахъ вражеской [австрійської – П. А.] арміи съ оружіемъ въ рукахъ выступити противъ своихъ братьевъ», якого закликали кидати зброю та віддатись «Православному Восинству ... которе прийметъ не якъ военного плѣнника, а якъ родного брата ... чтобы въ велику хвилю освобожденія Галицкой Руси не лилась кровь брата отъ руки брата»⁴⁹⁵.

Водночас 15 серпня 1914 р. члени Комітету, за посередництвом київського генерал-губернатора Федора Трепова, надіслали “поклонну” телеграму російському імператору Миколі II, у якій засвідчили царському двору свою «безпредѣльную вѣрнопопданоческую преданность» і висловили прохання «принять изстрадавшуюся въ многовѣковой лютой чужоплеменной неволѣ Карпатскую Русь въ родное лоно Великой Русской Семьи и завершить святок историческое посланничество собираняя Змели Русской»⁴⁹⁶. У відповідь імператор висловив надію «увидѣть нашихъ зарубежныхъ русскихъ братьевъ свободно слившихся съ Великою Русью» і навіть прийняв у себе на аудієнцію лідера галицьких русофілів-«новокурсників» (москвофілів) Володимира Дудикевича⁴⁹⁷.

Зрештою, 1915 р. побачила світ і праця Олександра Погодіна «Зарубіжна Русь», у якій автор, з-поміж іншого, зауважив, що хоч станом на 1914 р. «Основна маса “русского” племені» проживала у межах Російської імперії, де утворилася упродовж багатотисячолітнього історичного розвитку його єдність, водночас поза імперією залишилися

⁴⁹² Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. [Б. м.]: Накладом видавництва «Політична бібліотека», 1915. С. 7.

⁴⁹³ Там само. С. 7–8.

⁴⁹⁴ Там само. С. 8.

⁴⁹⁵ Там само.

⁴⁹⁶ Петрович І. Галичина під час російської окупації... С. 11.

⁴⁹⁷ Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства: (з портретами москвофільських діячів). Львів: Просвіта, 1935. С. 55; Петрович І. Галичина під час російської окупації... С. 11.

ще «русские» Галичини, Буковини та Угорської Русі (Закарпаття), які радісно сприйняли масовий наступ російської армії на Східному фронті наприкінці літа 1914 р.⁴⁹⁸.

Однак таке своєрідне, здебільшого публіцистично-літературне, «життя Святої Русі» різко обірвалося з розгортанням революційних подій у Росії 1917 р., коли дискурси національної ідентичності були замінені інтернаціональними гаслами, а інтенції до традиції – закликами до побудови принципово нового світу внаслідок та засобами світової революції. Певним апофеозом цього можуть слугувати слова Олександра Блока у поемі «Дванадцять»: «Революционный держите шаг!/ Неугомонный не дремлет враг!/ Товарищ, винтовку держи, не трущь!/ Пальнем-ка пулей в Святую Русь/ – В кондовую,/ В избяную,/ В толстозадую!/ Эх, эх, без креста!»⁴⁹⁹.

Отже, можна стверджувати, що хоч класична російська література XIX ст. і стала важливим плацдармом та джерелом для формування моральних імперативів, смислових метафор і базових понять ідейної складової «русского міра», спробу використання яких у політичному житті було навіть зроблено у вирі воєнних подій після 1914 р., все ж вони не мали практично жодного безпосереднього впливу на суспільно-політичну практику, а після революційних перипетій у Росії на певний час взагалі канули у небуття.

5.2. Євразійський рух

Наступним етапом ідейного розвитку уявлень про «русскій мір» було євразійство, яке, за визначенням Лариси Якубової, було ідеологічним продуктом, що став результатом і наслідком не лише самобутнього культурного, а й наукового поступу Російської імперії на межі XIX–XX ст., а також був концептуальним феноменом, що виник у вузькому колі російських інтелектуалів, викинутих подіями 1917–1921 рр. за межі Росії, як антитеза новій Російській державі – більшовицькій, комуністичній, атеїстичній, – що мав на меті «реконцептуалізувати історію та культурну спадщину знищеної більшовизмом Росії й окреслити її умоглядне майбутнє», відштовхуючись від переконання у згубності впливу на російську історію західноєвропейських культурних та суспільних запозичень, що впроваджувалися у Росії, починаючи від Петра I⁵⁰⁰.

Фундатори євразійської ідеології, до числа яких належали такі мислителі, як філолог і філософ князь Микола Трубецький, географ і економіст Петро Савицький, публіцист і філософ Петро Сувчинський, правознавець Микола Алексеев, богослов Георгій Флоровський, історики Лев Карсавін, Георгій Вернадський і Мстислав Шахматов, прагнули осмислити різноманітні проблеми «духу й буття», створити своєрідну філософію російської історії, застосувати до її вивчення методологію цивілізаційного і культурно-типологічного аналізу.

Своєрідним установчим маніфестом євразійців став колективний збірник «Исход к Востоку», що вийшов 1921 р. у болгарській Софії⁵⁰¹. Зокрема, у передмові до видання, яка стала по суті політичною заявою цього руху, оформленою в наукову

⁴⁹⁸ Погодин А. Зарубежная Русь. Санкт-Петербург: Типография П. П. Сойкина, 1915. С. 1–32.

⁴⁹⁹ Блок А. Дванадцать. URL: <https://ilibrary.ru/text/1232/p.1/index.html>

⁵⁰⁰ Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. 2-ге вид. Київ: ТОВ «Видавничий Кліо», 2018. С. 27.

⁵⁰¹ Исход к востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев. Кн. 1. URL: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php#1921-isxod-NST-nac>

палітурку, зазначалося: «Ми поважаємо минуле та теперішнє західноєвропейської культури, але не це ми бачимо у майбутньому ... Ми не сумніваємось, що зміна західноєвропейському світу прийде зі Сходу ... Ми поєднуємо слов'янофільське відчуття світової значущості російської національної стихії зі західницьким почуттям відносної культурної примітивності Росії в області економічній і з прагненням усунути цю примітивність ... Російські (русские) люди і люди народів "Російського світу" не є за своєю суттю ні європейцями, ні азіатами. Зливаючись із рідною та навколишньою стихією культури і житті, Ми не встидаємось визнати себе – євразійцями»⁵⁰².

Водночас на сторінках збірника опубліковано статті М. Трубецького – одного з основоположників євразійського напрямку. Будучи вихідцем із Московського лінгвістичного гуртка, він переніс концепцію про існування універсальних лінгвістичних законів на сферу суспільно-політичного життя та всесвітньої історії, поширюючи принципи руху та зміни мовних фонем на закони життя великих соціальних організмів. Лінгвіст розглядав мову як оптику дослідження історії народу-носія, а через нього – законів всесвітнього розвитку.

Так, у статті «Верхи і низи російської культури (Етнічна основа російської культури)» М. Трубецький зазначав, що всіляка диференційована культура об'єднує дві обов'язкові частини, які можна образно назвати верхом та низом будівлі цієї культури. Культурою низу дослідник вважав «запас культурних цінностей, яким задовільняють свої потреби найбільш широкі прошарки національного цілого, так звані народні маси»⁵⁰³. Водночас цінності «верхнього запасу», на думку мовознавця, «створюються або самими панівними частинами національного цілого, або для цих частин». Як запевняв М. Трубецький, між вищими та нижчими рівнями національної культури відбуваються постійні взаємодії, як і з іншими національними культурами, у тому лише випадку, якщо іноземне джерело, із якого черпали культурні цінності «верхи», не співпадало з тим іноземним джерелом, із якого їх черпали «низи», це рано чи пізно призводило до культурного розриву та порушення національної єдності.

Розглядаючи таку конфігурацію у контексті російської культури, лінгвіст, говорячи про етнографічний характер її низів та верхів, зазначав, що основним елементом, який сформував російську національність, був елемент слов'янський. Водночас, ґрунтуючись на власних наукових напрацюваннях, він доводив наявність зв'язку між слов'янськими та праіндоіранськими діалектами, а у пізніший час – значного впливу культури Візантії, яка через Церкву та духовні практики органічно засвоювалася російськими «народними масами», тоді як запозичення зі Заходу (товари та технології) сприймались поверхнево.

Такий орієнталізм східного слов'янства (яке почасти М. Трубецький просто називав «русскими») мовознавець пояснював його антропологічним змішуванням із угро-фінами та тюрками, які всі разом, мовляв, і сформували унікальність російської культури. У цьому контексті науковець зазначав: «Етнографічно російський (руський) народ не є виключно представником слов'янства. Росіяни (русские) разом із угро-фінами і волзькими тюрками складають особливу культурну зону, яка має контакти і зі слов'янством і з туранським Сходом, причому важко сказати, які

⁵⁰² Там само.

⁵⁰³ Трубецкой Н. Верхи и низы русской культуры (Этническая основа русской культуры). *Исход к востоку...* URL: <http://nemenandr.net/eurasia/1921-isxod.php#1921-isxod-NST-nac>

із цих зв'язків є міцнішими та сильнішими. Контакти росіян із туранцями закріплені не лише етнографічно, а й антропологічно, бо в російських жилах тече, крім слов'янської і угро-фінської ще і тюркська кров»⁵⁰⁴.

Така своєрідна російська культурна зона, на думку М. Трубецького, на Сході та Південному Сході, поступово переходячи, стикалася зі «степовою» (тюрко-монгольською) культурою, яка була посередником із іншими культурами Азії, а на Заході – із культурою західних слов'ян, яка була посередником між російською, романо-германською та балканською культурними зонами, хоч впливи Сходу, як стверджував вчений, були вирішальними. І лише запровадження реформ у Росії Петром I, що мали на меті, за словами М. Трубецького, змусити росіян «перейнятися романо-германським духом і творити в цьому дусі» не лише зруйнувало таку просхідну російську «ідилію» та привело Росію на «задвірки європейської культури і цивілізації», але й внесло суттєвий розкол у середину російської культури, у межах якої «культурні верхи» були зорієнтовані на Захід, а народ – на східну традицію, що, зрештою, завершилося, як виснував дослідник, розпадом Російської імперії, Громадянською війною та становленням і посиленням влади більшовиків у Росії⁵⁰⁵. Звідси – і виразна антизахідність М. Трубецького, адже в орієнтації на Захід він вбачав і подальше поглиблення російської трагедії ХХ ст., яку з перспективи початку 1920-х років вчений мав ще надію подолати, або хоча би максимально полегшити, завдяки переведенню суспільного дискурсу на євразійський вектор.

Інший «євразієць» П. Савицький – геолог, політик та публіцист – ототожнював територію колишньої Російської імперії із теренами всієї Євразії (або, іншими словами, Внутрішньої Азії), наголошуючи на їхній географічній єдності. Будучи прихильником ідеї існування географічної детермінантності, учений вважав, що євразійський простір було сформовано внаслідок особливостей рівнинності степової смуги, яка простягалася від Карпат аж до Китаю, поділяючись по меридіанах шістьма великими річковими системами. У результаті цього, на думку П. Савицького, Росія постала як особливий «серединний материк Євразія», якого ззовні відокремлювали від сусідів (від материка «Європа» на Заході та материка «Азія» на Сході) потужні бар'єри, а всередині устрій сприяв змішуванню та взаємодії різних народів⁵⁰⁶. Відтак, на думку П. Савицького, навіть із географічного боку поняття «Європи» як сукупності західної і східної було беззмістовним та безглуздим, адже за таких обставин Європа для Росії була не більше, ніж півострів т. зв. «Старого материка», що знаходиться на захід від її кордонів, у той час, як основний простір цього материка займала саме Росія (спочатку у формі імперії, а потім – Радянського Союзу)⁵⁰⁷.

Водночас найбільш очевидною особливістю розвитку цього «материка» (і водночас його ахіллесовою п'ятою) П. Савицький вважав його віддаленість від морського узбережжя, що визначало його гео економічне становище у світі. Такий стан справ, за умов тривалого замерзання навіть наявних у Росії водних шляхів, на думку вченого,

⁵⁰⁴ Трубецкой Н. Верхи и низы русской культуры...

⁵⁰⁵ Там само.

⁵⁰⁶ Савицкий П. Континент-океан (Россия и мировой рынок). *Исход к востоку...* URL: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php#1921-isxod-PNS-ocean>

⁵⁰⁷ Савицкий П. Евразийство. Россия между Европой и Азией: евразийский соблазн. Москва: Наука, 1993. С. 100–101.

привів до ситуації, за якої Росія стала найбільш знедоленою серед країн світу. Окрім того, для покращення її становища та економічних перспектив, за переконанням П. Савицького, Росії потрібно було забезпечити непорушність російських кордонів у районі Чорноморського узбережжя Російської імперії, їхнє убезпечення від іноземних флотів, а також хоча би торговельно освоїти вихід до Перської затоки із теренами зі сприятливою плюсовою середньорічною температурою та усвідомити свою «континентальність», пристосувавшись до неї⁵⁰⁸. А щодо державної традиції Росії, то автор не лише доводив наявність у російському характері азіатського («туранського») елементу, а й відстоював його визначальне значення у становленні російської державності⁵⁰⁹. Дослідник переконував, що саме Золота Орда відродила Московське царство⁵¹⁰.

Загалом по суті євразійцями було запропоновано нову історичну концепцію, яка відкинула західноєвропейську прив'язку до соціально-економічного, суспільного та особистісного прогресу та обрала критерієм феномен незмінних великих культурних організмів, відповідно до якого у центрі всесвітньої історичної панорами розглядалася Росія, імперська державність якої трактувалася як своєрідна продовжуваність, визначена у траєкторії: Золота Орда – Московське царство – Російська імперія – СРСР. І у цьому ключі до 1930-х рр. євразійці почали перетворюватися із критиків більшовизму на його послідовних апологетів⁵¹¹.

Втім, досить яскрава для історії російської політичної думки в еміграції сторінка завершилася доволі швидко та банально: практично до кінця 1920-х років, зневірившись в ідеях політичного євразійства та втративши будь-які ілюзії щодо адекватного подальшого розвитку СРСР, євразійський табір покинули М. Трубецький та Г. Флоровський. Поступово цей, колись інтелектуальний гурток, перетворився на осередок чекістських агентів та радянських сексот. Водночас із представників старшої генерації найбільш послідовним та відданим прихильником течії залишився П. Савицький, який, попри арешт на інтернування до СРСР, де відбував покарання у виправно-трудовах таборах, аж до своєї смерті 1968 р. продовжував писати праці в євразійському ключі. У цьому контексті у нього зав'язалося листування із Левом Гумільовим – російським географом, тюркологом, істориком-етнологом. Це спілкування не минуло безслідно – саме Л. Гумільова, автора пасіонарної теорії етногенезу, вважають одним із тих, хто спричинився до становлення неоевразійської течії, яка на тлі системної кризи в СРСР зрзска 1970–1980 рр. та остаточного колапсу на початку 1990-х років набула популярності серед окремих кіл російських інтелектуальних середовищ.

5.3. Від пасіонарної теорії етногенезу до «дугінізму»

Центральне місце у теорії Л. Гумільова, комплексно викладеній у його праці «Етногенез та біосфера Землі», що побачила світ 1979 р., займав етнос, який подавався як природний феномен. На думку вченого, етноси – це спільноти людей, кожна з яких ха-

⁵⁰⁸ Савицький П. Континент-океан (Россия и мировой рынок)...

⁵⁰⁹ Савицький П. Континент Евразия. Москва: Аграф, 1997. С. 251.

⁵¹⁰ Там само. С. 63.

⁵¹¹ Багінський В., Соломій О. Євразійство та неоевразійство як «вторинні ідеології». *Наукові записки*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2007. Т. 69: Політичні науки. С. 6; Люкс Л. Заметки о «революционно-традиционалистской» культурной модели «евразийцев». *Вопросы философии*. 2003. № 7. С. 23–34; Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. С. 35–36.

рактизувалася певним стереотипом поведінки та самосвідомістю. Кожен із них відрізнявся між собою не лише генетично та функціонально, але й антропогенним ландшафтом та культурною традицією. Параметричні характеристики етнічної цілісності як системи значно залежали, на думку Л. Гумільова, від ландшафту – «ділянки земної поверхні, якісно відмінної від інших ділянок, обмеженої природними кордонами, що являє собою цілісну і взаємно обумовлену закономірну сукупність предметів та явищ, та типово вираженої на значному просторі й нерозривно пов'язаної в усіх відносинах з ландшафтною оболонкою», – у якому відповідний етнос «уміщувався» та «живився».

Дослідник також увів до вжитку поняття пасіонарності – своєрідного вибуху креативності людства, за допомогою якого з'являлися нові та канули в небуття старі етноси. Відтак народження нового етносу, за Л. Гумільовим, відбувалося завдяки невеликій групі пасіонаріїв – людей, у яких пасіонарний імпульс був сильнішим за інстинкт самозбереження, що спонукало їх до надактивності та готовності аж до самопожертви⁵¹².

Свою концепцію Л. Гумільов апробував на розгляді кількасотлітньої історії кочових степовиків Євразії. Він стверджував, що всі вони, попри різні часові та номінальні рамки, були духовно та політично єдиними народами євразійського континенту, адже мали однакове природне середовище існування – степову рівнину, яка відтворювалася згідно з внутрішніми «ритмами», формуючи своєрідну природну зону, ізольовану від сусідніх відповідників. Відповідно, росіяни, на думку Л. Гумільова, які також сформувалися у цій зоні внаслідок активного розвитку етносу впродовж кількох століть, були євразійцями, які, ізолювавшись у певний момент від європейського культурного контексту, натомість «жилились» спадком культури кочівників. А тому і битву на Куликовому полі 1380 р. вчений трактував не як протистояння між росіянами та татарами, а як битву між двома монгольськими арміями, у якій противником Д. Донського була аж ніяк не Золота, а саме Мамаєва Орда, перемога над якою врятувала «Русь від згубних впливів Заходу та перетворення її на колонію Генуї» та стала початком формування росіянами, разом зі степовиками, суперетносу, який станом на 1970-ті роки, як запевняв Л. Гумільов, якраз вступив у фазу розквіту, а попереду його чекали лише великі звершення та перспективи⁵¹³.

Такі погляди призвели до парадоксальної ситуації: Л. Гумільов, чия сім'я, та й він сам, зазнали радянських репресій, наприкінці існування СРСР став відвертим поборником збереження радянської імперії та противником демократизаційних процесів, а його концепцію взяли на озброєння відповідні політичні та інтелектуальні кола, які також відстоювали думку, що Росія може повноцінно існувати лише як євразійська держава у форматі Радянського Союзу (навіть якщо оновленого).

У 1990–2000-х роках зростає увага до ідей російського філософа, політолога, публіциста-геополітика Олександра Дугіна – засновника ідейного руху «неоєвразійства» (хоч радше, як влучно зауважив Андреас Умланд, такої собі хаотичної копіяції вільно русифікованих змішаних західних не- і антинаціональних теорій)⁵¹⁴. У 1997 р. вперше побачила світ книжка О. Дугіна «Основи геополітики. Геополітичне майбутнє Росії», яка мала значний вплив на кола російської державної, політичної,

⁵¹² Гумилёв Л. Этногенез и биосфера Земли. URL: <http://gumilevica.kulichki.net/EBE/>

⁵¹³ Там само.

⁵¹⁴ Умланд А. Новая Россия. Чим відрізняється «неоєвразійство» Дугіна? *Новое время*. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/nova-rosija-chim-vidriznjajetsja-neoevrazijstvo-duhina-2471164.html>

військової та зовнішньополітичної еліт і навіть використовувалась як підручник в Академії Генерального штабу російських військових⁵¹⁵.

Основною ідеєю в зазначеній вище книжці стала теза про протистояння «телурократії» (сухопутної могутності) та «таласократії» (морської могутності). Якщо для євразійців антагоністом був Захід на чолі з романо-германцями, то для О. Дугіна образ ворога асоціювався з англосаксонськими державами, морськими за своїм розташуванням, через що вони (за геополітичною логікою) мають інтереси, діаметрально протилежні інтересам континентальних держав. На думку лідера сучасного неоєвразійства, «телурократія» була пов'язана з фіксованістю та нединамічністю, статичністю простору і стійкістю його якісних характеристик. Цивілізаційно це, мовляв, втілено в осілості, консерватизмі, суворих юридичних нормативах, яким підпорядковані великі об'єднання людей – роди, племена, держави, імперії. Водночас «твердість» суші, на думку О. Дугіна, культурно втілена в твердості етики та стійкості соціальних традицій. Тому зроблено висновок, що сухопутним народам чужі індивідуалізм і дух підприємництва. Натомість властивими є колективізм та чітка і строга ієрархічність. За логікою автора, усі протилежні цінності та настанови, «відповідно до законів інверсії», належали «таласократії». Відтак О. Дугін наполягав на запереченні начебто «нав'язуваних Заходом» універсалізму, ліберально-демократичних цінностей, індивідуалізму, політичного та економічного лібералізму, який у таборі неоєвразійців оцінювали не лише як прояв «м'якотілості, пасивності, релікту», але й трактували як «хрестовий похід» проти «євразійської цивілізації», «ворога всього людського роду» та «найбільш послідовну, агресивну й радикальну форму європейського нігілізму, втілену в дусу антитрадиціоналізму, цинізму і скептицизму»⁵¹⁶.

У такому протистоянні зі Заходом, як зазначив горе-геополітик, євразійському «сухопутньому» континенту варто було би орієнтуватися на «єдність за всяку ціну» за дотримання «євразійського імперативу», що містив настанови щодо трьох «анти»: антипросвітництва, антиатлантизму і антиглобалізму. За цього внутрішня політика на просторі Євразії мала би реалізовуватися у стратегічному напрямку формування на основі Співдружності незалежних держав (СНД) Євразійського союзу, який став би аналогом СРСР у нових геополітичних умовах. Для цього, на думку О. Дугіна, у Росії як «рушійному двигуні», потрібно було будувати сильну державну владу, відмовитися від будь-якої лібералізації політичної системи, заборонити діяльність опозиції та вільну конкуренцію думок, підкорити індивідуальне колективному. Саме такі кроки могли би допомогти Євразії на чолі з РФ у фінальній битві «Endkampf» проти ліберальних атлантичних морських сил Заходу на чолі зі США⁵¹⁷.

Ці ідеї отримали подальший розвиток у 2013 р., коли вийшла ще одна праця головного «неоєвразійця» «Теорія многополярного мира», у якій вперше було сформовано одноіменну до книжки концепцію⁵¹⁸. На сторінках книжки Росія постала як самостійна цивілізація, яка після розпаду СРСР потребувала утвердження, захисту та збереження

⁵¹⁵ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997. 608 с.

⁵¹⁶ Там само. С. 23–35; Багінський В., Соломій О. Євразійство та неоєвразійство як «вторинні ідеології»... С. 9–10.

⁵¹⁷ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России... С. 169–173.

⁵¹⁸ Дугин А. Теория многополярного мира. Москва: Евразийское движение, 2013. URL: <https://www.geopolitica.ru/sites/default/files/tmm-new-alltry2.pdf>

в умовах постійної загрози втрати суверенітету та «розчинення» в однополярному світі на чолі із США. На думку О. Дугіна, наявність однополярного світу була штучно сконструйованим, а головне – тимчасовим явищем у контексті трансформацій у процесі глобального протистояння метацивілізації Моря (світ лібералізму, модерну, індивідуалізму, матеріалізму, прагматизму та світової торгівлі) та Сходу (світ консерватизму, героїзму, споглядання, жертвовності, ієрархії, трансцендентальних цінностей). Відтак, за прогнозами автора книжки, замість колишнього двополярного світу та теперішнього, нібито «однополярного», мав настати час «багатополярного світу», у якому замість «геополітичного домінування США та НАТО» існувала би низка воєнних блоків (північноамериканський, європейський, російсько-євразійський, китайський, індійський, латиноамериканський, ісламський, африканський тощо); місце «загальнообов'язкових лібералізму та демократії» зайняла би когорта ідеологій різного спрямування (комуністична, монархічна, теократична, національна); замість ринкової економіки західного зразка – чи не увесь спектр соціально-економічних формацій (феодална, комуністична, аграрна, ісламська (sic!), індустріальна та постіндустріальна тощо); існував би плюралізм цивілізаційних орієнтацій (від цілком техногенних до цивілізацій ідеалістичних та споглядальних); широкий діапазон поглядів щодо гендеру (від архаїчних гендерних практик племен до контекстів світових релігій та секулярних середовищ). Втім остаточно досягнення такої бажаної для О. Дугіна багатополярності можливе, на його думку, лише за інституалізації радикальної опозиції (контргегемоністського блоку «Глобального революційного альянсу»), до якої увійшли би противники капіталізму та монопольної гегемонії, спільним ворогом якого був би західноцентричний світ із домінантною наддержавою (США) та її союзниками і васалами (ЄС та НАТО)⁵¹⁹. Передбачувано, що вагоме місце серед «антиамериканських сил» О. Дугін відводив Росії як країні, яка, по-перше, була давнім та провідним супротивником Заходу, а по-друге, після програшу в «холодній війні» прагнула реваншу, мовляв, є всі потрібні для цього ресурси. До того ж, як зазначив О. Дугін, Росія займала чи не найвигіднішу геополітичну позицію на Євразійському материку: у ній «пересікаються» магістральні «геополітичні осі Євразійського діалогу»: південно-західна з центром в Анкарі, південна – сформована навколо Тегерану, перша південно-східна – із центром в Ісламабаді, друга південно-східна з центром у Нью-Делі, східна – із центром у Пекіні⁵²⁰.

Такі, абсолютно ненаукові та своєю суттю профашистські ідеї «дугінізму» Л. Якубова досить точно охарактеризувала як «унаочнення внутрішньої хворобливості гібридного державного утворення та відповідного йому суспільства ... що гібридує на філософському та інтелектуальному рівнях “неперетравлений” імперський і більшовицький спадок ... Це не теорія – це маніпуляція з метою встановлення необмеженої і безкінечної влади, непідвласної віянням часу і духу демократизації»⁵²¹. Втім саме таку маніпуляцію, як в інших наведених вище концепціях, було враховано російським політичним істеблішментом у інкорпорації ідей “русского міра” до риторики влади РФ та політикуму загалом і реалізації російської зовнішньої політики зокрема.

⁵¹⁹ Дугин А. Теория многополярного мира...

⁵²⁰ Там само.

⁵²¹ Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту *русский мир* та практика його реалізації в Криму й на Донбасі. (Аналітична записка). Київ, 2018. С. 121.

«РУССКИЙ МИР» У КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ

6.1. Соціально-економічні передумови закріплення концепту у російському суспільно-політичному дискурсі

В умовах «перебудови» та похідних від неї «гласності» і «демократизації» суспільно-політичного життя, що розгорнулися у Радянському Союзі у другій половині 1980-х років, учасники публічного та наукового дискурсів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) після багатьох років цензури і, подекуди, поневірянь у сталінських таборах намагались напрацювати основу для суспільного консенсусу щодо питання, якою буде Росія у майбутньому. В одній із статей того часу під красномовною назвою «Кто виноват или что делать?» публіцист Юрій Черніченко, даючи оцінку тогочасній Росії як одній із союзних республік СРСР, характеризував її як «найбруднішу країну» не лише у «країні Рад» та Європі, але й як державу, яка в радянські часи стала значно бруднішою, аніж на початку XIX ст., коли поет Михайло Лермонтов назвав її «немитая Россия». Закликаючи співвітчизників «відмити Росію», Ю. Черніченко висловив думку, що важкий стан країни зумовлений засиллям партійної бюрократії, яка очолювала «суто тоталітарний режим, режим адміністрування»⁵²².

Біловезька угода від 8 грудня 1991 р., що юридично закріпила саморозпуск СРСР, стала справжньою емоційною травмою для спільноти т. зв. «радянських людей», особливо тих, хто проживав на території тогочасної РРФСР. Не врятувало ситуацію і те, що незадовго до цих подій вони висловлювали невдоволення політикою влади щодо перерозподілу ресурсів РРФСР на користь інших союзних республік. Низка російських інтелектуалів сприйняли підписання угоди не лише як крах СРСР, але й як своєрідну згоду політичних еліт на розпад та поділ Росії. «Угода поховала останню мирну можливість перетворення Союзу РСР та благословила розвал Росії»⁵²³, – зазначав відомий російський публіцист та філософ Віктор Аксючиц. На сторінках газети «Путь» він писав, що Біловезька угода є «втіленням безумства» та має антиісторичну, утопічну, антинаціональну та антилюдську спрямованість⁵²⁴.

⁵²² Черніченко Ю. Отмыть Россию. *Знамя*. 1989. № 2. С. 168–169.

⁵²³ Аксючиц В. Несогласие и несодружество. *Путь*. 1992. № 1. С. 2.

⁵²⁴ Аксючиц В. Испытание русской идеи. *Путь*. 1992. № 8. С. 3.

Для пересічного російського обивателя закріплений за Росією статус офіційної правонаступниці Радянського Союзу не зумів пом'якшити удару з боку нової геополітичної дійсності. У спадок від майже 70-річного існування тоталітарної держави росіяни отримали цілий комплекс проблем соціального, економічного і, зрештою, політичного спрямування, які потребували негайного вирішення. Катастрофічному становищу економіки не могли зарадити навіть грошові надходження від збуту енергоносіїв – т. зв. «нафтодолари», які впродовж тривалого часу давали змогу ЄРСР існувати з його плановою економікою. Виправити ситуацію можна було лише шляхом радикальної економічної реформи. Її реалізацію було доручено заступнику голови уряду РФ із питань економічної політики, міністру економіки та фінансів 36-річному Єгору Гайдару, якого разом із командою однодумців називали командою «молодих реформаторів». Суть реформ групи економістів-лібералів на початку 1990-х років полягала у якнайшвидшому переході країни до вільного ринку як найефективнішої існуючої економічної моделі. Комплекс заходів щодо якнайшвидшого переходу радянської планової економіки на ринкову отримав назву «шокова терапія» (за аналогією до польської «шокової терапії» Лешека Бальцеровича). Розрахунок команди Є. Гайдара полягав у тому, що реформи забезпечать швидкий ріст економіки з неухильним покращенням добробуту пересічних росіян. Як очікувалось, соціальні втрати мали б бути мінімальними і короткочасними. Поруч із ім'ям першого президента РФ Бориса Єльцина ім'я Єгора Гайдара у 1991 р. стало уособленням надій населення Росії на краще життя.

Проведенню реформ сприяли і настрої у суспільстві. Попри те, що у Росії не існувало соціальної бази для розробки та втілення у життя ліберальних ідей, у другій половині 1980-х та першій половині 1990-х років у значній частині її населення існував запит на ліберально-демократичні реформи. Як свідчить проведене Всеросійським центром вивчення громадської думки (рос. – ВЦИОМ) у березні 1992 р. соціологічне опитування, понад дві третини росіян (68,3 %) оцінювали ліберальні та демократичні цінності позитивно, а лише 9,8 % – негативно⁵²⁵. Тодішні сподівання росіян на краще майбутнє чудово ілюстрували слова російського публіциста Юрія Карякіна, який восени 1991 р. писав: «Вперше у цьому столітті Бог усміхнувся Росії». На тлі підтримки населенням ідеї демократизації суспільно-політичного життя реваншистські групи були розрізнені та ослаблені. Як зауважила російська науковиця Лілія Шевцова, силові структури країни перебували у пригніченому стані і не втручалися у політичні події. Натомість російське суспільство демонструвало готовність йти на жертви заради стійкого і демократичного майбутнього⁵²⁶.

Перехід до ринкової економіки цілком прогнозовано спровокував гостру соціально-економічну кризу в державі, хоча напередодні початку реформ у зверненні до народу президент Б. Єльцин запевняв, що попри деяку інфляцію та ріст цін ситуація стабілізується вже до осені 1992 р. Однак реформа, що розпочалася 2 січня 1992 р., призвела до різкого стрибка цін на споживчі товари. У 1992 р. вони зросли на 2 525 %, у 1993 р. – ще на 847 %, а у 1994 р. – на 224 %. Падіння купівельної спроможності російського рубля економічні оглядачі порівнювали з наслідками громадянської війни

⁵²⁵ Дубин Б. Запад для внутреннего употребления. *Космополис*. 2003. № 1. С. 137.

⁵²⁶ Шевцова Л. Дилеммы посткоммунистического общества. *Политическое исследование*. 1996. № 5. С. 81.

чи навіть військової інтервенції. Емісія грошей лише поглибила гіперінфляцію у державі. Складні економічні процеси і, як наслідок, зниження життєвого рівня російських громадян відобразились передусім на соціальній структурі суспільства. Якщо у СРСР носієм ідентичності була пересічна «радянська людина», то у новій пострадянській дійсності таку роль мали відігравати підприємці⁵²⁷. Однак очікуваного підйому та інтенсифікації російського виробництва не сталося, а маргіналізація суспільства лише поглиблювалася. Ініціатори реформ недооцінили таких чинників російської дійсності, як корупція, непродуктивна праця робітників, відсутність фінансових та інших інститутів ринкової інфраструктури, стабільних умов для підприємницької діяльності. Натомість реформи загострили більшість із наявних соціальних проблем, пов'язаних із падінням життєвого рівня, зростанням безробіття та злочинності, майновим розшаруванням суспільства, падінням народжуваності з одночасним збільшенням смертності, масовою еміграцією росіян поза межі Росії. Згідно з опитуванням Інституту соціології Російської академії наук (ІС РАН), у грудні 1992 р. 38,2 % опитаних за пів року (з травня 1992 р.) стали жити «набагато гірше», 27,4 % – «трохи гірше», у 20,7 % життя «залишилося таким же», у 8,6 % – «трохи краще», у 2,3 % – «набагато краще»⁵²⁸. Матеріальний стан своєї сім'ї 54 % росіян характеризували як такий, де вони «ледве зводили кінці з кінцями», 31 % – «жили більш-менш пристойно», 9 % – «жили за межею бідності». І тільки 4 % громадян РФ не відчували труднощів⁵²⁹.

Дії влади були піддані нищівній критиці не лише з боку опонентів, але й політичних соратників. Рух «Демократична Росія» стрімко занепав через вихід із нього відомих громадських діячів та публіцистів, зокрема: Юрія Афанасьєва, Юрія Буртіна, Леоніда Баткіна, які перейшли в опозицію до влади Єльцина–Гайдара. Якщо раніше відповідальність за розвал СРСР насамперед покладалася на президента СРСР Михайла Горбачова, то тепер Бориса Єльцина звинувачували у розвалі Росії. У тодішній пресі можна було прочитати і те, що «Єльцин підрильник. Підірвав Іпатівський будинок, підірвав СРСР, підриває Росію»⁵³⁰.

Ініціативи демократичного керівництва РФ дедалі частіше у суспільно-політичному дискурсі розглядалися у контексті ворожої антиросійської діяльності, яку нібито проводили «вороги Росії». Знані російські політики, публіцисти та економісти, які формували російську політичну дійсність, часто характеризували діяльність влади, як виконання вказівок з-за кордону, що вели Росію до стану фактичної «окупації»⁵³¹. Популярна у той час газета «Время» вбачала головну причину кризових явищ у Росії в «американській експансії». У пресі також траплялися повідомлення про «заморських начальників Б. Єльцина»⁵³², іноземні плани щодо ослаблення російського впливу⁵³³ і про «уряд національної зради РФ»⁵³⁴. Зрештою, у грудні

⁵²⁷ «Страна стояла на пороге гражданской войны». Почему реформы 90-х сделали россиян нищими. *Lenta.ru*. URL: <https://lenta.ru/articles/2018/03/20/90s/>

⁵²⁸ Сычева В. С. Обнищание «народных масс» России. *Социологические исследования*. 1994. № 3. С. 66–69.

⁵²⁹ Там само.

⁵³⁰ Мы пришли. *День*. 1993. № 19. С. 1.

⁵³¹ Филатов В. Смерть фашистским оккупантам. *День*. 1992. № 30. С. 4.

⁵³² Легенда о великом ГКЧП. *Время*. 1993. № 3(5). С. 7.

⁵³³ Крым: Война или мир. *Время*. 1993. № 2(4). С. 1–3.

⁵³⁴ Бондаренко В. Последняя подлость Гайдара. *День*. 1993. № 25. С. 3.

1992 р. уряд Єгора Гайдара було відправлено у відставку, а його наступник на посаді Віктор Черномірдин вдався до державного регулювання цін.

Соціально-економічні катаклізми посилили внутрішньо-політичні суперечності у Росії. Окремі «спроби» реставрувати радянську спадщину призвели до сплеску популярності крайніх правих і лівих сил, а у підсумку – кривавого конфлікту в Москві у 1993 р. Причиною цього стали спроби президента РФ Б. Єльцина надати ключові владні повноваження виконавчій гілці влади через внесення змін до Конституції. Відкинуті Верховною Радою РФ, восени 1993 р. вони призвели до протистояння законодавчої (Руслан Хасбулатов) та виконавчої (Борис Єльцин) гілок влади, наслідком чого стало захоплення противниками останнього парламентської будівлі – Будинку Рад (Білий дім), а також штурму ними телецентру «Останкіно». Збройне зіткнення, у якому була задіяна армія, призвело до людських жертв, зокрема і серед цивільного населення. Зрештою Р. Хасбулатова та його прибічників заарештували зі звинуваченнями у спробі державного перевороту. Перемога президентської сторони дала змогу провести реформу політичної системи та прийняти 12 грудня 1993 р. нову Конституцію РФ, що, на думку низки оглядачів, ознаменувало собою закінчення радянського періоду в історії Росії. Підтримка Б. Єльцина у протистоянні з парламентом засвідчила, що російський президент досі мав значний кредит довіри громадян, а сама його влада після подій 1993 р. зміцнилася. Втім дедалі частіше з цією довірою дисонували критичні зауваження на адресу влади, яку звинувачували у корупції та імітації реформ, бажанні залишити все, як було. Як зауважувала одна із дописувачок газети «Срочно в номер!»: «Нові вожді, обживши колишні кабінети, успадкували заведені в них звичаї»⁵³⁵.

Відсутність швидких результатів ставила під сумнів ефективність обраного владою шляху та й взагалі доцільність запозичення досвіду західних держав. Ідеологічно близька до влади Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР) на чолі з Володимиром Жириновським критикувала її і пов'язувала катастрофічні наслідки реформ із «бездумним копіюванням та моделюванням за західноєвропейськими зразками»⁵³⁶. Зокрема, критиці піддали як неадаптованість реформ до російських умов⁵³⁷, так і їхні негативні наслідки для країни⁵³⁸. Критикували владу, однак вже на підставі прагнень ідеологічного реваншу, пов'язаного з розпадом СРСР, й опоненти Б. Єльцина з одного ідеологічного табору. Уже згадуваний Р. Хасбулатов вказував на нібито «нав'язування російському суспільству американських цінностей і підходів»⁵³⁹. Про непридатність застосування у пострадянській Росії західних ліберальних доктрин говорили і в російському експертному середовищі. Водночас культурна експансія західних цінностей та способу життя, яку здійснювали самі росіяни, і стала основою для подальшого опору їм.

Поняття «демократія» та «лібералізм» у російському суспільстві частіше асоціювалися зі стагнаційними процесами та кризою державності, формуючи спочатку насторожене, потім неприязне, а у підсумку – агресивно-вороже ставлення до ви-

⁵³⁵ Овчинникова І. «Бездарно проигранный август». *Срочно в номер!*. 1992. № 8. С. 1.

⁵³⁶ *Правда Жириновского*. 1993. № 1. С. 1.

⁵³⁷ Павлов Н. Промежуточный финиш. *Время*. 1993. № 3. С. 1.

⁵³⁸ Аксютин В. Испытание русской идеи... С. 3.

⁵³⁹ Хасбулатов Р. Преступный режим. «Либеральная тирания» Б. Ельцина. Москва: Яуза-пресс, 2011. С. 28.

користання західного досвіду в Росії. Відомі широкому загалу ще з часів радянської пропаганди кліше «американського імперіалізму» та ворожій західній культурі як найкраще підійшли на роль «винуватця» російських бід⁵⁴⁰.

Водночас вже на зламі 1990-х років серед населення РРФСР спостерігався різкий ріст російської етнічної самосвідомості, що був значно сильнішим, ніж серед інших етнічних груп. На думку російського дослідника Олексія Арбатова, це було пов'язано з тим, що підростаюче покоління росіян почало переживати т. зв. «принижений стан», у якому нібито опинилася Росія. Діапазон суспільних настроїв був досить широким – від державного і прямого расизму та ксенофобії до вбивств на етнічному ґрунті.

Зі свого боку у Кремлі очікували формування нового демократичного альянсу Росії й США із автоматичним наданням офіційній Москві геополітичного статусу нарівні з Вашингтоном. Натомість відносини з світовими державами для Росії склалися в умовах однополярного світу з одноосібним лідерством США. А такого, як виявилось, пересічний росіянин, який зводив кінці з кінцями в умовах нової демократичної Росії, стерпіти не міг. Вочевидь цілковиту рацію мав лауреат Нобелівської премії миру Андрій Сахаров, який зауважив, що російська нація теж стала жертвою тоталітарної системи, оскільки їй «довелося нести основний тягар імперських амбіцій та наслідків авантюризму й догматизму в зовнішній та внутрішній політиці»⁵⁴¹.

Однак з освоєнням західних надбань російським суспільством та стабілізацією економічної ситуації комплекс неповноцінності поступово долали⁵⁴². Давалося взнати тимчасове домінування прозахідної інтелектуальної парадигми, яка, що правда, в умовах пострадянської Росії так і не зуміла «зрозуміти» загадкової «російської душі». Своєрідне стримане бажання повернутися до стабільного «пізнього совка» дедалі частіше сприймалося як кінцева ціль росіян, фундаментальною складовою якої було повернення великодержавного статусу. Важливо, що тут малося на увазі не лише встановлення політичного контролю Москви над центрами колишніх союзних республік, але й відновлення впливу, який мав Радянський Союз.

Радянський тренд щодо «великої країни з великою історією» з новою силою почав з'являтися у риторичній політичній філософії та публіцистичній діяльності росіян. Саме у таких умовах свою концептуалізацію проходила ідеологія «русского міра», яка в умовах соціально-економічної невизначеності 1990-х років була просто зобов'язана отримати належне наукове обґрунтування, з одного боку, пояснивши геополітичну реальність та місце у ній Росії, а з іншого – стати надійним та дієвим інструментом об'єднання її громадян, т. зв. «співвітчизників за кордоном» (рос. – соотечественников за рубежом). Він також мав пояснювати причини походження існуючих загроз та попередити появу нових, спрямованих на цивілізаційний злам Росії.

У проєктно-філософському варіанті концепт «русского міра» розробляла група російських інтелектуалів, серед яких провідну роль відіграли Михайло Гефтер, Вадим Цимбурський, Гліб Павловський, Петро Щедровицький, Сергій Чернишов, Юрій Островський, Костянтин Затулін, Максим Шевченко, Сергій Градіровський та інші.

⁵⁴⁰ Жириновський В. Мы противники любой национальной розни. *Правда Жириновского*. 1993. № 9. С. 1.

⁵⁴¹ Социальные неравенства и социальная политика в современной России / отв. ред.: М. К. Горшков, Н. Е. Тихонова. Москва, 2008. С. 178–179.

⁵⁴² Сацький П. Витоки мілітаристської свідомості російського суспільства. *Історико-політичні студії*. 2015. № 2. С. 74–87.

Одним із перших «знайти» місце Росії у нових геополітичних умовах намагався російський історик, філософ та соціолог М. Гефтер. Він стверджував, що на зміну сформованому у вирі протистояння СРСР та США біполярному світу прийде світ різноманіття культур і націй. У ньому Росія мала б стати т. зв. «світом світів» – неімперським, багатокладним суспільством, можливо, у вигляді конфедерації або чимось подібним до Об'єднаної Європи⁵⁴³. Завданням же національного чи цивілізаційного «світу», що поставав у відповідних спільнотах людей і культурах, було знаходження власного унікального місця у великому «світі світів». Ідея М. Гефтера містила у собі метафоричний опис великих «культурних світів» (англійського, арабського, французького, іспанського, російського), доводячи, що всі вони співіснують у певному ще більшому «світі світів»⁵⁴⁴. Автор не згадував терміна «русскій мір», акцентуючи увагу насамперед на ідеї євразійства та євразійської культури. Однак це не завадило майбутнім ідеологам «русского міра» використовувати працю М. Гефтера як одну з основоположних в обґрунтуванні необхідності пошуку Росією свого місця у світі.

Інший російський філософ В. Цимбурський у праці «Остров Россия»⁵⁴⁵ відстоював ідею неізоляціоністської Росії як своєрідного континентального острова. На його думку, Росія була окремо розташованою частиною суші серед сухопутного «океану», яка від Європи відділялася широкими «протоками» Балтійських країн, а також держав Східної Європи. Ключовими ознаками її геополітичного статусу були територіальна цілісність геополітичної ніші російського етносу, наявність значних територій Сибіру й Далекого Сходу, що є природним захистом, та відмежованість від Європи на Заході поясом країн і народів, які попри те, що примикають до Європи, до неї не належать (йдеться про Польщу, Угорщину та Чехію). Основою геополітичних побудов В. Цимбурського була російська окрема унікальна цивілізація з власними законами, які мають власну історію, не збігаються із законами розвитку інших цивілізацій, а відтак часто призводять до конфліктів із останніми. Погляди В. Цимбурського виявилися надзвичайно важливими для подальшого розвитку ідей «русского міра», а також для розвитку риторики російських інтелектуальних кіл⁵⁴⁶.

Провідну роль в інтелектуальній дискусії щодо проблем «русского міра» у 1990-х роках відіграли Г. Павловський і С. Чернишов. Їхніми зусиллями було започатковано діяльність дискусійних майданчиків, на яких активно розроблялися ідеї «русского міра». Саме тут у контексті розробки «русского міра» виникла гуманітарно-політична ідея «відновлення російського», як її визначив Г. Павловський у своєму листуванні з Одеси з С. Чернишовим. Російський політтехнолог вказував на складність бути «русским» у нових умовах, вочевидь маючи на увазі існування незалежної України. Говорити російською, навіть зватись «русским», зі слів Г. Павловського, було важко. Скаржачись на невизначену ідентичність та відсутність прав, Г. Павловський вказував, що «русскій» – це не стільки визначення ідентичності, як «турбо-

⁵⁴³ Гефтер М. Мир миров: российский зачин. *Иное. Хрестоматия российского самосознания*. Т. 3. Россия как идея. URL: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/geft.htm>

⁵⁴⁴ Там само.

⁵⁴⁵ Цимбурський В. Остров Россия. *Русский Архипелаг*. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/cymbur/island_russia/

⁵⁴⁶ Откуда подует ветер? *Русский журнал*. 2003. 10 апреля. URL: <http://old.russ.ru/politics/20030410-tz.html>

та про ідентичність»⁵⁴⁷. Водночас у 1995 р. С. Чернишов на сторінках знаменитого збірника статей «Иное» порушив питання повернення Росії на цивілізований шлях розвитку, а також імовірного повернення до т. зв. консервативної модернізації⁵⁴⁸.

Ключовий вплив на розвиток ідеології «русского міра» мали внутрішньополітичні події у РФ (від обвинувачень влади на чолі з Б. Єльцином в корупції до фактичної поразки у Першій Чеченській війні). Дещо пізніше, характеризуючи суспільно-політичний розвиток РФ у 1990-х роках, Ю. Островський та П. Щедровицький напишуть, що форма державного устрою, що виникла у Росії на межі 1990-х років, не стала адекватною формою включення російського суспільства у світовий історичний процес. Натомість замість більш-менш конкурентоспроможної наукової та інженерної спільноти, «яка виробляла 2/3 всіх світових винаходів і відкриттів, створено абсолютно неконкурентоспроможний псевдоолігархічний клас і суспільство дрібних крамарів, які були живильним середовищем для екстремістських партій»⁵⁴⁹.

Значною мірою згадані чинники у комплексі стали причиною поразки провладних політичних сил на виборах до Державної думи у 1995 р., на яких переконливу перемогу здобули комуністи, а друге місце посіла ЛДПР. Потенційним провалом виглядали заплановані на літо 1996 р. вибори президента РФ. Чинний російський президент Б. Єльцин, який збирався переобиратись на другий термін, за 4 місяці до виборів мав рейтинг на рівні 3–4 %. У президентському оточенні були переконані, що у разі зміни влади ініціаторів демократичних реформ переслідуватимуть⁵⁵⁰. Намагаючись врятувати ситуацію, штаб російського президента, серед членів якого був політтехнолог Г. Павловський, прийняв рішення зіграти на страху росіян до повернення тоталітарного режиму (соціологічні дослідження тоді ще вказували, що більшість опитаних росіян (75–85 %) не бажали відновлення СРСР). Це, а також масштабне використання владою адміністративного ресурсу для фальшування результатів виборів дали змогу Б. Єльцину перемогти лідера російських комуністів Геннадія Зюганова та бути переобраним на другий президентський термін.

Сам же Г. Павловський розцінював свою тодішню діяльність, як «участь у громадянській війні на інформаційному просторі»⁵⁵¹ та розміщував окремі тези концепту «русского міра». Разом із своїм колегою С. Чернишовим Г. Павловський був ініціатором створення 1996 р. «Русского института», завданням якого проголошувалося «сприяння становленню російської самосвідомості та інститутів нової суспільної ідентичності»⁵⁵². Одним із найбільш помітних та успішних проєктів «Русского института» став заснований 1997 р. провідний російський інтернет-ресурс «Русский журнал», на вебсторінках якого розгорталася дискусія щодо «русского міра».

⁵⁴⁷ К возобновлению Русского. Изделовой переписки учредителей «Русского института» Глеба Павловского и Сергея Чернышева. Москва, 1995. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/chernishovperepiska/

⁵⁴⁸ Фадин А. Модернизация через катастрофу? (Не более чем взгляд...). *Иное. Хрестоматия российского самосознания*. Т. 1. Россия как предмет. URL: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/>

⁵⁴⁹ Островский Е., Щедровицкий П. Россия: страна, которой не было. *Центр гуманитарных технологий*. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/466>

⁵⁵⁰ Ельцин Б. Президентский марафон. Москва, 1997. С. 49.

⁵⁵¹ Глава 05. «Голосуй или проиграешь!». Проект «Ельцин: человек и политик». *«Аргументы и факты»*. URL: <http://yeltsin.aif.ru/chapter5.html>

⁵⁵² Павловский Г., Чернышев С. К возобновлению русского. *Русский журнал*. URL: <http://old.russ.ru/ri/index.htm/>

Поряд із «Русским институтом», зв'язок якого із державними структурами усіляко заперечувався, планувалося створити «Русский университет»⁵⁵³, який мав готувати нову управлінську еліту. Засновниками такого навчального закладу виступили уже згадані Г. Павловський та С. Чернишов⁵⁵⁴. Свою місію вони вбачали у сприянні формуванню «інститутів нової суспільної ідентичності» та створенні інтелектуального простору для пошуку «російської самосвідомості». У ньому метафоричне словосполучення «русскій мір» мало б переформуватися у філософський концепт широкої світоглядної конструкції, що була спрямована на пошук Росією свого місця у світі⁵⁵⁵. У межах роботи цієї установи концепція «русского міра» була вписана у широку конструкцію, у якій Росія визнавалась однією з країн «середнього світу», жодним чином не унікальним, а типовим явищем⁵⁵⁶.

Важливе місце кристалізації «русского міра» належало політконсультанту П. Щедровицькому. У лютому 2000 р. у популярній на той час «Независимой газете» він опублікував статтю «Русский мир», якою актуалізував основоположні питання пострадянського транзиту Росії. Міркуючи над цілями російського суспільства та його здатністю до мислення та дій в історичному масштабі, він вказував, що у ХХ ст. виникла мережева структура великих і малих спільнот, «які думають та розмовляють російською мовою» – так званий «русскій мір».

У трактуванні П. Щедровицького «русскій мір» поставав як структура великих та малих спільнот, які «думають і говорять російською мовою». Вона також мала чітку геоекономічну спрямованість. Своє бачення «русского міра» як «геокультурного проектування» П. Щедровицький виклав так: «...соціальний, культурний, взагалі людський світ є єдністю волі та уявлень. Якщо за ідеєю “русского міра” не буде нічого крім слів, якщо не буде ніяких дій, не буде складової вольової компоненти, то і “русского міра”, звісно, не буде. Так само, якби десятки, потім сотні, а потім тисячі людей не стали б формувати Велику Європу, то її, звісно, і не виникло»⁵⁵⁷. Діаспори російськомовних людей, згідно з цією концепцією, повинні були забезпечити включення Росії до технологічного та фінансового резервуару зарубіжних соціумів: «Чим більша кількість світових проблем отримає своє вираження, а можливо, і рішення в рамках російської мови, тим більш затребуваними будуть культурні та людські ресурси “русского міра”»⁵⁵⁸. Зрештою, на думку П. Щедровицького, енергія волі різних етнокультурних груп, що думають і говорять російською мовою, давала змогу актуалізувати ці потенціали та перетворити їх на низку образів майбутнього, що зададуть межі поля господарських, політичних і освітніх онтопрактик. Парадокс ситуації полягав у тому, що будь-яка країна, яка претендувала на статус світової держави, була зацікавлена як у задоволенні інтересів своїх громадян, так і у роботі своїх співвітчизників в інших державах. Для Росії такими безумовно були ті, хто відносив себе до зарубіжного «русского міра». Візія П. Щедровицького отримала позитивні відгуки на вищих щаблях державного управління, а сам автор фактично започаткував дискусію щодо здатності росіян діяти

⁵⁵³ Інститут Иного. (Из выступления С. Чернышева в Собрании Русского института 27.06.1996). *Русский журнал*. URL: <http://old.russ.ru/ri/>

⁵⁵⁴ Там само.

⁵⁵⁵ Чернышов С. Русское самоопределение. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1998. Ч. 13. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/chernyshov.htm>

⁵⁵⁶ Там само.

⁵⁵⁷ Там само.

⁵⁵⁸ Там само.

в історичному масштабі, а також навколо проблем і цілей російського самовизначення у світі. Полеміка навколо статті, що розгорнулася у російському інтелектуальному середовищі, засвідчила різноманіття поглядів стосовно майбутнього розвитку РФ.

Тим часом перманентна політична криза, яка супроводжувалася корупційними скандалами, загрозою нової війни у Чечні, частими змінами уряду (упродовж 1997–1999 рр. 4 рази змінювався глава уряду: після Віктора Черномірдіна – Сергій Кириєнко – Євген Примаков – Сергій Степашин – Володимир Путін), доповнилася економічними катаклізмами у вигляді оголошеного дефолту 1998 р. В таких умовах той же П. Щедровицький переконував, що на заміну національним державам і транснаціональним корпораціям повинні прийти нові утворення, своєрідні світові діаспори, великі транс-регіональні об'єднання або ж стратегічні альянси країн, інфраструктурні вузли світової геоекономічної мережі, а також згуртовані групи та асоціації, які використовували мережеві форми організації діяльності та культурну політику для активної участі у світових процесах⁵⁵⁹.

Однак сміливі політико-економічні заходи поряд із підвищенням загальносвітових цін на нафтопродукти зуміли стабілізувати ситуацію у РФ наприкінці 1990-х рр. Ріст цін на газ і нафту створив ефект швидкого зростання бюджетних доходів та вплинув на розвиток нафтовидобувної сфери та на ефективність економічних і бюджетних рішень. Це посприяло тому, що на виборах до Державної думи 1999 р. більшість отримав проурядовий рух «Єдинство». Однак сам Б. Єльцин на той момент вже став об'єктом насмішок не лише політичних опонентів, але й власного народу. Водночас саме на особистість президента Російської Федерації було спроектоване усвідомлене бажання «сильної руки», що здатна стати на захист національних інтересів, а також відстояти інтереси простих людей⁵⁶⁰. Вочевидь цьому сприяла інституційна матриця Радянського Союзу, що сформувала патерналістські настрої пострадянського російського суспільства. Тому, коли 31 грудня 1999 р. Б. Єльцин оголосив про відставку з посади президента і призначення виконувача обов'язків президента, це спричинило значний суспільний резонанс, але зовсім не жаль за першим російським президентом.

Новим тимчасовим виконувачем функцій голови держави став прем'єр-міністр РФ В. Путін, із постаттю якого більшість росіян пов'язували рішучість влади у чеченському питанні, продовженні економічних реформ, боротьбі з корупцією, прагненні підвищити ефективність державного апарату, встановити «диктатуру» закону. Російському суспільству видавалось, що саме з приходом В. Путіна до влади Кремль приступив до реалізації амбітного і масштабного плану соціально-економічних реформ, підготовленого ліберальними економістами впродовж 1990-х років. Саме під час його перебування при владі на зміну слабкій державі та трансформаційному спаду економіки, що супроводжувалися політичними скандалами та інтригами, прийшли високі темпи економічного зростання з поступовим зміцненням системи державного управління. Рішучість В. Путіна дала змогу росіянам значною мірою позбутися відчуття безпорадності та невпевненості, яким вони зустріли завершення епохи Б. Єльцина⁵⁶¹. Міф про «тверду руку» дозволив зробити національним героєм невідомого чоловіка, який мав «замочити всіх ворогів в сор-

⁵⁵⁹ Островский Е., Щедровицкий П. Россия: страна, которой не было. *Центр гуманитарных технологий*. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/466>

⁵⁶⁰ Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / Розумний М. М., Бережний Я. В., Валюшко І. В., Власенко Р. В. та ін.; за заг. ред. М. М. Розумного. Київ. НІСД, 2017. С. 20.

⁵⁶¹ Там само. С. 20–21.

тирі»⁵⁶². На жаль, і це вже можна говорити, з огляду на ретроспективу сьогодення, ключові питання перебудови Росії та навколишнього зовнішньополітичного оточення, через підміну понять і символів, нав'язування суспільству примарних ідей та цілей, якнайкраще були використані російськими силовиками на чолі з В. Путіним у побудові авторитарної держави.

Зі свого боку, на початку 2000-х років російська влада потребувала дієвого та масового важелю, який міг мобілізувати російське суспільство під різноманітними гаслами: від протистояння зовнішнім ворогам до повернення Росії статусу великої держави. На вищому державному рівні дедалі частіше звучали заяви про т. зв. «екзистенційну загрозу», яка виникла внаслідок дій «підступного та ворожого» оточення Росії і нависла над її громадянами. Наприклад, у 2004 р. член комітету Держдуми РФ із міжнародних справ та член Національно-патріотичного союзу «Родіна» Дмитро Рогозін заявляв про наступ на духовну безпеку Росії. Поряд із цим та перспективою «руйнування духовності», політик зазначав, що першим етапом нападу на Росію стане наступ на впровадження у свідомість російського народу чужих ідей та цінностей⁵⁶³.

Водночас для «наведення порядку» у суспільстві дедалі частіше озвучували бажання появи «сильної руки», де В. Путін із безапеляційною політикою був затребуваний більшістю населення Росії⁵⁶⁴. За задумом кремлівських ідеологів, росіяни повинні були повернутися до архаїчних форм влади і погодитися на збільшення ролі силових структур у політичному житті держави. У центрі усіх процесів залишалася основна форма політичної самоорганізації російського народу – російське самодержавство з єдиним правителем, чия влада освячена Церквою⁵⁶⁵. Рішучий «самодержець» В. Путін у політичній риториці Кремля якнайкраще підходив на таку роль, а ідеологічне обґрунтування необхідності укріплення російської державності цілком міг забезпечити концепт «русского міра».

Таким чином, характерною особливістю обставин концептуалізації ідеології «русского міра» була відсутність чіткого усвідомлення російським суспільством упродовж 1990-х років власного місця на світовій арені. Соціально-економічна та суспільно-політична криза поряд із кризою ідентичності російського суспільства, що тісно переплелися із шоком від невиправданих сподівань нової пострадянської російської ліберальної дійсності, сприяли формуванню концепту «русского міра», який початково мав на меті обґрунтувати нове ставлення росіян до світу. Однак у силу внутрішніх (політичних скандали, корупція, економічна криза) та зовнішніх (позбавлення великодержавного статусу РФ) причин він поступово почав пояснювати необхідність повернення Росії до відтворення імперії. Смісловим наповненням концепту «русского міра» разом із тісним сприянням влади займалися провідні російські інтелектуали-політологи. Як багатогранна й багатоскладова інтелектуальна концепція, «рускій мір» давав можливість Кремлю уникати політичної, державної та економічної модернізації Росії через впровадження демокра-

⁵⁶² Пионтковский А. «Внешняя политика России – это политика Германии 30-х годов» URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/re-invent/andrei-piontkovskii/>

⁵⁶³ Режим Путіна перед викликами часу... С. 27.

⁵⁶⁴ Симонян Р. Реформы 1990-х годов: общественно-политические результаты. Журнальный клуб Интелрос «Континент». № 147. 2011. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/kontinent/kontinent-147-2011/10677-reformy-1990-x-godov-obshhestvenno-politicheskie-rezultaty.html>

⁵⁶⁵ Ростовський А., Штепа Ю. Українська національна ідея від плачу до конструктивного діалогу, навіщо потрібна загальнонаціональна ідея України. *Дзеркало тижня*. 2006. 9–15 вересня.

тичних принципів. Натомість встановлення пріоритету існування держави-нації над особистістю та розбудова т. зв. контрольованої демократії дали змогу владі РФ використовувати концепт у публічному дискурсі з його подальшим перетворенням у державну ідеологію великодержавства та інструмент політичної практики для становлення авторитаризму. Концепт «русского міра» якнайкраще відображав великодержавні настрої значної частини російських інтелектуальних кіл, влади та широких верств населення, а суспільний запит на «сильну руку» сприяв збереженню та зміцненню патерналізму і персоніфікованої влади окремих осіб.

6.2. «Русскій мір» в офіційній риторичі Кремля

Концепт «русского міра» отримав фундаментальні складники російської імперської ідеології середини XIX ст., що базувалася на «православ'ї», «самодержавстві» й «народності». Як слушно зауважили автори дослідження «Україна та проект “русского міра”», окремі зміни концепту стосувалися трансформованої в російську мову й культуру «народності», не порушуючи глибинного змісту офіційної ідеології. Натомість існуюче досі поняття «самодержавства» було переформульоване у «єдність історичної пам'яті», хоч і надалі передбачало безумовну лояльність громадянина до держави як осередку та хранителя єдиної історичної пам'яті⁵⁶⁶. Характерною рисою т. зв. «російськості» одні теоретики вважали «православ'я», інші – мову та культуру, ще інші – расу чи кров⁵⁶⁷. Спільним же знаменником для усіх перелічених компонентів була їх належність до політико-ідеологічного конструкту «русского мира», який, сформувавшись в умовах соціально-економічних катаклізмів 1990-х років як одна із версій російської цивілізаційної ідентичності, вже у середині 2000-х років закріпив за собою статус державної ідеології Російської Федерації.

Попри те, що події кінця 1991 р. були названі «найбільшою геополітичною катастрофою століття»⁵⁶⁸ та «трагедією»⁵⁶⁹ для російського народу значно пізніше (самим В. Путіним у 2005 р.), розмови про занепад і крах «російськості» велися у суспільно-політичних колах Росії ще на початку 1990-х років. Внутрішньополітичний дискурс, що супроводжував конституювання Росії у нове державне утворення, отримав потужний імпульс для пошуку відповідей на питання, які стосувалися пострадянської ідентичності та майбутнього розвитку держави. Вираженням цих настроїв і водночас окресленням проблеми можна вважати слова політехнологів Г. Павловського та С. Чернишова: «Крах СРСР, потягнувши в Лету “радянське”, не повернув “русскому” його колишніх прав. У цьому імені сьогодні звучить не так ідентичність, скільки турбота про ідентичність ... Ми не стільки “русский” народ, скільки вид, що втратив ім'я, – навіть цим не об'єднаний у спільноту»⁵⁷⁰.

⁵⁶⁶ Україна та проект «русского міра»: аналітична доповідь / Здіорук С. І., Яблонський В. М., Токман В. В. та ін.; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2014. С. 18.

⁵⁶⁷ Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. С. 69.

⁵⁶⁸ Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 25 апреля 2005 года. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>

⁵⁶⁹ Путин объяснил, почему считает распад СССР крупнейшей катастрофой XX века. *PIA «Новости»*. 2017. 13 июня. URL: <https://ria.ru/20170613/1496353896.html>

⁵⁷⁰ Павловский Г., Чернышев С. К возобновлению русского. URL: <http://www.archipelag.ru/rumir/history/history95-97/chernishov-perepiska/>

І справді, широкого поширення набули альтернативні погляди на сучасне, минуле та майбутнє Росії, що більшою мірою звертали увагу на природу та історичні витоки російської державності. Хоча вони відрізнялися між собою, але їх спільною рисою був песимізм в оцінках щодо сучасної Росії, а також пошук засобів збереження «російського» як цивілізаційного феномену в його державному вимірі⁵⁷¹. У вирі пошуку росіянами себе та свого місця у світі розгорнулося обговорення феномену російської діаспори як спільноти, що відкривала як Росію для зовнішнього світу, так і зовнішній світ для неї. З появою нових незалежних держав на теренах СРСР велика кількість людей, які ідентифікували себе як росіяни, опинилася поза межами РФ. У самій Росії щодо них дедалі частіше вживалося поняття «співвітчизники за кордоном» (рос. – соотечественники за рубежом).

У 1992 р. провідний російський політолог і економіст Сергій Караганов у щорічнику «Дипломатический вестник» опублікував статтю, присвячену проблемам захисту прав росіян із «близького зарубіжжя». Увагу привертає тон статті, де тодішній заступник голови Ради із зовнішньої та оборонної політики і член Ради при президентові РФ наголошував на необхідності використання російськомовних громадян, які живуть поза межами Росії, як активу зовнішньої політики⁵⁷². Російський політолог виходив далеко за рамки державної політики щодо підтримки діаспори, акцентуючи натомість увагу на реалізації довгострокової зовнішньополітичної стратегії Росії щодо сусідніх держав. Російській владі пропонувалося реалізувати один із трьох варіантів політики: радикально демократичну (із визнанням незалежних держав), реінтеграційну (т. зв. «неоімперський шлях») та політику регулювання (Росія – суддя, без якого не можуть відбуватися будь-які події у зоні так званих «російських інтересів»). Він наполягав на необхідності реалізації «менш кривавого і ефективного», хоч і більше довгострокового, «неоімперського шляху». На думку політолога, Росії слід було повернутися до уже відпрацьованих у минулому засобів: «підкупити місцевих лідерів, відправити війська, щоби когось врятувати і так далі»⁵⁷³. «Російськомовні – велика цінність Росії, і треба зробити все, щоб вони залишилися в регіонах, де вони живуть зараз, щоб поширити нитки впливу, росіяни повинні розпочати велику експансію інвестицій»⁵⁷⁴, – писав С. Караганов. Потужний політичний анклав, який формували мережі російських шкіл, медіа, преси разом із російським великим бізнесом у сусідніх державах, мав стати основою впливу Росії. Сам С. Караганов підтримував застосування сили проти гіпотетичного ворога «для збереження стабільності» і наступного закріплення за Росією домінуючої ролі «миротворця» на теренах колишнього СРСР⁵⁷⁵.

Увійшовши у публічний дискурс, т. зв. «Доктрина Караганова» уже у першій половині 90-х років ХХ ст. окреслила далекосяжні цілі Росії, зокрема щодо реальних причин «захисту російськомовного населення» на неросійських територіях. Вона

⁵⁷¹ Литвиненко О. Політичний і культурний аспекти аналізу сучасної російської цивілізаційної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 1. С. 83.

⁵⁷² Караганов С. А. Проблемы защиты интересов российско-ориентированного населения в ближнем зарубежье. *Дипломатический вестник*. 1992. № 21–22. С. 43–45.

⁵⁷³ Там само.

⁵⁷⁴ Там само.

⁵⁷⁵ Там само.

також стала складовою популярного ще з радянського часу міфу про «братні народи», сприяла змістовному наповненню ідеологеми «русского міра», а також вплинула на формування російської зовнішньої політики. І хоча пізніше С. Караганов заперечував, що мав намір сформувати новітню доктрину зовнішньої політики РФ, однак не виникає сумнівів, що саме він одним із перших на рівні Кремля авторитетно обстоював необхідність використання російськомовних людей за межами Росії, як «інструментів» впливу Москви на колишні союзні республіки.

Російський прозаїк Олександр Солженіцин у статті «Російське питання до кінця ХХ століття» називав цифру в 25 млн «співвітчизників за кордоном»⁵⁷⁶, яка стала хрестоматійною і яку цитували політики. Цікаво, що і сам О. Солженіцин вважав втрату етнічних росіян більшою проблемою, ніж розпад СРСР: «Біда не в тому, що СРСР розпався, – це було неминуче. Величезна біда – і плутанина на довге майбутнє – у тому, що розпад автоматично стався по фальшивих ленінських кордонах, відхоплюючи від Росії цілі російські області. За кілька днів ми втратили 25 мільйонів етнічних росіян, 18 % від загальної кількості»⁵⁷⁷. Російський мислитель сформулював зміст т. зв. «російського питання» до кінця ХХ ст., що звучало приблизно так: «бути російському народу, чи не бути?». Згадуючи «принижений і втрачений стан», О. Солженіцин закликав російське суспільство обов'язково вийти з нього, «якщо вже не для себе, то на згадку предків і заради наших дітей та онуків»⁵⁷⁸. Рецепт відродження Росії, на його думку, полягав у возз'єднанні з дорадянським минулим, яке було зруйновано СРСР. Наполягаючи на остаточному розриві Росії з радянським експериментом не лише ідеологічно, а й територіально, російський інтелектуал пропонував відмовитися від експансії Південного Кавказу та Центральної Азії, як від «продукту хворого імперського експансіонізму». Натомість привілейованими мали стати відносини з Білоруссю, Україною та Казахстаном, із їх подальшим об'єднанням у єдиній державі східних слов'ян⁵⁷⁹.

Питання «русских» поза межами РФ стало важливим аргументом у політичних дебатах у Росії. Першість у їх веденні посів Конгрес російських громад (КРО), усіяло підтримуваний впливовим у першій половині 1990-х років мером Москви Юрієм Лужковим. У рамках Конгресу росіян було названо «розділеною нацією», що у майбутньому вплинуло на входження іредентистської та реваншистської ідей у політичну повістку дня Росії. Особливого розмаху воно набуло під час протистояння між російськими президентом і парламентом у 1992–1993 рр.

Слід зауважити, що співзасновник КРО Д. Рогозін через понад десятиліття сформував на його основі виборчий блок «Народно-патриотический союз “РОДИНА”», що пройшов у Державну думу РФ. А вже у 2004 р. у Росії було офіційно засновано політичну партію «Родина», головними пунктами програми якої було визначено «збереження нації, розвиток економіки національних інтересів, протидія руйнівним ліберально-глобалістським тенденціям у державі».

Поряд із «Родиной» ідеї «русского міра» відкрито публікували у програмних документах таких політичних сил, як «Партия “Великое Отечество”» і «Российский об-

⁵⁷⁶ Солженицын А. «Русский вопрос» к концу ХХ века. URL: https://magazines.gorky.media/novyi_mi/1994/7/russkij-vopros-k-konczu-xx-veka.html

⁵⁷⁷ Там само.

⁵⁷⁸ Там само.

⁵⁷⁹ Там само.

щонародный союз» (РОС). Останній у першій половині 1990-х років функціонував як громадська організація, основними принципами діяльності якої були «народовладдя, патріотизм та справедливість». Її представники декларували намір боротися за громадянське єднання, національне примирення у Росії, «багатівікову дружбу народів, що її населяють», виступали проти «політичних сил, які здійснювали розвал Росії». «Рух має бути загальнонародним, об'єднати росіян і башкир, якутів та українців, німців та поляків, народи Поволжя та Північного Кавказу»⁵⁸⁰, – заявили ініціатори РОС.

Одним із провідних політиків, які порушували питання російської діаспори, був член КРО К. Затулін. Обраний до Державної думи РФ у 1993 р., вже наступного року він очолив думський Комітет у справах співвітчизників за кордоном. Пов'язаний із російським генералом Олександром Лебедем, який після участі у Придністровському конфлікті з військового командувача 14-ою армією РФ перетворився у політичну та медійну персону, Костянтин Затулін по суті визначав політику цього комітету.

Як наслідок, погляди членів зазначеного вище комітету були багато у чому співзвучні з позицією генерала О. Лебеда, який активно втілював у життя кредо про необхідність жорсткого придушення будь-яких зазіхань на права росіян поза межами РФ, передусім на території колишніх радянських республік. Слід зауважити, що згаданий генерал став еталоном носія «російського національного характеру» й цінностей у контексті формування «російської ідентичності». Окрім того, дестабілізуючи ситуацію у Молдові через дії російської армії у фактично окупованому Придністров'ї, він взяв безпосередню участь у появі і закріпленні у суспільній свідомості установки про необхідність відстоювання прав своїх співвітчизників за межами Росії.

Тезу про необхідність захисту інтересів росіян за допомогою армії та зброї неодноразово озвучував і віце-президент Олександр Руцкой, критикуючи зовнішньополітичний вектор президента Бориса Єльцина, зокрема його рішення щодо Чечні⁵⁸¹, позицію РФ на переговорах щодо створення СНД⁵⁸². Втім на уточнювальне запитання про те, чи має російська армія захищати інтереси росіян, наприклад, у Канаді, О. Руцкой відповіді не дав⁵⁸³.

Проблему захисту «співвітчизників за кордоном» активно експлуатували російські політичні еліти. Намагаючись випередити опонентів, команда Б. Єльцина активізувала свої зусилля, що, відповідно, відобразилося у появі низки ініціатив загальнодержавного рівня. Зокрема, у серпні 1994 р. президент РФ зобов'язав уряд РФ активізувати державну політику щодо російської діаспори, а також визначити перелік першочергових заходів щодо її підтримки у державах-учасниках СНД та країнах Балтії⁵⁸⁴. Курувати державну політику у цій сфері мала спеціально створена урядова комісія⁵⁸⁵. Її стратегічним завданням було названо сприяння інтегра-

⁵⁸⁰ Программа партии «Российский общенародный союз». URL: <http://vsezarus.ru/about/programma-partii.html>

⁵⁸¹ Ельцин Б. Н. Записки Президента. Москва, РОССПЭН. 2008. С. 131–132.

⁵⁸² Там само. С. 132.

⁵⁸³ Там само. С. 214.

⁵⁸⁴ Указ президента Российской Федерации «Об основных направлениях государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом» от 11 августа 1994 года. № 1681. URL: <https://docs.cntd.ru/document/9008577>

⁵⁸⁵ Постановление Правительства РФ от 31 августа 1994 г. № 1064 «О мерах по поддержке соотечественников за рубежом». URL: <https://base.garant.ru/1548722/>

ції росіян у політичне, соціальне та економічне життя нових незалежних держав, адаптацію до місцевої культури зі збереженням власної культурної самобутності. Програми щодо підтримки російської діаспори формувалися у РФ щороку⁵⁸⁶.

Президентська ініціатива загальмувала наміри політичних опонентів, передусім із лівого політичного табору, власти у термін «співвітчизники за кордоном» новий сенс і сприймати росіян на пострадянському просторі винятково як жертв розпаду СРСР. У затвердженому Б. Єльциним 14 вересня 1995 р. Стратегічному курсі РФ із державами-учасниками СНД зазначалося, що доцільно пов'язувати питання фінансово-економічного, військово-політичного та іншого співробітництва Росії з окремо взятою державою зі станом дотримання прав та інтересів росіян у конкретно взятій державі⁵⁸⁷. Цілком очевидно, що такі кроки були зумовлені аж ніяк не турботою про діаспору чи її проблеми, а швидше були наслідком уже згадуваної «Доктрини Караганова»: використання діаспори як інструменту впливу.

Вже у грудні 1995 р. Держдумою РФ було ухвалено витриману у душі протекціонізму Декларацію про підтримку співвітчизників за кордоном⁵⁸⁸, де до категорії співвітчизників було віднесено усіх вихідців із СРСР, які підтримували духовні відносини з Росією, незалежно від їхньої національності та правового статусу у місцях проживання. Використання у документі терміна «"русская" діаспора» замість «російська» вочевидь мало наголосити передусім на громадянському аспекті цього поняття і певною мірою опустити його етнонаціональну сторону⁵⁸⁹. Поряд із цим у Держдумі РФ було створено Раду співвітчизників, а адміністрацією Москви було підтримано створення фонду «Россияне» та «Института диаспоры и интеграции», який очолив К. Затулін.

Під впливом соціально-економічної ситуації філософське навантаження концепту «русского міра» наприкінці 1990-х років дедалі частіше поступалося політичним інтерпретаціям. Його доповнення відбувалося з урахуванням суспільно-політичних реалій, наявних проблем на національному ґрунті всередині самої Росії. Руку до популяризації концепту доклали одіозні політики (зокрема лідер ЛДПР Володимир Жириновський), публічні інтелектуали (Олександр Дугін), публіцисти (Олександр Проханов), діячі культури (Микита Міхалков) та інші. Характерною рисою заяв згадуваних осіб стала критика демократичних реформ, що реалізовувалися у Росії у першій половині 1990-х років і завершилися провалом. Окрім того, вони підірвали віру росіян у винятковість власної ідентичності, історії та майбутнього. Як писав публіцист О. Проханов, «ліберальна пропаганда ... породила в умах "хаос сенсів", розсікла історичний "ланцюг часів", пересварила історичні епохи, вирвала з єдиного історичного потоку цілі періоди і викинула їх на історичне звалище ... В результаті величезна кількість людей втратила історичну пам'ять, живе поза історією, поза історичною російською долею»⁵⁹⁰.

⁵⁸⁶ Постановление Правительства Российской Федерации «О программе мер по поддержке соотечественников за рубежом» от 17 мая 1996 г. № 590. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102041341&rdk=&backlink=1>

⁵⁸⁷ Указ Президента РФ «Об утверждении стратегического курса РФ с государствами-участниками СНГ» от 14 сентября 1995. № 940. URL: zakonbase.ru/content/nav/15088

⁵⁸⁸ Постановление Государственной Думы Федерального собрания Российской Федерации «О Декларации о поддержке российской диаспоры и о покровительстве российским соотечественникам» от 8 декабря 1995 года. № 1476-І ГД. URL: http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?doc_itself=&nd=102038598&page=1&rdk=0&intelsearch=%CA%E%E%ED%F1%F2%E8%F2%F3%F6%E8%FF++&link_id=3#10

⁵⁸⁹ Там само.

⁵⁹⁰ Проханов А. Сотворение священной идеологии. *Звезда*. 2007. № 24. С. 1.

Тут на авансцену процесу формування державної ідеології вийшли інтелектуальні кола, пов'язані з «Русским институтом» та «Русским журналом». Успішне використання тематики національної самосвідомості, ідентичності та патріотизму під час президентської кампанії Б. Єльцина у 1996 р. давало усі підстави обговорювати доцільність генерування нової «русской идеи» у межах якої «особий русский путь» мав розвиватись контрольовано. Емоційно-етичний сенс «русского міра», його місія виявилися найкраще пристосованими для зміцнення влади, а тому перспектива використання концепту видавалася багатобачною. Тому не дивно, що напередодні передвиборчого періоду 1999–2000 рр. команда Б. Єльцина вирішила знову розіграти ту саму карту. Однак цього разу було вирішено запропонувати привабливу політичну лінію щодо співвітчизників, які опинилися за межами Росії у пострадянський та радянський періоди. Політтехнологам П. Щедровицькому та Г. Павловському було доручено написати одночасно програму політики РФ щодо діаспори, яка б могла скласти гідну конкуренцію опозиційним до чинного господаря Кремля мера Москви Ю. Лужкова та генерала О. Лебєдя. Таке завдання ускладнював той факт, що і мер Москви, і генерал російської армії особливо активно піарилися на проблемах росіян у «ближньому зарубіжжі». Відтак перед політтехнологами поставало завдання: розширити «межі впливу» державної політики РФ, зокрема щодо росіян у «зарубіжжі далекому».

У спільній з Єфимом Островським статті «Россия: страна, которой не было», що побачила світ у 1999 р., Петро Щедровицький вказував, що «русскій мір» був сформований упродовж ХХ ст. під впливом тектонічних історичних зрушень, світових воєн і революцій, вивівши широко поширене визначення концепту: «русскій мір» – мережева структура великих і малих спільнот, що думають і розмовляють російською мовою⁵⁹¹. Автори статті звертали увагу на те, що половина населення «русского міра» проживала поза межами Росії: «Не секрет, що на території, окресленій адміністративними кордонами РФ, мешкає чи половина населення “русского мира”»⁵⁹². «Державна форма, що виникла біля РФ межі 90-х рр., стала адекватною формою включення російського суспільства на світовий історичний процес ... Цей процес сучасної соціальної деградації був компенсований процесами формування протягом усього ХХ століття масштабної російської діаспори у світі»⁵⁹³, – писали вони. Саме ця теза через багато років стане основоположною в обґрунтуванні агресивної зовнішньої політики РФ щодо сусідніх держав.

У статті був сформований досить відвертий підзаголовок: «Створити “імідж” Росії сьогодні означає побудувати нову систему зв'язків між “русскими”». Текст сприймався як своєрідний маніфест, натхненний Г. Павловським, про необхідність зміни іміджу країни, проведення своєрідного «ребрендингу». Відтак, посиляючись на успішні маркетингові методи сигаретного бренду Camel, П. Щедровицький та Є. Островський пов'язували поняття «русского міра» з ідеєю внутрішнього та міжнародного іміджу Росії. Для того, щоб росіяни, які проживали за межами РФ, «мали можливість дивитися російське телебачення, читати російські книжки, віддавати дітей в російські школи», російській владі пропонувалося узяти на озброєння усю ді-

⁵⁹¹ Островский Е., Щедровицкий П. Россия: страна, которой не было. *Русский Архипелаг*. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-possia-no/

⁵⁹² Там само.

⁵⁹³ Там само.

яльність «по лінії культури, науки, освіти». Таке розширення географії застосування російської мови у світі, на думку авторів ініціативи, мало розширити вплив Росії на перебіг світових процесів⁵⁹⁴. Наприкінці статті було наголошено на інноваційності «русского міра» як символу нової, глобальної Росії: «“Русский мир” у Світі Світів, що залучає росіян всього світу до участі в одному з нових глобальних метапроектів»⁵⁹⁵.

Показово, що термін «русский» не мав етноцентричного спрямування, оскільки сам «русский мир» прагнув бути всеосяжним і свідомо не використовувався термін «російський», який надто нагадував політичний проєкт Б. Єльцина та ліберальну ідеологію, що зазнала краху та підірвала гордість за свою країну серед пересічних росіян. Водночас новий ідеологічний концепт міг поєднати у собі такі характерні для російського інтелектуального дискурсу питання, як «русская идея» та «русская власть». Серед російських інтелектуалів, як-от філософ С. Чернышов, побувала думка, що саме їхнє роз'єднання наприкінці 1980-х років і стало основною проблемою Росії⁵⁹⁶. Натомість теоретик «русского міра» П. Щедровицький стверджував, що визнання існування «русского міра» давало підстави говорити про т. зв. «русский капитал» – сукупність культурних, інтелектуальних, людських та організаційних потенціалів, виразних у мовному мисленні та комунікаційних (гуманітарних) ресурсах російської мови⁵⁹⁷.

Зрештою, концепт залишався гіпотетичним інструментом отримання доступу до глобальних економічних і фінансових ресурсів через діяльність російськомовних діаспорних спільнот. «Створювати новий імідж Росії – країни, якої не було, – означає брати участь у переділі світу, що відбувається, здійснити Оксамитовий Реванш після поразки нашої країни в третій світовій – холодній війні», – писали у вже згадуваній статті П. Щедровицький та Є. Островський у 1999 р.⁵⁹⁸

Публіцистика П. Щедровицького вплинула на багатьох молодих людей, залучених до «Русского журналу» – чергового проєкту в рамках просування концепту «русского міра», а також на частину уже досвідчених політиків. Ідея, що не національні держави, а діаспори як мережеві спільноти будуть головними світовими гравцями, відобразилася пізніше у багатьох книжках і навіть деяких програмах адміністрації Москви і профільних відомств, зокрема Міністерства закордонних справ РФ (МЗС РФ)⁵⁹⁹, пов'язаних із проблемою «співвітчизників за кордоном».

Розробка ідеологемі відбувалася й на тлі дискусій навколо федерального закону про співвітчизників, який обговорювався у Державній думі РФ, починаючи від 1997 р. Закон «Про державну політику щодо співвітчизників за кордоном», який пройшов складний шлях свого ухвалення, виділяв 3 категорії «співвітчизників»: 1) громадян РФ, які постійно проживають за її межами; 2) громадян колишнього СРСР (але не Росії), які проживають за межами РФ у пострадянських країнах; 3) емігрантів із Російської імперії, СРСР та РФ та їхні нащадків, у яких немає росій-

⁵⁹⁴ Там само.

⁵⁹⁵ Там само.

⁵⁹⁶ Чернышов С. Русское самоопределение...

⁵⁹⁷ Щедровицький П. Г. Русский мир и транснациональное русское. Антология русской филологии. Москва: Сенсор, 2000. С. 374–388.

⁵⁹⁸ Щедровицький П. Русский мир. *Независимая газета*. 2000. 11 февраля. URL: http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

⁵⁹⁹ Полоскова Т. В. Современные диаспоры. Внутриполитические и международные аспекты. Москва, 2002; Полоскова Т., Скринник В. Русский мир: мифы и реалии. Москва, 2003.

ського громадянства. Особливе місце тут посідали представники другої категорії, оскільки вони до певної міри обґрунтовували відповідальність Росії за її імперську спадщину та політику щодо співвітчизників. Прихильники цього закону навіть пропонували проголосити росіян «розділеним народом» та обумовити необхідність його возз'єднання на ґрунті вільного волевиявлення. Тоді ж відбулося юридичне закріплення категорії «співвітчизник за кордоном» – 24 травня 1999 р. у Федеральному законі № 99-ФЗ. Під цю категорію підпадали усі російськомовні люди, однак без євреїв, вірмен, грузин та українців. У контексті відносин із останніми питання російської діаспори набувало особливого значення, оскільки на той час російська меншина була найбільшою серед усіх національних меншин, які проживали в Україні. Називаючи росіян «найнезахищенишим народом», російська парламентарка від Комуністичної партії РФ (КПРФ) Насима Столярова, наприклад, вказувала, що в Україні 12 млн росіян були національною меншиною. Водночас російська комуністка одразу ж зазначала, що вони живуть на своїй території, там, «де, так би мовити, були їхні предки – це споконвічна російська земля»⁶⁰⁰.

Питання «захисту» російської меншини, яке завдяки умінню російських політиків тісно перепліталося з питаннями розподілу Чорноморського флоту СРСР, статусу Кримського півострова, проблем транзиту газу тощо, провокувало хронічну нестабільність у російсько-українських відносинах. Яскраве вираження згадані теми отримали під час довготривалого процесу укладення т. зв. «Великого договору» – двостороннього міждержавного документа, що закріплював основоположні принципи взаємодії Росії та України як суверенних, незалежних і рівноправних держав. Складові документа розставляли всі крапки над «і», таким чином не залишаючи місця для політичних спекуляцій на тему територіальних претензій РФ до України. Компромісне врегулювання суперечок навколо Криму не влаштовувало лівих та націонал-патріотів у російському політикумі, які, порушуючи питання наявної російської діаспори в Україні у компонуванні з елементами великодержавства та імперськості, усіяло перешкоджали його ухваленню. Одними з найактивніших спікерів того часу були уже згадувані К. Затулін та Ю. Лужков. Останній, до слова, неодноразово заявляв, що в Україні Росії «бояться, як вогню», оскільки, мовляв, українці «вкрали» у росіян територію. З такою «крадіжкою» російський політик пов'язував і надзвичайну шкоду для російських національних інтересів, адже Росія втратила вихід із Азовського в Чорне море: «Це такий ляпас нам, великій морській державі!»⁶⁰¹.

Підписаний 28 травня 1997 р. «Великий договір» став символічним актом, який полягав у тому, що російська політична система перестала очікувати швидкого краху України. І хоча російській свідомості було важко погодитись із тим, що українська незалежність – то назавжди, але ратифікація договору принаймні засвідчила, що це надовго. Однак у процесі майже 5-річної ратифікації у парламентах обох держав аргументами противників домовленості з Україною були проблеми захисту російської діаспори та необхідності відстоювання великодержавного статусу РФ. Так, лідер ЛДПР В. Жириновський, озвучував зовсім безглузді версії про начебто підготовку українською владою в Криму «кривавої різанини» з метою очищення

⁶⁰⁰ Шпиталь І. Царство Московське. Імперія Великої Брехні. *Шлях перемоги*. 2001. 13–26 вересня. URL: <https://litgazeta.com.ua/articles/ivan-shpytal-tsarstvo-moskovske-imperiia-velykoi-brekhni/>

⁶⁰¹ *Аргументы и Факты*. 1999. Февраль. № 5.

острова від росіян та передачі його кримським татарам⁶⁰². Не інакше, як «роками приниження» роки переговорів навколо «Великого договору» і Криму зокрема характеризував К. Затулін⁶⁰³. Оцінюючи наслідки домовленостей із Україною, політик називав його «обманом століття»⁶⁰⁴, що юридично закріплював своєрідне “відторгнення” від Росії значних історично і стратегічно важливих територій, а також утвердження колись єдиного російського народу як розділеної нації»⁶⁰⁵.

Зміцнення позицій влади не лише через покращення економічного становища пересічних росіян унаслідок росту цін на енергоносії, якими активно торгувала Росія, змінило політичний клімат у державі на зламі 2000-х років. Віра в те, що купити лояльність за кордоном вигідніше, ніж завойовувати її, дала змогу популяризувати ідею про необхідність передусім співпраці між Росією та її діаспорою. Повноцінне входження «русского міра» до риторичі російської влади на початку 2000-х рр. пов'язують із появою на вищих щаблях влади В. Путіна. Українські дослідники зазвичай згадують ім'я російського президента та ідеологічного концепту винятково у рамках виступів серед представників діаспори, починаючи від 2006 р.⁶⁰⁶. Натомість, ще у 1999 р. у статті «Росія на межі тисячоліть», що вийшла під авторством тодішнього прем'єр-міністра РФ В. Путіна, було викладено бачення щодо перспектив подальшого розвитку Росії. У статті В. Путін вказував на необхідність розробки «стратегії відродження і розквіту Росії, яка б спиралася на все позитивне, що було створено під час ринкових і демократичних реформ, і здійснювалося винятково еволюційними, поступовими, зваженими методами»⁶⁰⁷. Він акцентував на винятково важливій ролі держави, її інститутів і структур у житті країни та народу. На його думку, для пересічного росіянина міцна держава залишалася джерелом і гарантом порядку, ініціатором і головною рушійною силою будь-яких змін⁶⁰⁸. В. Путін апелював й до національних почуттів росіян, говорячи про патріотизм: «...втративши патріотизм, пов'язані з ним національну гордість і гідність, ми втратимо себе як народ, здатний на великі звершення»⁶⁰⁹. Із відходом від влади Б. Єльцина 31 грудня 1999 р. В. Путін став спочатку виконувачем обов'язків президента РФ, фактично успадкувавши посаду, а 26 березня 2000 р. був обраний президентом РФ. Із досвідом, освітою та підготовкою офіцера середньої ланки у системі Комітету державної безпеки (КДБ) він приступив до керування державою.

З перших місяців перебування при владі В. Путін назвав усунення демографічних ризиків, які нібито загрожували Росії, одним із своїх ключових пріоритетів. Скадовою такої політики була побудова нової інфраструктури взаємодії Росії з

⁶⁰² Стенограмма заседания Государственной Думы от 11 октября 2000 года. *Официальный сайт Государственной Думы РФ*. URL: <http://transcript.duma.gov.ru/node/2104/>

⁶⁰³ Затулин К. Нужно ли двум народам вранье о дружбе двух государств? *Московская правда*. 1999. 17 февраля.

⁶⁰⁴ Затулин К., Севастьянов А. Российско-украинский договор: обман века. *Независимая газета*. 1999. января.

⁶⁰⁵ Затулин К., Севастьянов О. Два года спустя после обмана в прошлом веке «Дружба, сотрудничество и партнёрство...» между Россией и Украиной. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/textes/zat-sew.htm>

⁶⁰⁶ Україна та проект «русского мира»... С. 12.

⁶⁰⁷ Путин В. В. Россия на рубеже тысячелетий. *Независимая газета*. 1999. 30 декабря. URL: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html

⁶⁰⁸ Там само.

⁶⁰⁹ Путин В. В. Россия на рубеже тысячелетий...

свою діаспорою. Започаткувавши нову політику щодо «співвітчизників», російський президент дав старт реалізації доктрини «русского міра»⁶¹⁰. Вже у 2001 р. наступник Б. Єльцина на найвищій державній посаді заговорив про «русскій мір» у контексті розгляду питання мовної, культурної та цивілізаційної єдності російської діаспори у колишніх радянських республіках. 26 січня 2001 р., виступаючи у МЗС РФ, В. Путін висловив своє невдоволення станом захисту прав росіян за кордоном, а також відносинами із діаспорою. Зокрема, він поскаржився, що під час візитів до країн СНД у розмовах із представниками тамтешніх російськомовних громад був змушений вислуховувати від них нарікання на недостатню підтримку з боку Росії⁶¹¹.

У жовтні 2001 р. на I Конгресі співвітчизників у Москві В. Путін оголосив про завдання консолідації та структурування єдиного «русского міра» як найважливішого економічного, політичного та інтелектуального ресурсу Росії і запропонував зробити це одним із пріоритетів державної політики⁶¹². Тоді російський лідер висловив переконання, що «русскій мір» ґрунтується на суспільстві, об'єднаному причетністю до Росії, прихильністю до російської мови та культури.

На цьому ж конгресі у 2001 р. було започатковано ініціативну групу зі створення Міжнародної ради російських співвітчизників (МРРС) під чесним головуванням мера Москви Ю. Лужкова. За сприяння московської мерії вже у 2002 р. зусиллями групи було започатковано діяльність МРРС як міжнародного громадського об'єднання, метою якого стала консолідація членів російської діаспори для збереження їхньої етнічної ідентичності, національно-релігійної самобутності⁶¹³. Однак підхід до російської діаспори, який пропагували учасники таких конгресів, був виявляв прагматичний і розглядав росіян за кордоном передусім як ресурс та сприятливий чинник інтеграції її регіонів у систему сучасних міжнародних зв'язків⁶¹⁴.

Заданий Кремлем на основі концепту «русского міра» новий курс загалом був позитивно сприйнятий російськими інтелектуальними колами. Першочерговість питання щодо офіційного визнання «русского міра» з боку Російської держави констатував П. Щедровицький, який віддавав належне політиці В. Путіна, який почав вимагати від низки державних чиновників зміни ставлення до «русских». Підходи П. Щедровицького до концепту «русского міра» певною мірою нагадували концепцію «ліберальної імперії», запропонованої у вересні 2003 р. російським політиком та високопосадовцем Анатолієм Чубайсом. Така «ліберальна імперія» мала бути побудована на трьох основних складових. Зокрема, влада мала сприяти розвитку російської культури та культури інших народів Росії, займатися захистом росіян та російськомовних громадян у сусідніх країнах. В економічному вимірі вона повинна була сприяти експансії

⁶¹⁰ Русский мир. Мягкая сила России и геополитическое воображение. URL: <https://www.ponarseurasia.org/7741/>

⁶¹¹ Выступление на совещании руководящего состава сотрудников дипломатической службы России. Москва, МИД РФ, 26 января 2001 года. URL: <http://special.kremlin.ru/events/president/transcripts/21169>

⁶¹² Выступление Президента России Владимира Путина на Первом Всемирном конгрессе российских соотечественников. 2001. 11 октября. URL: <http://vkrs.com/publications/vystuplenie-prezidenta-rossiivladimira/>

⁶¹³ Международный совет российских соотечественников (МСРС). URL: <http://msrs.ru/>

⁶¹⁴ Соотечественники за рубежом: положение, проблемы развития общего культурного и информационного пространства, потенциал экономических и гуманитарных связей. *Вестник Совета Федерации*. 2002. № 2. С. 52.

російського бізнесу в сусідні країни як у торгівлі, так і придбанні та розвитку активів. Зрештою, Росія мала б бути зацікавленою у підтримці розвитку, а за необхідності і в захисті базових демократичних інститутів, прав і свобод громадян у сусідніх країнах⁶¹⁵. Втім, російський політик не приховував пріоритетність України для Росії. Ставлячи під сумнів дії російської влади у конфлікті навколо острова Тузла (називаючи дії влади РФ «тупим і найменш ефективним рішенням»), А. Чубайс зазначав, що «ліберальна імперія» – це, передусім захоплення України російським бізнесом, маючи на увазі розширення російської економічної присутності на українському півострові⁶¹⁶.

До розробки концепту «русского міра» з боку російської владної верхівки також долучився екс-міністр у справах національностей Російської Федерації Валерій Тишков. Професійний історик-етнограф характеризував «русский мир» як «трансдержавну та трансконтинентальну спільноту, яка об'єднана своєю причетністю до історичної російської держави та своєю лояльністю її культурі». Дослідник був одним із тих, хто після розвалу СРСР вказував, що російськомовні громадяни, які живуть за межами Російської Федерації, здебільшого не залишать обжитих місць і не асимілюються з місцевими культурами, а залишаться там же, де й раніше, зберігши свої мовні та культурні особливості. Відтак він виступав проти ідеї репатріації росіян: «росіяни освоювали впродовж століть простори Східної України, Криму, Північного Казахстану не для того, щоб зараз звужувати “русский мир” через так звану репатріацію»⁶¹⁷.

Зміна державної політики щодо діаспори була відчутною. Вона стала менш кон'юнктурною і декларативною, але водночас жорсткішою та прагматичнішою, синхронізованою із зовнішньо- і внутрішньополітичною риторикою Кремля. Уже у жовтні 2003 р. МРРС організувала міжнародний форум за участі представників із майже 60 держав світу. На ньому було ухвалено звернення учасників до президента РФ, у якому вчені, діячі культури та освіти, громадські активісти заявили про свою готовність «сприяти створенню позитивного образу нової Росії», розробити «концептуальні основи “русского мира”» задля об'єднання російської діаспори⁶¹⁸. Фінансова підтримка російської діаспори у державах-учасницях СНД та державах Балтії була серед першочергових питань, яким приділялася увага, про що зокрема йшлося в Основних напрямках підтримки Російською Федерацією співвітчизників за кордоном на 2002–2005 рр.⁶¹⁹.

На тлі подій у сусідній Україні, пов'язаних із перемогою прозахідних «помаранчевих», у 2005 р. у Москві без особливого ентузіазму пройшов II Конгрес російських співвітчизників. Ставало зрозумілим, що для пересічного українського громадянина Росія повинна запропонувати щось більше, ніж традиційну риторіку про союз «трьох братніх народів», що використовувалася досі. Відтак лейтмотивом публічних

⁶¹⁵ Чубайс А. Миссия России в XXI веке. *Независимая газета*. 2003. 1 октября. URL: http://www.ng.ru/ideas/2003-10-01/1_mission.html

⁶¹⁶ Чубайс: Либеральная империя – это захват Украины российским бизнесом. *Украинская правда*. 2003. 13 ноября. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/11/13/4375407/>

⁶¹⁷ Плохий С. Н. Потерянное царство. Поход за имперским идеалом и сотворение русской нации (с 1470 г. до наших дней) / Lost Kingdom. The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation. URL: <https://www.labirint.ru/books/820765/>

⁶¹⁸ Международный форум «Зарубежная диаспора – интеллектуальный ресурс России». *Информационный бюллетень* / гл. ред. В. М. Скринник. Москва, 2003. 204 с.

⁶¹⁹ Распоряжение Правительства Российской Федерации от 28 ноября 2002 года № 1663-р. «Об утверждении Основных направлений поддержки Российской Федерацией соотечественников за рубежом на 2002–2005 годы». URL: <https://docs.cntd.ru/document/901834102>

виступів перших осіб держави, а також офіційних документів стратегічного спрямування стала ідея особливої цивілізаційної місії Росії. Позиціонуючи себе як носія певної «цивілізаційної місії», Росія все більше заявляла про себе як про рівну серед інших «розвинутих країн світу». А тому на євразійському континенті, а саме на пост-радянському просторі вона самостійно брала на себе відповідальність за протидію глобальним викликам. Підтвердженням такого російського «власного шляху» стала теза про «суверенну демократію», яка з'явилася у посланні В. Путіна Федеральним зборам у 2005 р. Закріплюючи суверенне право самостійно визначати рівень свого успіху на цьому шляху, концепція «суверенної демократії» заперечувала визначення результатів «холодної війни» як перемоги західних демократій над тоталітарним СРСР. Ставало зрозумілим, що в розвитку ідеології «русского міра», відносинах Росії з сусідніми державами та багатомільйонною російською діаспорою настає новий етап.

Так, у своєму виступі перед учасниками Всесвітнього конгресу співвітчизників у жовтні 2006 р. В. Путін, говорючи про багатомільйонну російську діаспору за кордоном, об'єднав її разом із багатонаціональним населенням РФ у «русскій мір». «Ми дійсно єдині, і жодні межі та перепони не завадять цій єдності. У нас є лише одна спільна мета – зробити цю єдність ще міцнішою»⁶²⁰, – заявив він.

Активну роль у такому входженні ідеології «русского міра» в політичний лексикон Російської Федерації відіграв тодішній заступник голови Адміністрації президента Росії В. Сурков, який зумів вгадати запит суспільства на нові ідеологічні конструкції. У липні 2007 р. в інтерв'ю газеті «Комсомольская правда» він вказував на необхідність зрушення всієї цивілізаційної парадигми, а не лише модернізації держави. «Мова дійсно йде про принципово нову економіку, нове суспільство. Потрібна нова проекція російської культури на майбутню історію»⁶²¹, – стверджував В. Сурков. Говорячи про базові ідеологічні засади модернізованої РФ, він зазначав: «Якщо в Росії не будуть створені свій дискурс, своя публічна філософія, своя прийнята хоча б для більшості, а бажано для всіх наших громадян ідеологія (йдеться не про державну ідеологію, а про національну, хоча термін “національна ідея” якийсь затертий і девальвований), то з нами не будуть розмовляти... Якщо ми не будемо говорити, з нами не будуть рахуватися»⁶²². Саме тому нагальним завданням російської культури, на думку В. Суркова, було створення власної системи образів і смислів, яка б дала можливість підтримувати цілісність нації, оскільки лише адміністративних засобів недостатньо. Заступник голови Адміністрації президента Росії задавав тону дискусії, що була започаткована у часописі «Стратегия России» у 2007 р. і яка унаочнила найширший діапазон трактувань ідеологіями «русского міра». У відповіді «Российская политическая культура» В. Сурков, апелюючи до нагальної потреби захисту прав «російськомовних» і «співвітчизників за кордоном», наголошував на необхідності постійної ідеологічної мобілізації російського суспільства⁶²³.

⁶²⁰ Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом: вступительное слово президента Российской Федерации Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом. 2006. 24 октября. URL: <http://www.dxb.ru/project/re/detail.php?ID=283>

⁶²¹ Независимая газета. 2007. 22 июня. С. 11.

⁶²² Сурков В. Ю. Основные тенденции и перспективы развития современной России. Москва: Изд-во СГУ, 2007. С. 40.

⁶²³ Сурков В. Русская политическая культура. Стратегия России. 2007. № 7. URL: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274722&archive=1185275035&start_from=&ucat=14&

Поряд із появою вищезазначеної статті В. Суркова на сторінках часопису «Стратегия России» у 2007 р. відбулося переведення концепту «русского міра» із суто діаспорної площини у площину ідеї «історичного братерства народів», що географічно збігалось з кордонами колишнього СРСР. Саме в такому ключі президент РФ В. Путін використав поняття «русській мір» у своєму посланні до Федеральних Зборів РФ. Об'єднавчим чинником, у візії господаря Кремля, була російська мова, що стала мовою міжнародного спілкування і мовою «історичного братерства народів». За словами В. Путіна, вона була не просто оберегом цілого пласту світових досягнень, «а й живим простором багатомільйонного “русского мира”, який, звичайно, значно ширший, ніж сама Росія»⁶²⁴. Російський президент заявляв, що Росія історично формувалась як союз багатьох народів та культур. «І основу духовності самого російського народу споконвіку становила ідея спільного світу – спільного для людей різних національностей та конфесій»⁶²⁵, – переконував він. У Росії, яка «історично формувалась як союз багатьох народів і культур», на думку В. Путіна, у мові «містилась своєрідна духовність»⁶²⁶. Він запевняв, що «російська мова ніколи не стане мовою ненависті або ворожнечі, ксенофобії або ізоляціонізму»⁶²⁷. Введений до широкого вжитку В. Путіним «русській мір» міцно увійшов у політичний лексикон російської влади. Взятий на озброєння російськими чиновниками, концепт поступово почав втрачати філософське та політологічне підґрунтя, натомість стаючи обов'язковим елементом апаратної риторичі і проявом російського великодержавного шовінізму.

З метою популяризації російської мови, яка була названа національним надбанням Росії та важливим елементом російської та світової культур, а також для підтримки програм вивчення російської за кордоном 23 червня 2007 р. було започатковано роботу фонду «Русский мир»⁶²⁸. Засновниками цього фонду стали Міністерство закордонних справ РФ та Міністерство освіти і науки РФ, а виконавчим директором фонду було призначено російського політика та історика (а також онука багаторічного очільника радянського зовнішньополітичного відомства В'ячеслава Молотова) В'ячеслава Ніконова. Нове утворення було покликане у практичній площині реалізовувати концепцію «русского міра» і стало інституційним втіленням державної політики РФ. Основні його завдання полягали у підтримці громадських організацій, професійних об'єднань, наукових та освітніх установ, які ставили собі за мету розробку способів викладання російської мови і літератури, а також дослідження історії сучасної Росії; сприяння поширенню об'єктивної інформації про сучасну Росію, російську діаспору та формування на цій основі прихильного ставлення до Росії загалом. І хоча, вказуючи на відсутність політичного підґрунтя у діяльності Фонду, прокремлівські політологи заперечували наявність кон'юнктурної політичної складової, однак навіть вони не відкидали можливості існування стратегічної політичної лінії щодо формування додаткових механізмів впливу Росії на ситуацію у країнах з-поміж «ближнього зарубіжжя». За «невинними» та «культурологічними» діями стояла чітко розроблена робота над розбудовою зв'язків із діаспорою, покликана

⁶²⁴ Полный текст Послания Владимира Путина Федеральному Собранию РФ. 2007. 27 апреля. URL: <http://www.rg.ru/2007/04/27/poslanie.html>

⁶²⁵ Там само.

⁶²⁶ Там само.

⁶²⁷ Там само.

⁶²⁸ Указ Президента Российской Федерации о создании фонда «Русский мир». *Русский вестник*. 2007. № 8(107). Август. С. 1.

встановити контакти із політичними та бізнесовими колами окремих держав і збільшення впливу деяких представників діаспори⁶²⁹. Ще одним інструментом реалізації офіційної культурної політики РФ у координатах «русского міра» можна вважати Федеральне агентство – Росспівробітництво (рос. – Россотрудничество), створене у вересні 2008 р. Успадкувавши структуру, повноваження та завдання Російського центру міжнародного наукового і культурного співробітництва при російському МЗС, що діяв від 1994 р., цей держорган був покликаний займатися зміцненням позицій російської мови та культури за кордоном як «основи інтеграційних процесів в СНД»⁶³⁰.

Після інституалізації концепту у форматі Фонду «Русский мир» відбулися зміни щодо вживання терміна «русский мір» вищою політичною верхівкою РФ, а сам концепт дедалі частіше асоціювався із діяльністю РПЦ, віддаляючись від риторики перших осіб держави. Першу спробу вирішити наднаціональну проблему «російськості» через консолідацію етносів і народів навколо системи спільних православних цінностей у 2007 р. зробив патріарх РПЦ Алексій II. Стверджуючи, що початково «Руссю» були землі біля Києва, патріарх РПЦ вказував на універсальність терміна «русскій мір» та входження «під його покров» інших народів, які були відмінні за етнічною ознакою, проте були «русскими» за духом та приймали православні цінності⁶³¹.

Після смерті Алексія II роль головного ідеолога концепту «русского міра» перейшла до нового патріарха РПЦ Кіріла, який наголошував на взаємодоповненні «русского міра» та православ'я як компонентів самобутньої російської цивілізації та державності. Смісловне наповнення терміна «русскій мір», з огляду на такі пертурбації, не змінилося, а радше навпаки: ідеологічний наратив вилився у формування т. зв. традиційних цінностей російського суспільства – більш відомих широкую загалу як «духовних скрепы».

Діяльність РПЦ в ініційованих Кремлем інтеграційних процесах на пострадянському просторі була орієнтована на пріоритетне співробітництво в рамках «слов'янського трикутника»: Білорусі–Росії–України, населення яких традиційно ідентифікувало себе якщо не з релігійною, то з соціокультурною приналежністю до православ'я. Разом із Фондом «Русский мир» російські церковники взяли участь у проведенні III Асамблеї «Русского міра» у листопаді 2009 р., на якій патріарх Кіріл виклав власне бачення «русского міра». Воно відрізнялося від «світського» своїм акцентуванням саме на православ'ї як на головній об'єднавчій основі щодо інших пострадянських республік зі слов'янським населенням. На думку очільника РПЦ, «ядром “русского міра”» були Росія, Україна, Білорусь. Цю тезу він «підтверджував» словами святого преподобного Лаврентія Чернігівського, який вказував на ді держави як «Святу Русь». «Саме це розуміння “русского мира” закладено у сучасній самоназві нашої Церкви. Церква називається Російською не за етнічною ознакою, переконовував патріарх Кіріл, – це найменування вказує на те, що Російська православна церква виконує пастирську місію серед народів, які приймають російську духовну та культурну традицію як основу своєї національної ідентичності, або принаймні як її істотну частину. Ось чому

⁶²⁹ Охотін П. «Русскій мір» як технологія. *Український тиждень*. 2011. 29 серпня. URL: <https://tyzhden.ua/russkij-mir-ia-k-tehnolohiia/>

⁶³⁰ Концепция федеральной целевой программы «Русский язык» на 2011–2015 годы. URL: http://rs.gov.ru/sites/rs-gov.ru/files/Prilozhenie_k_rasporyazheniyu_Pravitelstva_ot_07-02-2011_no164-r.pdf

⁶³¹ Русскость – понятие сверхнациональное. *Родина*. 2007. № 7. С. 7.

в цьому сенсі ми і Молдову вважаємо частиною цього «русского міра»⁶³². Згодом він зайшов ще далі, коли улітку 2009 р. заявив, що населення перелічених держав становить один народ: «я зрозумів, що з погляду базових цінностей ми – один народ ... будь-який вдумливий політик і в Росії, і в Україні не може ігнорувати цей факт»⁶³³.

Іноді російський патріарх, вочевидь захопившись власною роллю у просуванні нового ідеологічного концепту, вдавався до критики влади. Щоправда це стосувалося часів президентства Б. Єльцина. Влітку 2010 р. під час урочистої літургії в Успенській Києво-Печерській лаврі патріарх Кіріл заявив, що поняття «россиянин» було скомпрометоване «Б. Єльциним та його свитою». За його словами, визначення «русского» стосувалося як корінного народу Росії, так і усіх тих, хто вважав себе носієм «русских» духовних та православних цінностей. Сам же «русский мир» «вийшов із спільної Київської купелі Хрещення, існує на рівні віри, інтелекту, духовності та культури», є «об'єктивною реальністю, чудовим духовним і культурним явищем, породженим Православною Церквою»⁶³⁴. За цього епітет «русский» патріарх РПЦ поширював на ареал поширення православних цінностей на Україну, а також інші країни, де проживають люди, які сповідують принципи «русской» культури⁶³⁵. Показово, що у візії російських церковників не було передбачено можливості для інших держав мати свою мову, історію та власну Помісну церкву, яка б не підпорядковувалась РПЦ. Більше того, у вересні 2012 р. РПЦ стала ініціаторкою збору підписів за проведення всенародного референдуму про «возз'єднання» Росії, Білорусі та України. Окрім православ'я, «опорами» «русского міра» очільником РПЦ було названо «російську культуру й мову» та «спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток»⁶³⁶. У Кремлі були повністю солідарні з заявами патріарха РПЦ, особливо щодо єдності російського та українського народів. Як зауважувала російська історикиня Наталія Нарочниста, яка була у числі активних поборників нової ідеології, «русский мир» мав викристалізувати ідентичність, яка абсорбувала всю повноту культурно-історичного буття Росії⁶³⁷.

Наприкінці 2000-х років у Росії спостерігався процес модифікації ідеології «русского міра» відповідно до нових умов. Головування РПЦ у просуванні тез «русского міра» імовірно було пов'язане з тим, що російська політична верхівка була зайнята заходами зі збереження влади. Унаслідок спецоперації «наступник» перемогу на виборах президента у 2008 р. отримав давній соратник Володимира Путіна Дмитро Медведєв. Сам же В. Путін за ранише досягненнями домовленостями посів прем'єрське крісло, чим вперше у новітній історії Росії продемонстрував досі невідому дуалістичну конфігурацію влади. Нова презентація «русского міра» супроводжувалася спробами запропонувати російському суспільству ліберальний проект. Концептуальну роботу здійснював Інститут сучасного розвитку під патронатом тодіш-

⁶³² Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. 2009. 3 ноября. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

⁶³³ Патриарх Кирилл назвал россиян и украинцев «одним целым». *Кореспондент.NET*. 2009. 23 августа. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/events/943671-patriarh-kirill-nazval-rossiyan-i-ukraincev-odnim-celym>

⁶³⁴ Бондаренко В. Православие как символ русскости. *Русский вестник*. 2010. № 10(145). С. 6–7.

⁶³⁵ Там само.

⁶³⁶ Там само.

⁶³⁷ Чепурин А. На пути консолидации Русского мира. *Обозреватель*. 2009. № 1. С. 53–60. URL: <http://elibrary.ru/download/47627847.pdf>

нього президента. Ще під час другого президентського терміну В. Путіна склалися нові методи громадської дипломатії. У 2004 р. Москва організувала Валдайський клуб, майданчик для створення діалогу між міжнародними експертами з Росії; у 2007 р. було засновано Інститут демократії та співробітництва з метою просування свого власного сприйняття прав людини та демократії; 2008 р. було створено Фонд громадської дипломатії, а у 2010 р. – Російську раду з міжнародних справ, що була ще однією експертною платформою з міжнародних справ. Водночас Росія також інвестувала величезні суми у свій інформаційний простір шляхом запуску кількох нових медійних ініціатив (Russia Today та Russia Beyond the Headlines) як для російськомовної аудиторії, так і для міжнародної спільноти.

З плином часу та природними етапами розвитку російського суспільства ще одним викликом, який довелося вирішувати adeptам «русского міра», стала зміна основного ідеологічного опонента: якщо на початку 2000-х років «русскій мір» протистояв носіям ліберально-демократичної ідеології, що поступово втрачали політичну вагу і маргіналізувалися, то новітній державницькій ідеології «русского міра» протистояло явище російського етнічного націоналізму, що декларувало гасло «Росія – для росіян!». Його прихильники користувалися підтримкою громадськості, наголошуючи на непослідовності міграційної політики влади і недостатньому захисті інтересів росіян у РФ. Збереження традиційних цінностей, протидія їх руйнуванню та дискредитації новітніми ліберальними практиками та підходами стало новою місією Росії та виправданням монопольного становища влади перед власним населенням⁶³⁸. Водночас тиск націоналістичних елементів спонукав Кремль до внесення окремих тез націоналістичного руху в ідеологему «русского міра», а сам концепт набував дедалі агресивнішого забарвлення щодо існування інших, не «русских» націй і народностей на теренах «русского мира». Попри це, смислове наповнення «русского міра» за роки президентства Д. Медведева по суті не змінилося.

Остаточне закріплення ідеологеми «русского міра» у політичній риторикі Кремля відбулося із поверненням В. Путіна у президентське крісло у 2012 р. Ще під час передвиборчої кампанії 2012 р. В. Путін зробив спробу модифікації «русского міра», що полягала у поєднанні «русской идеи» та «русской цивилизации». Звісно, що за задумом, таке поєднання мало сприяти пошуку та визначенню спільних маркерів ідентифікації, приналежності до російського народу, передусім того населення, яке проживає у межах РФ, України, Білорусі, Молдови та Казахстану. У своїй програмній статті «Россия: национальный вопрос» кандидат у президенти гостро критикував поборників «русского міра» через обстоювання ними права росіян на самовизначення, «расової чистоти» та необхідності «завершити справу 1991 р. і нарешті зруйнувати імперію, що сиділа на шиї російського народу»⁶³⁹. Публікація стала своєрідним дороговказом для російської еліти та суспільства щодо шляхів виходу з глухого кута невизначеності майбутньої моделі існування Росії, де російський президент протиставляв західному досвіду ефективність національної політики у Росії⁶⁴⁰. Натомість існуюча стара модель сприйняття Росії як частини СРСР вже не відповідала ні сучасним реаліям, ні геополітичним амбіціям нового

⁶³⁸ Режим Путіна перед викликами часу... С. 27.

⁶³⁹ Путин В. Россия: национальный вопрос. *Независимая газета*. 2012. 23 января.

⁶⁴⁰ Там само.

господаря Кремля. Спроби ж повернутися до моделі Російської імперії зустрічали складнощі, оскільки модель, що існувала у XVII–XIX ст., виглядала анахронізмом у XXI ст. і не відповідала не лише специфіці геополітичних зв'язків, але й внутрішньо-російським процесам, пов'язаним із зростанням національної самосвідомості. Володимир Путін наголошував, що «за “провалом мультикультурного проекту” на Заході стояла криза самої моделі “національної держави”, що історично будувалася виключно на основі етнічної ідентичності». З іншого ж боку, російський президент акцентував на тому, що «при всій зовнішній схожості ситуація у нас – принципово інша»⁶⁴¹. За його словами, Росія виникла і століттями розвивалася передусім як багатонаціональна держава, у якій постійно йшов процес взаємного звикання, взаємного проникнення, змішування народів «на сімейному, на дружньому, на службовому рівні». Згадуючи про сотні етносів, що живуть разом і поруч із росіянами, він згадував про етнічних українців, які «живуть на просторі від Карпат до Камчатки»⁶⁴². Звісно, що потенційний російський президент не згадував, що значною мірою така географія розселення була спровокована радянськими репресіями, яких зазнали українці. «Стрижем», який скріплював цю унікальну цивілізацію, на думку В. Путіна, були російська культура та російський народ. Ключова теза, до якої В. Путін зводив увесь сенс цієї публікації, звучала так: «Самовизначення російського народу – це поліетнічна цивілізація, яка скріплена “русским” культурним ядром»⁶⁴³. «І цей вибір російський народ підтверджував раз за разом – і не на плебісцитах і референдумах, а кров'ю. Всією своєю тисячолітньою історією»⁶⁴⁴, – зазначав він.

Водночас, з огляду на невдачу в реалізації новітнього проєкту, побудованого на основі компіляції з етнічною ідентичністю, причиною такого стану речей була сама криза такої «національної держави». Він був глибоко переконаний, що спроби пропагувати ідеї побудови російської «національної» моноетнічної держави суперечать усій тисячолітній історії, а тому є найкоротшим шляхом до знищення російського народу, а відтак і російської державності. Утім проблема гомогенізації соціуму на макрорівні у рамках проєкту держави «Велика Росія» і на рівні відновлення російського соціуму як нації не в останню чергу була обумовлена, з одного боку, ростом самоусвідомлення росіян як ключового державотворчого етносу, з іншого – зростанням у російському соціумі частки неросійських етносів і представників неправославних релігійних конфесій, що «розмивали» та нівелювали російську ідентичність. Також В. Путін стверджував, що спроби запровадити демократію у Росії на початку 1990-х років принесли країні олігархічний режим, який ледь не згубив країну. Вони ж сформували стійку недовіру російських громадян до понять «демократія» і «ринкові реформи»⁶⁴⁵. Інакше кажучи, суспільна модернізація у її західному розумінні у Росії не прижилась і свідомо відкидалася політичною елітою. Основним завданням сучасної Росії було визначено зміцнення себе і свого геополітичного становища та визнання за Росією права брати участь у процесі вироблення «правил гри». А це означало, що ключові зусилля повинні були спрямовуватися на зміцнення

⁶⁴¹ Там само.

⁶⁴² Там само.

⁶⁴³ Там само.

⁶⁴⁴ Там само.

⁶⁴⁵ Демократия и качество государства. Владимир Путин о развитии демократических институтов в России. 2012. 6 февраля. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1866753>

держави та її основних інститутів і лише потім на розбудову та формування системи, орієнтованої на покращення рівня життя громадян. Зовсім не випадково В. Путін наголосив, що російська цивілізаційна ідентичність була заснована на збереженні російської культурної домінанти, носієм якої виступають не тільки етнічні росіяни, а й усі носії такої ідентичності, незалежно від національності. І тут російський лідер сформував нове громадянське завдання для системи російської освіти, що полягало у тому, щоб дати кожному громадянину той абсолютно обов'язковий обсяг гуманітарного знання, який становить основу самоідентичності народу. «І в першу чергу мова повинна йти про підвищення в освітньому процесі ролі таких предметів, як російська мова, російська література, вітчизняна історія»,⁶⁴⁶ – стверджував він.

У своєму посланні Федеральним Зборам РФ після повернення у президентське крісло В. Путін згадував про «нерозривну, тисячолітню історію» Росії⁶⁴⁷, ґрунтуючись на якій росіяни мали віднаходити внутрішню силу і смисл національного розвитку: «Для відродження національної свідомості нам потрібно зв'язати воєдино історичні епохи й повернутися до розуміння тієї простої істини, що Росія почалася не з 1917 і навіть не з 1991 року, що ми маємо єдину, нерозривну тисячолітню історію, спираючись на яку ми віднаходимо внутрішню силу і смисл національного розвитку ... Для планети ми, незалежно від нашої етнічної належності, були й залишаємося єдиним народом»⁶⁴⁸.

Водночас на зустрічі з послами та постійними представниками РФ у червні 2012 р. російський президент роздатовано констатував провал у забезпеченні позитивного міжнародного іміджу Росії. Невдоволення господаря Кремля станом справ із швидкістю просування «русского міра» за допомогою РПЦ та елементів «м'якої сили» призвело до змін у керівництві «Росспівробітництва», а згодом і взагалі реорганізації державного Російського інформаційного агентства «Новости» в медіа-холдинг Russia Today, згодом – «Россия сегодня»⁶⁴⁹. Ставало зрозумілим, що Кремль готує потужний інструментарій для ведення своєї пропаганди передусім на зовнішньополітичній арені.

Крім того, на основі проведених дискусій, аналізу допущених помилок В. Путін доручив розробити механізм прискореного надання російського громадянства носіям російської мови і нащадкам тих, хто народився у СРСР та Російській імперії, а також «розширювати присутність Росії у світовому гуманітарному, інформаційному та культурному просторі»⁶⁵⁰. Відтак риторика навколо підтримки тез президента розгорнули і в уряді РФ. Так, перемістившись у крісло прем'єра, Д. Медведев заговорив про роль російської мови як головної складової об'єднуючого початку багатомільйонного «русского міра». Іншим критерієм такого об'єднання мало стати усвідомлення своєї причетності до Росії.⁶⁵¹ Риторика влади навколо «консерва-

⁶⁴⁶ Путин В. Россия: национальный вопрос...

⁶⁴⁷ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. 12 декабря 2012 года. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/17118>

⁶⁴⁸ Там само.

⁶⁴⁹ Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / пер. з англ. А. Павлишина. Київ: Дух і літера, 2018. С. 109.

⁶⁵⁰ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. 12 декабря 2012 года. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/17118>

⁶⁵¹ «Ощущать свою причастность к великой стране»: выступление премьер-министра Российской Федерации Дмитрия Медведева на открытии VI Ассамблеи Русского мира «Русский язык и российская история». *Русский век*. 2012. № 12. С. 44–45.

тивних цінностей» спровокувала мобілізацію «консервативних і націоналістичних інтелектуалів», зокрема С. Кургіняна й О. Дугіна, об'єднавши «поміркованих патріотів» і «радикальних націоналістів» у спробах отримати прихильність Кремля через діяльність т. зв. «Ізборського клубу».

Як противага європейській цивілізації, Росія як «держава-цивілізація» була названа у промові В. Путіна у дискусійному клубі «Валдай» у вересні 2013 р. Саме тоді, згадуючи про проблему цінностей та релігійності у контексті «руського міра», російський президент зауважив відхід євроатлантичних країн від свого коріння, «у тому числі і від християнських цінностей, що склали основу західної цивілізації». Вказуючи на неприпустимі з боку російських «духовних скреп» заходи з рівняння багатодітної сім'ї та одностатевого партнерства, віри в Бога чи віри в Сатану, російський лідер констатував, що на Заході «люди соромляться і бояться говорити про свою релігійну приналежність»⁶⁵². За логікою російського президента Росія залишалася чи не єдиною хранителькою його традиційних цінностей, тоді як сам Захід їх відкинув. Натомість, мовляв, антирелігійні тенденції на Заході були серйозним викликом російській ідентичності, якому в умовах ідейної боротьби, що ведеться Заходом, Росії необхідно протистояти⁶⁵³.

Виразно політичного спрямування зміст «руського міра» набув із розгортанням Росією широкомасштабної агресії проти України у 2014 р., що у перші місяці після початку призвела до російської анексії українського Криму та захоплення підтримуваними Росією сепаратистами влади в окремих районах Луганської і Донецької областей, заворушеннями у Харкові та Одесі. У промові з нагоди «приєднання» Криму 18 березня 2014 р. окупований український півострів був оголошений В. Путіним не інакше як частиною «руського міра», яку з Росією завжди об'єднувала «спільна історія та гордість»⁶⁵⁴. Посилання на цивілізаційну приналежність жителів Криму через більшість російськомовного населення з погляду російської влади та російського суспільства узаконило вторгнення у сусідню суверенну державу та анексію частини її території. Виразні етнонаціональні конотації у риторичі російської влади поряд із розгортанням агресії проти сусідньої країни сприяли кристалізації державної доктрини Росії. Поряд із демагогічною інтернаціональною риторикою для зовнішнього застосування Росія поставала як неоперський проєкт, який від часу маскувався тезами про євразійську/російську цивілізацію, привітну до всіх народів, що належать до її складу⁶⁵⁵.

Фактично перебуваючи досі здебільшого у гуманітарній площині, культурний феномен, яким намагалися поєднати мільйони людей у цілому світі, заявив про себе як сучасна російська політична доктрина. Сама ж російська влада і Російська Федерація були основою «руського міра», а характерною рисою російської пропаганди стала об'єктивізація «руського міра». Як влучно свого часу зауважив директор Московського центру Карнегі Дмитро Тренін, Кремль спромігся спрямувати «постімперську хвилю націоналізму у русло консервативного державництва

⁶⁵² Засідання міжнародного дискусійного клубу «Валдай». 2013. 19 септєбря. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/19243>

⁶⁵³ Там само.

⁶⁵⁴ Обращение Президента Российской Федерации В. В. Путина. 2014. 18 марта. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>

⁶⁵⁵ Якубова Л., Головки В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії. Аналітична доповідь / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2018. С. 93.

кого патріотизму», а «антизахідний комплекс» дав змогу «успішно аргументувати необхідність відновлення елементів авторитарного режиму, посилення державного (тобто насправді бюрократичного) контролю над економікою, обмеження громадських прав і політичних свобод». Сам же концепт «русского міра» був представлений світовій спільноті як обґрунтування зовнішньополітичних дій Росії, спрямованих передусім на захист «своїх і себе», коли йшлося про зазіхання на його культурно-духовну ідентичність. Водночас «образ минулого», який пропонували російському суспільству, не був реальною історією Росії, а набором міфів і штампів, підібраним заради влади та в інтересах влади. У цьому сенсі офіційний історичний дискурс став лише викривленим відображенням сучасної російської політики⁶⁵⁶.

Таким чином, в офіційній риторикі російської влади поява концепту «русского міра» пов'язана з кризою російської ідентичності, що спіткала РФ після розпаду Радянського Союзу. Його використання прослідковувалося задовго до приходу В. Путіна до влади, хоча саме з появою наступника Б. Єльцина на посаді голови Російської держави концепт увійшов у лексикон російської політичної верхівки. Вибір російською владою проекту «русского міра» багато у чому пояснюється його привабливістю для цільової аудиторії. Будучи концепцією, яка сприймалася йогатково як феномен лінгвістичної, культурної та історичної спільності людей, поступово концепт «русскій мір» набув політичних обрисів. Теоретики «русского мира» Є. Островський та П. Щедровицький такий простір розширили до терен Російської імперії та СРСР, щоправда без якісної внутрішньої трансформації. Оскільки приналежність до загальної історії, культури, мови, традиційних вірувань була недостатньою підставою для реального об'єднання «русскій мір», то пошук наративів, тобто загальної ідеї міг бути зведений до захисту традиційних сімейних цінностей та ідей повернення до християнських засад, про які найчастіше говорили кремлівські ідеологи і влада, а також священники РПЦ, коли мова заходила про «русскій мір». Окрім того, йшлося про захист прав російськомовних співвітчизників за кордоном, а також протистояння західному світу.

Проект «русского міра» містив тільки необхідний мінімум політичних і соціально-економічних постулатів, намагаючись позиціонувати себе як культурологічну доктрину без меркантильного політичного підґрунтя. Присутність «русского міра» у риторикі російської влади видавалась досить органічною. Використовуючи мову, віру, історію та культуру, російська влада намагалася пов'язати історію та сучасність у єдине ціле, що протистоїть ліберальним, лівим або націоналістичним концепціям, які не можуть забезпечити достатньо високий рівень легітимності влади. Водночас характерна змістовна багатозначність ідеологеми «русского міра» допускала широкий спектр для його тлумачення та інтерпретацій. Концептуальні підходи російської політики щодо «співвітчизників за кордоном», побудовані на імперській історичній пам'яті та амбіціях провести реванш, еволюціонували від політичної риторики до інституалізації концепту як важливого елементу зовнішньої політики Росії. Останнє підпорядковане меті формування та обґрунтування інструментарію прямого втручання Росії у внутрішні справи зарубіжних країн, насамперед колишніх радянських республік, під виглядом захисту «співвітчизників».

⁶⁵⁶ Якубова Л., Головкин В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму... С. 117.

6.3. Ідеологія «руського міра» у російських зовнішньополітичних доктринах

Російські експерти з міжнародних відносин Сергій Караганов та Федір Лук'янов, даючи оцінку останньому десятиліттю діяльності Росії на міжнародній арені, охарактеризували російську зовнішню політику як «загалом успішну». На їхню думку, російська дипломатія та політика з надлишком компенсували усю ту слабкість, яку раніше демонструвала Росія у внутрішньо-економічному розвитку⁶⁵⁷. Очевидно, що таке захоплення російськими дипломатами, які поширювали неправдиву інформацію про події в Україні⁶⁵⁸, потрапляли у численні скандали⁶⁵⁹, виправдовували дії⁶⁶⁰ та військові злочини росіян⁶⁶¹ на Донбасі, зумовлене не лише наближеністю згадуваних експертів до Кремля, але й цілеспрямованою інформаційною кампанією Росії, яка покликана виправдати та обґрунтувати законність її злочинної політики. На жаль, у своєму захопленні сучасною зовнішньою політикою Росії згадувані фахівці не єдині. Опитування, проведені російським Фондом «Общественное Мнение» (ФОМ) у лютому–березні 2018 р., засвідчили, що більшість росіян (52 %) вважали успішним зовнішньополітичний курс РФ. Щоправда частка опитаних респондентів, які мали таку думку, за півтора року знизилася на 12 % – у січні 2017 р. такої думки дотримувались 64 % росіян⁶⁶². Вишальну роль у позитивній оцінці діяльності влади РФ для учасників опитування відігравало відстоювання владою «національних інтересів як держави, так і нації на міжнародній арені».

Входження «руського міра» у політичний лексикон Кремля та його закріплення у зовнішньополітичних доктринах РФ відбулося не одразу. І хоча основи обґрунтування майбутньої агресивної експансіоністської зовнішньої політики РФ були закладені у часі зламу біполярної системи міжнародних відносин, «руссій мір» формувався поступово, переходячи із суто інтелектуального в політичний дискурс в умовах соціально-економічних обставин життя російського суспільства. У зовнішньополітичному вимірі його зміст формували не лише ідеологи та теоретики, візія яких часто залежала від внутрішньополітичної ситуації у Росії чи політичної кон'юнктури, але й традиції російських зовнішньополітичних шкіл, функціонування різних проєктів та ініціатив, що виходили з МЗС РФ, геополітичні трансформації, ситуація на міжнародній арені тощо.

Складна соціально-економічна та політична ситуація не дозволяла керівництву пострадянської Росії продовжувати боротьбу за регіональну та глобальну першість через реалізацію багатовекторної політики, яку свого часу вів Радянський

⁶⁵⁷ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов. Тезисы рабочей группы Совета по внешней и оборонной политике С. 14. URL: https://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf

⁶⁵⁸ Виталий Чуркин: возможность предотвратить гражданскую войну на Украине зависит от Запада. ТАСС. 2014. 14 апреля. URL: <https://tass.ru/politika/1118507>

⁶⁵⁹ Посольский наркотрафик. Как российских дипломатов связали с поставками кокаина. *Forbes.ru*. 2018. 28 февраля. URL: <https://www.forbes.ru/biznes/357931-posolskiy-narkotrafik-kak-rossiyskih-diplomatov-svyazali-s-postavkami-kokaina>

⁶⁶⁰ Чуркин: Вести армию на Украину Путин попросил Янукович. *РБК*. 2014. 3 апреля. URL: <https://www.rbc.ru/politics/04/03/2014/570418b49a794761c0ce76af>

⁶⁶¹ Чуркин: действия России на Украине полностью адекватны и легитимны. *ВестуRu*. 2014. 4 марта. URL: <https://www.vesti.ru/article/1795311>

⁶⁶² Более половины россиян считают внешнюю политику успешной, показал опрос. URL: <https://ria.ru/20180827/1527285284.html>

Союз. Поряд зі збереженням статусу територіально найбільшої держави світу, виконувати функцію системної опори для країн та режимів, що «протистояли західному імперіалізму», Росія не могла, та й, на думку головного редактора журналу «Россия в глобальной политике» Ф. Лук'янова, не хотіла⁶⁶³. Історіографія дипломатії пострадянської Росії відверто лукавить, стверджуючи, що російська влада на початку 1990-х років не мала концептуальних основ для реалізації зовнішньої політики, а найскладнішим завданням, яке стояло перед МЗС РФ, була побудова якісно нового зовнішньополітичного вектору, який міг би задовільнити потреби держави у новому геополітичному вимірі. Адже у підсумку усі такі «пошуки» методологічних засад зовнішньої політики, якими були зайняті експерти-міжнародники, зрештою завершилися фактичним обґрунтуванням доцільності реалізації жорсткої експансіоністської політики на міжнародній арені, яку досі вів СРСР.

Становлення та реалізація російської зовнішньої політики у першій половині 1990-х років відбувалися з подачі т. зв. «атлантистів» на чолі з головою МЗС РФ Андрієм Козиревим, які декларували намір будувати нову демократичну Росію, тісно співпрацюючи із державами Заходу. На їхню думку, наявні внутрішні проблеми РФ могли бути вирішені шляхом інтегрування Росії у світову економіку, отриманням нею доступу до світових фінансових потоків, рух яких визначав Захід. Геополітичну стабільність у регіоні та світі російські дипломати пов'язували із типом взаємин між Росією та США. Це бачення і стало основою Концепції зовнішньої політики Російської Федерації, яка побачила світ наприкінці 1992 р. і була схвалена президентом РФ Б. Єльциним у 1993 р.⁶⁶⁴. Ключовим меседжем, який демонструвала ця концепція для внутрішньої та зовнішньої аудиторії, стало твердження про відродження вільної і демократичної Росії, що мала увійти до світової спільноти у статусі «великої держави»⁶⁶⁵. Хоча на перший погляд зазначена концепція і закріплювала прозахідний крен російської зовнішньої політики, на практиці відбувалося копіювання ліберальної західної моделі суспільства, що супроводжувалося станом цілковитої одногосподності у всіх рішеннях із Заходом, який давав Росії кредити, технології та доступ до світової економіки⁶⁶⁶. Тому і говорити про наявність у російської влади якихось власних «рецептів» репрезентації себе світу та інтеграції у світове співтовариство не доводиться. Попри досить обнадійливі слова Б. Єльцина про те, що «імперський період в історії Росії завершився»⁶⁶⁷, як влучно зауважив британський дослідник Джеймс Шерр, «навіть найрадикальніші його помічники психологічно не були готові до визначення та реалізації інтересів постімперської держави»⁶⁶⁸. Однак так протривало не довго.

Політична ситуація у Росії цілком закономірно вплинула і на зовнішню політику. Дещо самовпевнене сподівання російської влади на швидке включення Росії, яка потребувала західних технологій та інвестицій, до світової спільноти з правом ви-

⁶⁶³ Лук'янов Ф. А. Три главы одной истории. URL: <http://www.globalaffairs.ru/woussr/Tri-glavy-odnoi-istorii-15231>

⁶⁶⁴ Концепция внешней политики Российской Федерации. 1993. 23 апреля. *Дипломатический вестник*. 1993. № 1. С. 3–25.

⁶⁶⁵ Там само. С. 19.

⁶⁶⁶ Богатуров А. Д. Три поколения внешнеполитических доктрин России. *Международные процессы*. 2014. № 1. С. 25.

⁶⁶⁷ Ельцин Б. Новогоднее обращение к народу. *Телеканал «Россия»*. 1992. 30 декабря.

⁶⁶⁸ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / пер. с англ. Київ: Заповіт, 2013. С. 42.

рішального голосу не виправдали себе⁶⁶⁹. Заклик президента Б. Єльцина до Організації Об'єднаних Націй (ООН) надати «особливі повноваження Росії як гаранту миру і стабільності на території колишнього СРСР» західні дипломати зустріли виразним мовчанням. Звісно, що відповідальність за це була перекладена на західних партнерів Росії, а не на російський політикум, який у 1993 р. призвів фактично до стану громадянської війни у країні. В умовах, коли голова МЗС РФ переконував західних партнерів у «нормальності» Росії та її здатності до проведення реформ та інтеграції, російський президент Б. Єльцин у своїх виступах наголошував на «унікальному» шляху Росії⁶⁷⁰. З огляду на це, науково-експертне середовище РФ заговорило про необхідність зміни підходу влади до реалізації зовнішньої політики. На думку фахівців, під час її розробки слід було враховувати національну специфіку (т. зв. «руський» тип), наявність «особливих» (російських) національних інтересів, а також беззаперечно відмовитись від копіювання західної моделі побудови держави.

В умовах невдалих ліберальних реформ першої половини 1990-х років самі слова «лібералізм» і «демократизація» у суспільній свідомості дедалі частіше асоціювалися з уявленнями про децентралізацію, сепаратизм та загрозу розпаду Росії⁶⁷¹. Спроба врятувати ситуацію, а також нівелювати критику на адресу очільника держави у надто кволій зовнішній та внутрішній політиці призвела до появи в політичному обігу окремих аспектів майбутнього концепту «руського міра», зокрема щодо цілісності «руського народу». Тому і не дивно, що зовнішня політика держави розцінювалася як один із найважливіших інструментів для втілення у життя тез ідеологеми. Разом із входженням поняття «руського міра» у політичний обіг російська зовнішня політика набувала агресивнішого забарвлення у контексті необхідності відстоювання «національних інтересів».

Давалися в знаки уже існуючі напрацювання у цій царині. Для покращення роботи на пострадянському просторі у напрямку створення аналогу Радянського Союзу у 1995 р. було розроблено та схвалено стратегічний курс РФ щодо держав-учасниць СНД, у якому увесь пострадянський простір був проголошений першочерговою «зоною інтересів Росії»⁶⁷². В описі цілей і завдань зовнішньої політики Росії автори документа уникали вживання абстрактних цінностей та ідеалістичних конструктів, а ключовим завданням російської дипломатії у регіоні чітко визначали «зміцнення Росії як головної сили формування нової системи міждержавних відносин на території пострадянського простору»⁶⁷³. Окрім того, віра російських політиків у скороминучість стану державної самостійності у більшості пострадянських республік закріплювалася відповідними стратегічними документами. Зокрема, у публічній доповіді «Россия – СНГ: Нуждается ли в корректировке позиция Запада?» Служба зовнішньої розвідки РФ, очолювана тоді Євгеном Примаковим,

⁶⁶⁹ Тимофеев И. Н. Эволюция внешнеполитической идентичности России: конец постсоветского периода? Москва, 2008. С. 31.

⁶⁷⁰ Мы никоим образом не будем вести Россию к капитализму. Россия – уникальная страна. Она не будет ни социалистической, ни капиталистической, она будет русской. *Аргументы и факты*. 1992. № 42. Октябрь.

⁶⁷¹ Богатуров А. Д. Три поколения внешнеполитических доктрин России. *Международные процессы*. 2014. № 1. С. 36–37.

⁶⁷² Указ Президента РФ от 14 сентября 1995 года № 940 «Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами – участниками Содружества Независимых Государств». URL: <https://zakonbase.ru/content/part/93836>

⁶⁷³ Российская газета. 1995. 23 сентября.

визначила оптимістичним для Росії сценарієм розвитку СНД посилення доцентрових процесів аж до «утворення в межах СНД конфедерації»⁶⁷⁴. Російська політика реінтеграції на пострадянському просторі створювала на Заході ілюзію про імовірність становлення довгострокової стабільності у регіоні. І хоча Кремль застосував усі можливі засоби впливу для стимулювання реінтеграційних процесів і встановлення монопольного домінування, Росія не володіла необхідним потенціалом модернізації, який би міг привабити сусідні держави.

Уже у першій половині 1990-х років були спроби перекладу відповідальності за невдалі внутрішні реформи на зовнішніх ворогів. І якщо «першість» у цьому спочатку належала різного роду націоналістичним організаціям, то з часом така риторика почала відчуватися у виступах провідних провладних політиків. Про що мова, якщо і сам президент Б. Єльцин, виступаючи перед представниками зовнішньої розвідки, взагалі стверджував, що за кордоном «є сили, які хотіли б тримати Росію у стані контрольованого паралічу». Тим самим російський лідер ніби навмисне вказував на те, що на зміну ідеологічним конфліктам приходить боротьба за сфери впливу в геополітиці, де важлива передусім економічна складова.

Особливий наголос на необхідності поставити зовнішню політику держави на службу «національних інтересів» був зроблений із приходом на посаду голови російського МЗС Є. Примакова. Логічні запитання про те, що слід розуміти під такими «національними інтересами», російські високопосадовці зазвичай ігнорували, доки вони не були окреслені в Концепції національної безпеки Російської Федерації у 1997 р.⁶⁷⁵ У ній, поряд із звинуваченням на адресу Заходу у недотриманні обіцянок про політичну солідарність і розширення НАТО (Організація Північноатлантичного договору, також Північноатлантичний альянс) за рахунок країн Східної Європи та Балтійських країн, російська влада заговорила про втрату «сфер впливу». Слід віддати належне, що влада РФ від початку мала чітко сформульоване негативне ставлення до гіпотетичного розширення Північноатлантичного альянсу, на чому неодноразово наголошували російські дипломати. Наглядним прикладом цього були виступи російських високопосадовців під час приєднання РФ до ініціативи НАТО «Партнерство заради миру» у 1994 р. Попри спроби іноземних партнерів заспокоїти Москву і усунути усі сумніви щодо загрози з боку Альянсу через підписання Основоположного акту між Росією і НАТО 27 травня 1997 р.⁶⁷⁶, політика РФ у європейському векторі головним пріоритетом визначала протидію розширенню НАТО на схід і недопущення вступу до нього країн із колишнього соціалістичного табору, а передусім колишніх республік СРСР.

Попри задекларовані наміри «спільно будувати тривалий та всеохоплюючий мир у євроатлантичному регіоні на принципах демократії і безпеки, яка ґрунтується на співпраці»⁶⁷⁷, низка обставин як у самій Росії, так і за її межами, стали на заваді розширенню та налагодженню повноцінної співпраці. Славнозвісний демарш

⁶⁷⁴ Россия–СНГ: нуждается ли в корректировке позиция запада? / Служба внешней разведки Российской Федерации. Москва, 1994. 23 с.

⁶⁷⁵ Указ Президента Российской Федерации «Об утверждении Концепции национальной безопасности Российской Федерации» от 17.12.1997 г. № 1300. URL: <https://www.prlib.ru/item/354146>

⁶⁷⁶ Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности между Российской Федерацией и Организацией североатлантического договора. URL: https://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_25468.htm

⁶⁷⁷ Там само.

Є. Примакова, який повернув свій літак на шляху до США після початку бомбардувань літаками НАТО Югославії, був лише початком низки політичних бойкотів Росії. Ними російська влада ніби намагалася продемонструвати, що «є ще порох в порохівницях», а сама Росія залишається повноцінним учасником глобальної гри. Щоправда, не зумівши досягти успіху у намаганнях зупинити розширення НАТО на схід і вплинути на розвиток подій на Балканах, Росія активізувала свої зусилля в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, передусім у відносинах із Китаєм, Індією, Північною Кореєю. Натомість військова кампанія НАТО в Югославії допомогла російському політикуму остаточно сформулювати образ зовнішнього ворога, якому слід було протистояти, зокрема й військовими заходами. Водночас у масовій культурі пропагувався жертвний образ солдата сучасної війни, який для пересічних росіян ставав не інакше як носієм морального духу нації⁶⁷⁸.

Стабілізація соціально-економічної ситуації після дефолту 1998 р. дала змогу владі переосмислити зміст зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин РФ, а також внести у російські зовнішньополітичні документи питання т. зв. «руської» національної ідентичності. Вже у грудні 1999 р. на засіданні Ради безпеки РФ, де було порушено питання основних завдань російської політики щодо держав СНД, головним завданням виконавчої влади Росії на регіональному рівні було визначено протидію дезінтеграційним процесам у межах СНД. Оформлення «руського міра» як зовнішньополітичного концепту та його адаптація для політичного вжитку відбулося під час підготовки проекту чергової концепції стратегії РФ щодо СНД. У текстовій версії цієї концепції як формулу базового міфу, яка задавала засади політики у СНД, подавали гіпотезу про існування певної соціально-культурної реальності, у якій у Росії і за її межами проживає така ж кількість «руських» людей⁶⁷⁹.

Поряд із входженням у російську політику доктрина «руського міра» поступово почала впливати на тип і зміст російської зовнішньої політики, наповнювати її новими змістовими елементами, які все більшою мірою окреслювали її конфігурацію⁶⁸⁰, розпочавши таким чином нову фазу трансформації політичної ідентичності Росії на початку 2000-х років. Зовнішньополітичні можливості, які відкривало її використання, сприяли її стрімкому залученню на озброєння чинною владою. Наступник Є. Примакова на посаді голови МЗС РФ І. Иванов, говорячи про російську ідентичність, запевняв, що вона є «якісно відмінною» від радянської і зумовлена насамперед національними інтересами країни, а не ідеологічними константами. Він переконував, що, відіграючи активну роль у Європі та будучи невід'ємною частиною азіатського простору Росії, не слід було ні схилитися до конфронтації, ні йти на односторонні поступки. За його словами, «РФ бачила себе невід'ємною частиною міжнародної системи, оскільки мала змогу зробити вагомий внесок у вирішення глобальних проблем»⁶⁸¹. Характерна для голови МЗС РФ риторика щодо

⁶⁷⁸ Сацький П. В. Витоки мілітаристської свідомості російського суспільства. *Історико-політичні студії*. 2015. № 2(4). С. 85.

⁶⁷⁹ Щедровицкий П. Русский Мир: восстановление контекста. *Русский Архипелаг*. 2001. Сентябрь. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/

⁶⁸⁰ Тимофеев И. Н. Эволюция внешнеполитической идентичности России: конец постсоветского периода? Москва, 2008. С. 8.

⁶⁸¹ Иванов И. С. Внешняя политика в эпоху глобализации. Статьи и выступления. Москва, 2002. С. 24.

зовнішньої політики чітко простежується у заявах та публікаціях й інших російських високопосадовців у той час. За оцінкою російського філософа Олександра Панаріна, питання про цивілізаційну ідентичність Росії, її право бути не схожою на Захід, мати власне покликання, долю і традиції, перетворювалося «на питання про наше право на існування взагалі, про національне буття як таке»⁶⁸².

Слова І. Іванова не були випадковими, адже саме у цей час російська влада на чолі з наступником Б. Єльцина на посаді В. Путіним розпочала реалізацію нового глобального проєкту, який мав стати «російською альтернативою» до західноєвропейських проєктів. Колосальний вплив на цей процес здійснював концепт «русского міра», отримавши своє втілення на інституційному та організаційному рівнях. Нова зовнішньополітична філософія, сформульована В. Путіним вже у першому президентському посланні Федеральним зборам у липні 2000 р., містила головну тезу про те, що російська зовнішня політика повинна бути «прагматичною, орієнтуватися на економічну ефективність і пріоритет національних завдань»⁶⁸³. Рішучість нового російського президента у вирішенні внутрішніх проблем дала підстави для аналітиків заговорити про імовірні зміни підходів Кремля і до реалізації міжнародної політики.

У 2000 р. була затверджена нова оновлена Концепція зовнішньої політики Росії⁶⁸⁴. У документі йшлося про Росію як велику євразійську державу, що несе відповідальність за підтримання безпеки в усіх напрямках на глобальному та регіональному рівнях. Категорично відкидаючи тенденцію формування однополюсного світу на чолі зі США, у новій зовнішньополітичній доктрині Росія позиціонувала себе як складова багатополярного світу. Сутність російської зовнішньої політики була обумовлена довгостроковими завданнями «відродження Росії як демократичної, вільної держави», що передбачало її повноправне входження у світове співтовариство як «великої держави з багатовіковою історією, унікальним геополітичним становищем, достатньою військовою потужністю, значним технологічним, інтелектуальним та етичним потенціалом»⁶⁸⁵. Вочевидь поява документа була пов'язана з невиправданими сподіваннями російського керівництва на формування нових рівноправних, взаємовигідних, партнерських відносин РФ із навколишнім світом, як це передбачалося ще на початку 1990-х років.

Нова концепція зовнішньої політики була співзвучна з Концепцією національної безпеки Російської Федерації, що була ухвалена у січні 2000 р.⁶⁸⁶. У цьому документі головними загрозами у воєнній сфері російське керівництво визначало насамперед розширення НАТО на Схід; імовірну появу військових баз і значної військової присутності держав-учасниць Альянсу у безпосередній близькості від російських кордонів; зрештою, розповсюдження зброї масового знищення. До переліку зовнішніх та внутрішніх загроз для РФ були віднесені виникнення та загострення конфліктів біля російських кордонів, а також послаблення інтеграційних процесів на теренах СНД. У документі зазначалося, що Росії слід захищати права та інтереси російських громадян за кордоном, а також сприяти позитивному сприйняттю РФ

⁶⁸² Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. Москва, 2002. С. 61.

⁶⁸³ Торкунов А. От «холодной войны» к «коалиции победы». *Космополитс.* 2004/2005. № 4. С. 25.

⁶⁸⁴ Гаджиев К. С. Введение в геополитику. Москва: Логос, 2000. С. 368.

⁶⁸⁵ Концепция внешней политики Российской Федерации. 28 июня 2000 г. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901764263>

⁶⁸⁶ Там само.

у світі, популяризації її мови та культури народностей, що її населяють. Найважливішими зовнішньополітичними завданнями було названо припинення збройних зіткнень та врегулювання конфліктів навколо Росії, недопущення їх поширення на територію РФ та забезпечення суворого дотримання у ближньому зарубіжжі прав людини та меншин, особливо етнічних росіян і російськомовного населення. Концепцією було визначено, що серед факторів, які обумовлюють наявність загроз національній безпеці Росії у міжнародній сфері, є небезпека послаблення її політичного, економічного і військового впливу в світі, а також спроби інших держав протидіяти становленню та зміцненню Росії як одного з центрів впливу⁶⁸⁷. За цією концепцією Росія повинна була «використовувати всі сили і засоби ..., включаючи ядерну зброю, у випадку необхідності відбити збройну агресію, якщо всі інші заходи виходу з кризового стану були вичерпані, або були неефективними»⁶⁸⁸.

Обидва вищезгадані документи чітко сигналізували про підготовку до агресивної експансіоністської політики, про що свідчила, зокрема, теза про формування «поясу добросусідства» по периметру російських кордонів, а також теза про «сприяння усуненню наявних та запобігання виникненню потенційних вогнищ напруженості та конфліктів у прилеглих до Російської Федерації регіонах». Росія планувала здійснювати домінуючий вплив на хід інтеграційних процесів у регіоні та формування спільного економічного простору з країнами-членами СНД⁶⁸⁹, а самі території суверенних держав, що постали на руїнах СРСР, називала не інакше як зоною особливих інтересів РФ. Починаючи з 2000-х років у Росії ухвалено низку основоположних документів, які чітко визначили курс її керівництва на відновлення і зміцнення позицій у межах пострадянського геополітичного простору.

Завдання адаптації концепту «Русского міра» до політичних реалій з метою посилення позицій нового господаря Кремля були покладені на уже згадуваних П. Щедровицького та Є. Островського, які, до слова, окрім російських, встигли уже попрацювати на президентських виборах в Україні у 1998 р. та долучитися до перемоги Л. Кучми. У 2001 р. у проєкті концепції стратегії щодо держав СНД вони запропонували ідею самодостатньої та унікальної Росії, яка територіально охоплювала усі терени т. зв. «руського міра», тобто відповідала кордонам Російської імперії. Основоположною формулою геополітичного проєкту було названо окрему соціокультурну реальність, яка охоплювала не лише росіян у Росії, але й росіян поза її межами. Вказуючи на цивілізаційну унікальність Росії, П. Щедровицький та Є. Островський обґрунтовували закономірність утворення нового наддержавного російськоцентричного утворення на пострадянському просторі. Увійти до нього мала також Україна. Однією з причин такого входження, на думку російських фахівців, була соціально-економічна, а у низці регіонів і політична криза, що настала в Україні у першій половині 1990-х років. І хоча більшість викликів для української влади мали відверто російське походження, але ситуацію в Україні у Росії розглядали як «серйозний довготерміновий зовнішньополітичний виклик для її безпеки та внутрішньої стабільності».

⁶⁸⁷ Концепция национальной безопасности. Утверждена Указом Президента РФ № 24 от 10.01.2000. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901751578#64U0IK>

⁶⁸⁸ Трансформації воєнних загроз й основ оборонної політики в сучасних умовах. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/480>

⁶⁸⁹ Концепция национальной безопасности. Утверждена Указом Президента РФ № 24 от 10.01.2000. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901751578#64U0IK>

Наголос на пріоритетності збереження російського впливу на пострадянських теренах був зроблений Кремлем. Вже у 2001 р. президент В. Путін у черговому посланні Федеральним Зборам РФ наголошував, що «РФ є ядром інтеграційних процесів у Співдружності»⁶⁹⁰. Параметри окремих заходів у цьому напрямі були розглянуті та видозмінені на засіданні Ради безпеки РФ у жовтні 2002 р., коли його учасники знову обговорили особливості російської політики щодо зміцнення співпраці у межах СНД⁶⁹¹. У посланнях президента Росії Федеральним Зборам РФ у наступні 2003 р. та 2004 р. зазначалося, що «Росія розглядає простір СНД як сферу своїх стратегічних інтересів»⁶⁹². Кремль намагався використовувати весь наявний у нього арсенал невійськових засобів: від енергетичного шантажу до ідеологічного наступу під виглядом формування єдиного погляду на історичне минуле та протягування ідей «русского міра»⁶⁹³. Політичну лінію щодо кожної з країн СНД планувалося вибудовувати «диференційовано, врахувавши зустрічну відкритість, готовність належним чином врахувати інтереси РФ, у тому числі у забезпеченні прав і свобод співвітчизників». У напрямках роботи МЗС РФ у розвитку культурних зв'язків Росії із зарубіжними країнами⁶⁹⁴, що побачили світ у 2004 р., на концептуальному, інституційному та організаційному рівнях відображені культурні аспекти «русского міра»: «формування єдиного культурного, інформаційного і освітнього простору, збереження багатовікових духовних зв'язків з народами цих країн, їх всебічний розвиток на нових демократичних засадах, пошук більш гнучких і ефективних форм співпраці, закріплення історично сформованих позицій російської мови, що історично склалися»⁶⁹⁵.

Станом на середину 2000-х років у російському політикумі щодо «русского міра» існувало адекватне та реалістичне розуміння необхідності позитивного резонансу зовнішньополітичного іміджу країни у світовій громадській думці та, відповідно, важливості визнання світовою спільнотою гуманними проголошених національних цілей та пріоритетів. У вже згадуваній статті «Россия: страна, которой не было» П. Щедровицький та Є. Островський порушили питання, чи є у РФ гуманітарно-технологічне забезпечення зовнішньої політики, розуміючи, що таке забезпечення у простішому варіанті називається створенням образу (іміджу) Росії, який є не «розкішю для багатих», а «нічим не замінним інструментом зовнішніх політик нового покоління», «необхідною умовою існування Росії у Світі Світів XXI століття»⁶⁹⁶. На думку авторів, процес тимчасової соціальної деградації був компенсований фор-

⁶⁹⁰ Послание Федеральному собранию Российской Федерации 2001 г. *Официальный сайт Президента России*. URL: http://www.oblduma.kurgan.ru/common/doc/projects/presidents_message/presidents_message_2001.zip

⁶⁹¹ Об основных задачах политики Российской Федерации по укреплению сотрудничества в рамках СНГ в современных условиях. 31 октября 2002 года. URL: <http://www.scrf.gov.ru/council/session/2011/>

⁶⁹² Послание Федеральному собранию Российской Федерации 2003 г. *Официальный сайт Президента России*. URL: http://www.oblduma.kurgan.ru/common/doc/projects/presidents_message/presidents_message_2003.zip

⁶⁹³ Расевич В. Дитячі ігри українців. *ZAXID.NET*. 2013. 9 травня. URL: https://zaxid.net/dityachi_igri_ukrayintstv_n1284679?fbclid=IwAR2Q3ly9a59EqBxD25H-MZLJU2DQfjEVEwGw4OkwO7zoab59t3O5KIA4

⁶⁹⁴ Основные направления работы МИД России по развитию культурных связей России с зарубежными странами. URL: <http://www.ln.mid.ru/ns-dksu.nsf/6786f16f9aa1fc72432569ea0036120e/3ab2f674ebfae614c3256e39002d28a6?OpenDocument>

⁶⁹⁵ Там само.

⁶⁹⁶ Островский Е., Щедровицкий П. Россия: страна, которой не было. *Русский Архипелаг*. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-possia-no/

муванням упродовж усього ХХ ст. масштабної російської діаспори у світі. Вказуючи, що світові професійні спільноти формуються з російських емігрантів, вони вбачали імовірним формування своєрідного «гамака», де територія РФ «як би підвішена в сітці зв'язків, кріплення якої знаходиться поза країною»⁶⁹⁷.

На думку П. Щедровицького та Є. Островського, після трьох світових воєн (третя – це «холодна війна») повинна була настати четверта світова війна – війна за спадок СРСР та Східного блоку. Вона повинна була бути боротьбою не за нові простори, а радше за розширення систем зв'язків між державами-учасниками та людьми-жителями Світу Світів: «Сьогодні вирішується, чи увійде наша Країна у ХХІ ст. “великою державою” або її територія та ресурси (матеріальні та інтелектуальні) виступлять при цьому просто як одна зі ставок, тих, хто дістається переможцю ... Створити імідж Росії сьогодні означає збудувати нову систему зв'язків між росіянами “руського міра” у контексті геоeкономіки та світової культурної політики»⁶⁹⁸. Не зважаючи на декларативні потреби у захисті прав своїх громадян та представників діаспори поза межами РФ, впадає у вічі той факт, що у своїй риторичі російська влада дедалі частіше почала робити ставку на військово-силовий чинник, військово-політичну силу, аж до застосування методів терору в міжнародних відносинах. На це вказували ріст рівня регіональної нестабільності і провокування невизначеності військово-політичної ситуації як у суміжних із Росією територіях, так і в Європі й світі. Російський дипломат, багаторічний представник РФ в ООН, а згодом і очільник МЗС РФ Сергій Лавров перекопував, що «світова спільнота переживає складний період формування нової системи міжнародних відносин. Вже ясно, що це буде довгий процес з невизначенням і важко передбачуваним майбутнім ... Фактично нам доводиться постійно імпровізувати і в пожежному порядку шукати засоби забезпечення стабільності у світі»⁶⁹⁹.

Войовничу риторику дозволяли собі представники силових відомств. Зокрема, у жовтні 2003 р. міністр оборони Росії Сергій Іванов на зустрічі міністрів оборони країн-членів НАТО наполягав на праві Росії на завдання превентивного удару по потенційних ворогах. За його словами, «Росія могла б застосувати військову силу, у тому числі і превентивно, у низці випадків, коли безпосередньо існує військова загроза Російській Федерації, і вона зрима, виразна, невідвортна сила може бути застосована, коли Росію намагаються обмежити в доступі до життєвоважливих регіонів світу, у тому числі важливих з економічної або фінансової точки зору для нашої країни»⁷⁰⁰. Доцільно зауважити, що російський міністр згадав і про «співвітчизників» на території СНД. За його словами, гіпотетичний розгляд превентивного застосування сили міг відбутися в умовах, коли «всі інші заходи, включно з політичними, економічними та міжнародними санкціями» для захисту співвітчизників, а тим більше громадян Росії, будуть вичерпані. Слова С. Іванова щодо гіпотетичних превентивних воєнних акцій щодо держав пострадянського простору були зафіксовані в «Актуальних завданнях розвитку Збройних сил Російської Федерації». Серед іншого у документі йшлося про те, що «наявність у Росії сучасних і ефективних

⁶⁹⁷ Там само.

⁶⁹⁸ Там само.

⁶⁹⁹ Лавров С. Россия сделала для себя суровые выводы. *Международная жизнь*. 2004. № 10. С. 9.

⁷⁰⁰ Сергей Иванов рассказал, когда Россия превентивно применит военную силу. *Lenta.ru*. 2003. 5 октября. URL: <https://lenta.ru/news/2003/10/05/force/>

Збройних сил стає однією з умов її успішної та безболісної інтеграції у систему міжнародних відносин, що вибудовується»⁷⁰¹.

На думку багатьох експертів із питань політичного розвитку Росії, поштовхом до посилення войовничої риторики Кремля стали події в Україні, а також черговий етап розширення НАТО. Давалися взнаки і внутрішні події у РФ, зокрема сумнозвісна справа ЮКОСу в 2004 р., справа экс-офіцера Федеральної служби безпеки (ФСБ) Олександра Литвиненка, на які демократичний світ не міг не реагувати. Вони спровокували загострення критики не лише щодо конкретних дій, але всієї внутрішньої та зовнішньої політики російської влади та особисто президента В. Путіна. Що стосується України, то російський президент, який не приховував підтримки проросійського ставлення Віктора Януковича, на думку аналітиків, відчув справжнє приниження з боку західних колег. Події в Україні почали трактувати не лише як спецоперацію США з відриву України від Росії, а й як створення плацдарму для здійснення «помаранчевого сценарію» у Москві. Це спонукало російський політикум вперше після подій на Балканах заговорити про те, що Захід не дотримується узятих на себе зобов'язань. Незважаючи на всі запевнення офіційних осіб, настрої російської правлячої еліти коливалися подібно до маятника: тільки-но Захід перестав бути моделлю для безумовного наслідування, як він відразу ж перетворився на недруга, учорашні партнери знову поставали у вигляді традиційних суперників⁷⁰².

У своєму посланні до Федеральних Зборів РФ у 2005 р. В. Путін назвав крах СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття». Тим самим до широкого обігу було введено тезу передусім про «розвал» СРСР⁷⁰³, а не про його саморозпуск. А таке трактування передбачало наявність певного кола потенційних ворогів, які реалізовували цілеспрямовану підривну діяльність не лише проти Радянського Союзу, але й проти «русского» народу. Показово, що тези В. Путіна отримували не те що ідеологічне, але навіть наукове обґрунтування. Зокрема, старша наукова співробітниця Центру пострадянських досліджень Наталія Лактіонова писала: «Нестримна критика радянського періоду, це частина технологій, з успіхом використаних для руйнування СРСР. І тут насамперед йдеться про формування комплексу не лише цінності нації, яка нібито здатна продовжити лише «імперію зла». Однак Радянський Союз був могутньою державою і відродження імперської свідомості у нашого народу вороги Росії бояться, як чуми. Зараз у них на порядку денному – розчленування того зрізаного достатку, який називається Російською Федерацією ... Щоб виправдати бандитський капіталізм, демонізували російський комунізм. Всі національно орієнтовані стилі (на жаль, вміло «звані» повинні об'єднатися. Тільки у цьому випадку ми зможемо перетворитися з (прости Господи) електорату на народ, здатний захистити власну країну та своє майбутнє»⁷⁰⁴.

Концепт «русского міра» із характерною апеляцією до нагальності захисту прав «російськомовних» і «співвітчизників за кордоном», з одного боку, та запереченням

⁷⁰¹ Актуальные задачи развития вооруженных сил Российской Федерации. *Красная звезда*. 2003. 11 октября. URL: http://old.redstar.ru/2003/10/11_10/3_01.html

⁷⁰² Тренин Д. Внешняя политика. «Коммерсантъ Власть». 2008. 28 января. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/845861>

⁷⁰³ Хавкин Б. Ностальгия по сталинской империи в постсоветском дискурсе. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2010. № 1. С. 185.

⁷⁰⁴ Лактионова Н. О гражданской неточности. *Литературная газета*. 2007. 20–26 июня. С. 3.

суверенітету українського народу – з іншого, перетворився чи не на лейтмотив російсько-українських міждержавних відносин і затяжної дипломатичної війни, спрямованої проти Віктора Ющенка особисто та західноєвропейського вектору України загалом. Не відмовляючись від європейської складової у походженні Росії, В. Путін вказував на її євразійську «прописку» та право на повноцінну участь у формуванні універсальних цінностей. Західні ж цінності зводилися до окремого випадку, а Росії пропонувалася «російський стандарт», де основою суспільства дедалі частіше називали православ'я. Водночас Кремль не мав наміру обмежуватися територією РФ: адже, як уже зазначалося раніше, Росія намагалася виступати у ролі захисниці традиційних християнських цінностей Європи, одночасно представляючись захисницею ісламу в ранзі спостерігача в організації «Ісламська конференція». Відкидаючи претензії Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Ради Європи на універсальну компетентність щодо прав і свобод людини, представники РФ заявили про намір створити власний дослідно-інформаційний центр у Брюсселі⁷⁰⁵. Попри усі вжиті заходи та підвищення кредитних рейтингів, імідж Росії суттєво погіршився.

На зустрічі з представниками МЗС РФ у 2006 р. В. Путін наголошував: «Росія як велика держава повинна брати активну участь у формуванні порядку денного та нести відповідальність за глобальний розвиток»⁷⁰⁶. У цьому російській владі мали допомогти представники діаспори, які були «покликані забезпечити “підключення” Росії до технологічного та фінансового резервуару західного соціуму». Це мало зміцнити становище Росії у глобальній економіці та у світовій політиці. «Чим більша кількість світових проблем отримає своє вираження, а можливо, і рішення в рамках російської мови – тим більше затребуваними будуть культурні та людські ресурси “руського міра”»⁷⁰⁷, – писав П. Щедровицький. Парадокс ситуації він вбачав у тому, що будь-яка країна, яка претендує на статус світової держави, прагне не лише до задоволення інтересів своїх громадян, а й до роботи в інтересах громадян інших держав та країн. Відповідно, чим більшої кількості окремих громадян інших держав потрібна Росія, тим стійкішими будуть позиції Росії у світі. Таку думку підтримали й інші російські політологи, зокрема Борис Межуєв та Сергій Градіровський, які вважали, що стійку основу для свого існування російська державність повинна була шукати в межах «“руського міра”», у політиці конструктивного розвитку його світових мереж»⁷⁰⁸. Сам же «руссій мір» вони трансформували в рамки геокультурного виміру, намагаючись споріднити його з іншими наддержавними утвореннями минулого схожих «за природою», зокрема Британської співдружності⁷⁰⁹.

Інструменталізація концепту «руського міра» зовнішньополітичним відомством РФ остаточно відкинула гуманістичну концепцію «світу світів» М. Гефтера, що обстоювала ідею цивілізаційного переходу. Замість роботи, спрямованої на народ-

⁷⁰⁵ Тренін Д. Внешняя политика...

⁷⁰⁶ Виступлення на совещании с послами и постоянными представителями Российской Федерации. *Официальный сайт Президента России*. 2006. 27 июня. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/23669>

⁷⁰⁷ Щедровицкий П. Г. Русский мир и транснациональное русское. *Русский Архипелаг*. 2000 г. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-transratio/

⁷⁰⁸ Градировский С., Межуев Б. Русский мир как объект геокультурного проектирования. *Центр гуманитарных технологий*. 2006. 21 августа. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/64>

⁷⁰⁹ Там само.

ження нової Росії – країни з «суспільством цивілізації» – Є. Островський та П. Щедровицький пропонували ідею самодостатньої/унікальної Росії та розширення «русского міра» до масштабу Російської імперії. Попри те, що концепт від початку подавався як стратегічний і мав чітко виражене соціокультурне обрамлення, його зміст був пов'язаний із просуванням геоекономічних та геополітичних інтересів Росії. На надзвичайній актуальності розробки та синтезу геоекономічної стратегії ядра «русского міра» – Росії як країни-системи – наголошував П. Щедровицький. За його словами, система РФ має не лише створити єдину торгово-промислову стратегію, але й сформувати нову культуру. Геоекономічний наступ, захист та конкуренція, яка б враховувала зростання ролі людського капіталу та інноваційної економіки в умовах неоіндустріального розвитку, мали стати складовими частинами цієї культури⁷¹⁰.

Зовнішньополітичний курс РФ визначався стратегією на приведення політичного впливу Росії у світі у відповідність до того економічного потенціалу, який вона демонструвала в останні роки, що було проголошено В. Путіним у новій доктрині зовнішньої політики РФ у червні 2006 р.⁷¹¹. У реалізації цієї доктрини Росія намагалася ґрунтуватися на т. зв. *realpolitik* – реалістичній парадигмі у зовнішній політиці, що оперувала категоріями національних інтересів, сили, ресурсів і розширення територій впливу. Цьому сприяла світова кон'юнктура цін на енергоносії, запаси яких давали змогу Кремлю дедалі впевненіше почувати себе у діалозі з західними партнерами. Водночас Росія намагалася закріпити за собою статус країни, яка бере «активну участь не тільки в реалізації завдань міжнародного порядку денного, але й в його формуванні»⁷¹².

Відкрита антизахідна спрямованість зовнішньополітичної доктрини РФ, яка тісно переплелась із елементами концепту «русского міра», прозвучала у виступі В. Путіна у Мюнхені у 2007 р.⁷¹³. Виступаючи на конференції «Глобальна безпека – глобальна відповідальність», російський президент назвав ревізію підсумків «холодної війни» головною метою зовнішньої політики РФ на західному напрямку. Президент Росії вказував на наявні збережені ідеологічні стереотипи, подвійні стандарти та інші шаблони блокового мислення, які, на його думку, існували з часу «холодної війни», та недвозначно відкинув спроби створення однополярного світу під егідою США⁷¹⁴. У такому новому форматі йшлося не про «входження» Росії у створену Заходом реальність, а про створення нової реальності, у якій Росія відігравала б вагомішу, ніж досі роль, ставши «самостійним центром сили»⁷¹⁵. Цікаво, що говорячи про нібито закиди від західних партнерів щодо активнішої ролі РФ у світових справах, В. Путін відповів, що навряд чи потрібно росіян підштовхувати та стимулювати до цього, адже Росія

⁷¹⁰ Щедровицкий П. Русский мир. Возможные цели самоопределения. *Русский Архипелаг*. URL: http://www.archipelag.ru/authors/shedrovicky_petr/?library=2015

⁷¹¹ Выступление на совещании с послами и постоянными представителями Российской Федерации. 27 июня 2006 г. Москва. С. 1. *Официальный сайт Президента России*. URL: <http://www.kremlin.ru/text/appears/2006/06/107802/shtml>

⁷¹² Обзор внешней политики Российской Федерации. 28 марта 2007. *Министерство иностранных дел Российской Федерации*. URL: https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1676553/?lang=ru

⁷¹³ Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности 10 февраля 2007 года. *Официальный сайт Президента России*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>

⁷¹⁴ Там само.

⁷¹⁵ Financial Times: Putin's Valdai speech one of most important foreign policy statements. URL: <http://itar-tass.com/en/world/756477>

є країною з більш ніж тисячолітньою історією і практично завжди, за його словами, мала привілей проводити незалежну зовнішню політику. Наголошуючи на реалістичній оцінці Росією власного потенціалу та можливостей, В. Путін демонстрував намір змінити усталений формат взаємин із Заходом. Промову російського президента без перебільшення називали початком нової російської зовнішньої політики, у рамках якої Москва відмовлялася від визнання факту існування монополярної моделі світу. Якщо досі можна було говорити про те, що концепт «руського міра» лише законодавчо був закріпленим в офіційних документах РФ стосовно зовнішньої політики, то починаючи з «мюнхенської промови» В. Путіна можна говорити про активне просування концепту на міжнародному рівні⁷¹⁶. По суті, починаючи з 2007 р. концепт «руського міра» став наріжним каменем зовнішньої політики РФ на пострадянському просторі і поза ним. А разом із розгортанням інформаційної кампанії щодо поширення російської мови та її об'єднувачого потенціалу він став ідеологічною підвалиною владної верхівки у Росії. Провідні російські аналітики заговорили про суттєвий ріст у цих умовах значення відносин РФ із її дедалі більшим сусідом на Сході – Китаєм, а також Індією. Балансуючи між більшими міжнародними силами, робився розрахунок на те, що російська економіка як найпотужніша в регіоні зможе виступити в ролі «магніту» стосовно економік інших країн СНД, а експансія російських компаній у країнах СНД стане реальним інтегратором євразійського простору. Ріст політичної ваги РФ дав би змогу їй надавати підтримку дружнім режимам і забезпечувати регіональну безпеку. Нарешті, російська мова, освіта, наука, культура (зокрема масова) сформували навколо Росії «російсько-центричний» гуманітарний простір. Звертаючись до Федеральних зборів РФ у 2007 р., В. Путін заявляв, що «Росія й надалі має намір відігравати ініціативну роль у процесах економічної інтеграції на просторі СНД»⁷¹⁷.

В умовах політичних трансформацій, коли влада у державі на президентських виборах 2007 р. була фактично передана Д. Медведеву, а сам В. Путін «погодився» сісти у крісло прем'єра, очікуваної відмови від конфронтаційного зовнішнього курсу повністю не відбулося. Росія продовжила демонстрацію «особливої непримиренності» у зовнішній політиці, що входила в стратегію приведення політичного впливу у світі згідно з російським економічним потенціалом. Найважливішим регіональним пріоритетом зовнішньої політики залишилися її відносини з країнами СНД, насамперед із Білоруссю, країнами-учасниками Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ) та Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Незмінність зовнішньополітичного курсу РФ підтверджував і сам Володимир Путін, зазначивши під час зустрічі з Федеральним канцлером Німеччини Ангелою Меркель, що Дмитро Медведев «не менше в хорошому сенсі слова російський націоналіст, ніж я. Не думаю, що нашим партнерам буде з ним простіше. ... [Він] буде найактивнішим чином відстоювати інтереси Російської Федерації на міжнародній арені»⁷¹⁸. Показово, що

⁷¹⁶ Арбатов А. Точка возврата. URL: http://russiancouncil.ru/analytics-andcomments/comments/tochkavozvrata/?sphrase_id=95327

⁷¹⁷ Послание Федеральному собранию Российской Федерации 2007 г. *Официальный сайт Президента России*. URL: http://www.oblduma.kurgan.ru/common/doc/projects/presidents_message/presidents_message_2007.zip

⁷¹⁸ Ответы на вопросы журналистов по окончании переговоров с Федеральным канцлером Германии Ангелой Меркель. *Официальный сайт Президента России*. 8 марта 2008 г. URL: http://www.kremlin.ru/appears/2008/03/08/2237_type63377type63380_161952.shtml

дедалі більше в документах стратегічного спрямування російська влада згадувала про виклики та загрози, які стоять перед Росією. Протистояти їм – було основним завданням не лише влади, але й усього суспільства. Водночас показовим є факт, що досі стримана риторика Кремля щодо побудови рівноправних відносин із рештою світу вже у середині 2000-х років поступово набувала агресивних рис, що супроводжувалися витриманими в руслі «русского міра» заявами про потребу його захисту, а також незауваженими згадками про наявність у РФ ядерного арсеналу.

Чітке визначення поняття «русскій мір» отримало в Концепції зовнішньої політики РФ, прийнятій у липні 2008 р., незадовго до спровокованого Кремлем військового конфлікту з Грузією. У новій концепції російська влада декларувала прагнення уникати будь-якої конфронтації та будь-яких стратегічних зобов'язань. Умовою успішної зовнішньої політики було вказано наявність найефективніших шляхів просування російських інтересів у світі⁷¹⁹. Тоді як і в попередніх зовнішньополітичних доктринах чільне місце посідав захист прав та інтересів російських громадян і співвітчизників, які проживають за кордоном⁷²⁰. Топовим завданням російської дипломатії стало забезпечення лояльності та підтримки зовнішньополітичного курсу Росії з боку «співвітчизників» за кордоном. У документі зазначалось, що Росія повинна «захищати права і законні інтереси громадян і співвітчизників, які проживають за кордоном, на основі міжнародного права і діючих двосторонніх угод, розглядаючи багатомільйонну російську діаспору – русский мир – як партнера, зокрема в справі розширення та зміцнення простору російської мови та культури»⁷²¹. Окрім того, Росія звертала першочергову увагу на розвиток зв'язків із сусідніми державами, з якими у неї є «спільне історичне минуле» і порівняно ясне розуміння майбутніх інтеграційних планів у просторі СНД. Слід зауважити, що уже згадуваний етнограф В. Тишков, який наполягав на російській мові як визначальному маркері приналежності до «русского міра» констатував втрату російською мовою привілейованого статусу у державах «близького зарубіжжя», а тому, за його словами, Росії слід було вжити заходів для її захисту. Він мав і іншу ідею: «особиста автономія» – індивідуальні мовні права для російськомовних у країнах проживання. Найбажанішим варіантом був офіційний статус російської мови у країнах «близького зарубіжжя», рівний статусу місцевої мови⁷²².

Стан відносин між Росією та США залежав від впливу обох держав на глобальну стратегічну стабільність та міжнародну безпеку загалом⁷²³. Росіяни зазначали, що діалог міг бути можливим за умов військової стриманості та рівноправного партнерства. Відтак привертає увагу сприйняття Росією себе як одного із впливових центрів сучасного світу, з наявним запасом політичного, економічного, інтелектуального та духовного потенціалу⁷²⁴. Зважаючи на правонаступництво від СРСР, автори зазначеної вище концепції переконували, що Росії належало сформулювати ціннісно-смысловий простір задля стримування впливу Заходу і на території РФ, і на пострадянському просторі. Поряд із захистом прав та інтересів представників

⁷¹⁹ Концепция внешней политики Российской Федерации. 15 июля 2008 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/785>

⁷²⁰ Там само.

⁷²¹ Там само.

⁷²² Плохий С. Н. Потерянное царство...

⁷²³ Концепция внешней политики Российской Федерации. 15 июля 2008 г. ...

⁷²⁴ Там само.

російської діаспори Кремль прагнув бачити в «русском міре» партнера в реалізації зовнішньої політики, задля формування позитивного іміджу Росії, популяризації її мови та культури народів Росії в іноземних державах. Водночас у Росії наголошували на своєму негативному ставленні до перспектив розширення НАТО через прийом до складу його членів України та Грузії, що супроводжувалось би наближенням військової інфраструктури Альянсу до російських кордонів загалом. Це нібито порушувало принцип рівної безпеки, призводило до появи «нових роз'єднувальних ліній» у Європі та суперечило завданням підвищення ефективності спільної роботи з пошуку відповідей на реальні виклики сучасності⁷²⁵. Серед іншого згадувана концепція передбачала формування «поясу добросусідства» по периметру кордонів Росії, ліквідацію наявних і недопущення виникнення потенційних осередків дестабілізації та конфліктів у прилеглих до Росії регіонах. Документ також мав наступальний характер («енергійна зовнішня політика як основа подальшого поступального розвитку Росії») та закликав до активних дій у процесі зміцнення міжнародних позицій РФ посиленням турбулентності економічного і політичного розвитку на глобальному та регіональному рівнях. Хоча концепцію і не варто називати конфронтаційною, але вона доволі жорстко визначала межі балансу інтересів Росії, Європи та США у питаннях національної безпеки та нового світового порядку. У документі наголошено на закінченні ідеологічної давньої конфронтації по лінії Схід–Захід, а сам Кремль вперше відмовився від сприйняття Росії як «великої держави». Окрім того, Росія відкликала раніше дані обіцянки про готовність до скорочення ядерного потенціалу, демонструвала перегляд ставлення до СНД, яке тепер базувалось на ринкових відносинах як «важливій умові розвитку рівноправних взаємин»⁷²⁶. Росія відкрито заявляла про те, що головні зусилля на міжнародній арені будуть спрямовані на досягнення таких основних цілей: забезпечення надійної безпеки країни, збереження і зміцнення її суверенітету та територіальної цілісності, разом із авторитетними позиціями у світовому співтоваристві, що відповідають інтересам РФ як великої держави й одного з впливових центрів сучасного світу. Пересічного дослідника насторожувало, що згідно з Концепцією зовнішньої політики Росії, Москва планувала здійснювати експансію (яка прямо не визнавалася) до остаточного міжнародно-правового оформлення державного кордону Російської Федерації, а також кордонів морських просторів. Після російсько-грузинської війни і відсутнього похолодання клімату міжнародних відносин дестабілізаційний потенціал, прихований в ідеологемі «руського міра», почали використовувати масштабніше. Щоправда у риторичі російського політикуму, який передав ініціативу поширення «руського міра» РПЦ, саме поняття концепту використовувалось дедалі рідше.

Відкориговане бачення Кремля на стратегічні завдання, цілі і заходи у сфері внутрішньої та зовнішньої політики було представлено у Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 р. У документі було зафіксовано, що забезпечення національної безпеки у сфері культури в середньостроковій і довгостроковій перспективах досягається завдяки «розвитку загального гуманітарного та інформаційно-телекомунікаційного середовища на просторі держав-учасниць СНД і в суміжних regio-

⁷²⁵ Там само.

⁷²⁶ Кулик В. Російська політика на пострадянському просторі. *Український журнал*. 2010. № 9. С. 18.

нах»⁷²⁷. Про це було також згадано у зверненні Д. Медведєва до депутатів Держдуми 2010 р., де відзначався великий потенціал у нарощуванні механізму «м'якого» впливу, зокрема і на Україну та Казахстан⁷²⁸.

Увагу було приділено загрозам воєнній безпеці Росії, які, як вважали в Кремлі, були спровоковані політикою низки провідних закордонних країн і були спрямовані «на досягнення значної переваги у військовій сфері насамперед у стратегічних ядерних силах, через розвиток високоточних, інформаційних та високотехнологічних засобів ведення бою, стратегічних озброєнь неядерного оснащення, одностороннє формування глобальної системи протиракетної оборони і мілітаризації навколосезонного космічного простору, здатних призвести до нового витка гонки озброєнь, а також на поширення ядерних, хімічних, біологічних технологій, виробництво зброї масового знищення або його компонентів і засобів доставки»⁷²⁹.

Затверджена президентом Росії у лютому 2010 р. нова Воєнна доктрина РФ мала чітко виражений наступальний характер, якому, щоправда, все ж намагалися надати ознак оборонного⁷³⁰. Поряд із критикою наявної архітектури міжнародної безпеки, а також правових механізмів її збереження і дотримання, у документі було окреслено та конкретизовано воєнні виклики і загрози для Росії⁷³¹. Поряд із уже згадуваними раніше викликами, пов'язаними з наближенням військової інфраструктури країн-членів НАТО до російських кордонів, у документі було згадано і про зовнішні спроби дестабілізувати ситуацію в окремих державах та регіонах і підірвати стратегічну стабільність, висунення територіальних претензій до Росії та її союзників, втручання в їхні внутрішні справи. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) свого часу також звернули увагу, що, порівняно з попередніми доктринами, у новому документі були названі нові дестабілізуючі чинники. До них належали «виникнення вогнищ міжнаціональної (міжконфесійної) напруженості, діяльність міжнародних збройних радикальних угруповань, а також наявність територіальних протиріч, зростання сепаратизму й насильницького (релігійного) екстремізму в окремих регіонах світу»⁷³². У контексті відстоювання національних інтересів нова доктрина дозволяла Москві застосовувати армію за межами Росії задля захисту її інтересів та громадян, а також «для підтримки міжнародного миру й безпеки». Поява Воєнної доктрини РФ ознаменувала завершення низки ухвалених геополітичних рішень. Поряд із констатацією росту загроз у сучасному світі у документі було чітко

⁷²⁷ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537. *Сайт Совета безопасности Российской Федерации*. URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/424>

⁷²⁸ Послание Федеральному собранию Российской Федерации. 2010. 30 ноября. *Официальный сайт Президента России*. URL: http://www.oblduma.kurgan.ru/common/doc/projects/presidents_message/presidents_message_2010.doc

⁷²⁹ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537. *Совет безопасности Российской Федерации*. URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/424>

⁷³⁰ Богданов Д. Доктринальные определения. *Defense Express News*. URL: <http://www.defence-ua.com/rus/news/?id=31027>

⁷³¹ Федоров Ю. Я не уверен, что удастся избежать военного и военно-политического противостояния между Украиной и Россией. *Defens expresss*. 2009. № 12. С. 33–39.

⁷³² Трансформації воєнних загроз й основ оборонної політики в сучасних умовах. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/transformacii-voennikh-zagroz-y-osnov-oboronnoi-politiki-v>

розставлено відповідні зовнішньополітичні й оборонні завдання, спрямовані на відстоювання претензій Росії на роль одного зі світових центрів сили⁷³³.

Заявивши про намір повернутися на посаду президента 24 вересня 2011 р., В. Путін опублікував програмну статтю, у якій оприлюднив план створення Євразійського союзу. У ній він наголосив на успішності проєкту Митного союзу з Білоруссю та Казахстаном, реалізованого 1 липня 2011 р., та перспективі запуску з 1 січня 2012 р. Єдиного економічного простору 3-х держав. Зміст нового інтеграційного проєкту для країн СНД В. Путін охарактеризував у газеті «Известия»: «Ми пропонуємо модель потужного наднаціонального об'єднання, здатного стати одним із полюсів сучасного світу і при цьому відігравати роль ефективної “зв'язки” між Європою та динамічним Азіатсько-Тихоокеанським регіоном»⁷³⁴. Кандидат у президенти, прем'єр-міністр В. Путін переконував, що зовнішня політика Росії продовжуватиме переслідувати власні інтереси і залишиться незалежною, а безпеку у світі можна буде забезпечити лише разом із Росією, не намагаючись «засунути її» чи послабити її геополітичні позиції, завдати шкоди обороноздатності⁷³⁵. Цілевизначальними для зовнішньополітичного курсу нового президентського терміну В. Путіна стали слова, які російський лідер адресував довіреним особам та керівникам виборчих штабів на зібранні в московському Манежі: «Нам разом треба знайти дещо таке, що стане об'єднавчим фактором для усієї багатонаціональної, але єдиної російської нації. І я не бачу нічого іншого, крім патріотизму»⁷³⁶.

На зустрічі з членами дискусійного клубу «Валдай», що відбулася невдовзі після виходу програмної статті, В. Путін додатково вказав на ідентифікацію Росії як самостійного полюсу в міжнародних відносинах. Не обійшлося і без звинувачень у бік держав Заходу, яким закидали таврування інтеграції на пострадянському просторі як «російським нео-імперіалізмом». Він також зазначив, що відтепер нова сила на Сході не є противником Заходу, але, водночас, не є на нього орієнтованим. За словами В. Путіна, Росія почала позиціонувати себе як європейська держава в Азії, а не євразійська держава у Європі. Тези щодо жорсткішої зовнішньополітичної альтернативи для РФ були підтримані у російському політикумі, який вказував на те, що Росія не має іншого вибору, ніж стати самодостатнім центром глобального впливу. Показово характеризують нову філософію підходу РФ до зовнішньої політики слова голови правління Фонду «Русский мир» В. Ніконова: «Росія не може стати нічим іншим, альтернативи немає. Ми не можемо бути інтегровані до Європейського союзу та НАТО: для цього ми надто великі та надто росіяни»⁷³⁷.

Одразу після президентської інавгурації 7 травня 2012 р. В. Путін оголосив список нових пріоритетів, серед яких західний напрямок інтеграції Росії «загубився» десь серед широкого кола національних інтересів РФ у глобальній політиці. Із поверненням

⁷³³ Там само.

⁷³⁴ Владимир Путин выступил в пространство. В планах российского премьера объединение Евразии. *Коммерсантъ*. 2011. 5 октября. С. 1. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1788017>

⁷³⁵ Путин о внешней политике. *Интерфакс*. 2012. 27 февраля. URL: <https://www.interfax.ru/russia/232808>

⁷³⁶ Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства / отв. ред.: Т. Ю. Красовицкая, В. А. Тишков. Москва: Новый хронограф, 2012. С. 443.

⁷³⁷ Nikonov V. Resetto Reroute: Should Russia Rethink Western Relations? URL: <https://www.rt.com/russia/nikonov-interview-russia-us-west-425/>

В. Путіна на пост голови держави у 2012 р. пов'язують остаточне закріплення традиціоналістських політичних груп при владі. Свідченням цього стало те, що вже у новому посланні Федеральним Зборам РФ ключовими завданнями Росії було названо «збереження національної і духовної ідентичності»⁷³⁸. На тлі нової розстановки економічних, цивілізаційних, військових сил увага вкотре була зосереджена на збереженні Росією суверенітету та впливу в нестабільних умовах XXI ст. Ба більше, не втративши себе, «Росія повинна не просто зберегти свою геополітичну затребуваність – вона повинна її помножити» через економіку, культуру, науку, освіту, дипломатію та, зрештою, військову могутність, яка залишалася «гарантом безпеки і незалежності Росії»⁷³⁹. Лише тоді, коли Росія «твердо стоїть на ногах», з нею рахуються і сприймають її з повагою, а світову безпеку у майбутньому можна буде забезпечити лише разом із Росією⁷⁴⁰. Сама ж риторика залишалася і далі спрямованою проти умовного зовнішнього ворога, яким, залежно від обставин, могла бути будь-яка країна світу, хоча домінуючим у часі залишався її виразний антиамериканізм. Намагаючись залучити до кола своїх прихильників світову російську діаспору, В. Путін доручив Федеральному Зборам розробити механізм прискореного надання російського громадянства російськомовним мешканцям інших країн, нащадкам осіб, народжених у Російській імперії та СРСР, а також забезпечити розширення присутності культурно-інформаційної та загалом гуманітарної присутності Росії в світовому просторі «русского міра».

У липні 2013 р. В. Путін приєднався до патріарха РПЦ Кіріла, який здійснював щорічну прощу до Києва на торжества стосовно 1025-річчя Хрещення Русі. Саме тоді у Києві російський президент публічно підтримав ідею, попередньо висловлену російськими церковниками про те, що росіяни та українці – це один народ: «Ми розуміємо сьогоденні реалії, є і український народ, і білоруський, і інші є народи, і ми з повагою до цієї спадщини ставимося, але в основі лежать, безумовно, наші спільні духовні цінності, які роблять нас єдиним народом»⁷⁴¹.

У новій Концепції зовнішньої політики РФ 2013 р. російська влада відмовилась від раніше декларованої мети створити систему двосторонніх та багатосторонніх партнерських відносин, покликаної забезпечити стійкість міжнародного стану країни до коливанням зовнішньополітичної кон'юнктури. Натомість акцент було зроблено на зміцнення торговельно-економічних позицій Росії у системі господарських зв'язків, дипломатичний супровід інтересів російських економічних операторів за кордоном, недопущення дискримінації російських економічних інтересів, інвестицій, використання можливостей міжнародних та регіональних економічних та фінансових організацій з цією метою. Вочевидь зазначена мета була зумовлена вступом Росії у Світову організацію торгівлі (СОТ) у 2012 р.⁷⁴². Одним із

⁷³⁸ Владимир Путин огласил ежегодное Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. *Официальный сайт Президента РФ*. 2012. 12 декабря. URL: <http://kremlin.ru/news/17118>

⁷³⁹ Там само.

⁷⁴⁰ Путин В. Россия и меняющийся мир. *Московские новости*. 2012. 27 февраля. URL: <http://www.rg.ru/2012/02/27/putin-politika.html>

⁷⁴¹ Празднование 1025-летия крещения Руси. Владимир Путин присутствовал на праздничном молебне на Владимирской горке в Киеве, посвященном 1025-летию крещения Руси. *Официальный сайт Президента РФ*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/18958>

⁷⁴² Концепция внешней политики Российской Федерации. 12 февраля 2013 г. URL: <https://legalacts.ru/doc/kontseptsija-vneshnei-politiki-rossiiskoi-federatsii-utv-prezidentom/>

головних нововведень зовнішньополітичної доктрини 2013 р. була чітка характеристика та визначення міжнародної ситуації, яка, як зазначалось у документі, переживала перехідний період в оформленні поліцентричної системи світу. Цікаво, що в Концепції 2013 р., окрім зазначених у попередніх доктринах зовнішньої політики цілей щодо захисту прав та законних інтересів російських громадян та співвітчизників, які мешкають за кордоном, було додано пункт про відстоювання російських підходів на тему захисту прав людини⁷⁴³. Як зазначав голова російського МЗС С. Лавров: «У Концепції 2013 р. сформульована ясна, послідовна система поглядів, орієнтована на вирішення проблем світу, який стає дедалі складнішим»⁷⁴⁴.

У текст Концепції зовнішньої політики РФ включили поняття «м'якої сили», яку трактували як комплексний інструментарій вирішення зовнішньополітичних завдань із опорою на можливості громадянського суспільства. Водночас у зазначеній вище концепції було присутнє й інше, ревізійоністське трактування «м'якої сили», яка могла використовуватися «з метою здійснення політичного тиску на суверенні держави, втручання в їх внутрішні справи, дестабілізації там обстановки, маніпулювання громадською думкою і свідомістю, зокрема це стосується фінансування гуманітарних проектів і проектів, пов'язаних із захистом прав людини, за кордоном»⁷⁴⁵. Окрім того, у документі було дано визначення «м'якої сили» в її інструментальному вияві: «удосконалювати систему застосування "м'якої сили", шукати оптимальні форми діяльності на цьому напрямі, які враховують як міжнародний досвід, так і національну специфіку та спираються на механізми взаємодії з громадянським суспільством та експертами»⁷⁴⁶. По-суті під «м'якою силою» малося на увазі використання у державній політиці інформаційних, гуманітарних і культурних механізмів. Концепція обмежувалася констатацією загальної мети застосування «м'якої сили» у гуманітарному міжнародному співробітництві, що полягала у створенні та просуванні привабливого образу Росії. Однак, як вдало зауважили аналітики українського НІСД, між рядками проглядалося, що гуманітарне міжнародне співробітництво пов'язане також і з реалізацією ширшого кола геополітичних та гео економічних інтересів⁷⁴⁷. Таким чином, просування цінностей «руського міра» за допомогою механізмів «м'якої сили» тлумачили як чинник зміцнення держави. Комплекс зовнішньополітичних завдань не обмежувався тільки підтримкою діаспори. Російське керівництво, коли йшлося про посилення впливу РФ на інтеграційні процеси, обов'язково наголошувало на доцільності застосування культурних та інформаційних механізмів. Зокрема, у виступі перед керівництвом МЗС РФ президент В. Путін пропонував застосувати механізми «м'якої сили» для зміцнення позицій російської мови, промоції позитивного іміджу Росії за кордоном та використовувати для цього глобальні інформаційні потоки⁷⁴⁸.

⁷⁴³ Там само.

⁷⁴⁴ Пресс-конференция министра иностранных дел С. В. Лаврова. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCkB6BZ29/content/id/122186

⁷⁴⁵ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 12 февраля 2013 г.). URL: https://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCkB6BZ29/content/id/122186

⁷⁴⁶ Концепция внешней политики Российской Федерации 15 февраля 2013 г. URL: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf>

⁷⁴⁷ Україна та проект «руського міра»... С. 50.

⁷⁴⁸ Встреча с сотрудниками МИД России. Официальный сайт Президента РФ. 2013. 11 февраля. URL: <http://kremlin.ru/news/17490>

Поняття «русского міра» не було озвучене, але воно експліцитно було присутнє у промові президента РФ⁷⁴⁹. Як зауважив політолог Ігор Зевелев: «...до весни 2014 р. у Москві укріпилася тенденція до ірраціонального, на перший погляд, об'єднання логік та риторики трьох дискурсів: про національну ідентичність (включаючи ідеї захисту співвітчизників, "русского мира", "розділеного народу", великої російської цивілізації), щодо міжнародної безпеки і щодо збереження внутрішньої стабільності. Загрози в усіх трьох системах координат вбачаються у політиці країн Заходу»⁷⁵⁰.

Переосмислення концепту «русского міра» пов'язане з анексією Росією українського Криму та збройною агресією на Донбасі у 2014 р. Тоді у зверненні до обох палат Федеральних Зборів РФ 18 березня 2014 р. «з нагоди приєднання Криму» російський президент сформулював основні тези новітньої російської зовнішньої політики, яка була тісно переплетена з ідеологією «русского міра». Однак, на відміну від попередніх років, агресивна риторика Кремля тут була підкріплена активними воєнними діями – захопленням та анексією частини територій суверенної держави і, як продемонстрували подальші події, активною участю в розгортанні сепаратистських проросійських рухів у низці регіонів України. Поряд із заявою про те, що Росія є окремою цивілізацією зі своїми унікальними цінностями, яка намагається формувати свої правила гри у міжнародній політиці, В. Путін також окреслив складові цих «правил». Вони засвідчили цілковите ігнорування російською владою досі усталених міжнародних норм і принципів, переконання Кремля у слабкості Заходу щодо реалізації глобальної політики. Говорячи про «час для кардинальних змін», новим лейтмотивом зовнішньої політики РФ став поділ держав на сильних і слабких, де територіальна цілісність і суверенітет останніх були полем домовленостей сильних держав⁷⁵¹. «Право сили», окрім ядерного потенціалу, обґрунтовувала ідеологія «русского міра». Характерно, що тут були застосовані усі основні компоненти, притаманні для агресивної зовнішньополітичної стратегії: «роз'єднана нація», «роз'єднаний народ», «об'єднання земель», «націонал-зрадники». Своєю промовою В. Путін фактично завершив формування нової доктрини, що визначила зовнішньополітичний порядок денний путінської Росії. За влучним порівнянням російського публіциста Андрія Піонтковського, «кримську промову» можна називати «римейком судетської промови Гітлера»⁷⁵².

Україні ж у цьому поточі нового трактування російської політики на міжнародній арені новий підхід російського президента не віщував нічого доброго. У зверненні В. Путіна до своїх співвітчизників 17 квітня 2014 р., говорячи про українську державність, він сказав, що «Східна Україна – це Новоросія. Вона коренями пов'язана з Росією. У 20-ті роки ХХ століття цю територію радянський уряд невідомо навіщо включив до складу України»⁷⁵³. Цією програмною тезою В. Путін озвучив 3 ключові тези, якими

⁷⁴⁹ Україна та проект «русского мира»... С. 50.

⁷⁵⁰ Зевелев І. Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России. *Россия в глобальной политике*. 2014. № 2. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Granitsy-russkogo-mira--16582>

⁷⁵¹ Яременко Б., Белоколот О., Хара О. Американо-російські відносини – стратегічна несумісність. *Дзеркало тижня. Україна*. 2015. № 9.

⁷⁵² Андрей Пионтковский: «Внешняя политика России – это политика Германии 30-х годов». URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/re-invent/andrei-piontkovskii/>

⁷⁵³ Восточная Украина – это Новороссия. О чем рассказал Путин в эфире. URL: http://news.liga.net/articles/politics/1396315vostochnaya_ukraina_eto_novorossiya_o_chem_rasskazal_putin_v_efire.htm

пояснив своє рішення. Зокрема, у візії господаря Кремля Східна Україна є споконвічно «руської землею», яка ніколи не належала Україні як державі. Вона нібито свого часу була незаконно передана Україні. Зрештою, як і Крим, вона повинна повернутися до складу Росії. Саме останню тезу інтерпретували як заклик до іредентизму, звертаючись до якого, російська пропаганда розпочала активну пропаганду та агітацію серед населення східних і південних регіонів України за «повернення до Росії», на основі «Кримського досвіду». Саме так вони зможуть отримати російське громадянство, а з ним, відповідно, високий рівень російського життя, великі пенсії. Для цього лише потрібно вийти на протести проти центральних органів влади України та проголосувати на референдумах за вхідження своїх областей до Росії. Після такого звернення у Кремлі почали писати Конституцію та Основи державного ладу «Новоросії» як конфедеративної республіки (Другої Росії) з правом приєднання до РФ як її суб'єкта. Відповідно до цього сценарію, 11 травня 2014 р. у захоплених містах і селах України проросійські сепаратисти фактично під дулами автоматів та ввезеної із РФ військової техніки провели «референдум». 24 травня 2014 р. Донецька та Луганська народні республіки підписали документ про об'єднання у конфедерацію «Новоросія»⁷⁵⁴.

Подальшому просуванню «руського міра» на терени України завадила активна протидія з боку населення України. На початку воєнної агресії проти України російське керівництво було переконане, що Україна нездатна чинити опір, а українці здебільшого ставляться до російської експансії лояльно або байдуже. Вочевидь була зроблена ставка на багаторічне паралельне існування в Україні проєвропейської української та пострадянської проросійської ідентичностей, які роз'єднували українське суспільство. Гідний опір українського народу зламав плани російського керівництва, проте не змусив відмовитися від основної стратегічної мети щодо повернення України в зону впливу РФ. Реакція росіян на анексію Криму, а також на розв'язання Росією війни на Донбасі засвідчила, що великодержавні настрої, притаманні концепту «руського міра», були схвально сприйняті російським суспільством. Високий рівень підтримки дій влади дає підстави припускати, що російське суспільство після зламу біполярної системи міжнародних відносин упродовж тривалого часу плекало ідею рванути за розпад СРСР, що трактувався не інакше як «найбільша геополітична катастрофа ХХ століття»⁷⁵⁵. Як переконував кремлівський ідеолог В. Сурков, концепт «руського міра» дозволяв говорити про наявність у російської влади програми спротиву несприятливим зовнішнім обставинам. З одного боку, вони повинні були логічно обґрунтовувати перехід від політики стабілізації до курсу на розвиток, а з іншого – мали б стимулювати початок нового етапу дискусії щодо минулого, теперішнього та майбутнього⁷⁵⁶. Водночас розв'язана проти України російська війна, яку чимало фахівців називають не інакше, як гібридною, включала в себе політичну підіривну діяльність, торгівельну війну,

⁷⁵⁴ Российская политика «ближнего зарубежья», доктрина Караганова и Крым – «АПК». URL: http://www.rtudies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr

⁷⁵⁵ Сацький П. В. Витоки мілітаристської свідомості російського суспільства. *Історико-політичні студії. Серія: Політичні науки*: зб. наук. праць / редкол.: І. Д. Дудко (голова) та ін. Київ, 2015. № 2. С. 74–88. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/28894/74-87.pdf?sequence=2&isAllowed=y>

⁷⁵⁶ Только начало дискуссии. *Актуальные комментарии*. 2014. 20 серпня. URL: http://actualcomment.ru/tolko_nachalo_diskussii.html

територіальну дестабілізацію, політичну пропаганду та обман. Будучи банальною експансією, така зовнішня політика Росії виступала корпоративним рейдерством, що спрямоване на крадіжку територій та активів у сусідніх держав із використанням воєнізованої форми політичної технології, що поєднує у собі заперечення усього, цинізм і подвійні стандарти⁷⁵⁷.

Отож, російська зовнішня політика завжди була частиною її внутрішньої політики, де зміст і значення зовнішньополітичних питань у різні періоди її історії часто відігравали роль механізму масової мобілізації. Зародившись у вигляді метафори, концепт «русского міра», поряд із входженням у політичний лексикон Кремля, подолав тривалий шлях до смислового закріплення у російських зовнішньополітичних доктринах. Цьому сприяла низка об'єктивних та суб'єктивних чинників, які виникли у процесі суспільно-політичного розвитку Російської Федерації, зокрема й на міжнародній арені. З 1991 р. Росія намагалася зберегти статус-кво у міжнародних відносинах, але одночасно розраховувала знайти своє місце у розширеній структурі західного світопорядку. На зламі 2000-х років, поряд із ґрунтовним входженням ідеї «русского міра» у російський внутрішньо-політичний дискурс, Кремль був змушений переглянути наявну концепцію зовнішньої політики, що перебувала у глухому куті. Врегулювання такої дилеми вимагало належного концептуального обґрунтування. В ідеалі воно мало стати об'єднавчою ідеологією для усіх пострадянських держав, зуміло запропонувати уявлення щодо плану реалізації геополітичного простору «Великої Росії», іншими словами стати політичною доктриною. Саме сукупність таких чинників стала основою появи нової великодержавницької ідеології, якою стала доктрина «русского міра». Програмні документи зовнішньої політики Росії просякнуті ностальгією за статусом великої держави та були спрямовані проти формування «однопольного» світу. Т. зв. «особливе ставлення» Росії до країн «ближнього зарубіжжя» трансформувалося у надмірно різкі спроби вплинути на суверенний вибір пострадянських держав, по периметру російських кордонів.

Ідеологема «русского міра» стала однією із форм забезпечення великодержавних інтересів Росії в Україні. Влада РФ також використовувала поняття «русскій мір» для створення позитивного іміджу держави. Сконструйована та активно підбурювана політтехнологіями та провладними аналітиками тема «приниження» Росії Заходом, у якій постійно наголошувалося на постійній військовій та економічно-політичній експансії, яка тривала майже чверть століття у всіх сферах життєво важливих інтересів Росії, викликала у російському суспільстві почуття приниження та бажання реваншу. У цьому геополітичному контексті ідеологія «русского міра» була покликана обґрунтувати претензію РФ на глобальне домінування, де головним обґрунтуванням було твердження про «Росію, як обложу ворогом фортецю». Геополітична ідентичність зовнішньополітичної доктрини «русского міра» створювала зв'язок між імперською універсальністю і російськими національними інтересами.

⁷⁵⁷ Кузьо Т. Виторгнення, анексія і гібридна війна. 5 років «російській весні». *Історична правда*. да. 2019. 22 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/22/153870/>

«РУССКІЙ МІР» КРІЗЬ ПРИЗМУ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

7.1. Ідеї «русского міра» та їх сприйняття в Україні

Від моменту свого становлення як системної технології, що підпорядкована стратегії зовнішньої політики Російської Федерації, ідеологічний концепт «русского міра» та географія його поширення на території України перебували у цілковитій залежності від типу російсько-українських відносин та особливостей політичної кон'юнктури у Києві. А тому ставлення до нього з боку керівництва України, її громадян та інтелектуальної еліти упродовж років демонструвало увесь спектр можливих емоцій: від рішучої підтримки до категоричного неприйняття. І справді, ретроспективний аналіз процесу поширення та популяризації ідей доктрини створює враження, що у певний момент розвитку українське суспільство здебільшого прийняло нав'язану ззовні ідеологію. Як справедливо зазначав український дослідник Микола Рябчук, і сама Україна з моменту відновлення державної незалежності швидше підтверджувала, ніж спростовувала наявні стереотипи про себе як про «безнадійну імперську периферію, приречену на пасивне споживання метрополітальних культурних продуктів»⁷⁵⁸. Однак початок військової агресії Росії проти України у 2014 р. розставив крапки над «і» та показав справжню мету, яку ставили перед собою у Кремлі.

Хоч у сучасному значенні термін «русскій мір» став складовою риторики російського політикуму лише у другій половині 2000-х років, в Україні впродовж 1990-х років, а особливо у т. зв. «епоху кучмізму», окремі складові концепту уже мали своїх прихильників – носіїв проросійських наративів, які, не сприймаючи українську незалежність, обстоювали так звану «єдність» українців із росіянами та білорусами, возвеличували російську мову та культуру, прихильно ставилися до ідеї реставрації Радянського Союзу чи поглинання під виглядом інтеграційного об'єднання України Росією. Цілковитим закономірно, в умовах деідеологізації суспільно-політичного життя, спричиненої розпадом СРСР, українська суспільна свідомість відчувала тиск комуністичної ідеології. Її крах спровокував ідеологічний вакуум, який поступово заповнювали ідеології різноманітного спрямування, зокрема проросійського. Можна

⁷⁵⁸ Рябчук М. Російський вимір «української кризи». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 1. С. 116.

⁷⁵⁹ Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. Київ: НІСД, 2009.

погодитись із українським істориком Андрієм Портновим, який пов'язував проникнення конструкцій «русского міра» в український політичний дискурс із руйнуванням радянської ідеологічної системи та неспроможністю української еліти створити якісний національно зорієнтований замітник⁷⁵⁹. Існуючий консерватизм правлячого класу, який формували вихідці з радянської номенклатури, не відповідав запитам часу, однак і надалі обумовлював головні напрямки ідеологічної та загальнодержавної політики. І справді, скориставшись моментом, частина радянської партійної номенклатури приміряла на себе роль національних лідерів, оскільки заборона партії, з якою були пов'язані усі негаразди, відіграла роль громовідводу. Водночас подальший шовінізм та антиукраїнські заяви стали своєрідною реакцією на розпад СРСР низки політичних сил як у Росії, так і в Україні, їхньою спробою пояснити пострадянське становище окремих регіонів Півдня та Сходу України, демонстрацією подальшої відданості навіть після колапсу радянської держави⁷⁶⁰.

Південно-східний регіон України за сукупністю своїх світоглядних і ціннісних уподобань залишався вкрай сприятливим плацдармом для поширення ключових ідей «русского міра», а російський інформаційний вплив на Україну в цьому напрямку став «бомбою сповільненої дії», яка згодом спрацювала у її східних регіонах та в Криму. Шахтарський рух на Донбасі наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, під час масштабних страйків, не був обтяжений національно-патріотичними мотивами і виступав винятково із соціальними та економічними вимогами. У вимогах мітингувальників йшлося передусім про підпорядкування вугільної промисловості Донбасу урядові УРСР та національну організацію управління галуззю, але не про національну незалежність⁷⁶¹.

Під час національно-державного відродження проросійські еліти східних і південних областей, яких не влаштовувала суверенна Україна, стали ініціаторами поширення сепаратистських ідей, зокрема щодо суверенізації Криму, створення автономної Донецько-Криворізької республіки чи становлення т. зв. «Новоросії»⁷⁶². Особливо активно робота у цьому напрямку розгорнулася на зрусифікованому у радянський час Донбасі, де діяли різні ініціативні рухи та групи, як-от «Рух на захист інтересів російськомовного населення Донбасу» чи «Демократичний Донбас». Вони виступали за федеративний державний устрій України, надання для Донбасу статусу суб'єкту федерації, надання російській мові статусу офіційної для регіону, а також протистояли, за їхніми словами, «повзучій українізації» «на захист російської мови», якій, до слова, ніхто не загрожував. Невдовзі після проголошення державного суверенітету Української РСР на Донбасі виник рух за входження Донецької області до складу СРСР, якщо офіційний Київ відмовиться від підписання нового союзного договору. Апеляція до «державницького досвіду», а саме існування Донецько-Криворізької республіки, що проіснувала у 1918 р. понад місяць, лунали як у 1990 р., так і вже після відновлення державної незалежності України. Також відверто проросійським

⁷⁶⁰ Адамович С. Російський слід у формуванні «Новоросійства» з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України (1990–2016 рр.). *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.)*. Київ: «МП Леся», 2016. С. 168–181.

⁷⁶¹ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ: Наш час, 2008. С. 15.

⁷⁶² Адамович С. В. Всеукраїнські з'їзди депутатів всіх рівнів у 1991, 2004, 2008, 2014 рр. як засіб збереження влади проросійських панівних верств. *Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Серія «Історія»*. 2016. № 28. С. 45–53.

можна вважати рух за створення т. зв. «Новоросії» на території південних областей України – Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської.

Спроба шантажу центральних органів влади початково не мала належної підтримки ні з боку ослабленої центральної влади в Москві, ні з боку населення Донбасу чи Одещини. Однак сам факт існування прихильників єдності з Росією вказував на наявність у Кремля потенційно зручного інструменту впливу, т. зв. «п'ятої колони», за допомогою якої Росія могла реалізовувати власний порядок денний у відносинах із Україною. З цією метою до сусідньої держави була «відряджена» ціла когорта російських політиків федерального рівня, які разом із російськими спецслужбами та місцевими симпатиками розпочали реалізацію підривної діяльності проти української незалежності. Серед найвідоміших політичних провокаторів того часу можна згадати російського віце-президента Олександра Руцького, мера Москви Юрія Лужкова, депутата Державної думи РФ Костянтина Затуліна, лідера Ліберально-демократичної партії Росії (ЛДПР) Володимира Жириновського та багатьох інших. Усіляко підігріваючи проросійські настрої в Криму та на Донбасі, саме вони своїми діями активно долучилися до формування широкої мережі проросійських організацій в Україні.

Наявні в українському політикумі проросійські політичні сили своїми стратегічними цілями визначали надання російській мові статусу державної, інтеграцію України у союз із Росією та Білоруссю, економічну й політичну єдність руського (східнослов'янського) народу із центром у Москві⁷⁶³. Маючи у своєму складі велику кількість політиків, політичних фахівців та медійників, вони доволі успішно спекулювали передусім на мовному ґрунті. Усіляко гальмуючи українізацію через освітні процеси на Сході та Півдні держави, вони провокували мовно-політичні конфлікти, що виникали через наявне зрощення етнічних українців на Сході, створювали перепони у поширенні української мови в усіх сферах суспільного життя, усіляко намагалися політизувати мовну проблему. Поряд із дилемою геополітичного вибору, питання російської мови успішно вкладалося у систему світоглядних відмінностей українських регіонів задля поляризації українського суспільства. Як зазначав Георгій Касьянов, спалахи автономістських і сепаратистських настроїв стабільно збігалися з подіями, які загрожували становищу місцевих управлінська-господарських еліт⁷⁶⁴.

Питання зовнішньополітичного вектору та протистояння за вектором «схід–захід» постало вже під час президентських виборів 1994 р. «Міцний господарник» Леонід Кучма та його радники уміло вловили соціально-психологічне тло в країні, належно оцінивши, що «державницька риторика» президента Леоніда Кравчука не отримувала відгуку. Натомість налякані «насильницькою українізацією» мешканці Сходу та Півдня України вбачали у Л. Кучмі свого рятівника. Та й сам колишній директор ВО «Південний» демонстрував готовність надати спеціальні права російській мові та культурі, налагодити відносини з Росією і навіть запровадити подвійне громадянство.

Особливо активними поборниками проросійського вектору розвитку України на загальнонаціональній політичній арені України були політичні сили переваж-

⁷⁶³ Кресіна І., Явір В. Етнічний фактор виборчої кампанії 2006 року. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. Київ: ТОВ УВПК «Екс Об», 2006. Т. 2. С. 382–383.

⁷⁶⁴ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. С. 15.

⁷⁶⁵ Кіссе А. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: монографія. Київ: Логос, 2006. С. 14.

но лівого ідеологічного спрямування, зокрема Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), партія «Руський блок». Існувала також низка інших регіональних організацій, які були зорієнтовані на Москву, зокрема: «Родіна», «Союз», «Русь», Всеукраїнське об'єднання «Спадкоємці Богдана Хмельницького» та ін., які у своїй діяльності засуджували національно-демократичну ідеологію, виступили за збереження СРСР та поширення в Україні російської мови і культури⁷⁶⁵.

Представлені у парламенті КПУ, СПУ та ПСПУ у своїх програмах та риториці виступали за пріоритетний розвиток відносин із країнами Співдружності Незалежних Держав (СНД), передусім із Росією та Білоруссю. Водночас візії на цілі та масштаб такого співробітництва у них були різні: від простого розвитку міждержавних відносин, входження у політико-юридичні форуми та економічні структури СНД⁷⁶⁶ та «консолідації слов'янства» (СПУ) до відновлення СРСР чи «Союзу Слов'янських Республік», а також формування системи колективної безпеки країн СНД⁷⁶⁷. Українські комуністи та прогресивні соціалісти найбільшою проблемою державного рівня вважали відсутність визнання російської мови як другої державної в Україні. Їхні «колеги» по лівому табору з СПУ пропонували надати російській мові разом із мовами національних меншин у місцях їх компактного проживання статус офіційних, не порушуючи державний статус української. Пропозиції політичних сил були наповнені антиамериканською та «антикапіталістичною» риторикою, а самі вони одностайно виступали проти розширення НАТО (Організація Північноатлантичного договору, також Північноатлантичний альянс), Європейського Союзу (ЕС) та вступу України до цих організацій, проти втручання Міжнародного валютного фонду (МВФ), Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), Світової організації торгівлі (СОТ) у справи України⁷⁶⁸. Лише СПУ підтримувала участь України у створенні багатосторонніх сил із підтримання миру під патронатом Організації Об'єднаних Націй (ООН) і Організації безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).⁷⁶⁹ Проросійські антиукраїнські сили фактично безперешкодно здійснювали свою діяльність на теренах України. До того ж існувала значна частка тих, хто на антиукраїнській риторичі приходив до влади і навіть потрапляв до вищого законодавчого органу – Верховної Ради України.

Проросійську риторику вела Адміністрація президента Л. Кучми, що давало змогу Росії розгорнути широкомасштабний гуманітарний вплив на Україну. Зауважимо, що сам Л. Кучма після обрання головою держави дещо переглянув свої передвиборні обіцянки, зокрема ті пункти, що стосувалися двомовності держави. Таким чином новий президент намагався заручитися підтримкою тієї частини суспільства, яка за нього не голосувала. Під виглядом реалізації гуманітарних програм Росія здійснювала певною мірою диверсійну діяльність в інформаційно-пропагандистському та мовно-культурному вимірах. Показовими є відверті порушення українського законодавства з боку РФ у фінансово-гуманітарній сфері. Так, на основі Указу Президента

⁷⁶⁶ Основы внутренней и внешней политики Украины (проект Социалистической партии Украины). Раздел 17: Внешняя политика. URL: http://www.socinfo.kiev.ua/progr_doc/polit_r.htm

⁷⁶⁷ Програма Комуністичної партії України. URL: <http://www.kpu.kiev.ua/Main/index.htm>

⁷⁶⁸ Манифест (програмное политическое заявление) Коммунистической партии рабочих и крестьян. Пункт 15: К братскому Союзу. URL: <http://www.kprs&ua.narod.ru/manifest.htm>; Цит.: Павленко І. Ідеологія лівих партій та організацій в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 79–87.

⁷⁶⁹ Програма Соціалістичної партії України (нова редакція). І. Новий курс України (програма&мінімум). URL: http://socinfo.kiev.ua/progr_doc/program.htm

РФ «Про заходи щодо підтримки співвітчизників за кордоном» від 31.08.1995 р. Міністерство у справах національностей та регіональної політики РФ без попередньої узгодженості з відповідними державними структурами України впродовж 1995 р. надавало грошову та гуманітарну допомогу українським громадянам.

В умовах соціально-економічних катаклізмів першої половини 1990-х років в Україні відбувалося скорочення українського інформаційного простору, який через відсутність чіткої державної політики потрапив у власність проросійських олігархів. Маючи монополію на ринку та ігноруючи українські закони, власники таких ЗМІ не були зацікавленими у поширенні української мови і культури, реалізації державних інтересів. Через відсутність можливості конкурувати з російським культурним продуктом суттєво зменшувалась кількість україномовного контенту. За мовчазного споглядання влади відбувалися стагнаційні процеси, що зменшували наклади україномовних книжок, журналів і газет, гальмували поширення україномовного мас-медійного простору, обмежували ефірний час телерадіотрансляцій українською мовою, а їхнє місце займав російськомовний продукт, що не завжди відзначався якістю. На жаль, відповідальні за забезпечення національної безпеки України державні структури зазвичай обирали позицію уникнення та замовчування загроз, що лише заохочувало експансіоністську політику з боку РФ.

Успішному поширенню проросійських нарративів сприяла також економічна залежність України від Росії. Адже будучи другою за рівнем промислового та науково-технічного потенціалу в СРСР, Україна мала тісні економічні зв'язки з Росією, розрив яких, супроводжуючись втратою традиційних ринків збуту та скороченням попиту на продукцію насамперед військово-промислового комплексу, лише поглибив і так неминучу економічну кризу, яка назривала в останні роки існування СРСР.

Проросійські нарративи поширювали і російські політики, які брали активну участь у підривній антиукраїнській діяльності. Для деяких із них питання статусу Криму чи приєднання України до Росії було складовою частиною передвиборних програм. Були і ті, хто виходив не лише з ідей великодержавства, які набирали популярності у суспільстві, а тому, відповідно, і в політичній риторичі, і ті, хто розглядав це кризь призму нової геополітичної мапи. Зокрема, Вадим Цимбурський вважав, що криза в Україні мала б бути корисною для Росії. Це відбулось би тоді, коли вона, твердо задекларувавши відмову від формального перегляду своїх нинішніх державних кордонів, підтримала в умовах деградації української центральної влади прояви з протилежного боку цих своїх кордонів у Лівобережжі, Криму та Новоросії, додаткового буферного шару «регіональних суверенітетів» в українських межах або ж поза ними⁷⁷⁰.

Переломним моментом у російсько-українських відносинах стало прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції. Вона ознаменувала Україну, як результат здійсненого «українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення». З прийняттям Конституції українці перетворилися у державний народ, змістивши у бік «величність» росіян, які у радянські часи претендували на статус осібної, вищої нації в усіх республіках⁷⁷¹. До певної міри її ухвалення підштовхнуло російський політикум до посилення антиукраїнської риторики. Як не дивно, російські політ-

⁷⁷⁰ Цимбурский В. Л. Метафоры России: новые вызовы и старые искушения. *Вестник Московского университета. Серия: Социально-политические исследования*. 1994. № 3. С. 8.

⁷⁷¹ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. Історичні нариси / авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 216. Вип. 2(509). С. 207–217.

технологи взяли активну участь у балотуванні «проросійського» Л. Кучми. У другий тур було вміло введено одіозного комуніста Петра Симоненка, відомого проросійською риторикою, та чинного президента Леоніда Кучму, який хоч і не влаштував частину суспільства, але лишався по суті єдиною альтернативою «комуністичному реваншу».

Масштабного поширення пропаганда «русского міра» в українському культурному та релігійному просторі набула в українське міжреволюційне десятиліття: від Помаранчевої революції і до часу Революції гідності, від 2004 до 2014 рр. Ареалом поширення симпатій щодо різноманітних російських інтеграційних ініціатив був здебільшого Південь і Схід України, де традиційно переважали проросійські настрої. На відміну від Росії, де концепт «русского міра» входив у політичний обіг передусім як обґрунтування зовнішньополітичної активності щодо російської діаспори, в українських реаліях він існував у вигляді шовіністичних ідей та вимог проросійських політичних сил до єдності з Росією, або ж федералізації України з подальшою поглибленою інтеграцією російськомовних регіонів із Російською Федерацією. Слід зауважити, що незавершеність націєтворчих процесів в Україні підживлювала у росії імперські міфи та реваншистські прагнення, навіюючи їм враження аморфності сусідньої держави, посилювала їхню схильність до імперських маніпуляцій, включно з прямою експансією. Росія інтерпретувала запізніле націєтворення українців в анахронічних категоріях «ґрунту і крові», спільної мови й культури, православної віри і «традиційних» цінностей⁷⁷². Російські ідеологи свідомо ігнорували громадянський характер української нації, приміряючи на неї та й на увесь світ архаїчну етнокультурну матрицю, яка повинна була забезпечити й легітимізувати існування «русского міра» на українських теренах⁷⁷³. Відчуття меншовартості та прийняття українцями на себе ролі «молодшого брата» створювали сприятливий ґрунт для роботи російських ідеологів та їхньої агентури. Полегшував насадження ідей спільного «русского міра» і значний сентимент до радянського минулого серед українського населення, абсолютна більшість якого (43,9 %) зберігала прихильність радянському наративу т. зв. «давньоруської народності», що розглядала історію України як невід'ємну частину великого слов'янського народу, до якого також належали Росія і Білорусь⁷⁷⁴.

Поворотним моментом у реалізації ідей «русского міра» в Україні стала Помаранчева революція у 2004 р., яку російський президент Володимир Путін сприйняв як свою особисту поразку. Президентські вибори, які передували масовим мітингам в українських містах, загострили питання статусу російської мови, відносин із Росією та геополітичного вибору майбутнього України. Тоді ж і відбулася апробація інструментарію «русского міра». Російськими політтехнологами в Україні під час президентських виборів 2004 р. у рамках інформаційної атаки було запропоновано протиставлення україномовного заходу російськомовному сходу, що супроводжувалося використанням радянських стереотипів – галичано- та бандерофобії⁷⁷⁵. Вочевидь не без підказки російського політтехнолога Гліба Павловського Віктор Янукович на

⁷⁷² Sherr J. Putin is not the master of the 'new world order'. *Prospect*. 2014. 14 March. URL: <http://www.prospectmagazine.co.uk/world/putin-is-not-the-master-of-the-new-world-order>

⁷⁷³ Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ: «К.І.С.», 2011. С. 136–137.

⁷⁷⁴ З яким твердженням щодо історії України Ви згодні більшою мірою? *Національна безпека і оборона*. 2016. № 7–8. С. 60. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=285

⁷⁷⁵ Якубова Л., Головко В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії. Аналітична доповідь / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2018. С. 127.

вирішальному етапі виборчої кампанії зважився висунути гасло подвійного громадянства і надання російській мові статусу другої державної⁷⁷⁶. В умовах народних виступів проти фальсифікації виборів і передачі влади від Л. Кучми проросійському політику В. Януковичу Росія розіграла карту «східноукраїнського» сепаратизму. На з'їзді понад 3,5 тис. депутатів усіх рівнів із майже половини регіонів України у м. Северодонецьк Луганської області 28 листопада обговорювали створення т. зв. Південно-Східної федеративної держави зі столицею у Харкові⁷⁷⁷. Вказуючи на антидержавні й антинародні дії опозиції, учасники з'їзду визнавали Віктора Януковича законно обраним президентом України, а у разі приходу в президентське крісло Віктора Ющенка декларували готовність провести референдум щодо автономії окремих регіонів⁷⁷⁸. Учасники з'їзду, у якому серед широкого кола учасників взяли також участь 30 чинних народних депутатів⁷⁷⁹, розглядали можливість формування окремої податкової, банківської та фінансової систем, відмінних від існуючих в Україні. Делегати не приховували своїх симпатій до Росії, а голова Харківської облдержадміністрації Євген Кушнар'єв лаконічно окреслив можливі перспективи рішень такого зібрання: «Від Харкова до Києва – 480 км., а до Москви – лише 400»⁷⁸⁰. У Донецькій облдержадміністрації взагалі говорили про можливість створення окремої Південно-Східної країни⁷⁸¹. У кулуарах з'їзду висловлювали ще наймовірніші ідеї: створити Новоросійську республіку у складі Росії на чолі з мером Москви Ю. Лужковим⁷⁸², який, до слова, очолював представницьку делегацію РФ на з'їзді. Участь у заході шовініста і українофоба мера Москви вказувала, що «режисували» подію високопоставлені російські політики. Зокрема, як стало відомо пізніше, «Русский клуб» Г. Павловського, який вів передвиборчу кампанію В. Януковича, фрахтував літаки, на яких завозили учасників Северодонецького зібрання⁷⁸³. Можливість територіального розколу України з подальшим відокремленням від неї східних і південних регіонів допускав також сам кандидат у президенти В. Янукович, який, щоправда, згодом цурався своїх слів⁷⁸⁴.

Широкий загальнонаціональний резонанс, третій тур виборів голови держави і, як наслідок, перемога В. Ющенка та прихід до влади «помаранчевої команди» не дозволили северодонецькому сепаратизму розвинути свій потенціал. Водночас жоден із проросійських сепаратистів не був покараний, що безумовно лише посилює реваншистські прагнення у частини проросійського політикуму в Україні. Запізніла і неспівмірна із загрозами реакція на з'їзд була зумовлена зовсім не труднощами встановлення фактичних обставин чи проблемами їх правової оцінки, а радше політичною кон'юнктурою⁷⁸⁵. Зробивши певні організаційні висновки після подій Помаранчевої революції, російські спецслужби створили розгалужену

⁷⁷⁶ Кульчицький С. Помаранчева революція. Київ: Генеза, 2005. С. 320.

⁷⁷⁷ Балюк Н. Шантаж чи передумова надзвичайного стану? *Високий замок*. 2004. 29 листопада. С. 1.

⁷⁷⁸ Сегодня. 2004. 30 листопада. С. 2.

⁷⁷⁹ Антипова А. Стабільності хочуть усі. А хто розблокує ситуацію? *Голос України*. 2004. 30 листопада. С. 5.

⁷⁸⁰ Там само.

⁷⁸¹ Зварич О. «Махновщина» під проводом гаранта. *Україна молода*. 2004. 30 листопада. С. 4.

⁷⁸² Зушук Ю. Запад – Восток. *Корреспондент*. 2004. 4 грудня. С. 32.

⁷⁸³ Кульчинський Р. Начальник Донбасу. *Галицькі контракти*. 2004. 6 грудня. С. 22.

⁷⁸⁴ Зушук Ю. Запад – Восток. С. 34.

⁷⁸⁵ Примаченко А. Дело И. Брюховецкого... оказалось уголовным. *Зеркало недели*. 2004. 4 грудня. С. 4.

мережу антиукраїнських організацій у південно-східних регіонах і Криму, яку повністю контролювала, а подекуди і навіть очолювала російська агентура. До неї належали структури Партії регіонів, КПУ, ПСПУ, партій «Родіна», «Русское единство», різноманітні православні групи, орієнтовані на ідеї «русского міра», політичні групи, що обстоювали ідеї сепаратизму, криміналізовані парамілітарні утворення (козацькі формування, бійцівські клуби, охоронні структури)⁷⁸⁶. Відсутність відповідальності за сепаратизм на тлі зближення президента В. Ющенка з керівною верхівкою Партії регіонів дала можливість проросійським силам використати механізм з'їздів знову для спротиву центральній владі, яка і так перебувала у постійних чварах та скандалах через неспроможність голови держави об'єднати проєвропейське та проросійське крило політичного істеблішменту в єдине ціле. Як наслідок – ідеологічно та соціально Україна під кінець президентства В. Ющенка була роз'єднаною.

На тлі політичних криз показовим стало все більше апелювання українського суспільства до російського та білоруського досвіду у встановленні стабільності. Попри перші ознаки встановлення авторитарної системи в РФ та неоднозначні оцінки російської політичної системи, яку почав формувати В. Путін, для багатьох в Україні вони видавалися не інакше як «стабілізацією» з подальшим покращенням добробуту населення. Соціологічні опитування Інституту соціології Національної академії наук України (НАН України) за участі Фонду «Демократичні ініціативи» та фірми «Соціс», проведені у 2000–2008 рр., вказували на те, що українці традиційно ставили російському керівництву вищі оцінки, ніж керівництву України. Зокрема, якщо у 2001 р. Л. Кучма отримав найнижчу оцінку (1 бал) від 25,4 % опитаних, а найвищу (10 балів) – всього лиш від 1,5 % (середній бал – 3,4), то В. Путін отримав за аналогічними показниками 3,2 % та 13,2 % відповідно (середній бал – 6,4). У 2004 р. відрив ще збільшився: Л. Кучма отримав найнижчу оцінку від 27,7 % опитаних та найвищу – від 1,5 % респондентів (середній бал – 3,2), а російський президент – 2,9 % та 18,8 % відповідно (середній бал – 6,8)⁷⁸⁷. Подібні тенденції спостерігалися і у 2008 р.: у той час, як тодішній український президент В. Ющенко отримав 1 бал аж від 21,9 % українських респондентів, а 10 балів – лише 1,9 % (середній бал – 3,8), то російський президент – 3,1 % та 26,8 % відповідно (середній бал – 7,3)⁷⁸⁸. Як зауважував український соціолог Євген Головаха, імовірно такі результати були свідченням наявності сильної ностальгії за радянським минулим, яке у своїй «одноманітності, однастайності та порядку» разом із зневагою до інтересів окремої людини заради загальної ідеї величчя та відродження країни, нації, народу найбільше відповідало ностальгічним установам пострадянського суспільства⁷⁸⁹.

Після поразки на виборах партії проросійської орієнтації намагалися втримати електорат південно-східних регіонів України ідеями федералізації і надання російській мові статусу державної. Зокрема, лідер партії «Нова демократія», екс-очіль-

⁷⁸⁶ Горбулін В. «Крим. Війна: передумови російської агресії». URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnist/2399.html>

⁷⁸⁷ Дергачов О. Випробування Росії випробування Росією. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2004. № 31. С. 22; Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. Київ: Заповіт, 2004. С. 14.

⁷⁸⁸ Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. Київ, 2010. С. 491–492.

⁷⁸⁹ Трофімова Н. У чому полягає феномен Путіна. *День*. 2004. 16 березня.

ник Харківщини Є. Кушнар'ов у 2005 р. розгорнув широке обговорення теми конституційного федералізму, адміністративно-територіальної реформи і виборів очільників областей на місцях⁷⁹⁰. Цікаво, що у своїй риторичній політиці вказував на досвід Польщі, зазначаючи, що Україна, як мінімум, буде змушена провести адміністративно-територіальну реформу польського зразка, а як максимум – перейде на федеративний устрій, де замість 24 областей мало залишитись 15 чи 10. Пропонувався і варіант, коли поряд із Автономною республікою Крим на адміністративній карті України існували ще 2–3 автономні республіки, а решта адміністративно-територіальних одиниць повинні були залишатися у статусі областей⁷⁹¹.

На фестивалі «Велике російське слово» у листопаді 2007 р. у Криму були озвучені пропозиції проведення ще одного Всеукраїнського з'їзду депутатів усіх рівнів у Северодонецьку з метою захисту інтересів російськомовного населення України. Як заявляв голова Луганської облради Валерій Голенко, укази Віктора Ющенка про святкування річниці Української повстанської армії (УПА) й визнання Романа Шухевича Героєм України дестабілізували ситуацію у суспільстві, викликали значні суперечності й нівелювали зусилля, покликані об'єднати західну та східну частину країни. На думку аналітиків, ініціатива нового з'їзду в Северодонецьку мала на меті забезпечити сприяння створенню парламентської коаліції під егідою Партії регіонів, а також повинна була стати сигналом для західних партнерів щодо негативного ставлення українського народу до входження країни в Альянс⁷⁹². Депутат Микола Левченко напередодні з'їзду заявляв, що «давно пора і Росії втрутитися і допомогти нам». Виступаючи за затвердження принципів організації руху Півдня–Сходу країни, він заявляв, що російська мова – це мова України, на російській розмовляти модно і правильно, а також про те, що у цих регіонах не буде ніякої українізації⁷⁹³.

З'їзд, який відбувся 1 березня 2008 р., відзначився відвертою ворожістю як до української історії та культури, так і загалом до державності. Мету його проведення нардеп-регіонал Вадим Колісниченко окреслив як спробу захисту України від «насилницької українізації», яку можна вважати «етноцидом російськомовного населення». У притаманній для російських пропагандистів риторичній багаторічній голові адміністрації президента Леоніда Кучми Дмитро Табачник відверто лукавив, вказуючи на нібито заборону вивчення української історії останніх 300 років. За його словами, «культурна експансія українських націоналістів» була спрямована на формування «неосвіченого, неінформованого, неконкурентоздатного в сучасному світі виборця, який заражений комплексом неповноцінності і до смерті заздрить більш успішним сусідам, і ненавидить їх за успішність»⁷⁹⁴. Політик стверджував, що націонал-патріоти борються з російськомовними українськими письменниками і «вірою предків», а також закликав до федералізації. Окрім того, Д. Табачник критикував місцеві органи влади в Галичині, вказуючи що коли вони вважають, що «мають право вибірково визнавати легітимність клівських властей», у такому випадку аналогічне право має і регіональна влада Півдня–Сходу»⁷⁹⁵. І хоча з'їзд і не закликав до розколу

⁷⁹⁰ Пересадько І. Око сепаратиста. *Українська газета*. 2005. 19–25 січня. С. 7.

⁷⁹¹ Александрова Ю. О политиках и телеграфных столбах. *Событие*. 2004. 23–29 декабря. С. 6.

⁷⁹² Голенко В. Н., Тихонов В. Н. Северодонецк: точки не будет. Луганск: ПЦ «Максим», 2008. С. 289.

⁷⁹³ Там само. С. 26.

⁷⁹⁴ Там само. С. 109.

⁷⁹⁵ Там само. С. 112–114, 117.

України, однак він окреслив курс провокацій серед південно-східного електорату у дусі російської культурно-духовної парадигми. Це проявилось у трьох глобальних напрямках: мова, релігія, розуміння історії⁷⁹⁶, вдало узагальнених як «сепаратизм духовний». Делегати з'їзду відверто демонстрували, що українська нація, культура, духовність, історія і мова для них – ніщо⁷⁹⁷. На зібранні було підтримано ідею проведення всеукраїнського громадського форуму «Проти мілітаризації України» з наступним утворенням громадської організації «Рада правозахисників». Вона мала здійснювати контроль над діями влади в етнокультурній сфері, а також привертати увагу до проблем захисту російської мови в Україні. Будучи зорієнтованим передусім на іноземну аудиторію, така громадська організація також планувала видати «білу книгу насильницької українізації і порушення прав людини»⁷⁹⁸. На з'їзді також було прийнято резолюцію, яка передбачала подальший розвиток місцевої й регіональної демократії, широку децентралізацію влади, удосконалення розділу XII Конституції України «Місцеве самоврядування», посилення фінансового забезпечення місцевого самоврядування та вдосконалення системи територіальної організації влади⁷⁹⁹.

Згідно з опитуваннями Центру Разумкова за 2007 р., пори те, що більшість жителів Півдня (АР Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська обл.) та Сходу (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська обл.) вважали Україну своєю Батьківщиною і не прагнули виходу свого регіону з її складу, демонстрували досить високий рівень прихильності до радянської та російської культур. Так, на Півдні 40,9 % відносили себе до української культури, 26,5 % – до радянської і 18 % – до російської. Ці показники суттєво різнилися у випадку АР Крим, де до радянської культурної традиції себе відносило 32,2 % населення, а 30,8 % та 18,9 % – до російської і української відповідно⁸⁰⁰.

Російське ж суспільство у цей час захопилась ідеями великодержавного шовінізму, імперства, що апріорі характеризували інші народи неповноцінними, порівняно з «найдуховнішим у світі» російським народом. Російська пропаганда не зупинялася перед трансляцією на широкий загал брутальних вигадок. Гідну конкуренцію пропагандистам могли скласти окремі російські політики і дипломати. Культурна політика на українському напрямі, яку проводила Росія, була важливою складовою загальної політики РФ з ліквідації української державності. На тлі перманентної політичної кризи, починаючи з 2008 р., у пресі, на телебаченні, в інтернеті дедалі ширше здійснювалися пропагандистські кампанії і спеціальні інформаційні операції проти України. Для ведення російської пропаганди широко використувалися не лише засоби масової інформації, але й культурно-розважальна індустрія: кінематограф, шоу-бізнес, «неполітичні» розважальні програми на телебаченні і радіо. Масовими накладами видавали різноманітні книжки про майбутнє російсько-українське протистояння. Продукти російського кіно на телебаченні були однією з найпотужніших форм «м'якої сили» РФ у російськомовних регіонах нових незалежних держав. Окрім обов'язкової розважальної квоти, там було чимало ностальгічних фільмів про ідеалізоване або вигадане минуле, драми про по-

⁷⁹⁶ Шибалов Є. Інша Україна: підміна понять. *Дзеркало тижня*. 2008. 8 березня. С. 3.

⁷⁹⁷ Короташ О. Северодонецк-2: фальш і надругательство над Україною. *Вечерние вести*. 2008. 4 марта. С. 5.

⁷⁹⁸ Тракало Я. Без права на сепаратизм. *Україна молода*. 2008. 4 березня. С. 5.

⁷⁹⁹ Голенко В. Н., Тихонов В. Н. Северодонецк: точки не будет. С. 268–269.

⁸⁰⁰ Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2007. № 9(93). С. 17–18.

ліцію і спецслужби та документальні фільми про непорушну спадщину російської культури, що знаходиться під загрозою⁸⁰¹. Сприяла такій російській культурній експансії проти України неефективність державної гуманітарної і культурної політики України⁸⁰². Російська пропаганда працювала на 3 основні цільові аудиторії: західну, українську і власне російську. Основним завданням на західному напрямі була «аргументована» демонстрація штучності Української держави і приреченості українців, які не зуміли реалізувати себе як нація. Серед українців поширювали міфи про «єдність» із російським народом, про т. зв. «триєдиний, штучно розділений російський народ». Нав'язування комплексу меншовартості супроводжувалося розповідями про переваги приєднання до чи то новітньої Російської імперії, чи то СРСР-2 під керівництвом В. Путіна. Пропаганда доводила неспроможність українських еліт керувати незалежною державою, акцентувала увагу на високому рівневій корумпованості, нездатності до компромісу заради блага народу.

Особливе місце у спробах російської влади реалізувати ідеологему «руського міра» на теренах України посідала Російська православна церква (РПЦ). Просування «руського міра» релігійними каналами було особливо зручним, оскільки давало Кремлю додаткову можливість уникнути звинувачень у втручанні у внутрішні справи сусідньої держави, видавши це як винятково справи церковні. Російська православна церква, зокрема її представництво в Україні у вигляді Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП), володіло потужним організаційним ядром, яке оперувало як людськими, так і фінансовими ресурсами, мало вихід на політиків і бізнесменів регіонального масштабу. Станом на серпень 2011 р. УПЦ МП налічувала 11 790 громад (без урахування тюремних і лікарняних), 179 монастирів, де перебувало близько 4 700 ченців та черниць, 13 місій, 34 братства, 20 духовних навчальних закладів, де щороку навчалось понад 4 000 учнів, кількість священнослужителів офіційно становила приблизно 9 518, а також випускала друком 108 періодичних видань⁸⁰³. Наприкінці 2010 р., за даними Центру Разумкова УПЦ МП охоплювала 35 % від загального числа релігійних громад країни (для порівняння: Українська Православна Церква Київського Патріархату – 13 %, Українська Автокефальна Православна Церква – 3,5 %). Частка вірян УПЦ МП серед дорослого населення України тоді становила майже 24 %, тоді як УПЦ КП – 15 %, УАПЦ – 0,9 %⁸⁰⁴.

Із обранням патріархом РПЦ у 2009 р. одного із ключових лобістів клерикально-консервативного розуміння «руського міра» Кіріла (Гундяєва) активність російської церкви у пропагуванні «руського міра» набула повномасштабного характеру. Уже влітку 2009 р. у рамках першого пасторського візиту до України церковний діяч привіз із собою ідею нової російської імперії, заснованої на ідеології «руського міра» та перетворив паломницький візит на непересічну пропагандистську акцію⁸⁰⁵. Як зауважили аналітики Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), цей

⁸⁰¹ Шерр Д. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / пер. с англ. Київ: Заповіт, 2013. С. 91.

⁸⁰² «Крим. Війна: передумови російської агресії»...

⁸⁰³ Охотін П. «Русскій мір» як технологія. *Тиждень.ua*. 2011. 29 серпня. URL: <https://tyzhden.ua/russkij-mir-ia-k-tekhnohohiia/>

⁸⁰⁴ Історія і сучасність українського православ'я. Статистика. *Історична правда*. 2013. 25 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/25/131816/>

⁸⁰⁵ Мороз В. Проповедник из прошлого. *Корреспондент*. 2009. URL: http://korrespondent.net/Default.aspx?page_id=2&lang= ru&roi=5&id=926939&tu=propovednik-iz-proshlogo.

та наступні візити патріарха до України були нічим іншим, як політичними акціями, головною метою яких була пропаганда ідей «русского міра»⁸⁰⁶. Варто зазначити, що російський патріарх не відчував жодного обмеження пересування ще у час перебування при владі «помаранчевих». Вочевидь, що у Секретаріаті В. Ющенка скептично оцінювали постать Кіріла та прогнозували, що його втручання в українські церковні справи може розсварити РПЦ з УПЦ МП, більшість вищого духовенства якої, щоправда, поділяли позицію російського патріарха. Основними джерелами розповсюдження ідей «русского міра» стали діяльність православних братств, проповіді активних прибічників єднання з Росією серед духовенства. Активну підтримку ідеям виголосували митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел, митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон, архієпископ Тульчинський і Брацлавський Іонафан, які, повторюючи за патріархом РПЦ, висловлювали надії на «нову інтеграцію, побудовану на тисячолітній богозаповітній єдності Святої Русі», на збереження єдності російського та українського народів як «єдинокровних та єдиновірних народів», протиставляючи такий «сакральний союз» «єгоцентричній протестантській Європі»⁸⁰⁷. По суті, УПЦ МП брала участь у процесах деформації національної самосвідомості українців, поширення серед них індіферентності, байдужості, активно насаджувала ідеї «русского міра», зокрема і через мережу приходських церковних лавок та книжкових магазинів УПЦ МП⁸⁰⁸. Однак активне протистояння російської влади процесу надання УПЦ МП автокефалії разом із поширенням консервативними російськими нарративами та політизацією релігії підірвало авторитет РПЦ попри задіяні заходи та ресурси. Незважаючи на загальне враження про розгром проукраїнської частини УПЦ МП, яку об'єднував митрополит Володимир (Сабодан), і перевагу відвертих українофобів у Церкві, як тільки стан здоров'я митрополита Володимира поліпшився, в УПЦ МП відбувся Синод, який скасував майже всі кадрові призначення, ініційовані проросійськими єпископами⁸⁰⁹. За 2 роки патріарх РПЦ Кіріл здійснив 5 пастирських візитів в Україну, що стало безпрецедентним явищем. Однак його часта поява у медійному просторі спричинила зворотний ефект: українці перестали серйозно сприймати візити патріарха як значущі віхи у церковному житті.

Скориставшись втраченим шансом «помаранчевої команди», яка запам'яталася численними політичними кризами та скандалами, симпатки РФ зуміли взяти реванш. Росія ж у таких умовах зуміла розвинути певний стратегічний успіх в українському напрямку своєї зовнішньої політики. Його складові чітко виокремив український

⁸⁰⁶ Україна та проект «Русского міра». Аналітична доповідь / Яблонський В. М., Здіорук С. І, Токман В. В. та ін. Київ, 2014. 95 с.

⁸⁰⁷ Іонафан (Елещих). Мир Русский или Украинский? – два размышления на тему. *Релігія в Україні*. 2010. 26 серпня. URL: <http://www.religion.in.ua/5573-mir-russkij-ili-ukrainskij-dva-razmyshleniya-na-temu.html>; Митрополит Одеський Агафангел угледів у Путіні «незрівнянну харизму». RISU. 2012. 31 січня. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/46577/; Митрополит Одесский и Измаильский Агафангел (Саввин): «Мы готовы пройти этот путь до конца». *Русская народная линия*. 2008. 15 февраля. URL: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2008/02/15/ua_gotovy_projti_e_tot_put_do_konca/; УПЦ МП може очолити виходець зі Львова. *Коментарі*. ua. 2012. 7 лютого. URL: <https://lviv.comments.ua/news/2012/02/07/110634.html>

⁸⁰⁸ Посредніков Д. Політичне православ'я в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 77. С. 283–286. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2013_77_89.pdf

⁸⁰⁹ Скумін А. Замість зміцнення позиції «Русского міра», патріарх Кіріл дедалі більше дискредитує РПЦ. *Тиждень*. ua. 2012. 15 травня. URL: <https://tyzhden.ua/zamist-zmitsnennia-pozytsii-russkoho-mira-patriarkh-kirill-dedali-bilshe-dyskredytuie-rpts/>

дослідник Григорій Перепелиця: комплексну та скоординовану діяльність провідних структур російської державної влади, неурядових організацій, Московського патріархату, активізацію в Україні проросійських політичних сил і рухів, а також прихід до влади Партії регіонів на чолі з Віктором Януковичем за наявності малоросійського сегменту в українському соціумі⁸¹⁰. З початком президентства в Україні В. Януковича у лютому 2010 р. Росія отримала фактично безвідмовного союзника у насадженні нової ідеології в українському суспільстві та державі, а проросійські політичні сили, які мали більшість у парламенті, керували країною, видозмінювали її політичну систему під впливом вказівок із Кремля. Показово, що вже у день своєї інаугурації В. Янукович отримав благословення від російського патріарха Кіріла, який виявився єдиним главою Церкви іноземної держави, запрошеним на цей захід⁸¹¹.

Після свого обрання у лютому 2010 р., вже у травні президент В. Янукович, виступаючи перед представниками Міжнародної ради російських співвітчизників, заявив про підготовку низки законопроектів. «Після їх прийняття російська мова, яка є рідною для багатьох громадян України, займе належне місце в житті нашого суспільства»⁸¹², – переконалив український президент. Цілком очікуваний процес русифікації не забарився. У липні 2010 р. В. Янукович підписав новий закон про судоустрій і статус суддів, який дозволяв вести цивільні процеси в Україні російською мовою.

Заходи, що здійснювалися представниками Партії регіонів, майже не виходили за межі головних установок проекту «русского міра». Вони сприяли його життєздатності на українських теренах та згубно впливали на стратегічну перспективу України. Інтерес Партії регіонів до ідеології «русского міра» зводився до банальної «перестройки» України у т. зв. Малоросію – аморфне російсько орієнтоване утворення «Малоросійський соціум», об'єднаний на основі малоросійської, радянсько-російської ідентичності, становив основну електоральну базу Партії регіонів і правлячого режиму в Україні⁸¹³. У липні 2010 р., заручившись ситуативними союзниками серед парламентських політичних сил – Блоку Литвина та КПУ, регіонал Олександр Єфремов разом із представниками цих політичних сил – Сергієм Гринецьким та Петром Симоненком, внесли проект закону «Про мови в Україні», яким фактично передбачено введення офіційної двомовності. Сумнівну «якість» законопроекту, як такого, що обмежує права державної мови, було розкритиковано Верховним Комісаром ОБСЄ у справах національних меншин, а також дорадчим органом Ради Європи з питань конституційного права – Венеціанською комісією⁸¹⁴. Однак на

⁸¹⁰ Перепелиця Г. Ідеологія «русского міра» як загроза безпеці світу та Україні (миру, безпеці, демократії та процвітання). URL: http://www.rstudies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr

⁸¹¹ Інаугурація. Частина 1: Московський патріарх Кирилл благословив Януковича на президентство. Фоторепортаж. *Цензор.нет*. 2010. 25 лютого. URL: https://censor.net.ua/photo_news/114158/inauguratsiya_chast_1_moskovskiy_patriarh_kirill_blagoslovil_yanukovicha_na_prezidentstvo_fotorep

⁸¹² Янукович пообіцяв російським співвітчизникам подбати про їх комфорт. *УНІАН*. 2010. 27 лютого. URL: <http://www.unian.net/ukr/news/news-378896.html>

⁸¹³ Перепелиця Г. Ідеологія «русского міра» як загроза безпеці світу та Україні...

⁸¹⁴ Експертний висновок щодо нових проектів Закону про мови Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. *Дзеркало тижня*. 2010. 6–12 листопада; Рішення Венеціанської комісії щодо закону про мови. 2011. 1 квітня. URL: <http://glavcosm.ua/articles/3358.html>; Тарасюк Б. Дочекалися!!! Вже Європа починає захищати українську мову. 2011. 12 січня. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/tarasjuk/4d2db0efcf124/>

цьому процес зросійщення України під гаслами побудови «русского міра» не закінчився. Проросійські політики розгорнули широкомасштабну діяльність із дискредитації усього українського, перетворення його на другосортне, із безумовним возвеличуванням російської культури та мови в інтересах «русского міра».

Особливо потерпала від цього українська освіта, де «відзначився» міністр освіти та науки України у 2010–2014 рр. Д. Табачник. Відомий ще до потрапляння на міністерську посаду, голова Адміністрації президента Л. Кучми Д. Табачник, говорячи про «русскій мір», вказував, що він є «цілком природним поняттям», яке не суперечить суверенітету його складових частин, зокрема й України. Тому не дивно, що після приходу на посаду він у березі 2010 р. скасував державний екзаме́н із української мови для бакалаврів у закладах вищої освіти⁸¹⁵, а Кабінет Міністрів України вилучив із переліку обов'язкових для вступників до аспірантури іспит із української мови, а також обов'язкове складення кандидатського іспиту з української мови⁸¹⁶. Взагалі відомство Д. Табачника розгорнуло повномасштабну роботу з усунення з освітнього процесу незручних для адептів «русского міра» моментів із української історії, зокрема правди про Голодомор в Україні чи боротьбу з учасниками національно-визвольного руху. Абсолютна більшість правок була спрямована на приховування конкретних фактів агресії російської політики щодо України⁸¹⁷.

Відверто українофобська риторика Д. Табачника, яка була тісно переплетена з компонентами «русского міра», була особливо помітна у його публіцистиці. На його думку, «русскій мір» не впливав на національну ідентичність українців, оскільки не претендував на зміну національної самосвідомості. Повторюючи російські наративи, він стверджував, що назва «Малоросія» не принижувала українців, а була лише синонімом поняття «Україна». В одній із статей високопосадовець зазначав, що «галичани практично не мають нічого спільного з народом Великої України ні в ментальному, ні в конфесійному, ні в лінгвістичному, ні в політичному плані», їхні (галицькі) герої – «вбивці, зрадники і посібники гітлерівських катів», а «союзники і брати» Великої України – вороги галичан. За його словами, після 1939 р. у межах спочатку УРСР, а пізніше – незалежної України, «об'єднали в одному державному формуванні два різні народи – цивілізаційних опонентів»⁸¹⁸. Найбільшим успіхом проросійської політики саме у мовній сфері стало ухвалення 2012 р. Верховною Радою України Закону «Про засади державної мовної політики»⁸¹⁹, що потенційно зміцнював позиції російської мови. Одного з авторів згаданого закону, народного депутата України Сергія Ківалова, у лютому 2013 р. президент РФ Володимир Путін нагородив медаллю Пушкіна за «значний внесок у збереження та популяризацію російської мови і культури за кордоном»⁸²⁰.

⁸¹⁵ Табачник скасував державний екзаме́н з української мови. URL: <http://ua.proua.com/news/2010/03/31/083109.html>

⁸¹⁶ Постанова від 28.07.2010. № 642. Про внесення змін до Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів. *Урядовий кур'єр*. 2010. 6 серпня.

⁸¹⁷ Каплюк К. Переписана історія України. Версія епохи Дмитра Табачника. *Українська правда*. 2010. 26 серпня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5332444/>

⁸¹⁸ Известия: От Риббентропа до майдана. *Корреспондент.net*. 2009. 29 серпня. URL: <http://korrespondent.net/world/worldabus/982220-izvestiya-ot-ribbentropa-do-majdana>

⁸¹⁹ Про засади державної мовної політики: закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

⁸²⁰ Президент России Владимир Путин вручил Сергею Кивалову медаль Пушкина. URL: <http://www.kivalov.com.ua/ru/news/2-news/193-2013-02-22-16-00-21.html>

Перебування при владі у державі донецького клану у Донецькій та Луганській областях активізувало процес формування окремої «регіональної ідентичності». На місцях його реалізовував корумпований істеблішмент під проводом відповідних обласних організацій Партії регіонів, КПУ, інших проросійських сил, зокрема за бюджетні кошти (наприклад, регіональна цільова програма «Патріот Луганщини» на 2011–2014 рр., затверджена Луганською обласною радою 25 лютого 2011 р. № 3/12)⁸²¹. Уже тоді загальновідомі фрази «Донбас порожняк не гонит», а також «Донбас годує Україну» стали ключовими елементами вельми специфічної «донбаської» ідентичності, яку особливо ретельно, за державні гроші, плекали, починаючи з 2000-х років⁸²².

Формування В. Януковичем і його оточенням із президентської політичної сили Партії регіонів тісно пов'язаного з російським капіталом власного олігархічного клану, т. зв. «Сім'ї», зміцнило системне корупційне середовище у вищій політичній верхівці держави. Декларуючи в офіційних документах, зокрема в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (червень 2010 р.), Стратегії національної безпеки (червень 2012 р.), Посланнях Президента України до Верховної Ради України (2010–2012 рр.), завдання щодо європейської інтеграції, посилення практичної взаємодії із Заходом та зміцнення сектору безпеки і оборони, влада країни на практиці систематично і свідомо саботувала їх виконання.

Упродовж 2010–2013 рр. контакти між найближчим оточенням президента та очільником РПЦ стали регулярними, особливо напередодні святкування 1025-річчя Хрещення Русі, яке Україна та Росія запланували у 2013 р. відзначати спільно. У березні 2013 р., із метою обговорення підготовки та проведення цього заходу, російського патріарха відвідав тодішній глава президентської адміністрації Сергій Львовочкін, а згодом – і віце-прем'єр-міністр Костянтин Грищенко⁸²³. Водночас, із метою просування інтересів УПЦ МП у стінах українського парламенту, представники Партії регіонів створили 2 паралельних депутатських об'єднання: Вадим Колесніченко, лідер Всеукраїнської координаційної ради організацій російських співвітчизників (ВКСОРС), став очільником міжфракційного об'єднання «На підтримку канонічної Церкви», а народна депутатка та радниця Віктора Януковича Ганна Герман створила депутатську групу «За духовність і свободу совісті»⁸²⁴. Прихильністю до концепту «руського міра» відзначалась і частина олігархів, зокрема Віктор Медведчук, Вадим Новинський, які активно долучалися до фінансування

⁸²¹ «Крим. Війна: передумови російської агресії»...

⁸²² Олександр Литвиненко: «Треба не лише захищатися від Росії, а й вчитися співпрацювати з іншими країнами». *Тиждень.ua*. 2019. 6 вересня. URL: <https://tyzhden.ua/oleksandr-lytvynenko-treba-ne-lyshe-zakhyshchatysia-vid-rosii-a-j-vchytysia-spivpratsiuvaty-z-inshymy-krainamy/>

⁸²³ Кіндій А. К. Грищенко обговорить з Патріархом Кирилом святкування хрещення Русі. UNN. 2013. 27 березня. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1198925-k-grischenko-u-moskvi-obgovorit-z-patriarkhom-kirilom-svyatkuvannya-khreshchennya-rusi>; Патріарх Кирил, Митрополит УПЦ (МП) Антоній та глава АП С. Львовочкін разом обговорили підготовку до 1025-річчя Хрещення Русі. RISU. 2013. 5 березня. URL: https://theology.in.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/51495

⁸²⁴ Інтереси УПЦ (МП) у ВР України будуть відстоювати два паралельних об'єднання від Партії регіонів. RISU. 2013. 11 січня. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/50860/

багатьох проєктів, пов'язаних із УПЦ МП, та самі пропагували вступ України до Митного союзу із Росією, Білоруссю та Казахстаном⁸²⁵.

Успіхи російської політики «м'якої сили» відчувалися не лише на загальнодержавному ґрунті. До практики «повернення спільної історії» почали звертатися і депутати регіонального рівня. Для прикладу, у жовтні 2012 р. група народних депутатів України, посилаючись на ініціативу української місцевої влади, виступила з ініціативою відновлення у Києві пам'ятника російському державному діячеві кінця XIX – початку XX ст. Петру Столипіну. Необхідність цього вони мотивували «поверненням до витоків історичного розвитку м. Києва та України». Окрім того, згадувалась необхідність відновлення історичної пам'яті через відновлення пам'ятників, які існували раніше⁸²⁶.

Особливо ефективним важелем російської «м'якої сили» у рамках «руського міра» стала наявність тісних особистих зв'язків між громадянами обох держав. Як засвідчувало соціологічне опитування, проведене у 2011 р., половина українців має родичів у Росії, а третина – близьких друзів і знайомих⁸²⁷. Досить промовистими у цьому ключі є дані дослідження, проведеного фахівцями Центру Разумкова у 2009 р., згідно з якими 74,6 % громадяни України, що були етнічними українцями або росіянами, в Криму за своїми соціокультурними орієнтаціями тяжіли до російської культурної та мовної ідентичності. Водночас 65,7 % були переконані, що українці і росіяни – єдиний народ, а ще 44,2 % не вважали себе представниками української політичної нації⁸²⁸.

Великий розмах мав ініційований Росією євразійський молодіжний табір «Донузлав», який щорічно влаштовували у Криму. Серед його організаторів свого часу зазначалися Міністерство закордонних справ Російської Федерації (МЗС РФ), Фонд «Русский мир», Фонд Горчакова, Інститут країн СНД, КПУ, а також депутати Верховної Ради України. На подяку у молодіжному таборі виступали історики, політики, політологи, богослови, які розповідали про міфічні «спільні інтереси» України і Росії у боротьбі з НАТО, у протистоянні Заходу та «неправильним» християнам, різним «українським нацистам» і «російським ліберастам». Виконавчий директор табору, один із лідерів «Русской общины Крыма» Олег Слюсаренко стверджував: «Ми хотіли зібрати молодь Росії та України, щоб вона поспілкувалася між собою і зрозуміла, що попри трагічні події 1991 р., попри розвал Радянського Союзу, ми залишаємося представниками одного народу, однієї східно слов'янської, православної цивілізації». А комісар одного із загонів «соотечественников» Валентин Чернов наголошував на важливості місця розташування табору в Криму, адже саме там, де кілька років тому проросійські патріотичні організації не допустили висадку десанту в межах навчань «Sea Breeze», «було створено історію, яка стала чудовим тлом для

⁸²⁵ Медведчук і Клишчаєв привезли «Русский мир» в Луганск. Украинский выбор собрал будущих сепаратистов. *Youtube.com*. 2013. 3 жовтня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LbvKQJ-Ym-M>; Скоропадский А. Церковный уход. Виктор Нусенкис может отказаться от финансовой поддержки УПЦ МП. *RISU*. 2011. 14 июля. URL: <http://www.kommersant.ua/doc/1678357>; Червоненко В. Новинський: «найправославніший» олігарх України. *BBC-Україна*. 2016. 7 грудня. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-38241143>

⁸²⁶ «Регионалы» пропонують поставити пам'ятник Столипіну в Києві. URL: http://gazeta.ua/ru/articles/history/_regionalypredlagayut-postavit-pamyatnik-stolypinu-v-kyieve/461269

⁸²⁷ Вершинин А. А. Украинская политика России: между мягкой и жесткой силами. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2016. Т. 9. № 3. С. 38–74.

⁸²⁸ Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації. (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2009. № 5. С. 4–5.

виховання молоді, для проведення хорошої школи патріотизму». Заступник голови фракції Партії регіонів В. Колесніченко, який був серед вищого керівництва молодіжного табору з формування проросійської п'ятої колони в Україні, не приховував пропагандистських цілей «Донузлаву»: «Молодь спільно вивчала нашу спільну історію і буде поширювати інформацію й отримані знання серед юнацтва, яке не було охоплене роботою табору. Бо тут перебувають найкращі з найкращих. Коли вони повернуться на свою територію, вони нестимуть той заряд бадьорості, знань, енергії, який отримали в цьому таборі»⁸²⁹. Найвагоміше виховні цілі «Донузлаву» у дусі доктрини «русского міра» схарактеризував директор Інституту країн СНД К. Затулін у 2013 р., який зазначив: «Ми – жителі країн СНД – відрізняємося від європейців. Ми – інші. У нас свій історичний шлях. СНД – це наш Материк! Нам необхідно зберегти пам'ять про наше спільне минуле і прагнути будувати спільне майбутнє, яке належить молодим! ... У процесі пострадянської інтеграції Україна, слідом за Росією, Білорусією та Казахстаном, має зробити свій геополітичний вибір»⁸³⁰.

Політична антиукраїнська діяльність не могла отримати значного поширення без підтримки з боку з. тв. опініон-лідерів, а також громадських діячів, журналістів, публіцистів, діячів культури. Співзасновник та активний учасник Інтернаціонального руху Донбасу публіцист Дмитро Корнілов у другій половині 1990-х років вів активну роботу на сторінках щотижневого російськомовного видання «Донецький кряж», який фактично був одним із рупорів донецького сепаратизму. Пишучи про історію України та її населення, він показував їх неоднорідними та такими, що складаються із декількох субетносів. Публіцист наголошував, що такий його поділ не обмежувався лише категоріями двох радикальних середовищ – тих, які проживаючи в Україні, не визнавали навіть існування української нації, ці тих, які прагнули назавжди відділитися від Росії, як територіально, так і культурно чи ментально. Серед українського населення, окрім вищезгаданих груп, він виділив ще субетнос «малоросів», які, мовляв, є справжніми українськими патріотами і, не відносячи себе до великоросів (власне росіян), водночас «не мислили і не мислять розвитку України і її культури поза Росією», дотримуючись панрусизму – ідеології єдності «загальної» «русскої» («общерусской») національності»⁸³¹. На думку Д. Корнілова, ключовим для «малоросів» було і залишається уявлення про те, що Росія є Вітчизною (загальним ментальним та культурним простором), а Україна (Малоросія) – Батьківщиною (місцем народження), і у світоглядній ієрархії остання, як і інші частини Росії як ментального простору – Великоросія та Білорусія, – є лише нижчою сходинкою, яка входить на ідейному рівні до єдиної Росії. Як писав публіцист, «Росія і Україна для “малороса” – поняття не одного рівня. Натомість Галичина відносно Росії для нього перебувала на тому ж рівні, що і Україна, “по горизонталі”. Тому, переконував Д. Корнілов, коли “малоросу” намагатимуться вказати на те, що у всіх його бідах винен якийсь зовнішній ворог (Росія), то для нього це буде не дуже і зрозуміло, і він ... розпочне шукати цього ворога на “горизонтальному” рівні, тобто, в Галичині.

⁸²⁹ Грабовський С. Куди хочуть завести Україну «соотечественники»? Тиждень.ua. URL: <https://tyzhden.ua/kudy-khochut-zavesty-ukrainu-sootechestvennyky/>

⁸³⁰ Ким є сепаратисти на сході України. iPress.ua. URL: https://ipress.ua/mainmedia/gopstop_58769.html

⁸³¹ Корнілов Д. Две Украины. Корнілов Д. Две Украины. История и политика: избранная публицистика разных лет. [Б. м.], 2012. С. 15–17.

Цим і пояснюється глибока неприязнь “малоросів” і галичан⁸³². «Малоросійськiстю» Д. Корнілов пояснював і те, чому «мільйони українців одягали російські (чи радянські) шинелі, ... йшли на смерть за Росію (чи Союз)», захищаючи Росію, а разом із нею і Україну – свою «малу Батьківщину», на протигагу українцям «самостійникам»⁸³³.

Позиція Д. Корнілова щодо становища його рідного Донбасу у складі пострадянської України була апіорі негативною, а сама Українська держава для нього виступала безперспективною, в якій, через полярність думок серед населення, неможливо досягнути національної єдності і де мешканці, наприклад Луганщини, мають більше спільного із жителями Ростовської області РФ, аніж із галичанами. Адже якщо із першими їх єднає кількасотлітня спільна історія, то з останніми – лише кілька десятиліть у спільному перебуванні у радянській державі, і то сповнених радше численними взаємними стереотипами про «бандерівців» та «східняків»⁸³⁴. За твердженням публіциста, після 1991 р. в Україні встановилася ледь не диктатура націоналізму, а галичани, які потрапили до влади, перенесли на весь владний апарат власний стиль політичної поведінки, яку, мовляв, вони успадкували ще із «австрійсько-польської» спадщини, і який характеризувався порожніми обіцянками та нечесністю політиків, постійними доносами одне на одного та «невтомним» бажанням нав'язати свою, галицьку, політику шляхом унітаризації України та українізації усіх сфер життя. Для поліетнічного Донбасу, за Д. Корніловим, така поведінка начебто була неприпустимою, адже порушувала права місцевих росіян та російськомовних українців на користування власною мовою та плекання місцевої, зорієнтованої на російський простір, культури⁸³⁵. Ба більше, навіть в умовах русифікації українського населення та звуження функціонування у суспільстві української мови публіцист лукаво писав про початок епохи т. зв. «дерусифікації» України, особливо Донбасу, де нібито розпочали звільняти російськомовних вчителів та закривати російські школи, а всі сфери публічного життя, починаючи від діловодства і закінчуючи телебаченням, переходили із російської на українську мову⁸³⁶.

Брат Дмитра Корнілова – Володимир Корнілов, який був очільником Української філії Інституту країн СНД у 2006–2013 рр. та членом ради громадської організації «Російськомовна Україна»⁸³⁷, написав окрему монографію з проблематики Донецько-Криворізької республіки (ДКР)⁸³⁸, самопроголошеного державного утворення на теренах сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Луганської, а також частково Кіровоградської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської та Ростовської областей, яке проіснувало фактично лише протягом кількох тижнів лютого–квітня 1918 р., хоч певні його залишки існували аж до зими 1919 р. Пояс-

⁸³² Корнілов Д. Две Украины... С. 22.

⁸³³ Там само.

⁸³⁴ Корнілов Д. Две Украины... С. 21; Корнілов Д. Как поваренок на поварню осерчал. *Корнілов Д. Две Украины. История и политика. Публицистика разных лет*. [Б. м.: Б. в.], 2012. С. 172.

⁸³⁵ Корнілов Д. Вводится строгий языковой режим. *Корнілов Д. Две Украины. История и политика. Публицистика разных лет*. Б. м.: Б. в., 2012. С. 255–261; Корнілов Д. Галицкая школа политического быта. *Корнілов Д. Две Украины...* С. 144–156; Корнілов Д. Чай? Хана, ежели он – русский. *Корнілов Д. Две Украины...* С. 252–254; Корнілов Д. Язык и право, или почему украинизация – незаконна. *Корнілов Д. Две Украины...* С. 262–278.

⁸³⁶ Корнілов Д. Эпоха дерусификации. *Корнілов Д. Две Украины...* С. 144–156.

⁸³⁷ Корнілов Д. Две Украины... 418 с.

⁸³⁸ Корнілов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта. Харьков: Фолио, 2011. 603 с.

нюючи виникнення ДКР, він наголошував, що воно стало реакцією на зазіхання на територію Донкривбасу «контрреволюційної» Центральної Ради у Києві, чия ідея української самостійності, та і просто українства, населення регіону не розуміло і не сприймало серйозно, залишаючись надалі «малоросами», або ж «росіянами. При цьому головною була не стільки етнічна приналежність, як державна», а саме населення, плекаючи «рідну» російську культуру, на противагу «чужій» українській, немов натякало, що і на сучасному етапі культурно-ментальні пріоритети українського Південного Сходу далеко не на користь України⁸³⁹. На думку В. Корнілова, природні для цього краю інтернаціоналізм, космополітизм та прагнення до ширшої автономії і самоврядування, попри прагнення «націоналістів», комуністичних та сучасних, збереглися і до сьогодні⁸⁴⁰. А отже, виходячи з логіки автора, ті ж вимоги, які ставилися ДКР колись до Москви, можна і необхідно ставити на сьогодні до іншої державної столиці – Києва. До речі, В. Корнілов опосередковано ставив під сумнів легітимність сучасної влади Києва над Донбасом. Це він пояснював невиконанням Україною найголовніших умов, висловлених їй Москвою під час приєднання до неї території ДКР на початку 1920-х років, а саме йшлося про непорушність федеративного україно-російського Радянського Союзу, федералізацію України зі створенням на її теренах автономних самоврядних утворень та забезпечення усім національним громадам рівних прав. За твердженням В. Корнілова, останніх 2 вимоги нібито не виконувалися і в радянський час, а перша була порушена у 1991 р. із розпадом СРСР⁸⁴¹.

Проблему взаємовідносин Києва та Донбасу порушував у своїй публіцистиці й Олесь Бузина – український публіцист, есеїст, телеведучий, сумнозвісний, серед іншого, тезами про існування єдиного «суперетносів» росіян, українців та білорусів⁸⁴². Про свої політичні вподобання О. Бузина писав в одній зі своїх книжок, зауважуючи, що ідеалом для нього є відродження Російської імперії, а також «реставрація феодалізму та відновлення кріпосного права»⁸⁴³. Основою нової імперії мав би бути союз нащадків «Святої Русі» – росіян, українців та білорусів, які по суті, на думку О. Бузини, є одним народом. До речі, сам термін «українці» він вважав не визначенням окремої нації, а позначенням тих представників «руського» субетносу, які проживали в Україні⁸⁴⁴. Ідею ж української самостійності публіцист визначав «витвором ХХ століття» та «трагічною мутацією “руської” самосвідомості на кордоні (“руського міра”», викликаною польсько-австрійським ідеологічним опроміненням»⁸⁴⁵. Прикметно, що і виникнення України як політичного явища О. Бузина пов’язував лише із «переможними війнами Катерини II, яка покінчила із Кримським ханством і королівською Польщею», що, мовляв, звільнило територіальний простір для нових державно- та націєтворчих проєктів, у цьому випадку українського, «на степовому череві» Російської імперії⁸⁴⁶.

⁸³⁹ Там само. С. 43–44; 519; 535; 538; 541–543.

⁸⁴⁰ Там само. С. 38–39.

⁸⁴¹ Там само. С. 544.

⁸⁴² Бузина О. Революція на болоті: взгляд белогвардейца. 2-е изд., доп. Киев: Арий, 2013. С. 86; Бузина О. Союз плуга и трезуба. Как придумали Украину. Киев: Арий, 2013. С. 481.

⁸⁴³ Бузина О. Революція на болоті: взгляд белогвардейца. С. 24.

⁸⁴⁴ Там само. С. 86.

⁸⁴⁵ Бузина О. Союз плуга и трезуба. Как придумали Украину. С. 486.

⁸⁴⁶ Бузина О. Революція на болоті: взгляд белогвардейца. С. 102–103.

Специфічними були погляди публіциста і на сучасний український соціум та політичний устрій Української держави. Характеризуючи сучасний стан українського соціуму, О. Бузина «знайшов» серед останнього 3 «слов'янські народи»: галичан (відмінних за релігією, культурою та історією від решти України), малоросів (нащадків українців, які проживали на території колишньої Гетьманщини) та новоросів (нащадків переселенців, які у XIX–XX ст. приїхали на роботу на Південь та Схід сучасної України), у кожного з яких, мовляв, своя мова, ментальність, візії історії та міфи, а отже, нібито, є причини для громадянських протистоянь, а тому найкращою формою державного устрою України, на думку публіциста, була б федерація, яка розширила би повноваження місцевих органів влади⁸⁴⁷. У цьому контексті він і пояснював необхідність для особливого статусу насамперед Донбасу, Новоросії (Південь України) та Криму, яких, за його твердженням, більшовики свого часу примусово приєднали до України, попри бажання місцевого населення співвідносити себе безпосередньо із Росією (чи то імперського, чи то радянського зразка) та її культурою⁸⁴⁸.

Аналізуючи уже сучасні суспільно-політичні реалії, О. Бузина зауважував, що попри намагання радянської влади, особливо українських «націонал-комуністів» «українізувати» здебільшого російськомовне та російське за культурою населення Донкривбасу, воно не «розчинилось» у загальноукраїнському соціумі. До того ж, на думку журналіста, в історичній пам'яті та на рівні підсвідомості мешканців Сходу України надалі продовжує існувати міф про ДКР, який досі дає про себе знати і «сплутує усі карти українським націоналістам», адже не дозволяє останнім остаточно перетворити населення всієї країни на однорідну україноцентричну масу. Перемога ж на президентських виборах 2010 р. В. Януковича, за словами О. Бузини, лише підтвердила, що ідея Донбасу досі в Україні актуальна, а прихід до влади в центральних органах влади країни «донецького» клану засвідчив перемогу «економіки над етнографією» – головного принципу створення й Донецько-Криворізької республіки – та початок формування «нової реальності багатомовної і поліетнічної української нації, органічно вписаної у великий східно-слов'янський «Русскій» світ («Русский мир»)»⁸⁴⁹. Щоправда, згодом журналіст критикував і нову, «донецьку владу», звинувачуючи її у тому, що вона обдурила своїх виборців, адже, замість обіцяної нею електорату дружби з Росією, продовжила розпочатий ще попередниками курс євроінтеграції, а втечу В. Януковича наприкінці лютого 2014 р. до Росії О. Бузина взагалі оцінив як зраду президентом усіх його прихильників, які залишилися в Україні⁸⁵⁰. Водночас анексію Криму Росією публіцист назвав «здійсненням своєї мрії повернутись до Росії», а війну на Донбасі, яка розпочалась навесні 2014 р., охарактеризував як громадянську, несправедливу війну між офіційним Києвом, очолюваним постмайданною політичною елітою, яка, мовляв, розгорнула злочин проти власного народу, обстрілюючи Донецьк та Луганськ, які, на думку О. Бузини, цілком справедливо не захотіли жити в одній країні із «любителями майданів»⁸⁵¹. Вірогідно, що у

⁸⁴⁷ Иванов А. Олесь Бузина: «На Украине сейчас проживают три славянских народа». *Русский вестник*. 2010. № 11(146). Ноябрь. С. 3.

⁸⁴⁸ Бузина О. Революция на болоте: взгляд белогвардейца. С. 101.

⁸⁴⁹ Бузина О. Союз плуга и трезуба. Как придумали Украину. С. 236.

⁸⁵⁰ Бузина О. Я избиратель Януковича и меня предали. URL: <http://www.buzina.org/politics/1251-ja-izbiratel-janukovicha-i-menja-predali.html>

⁸⁵¹ Бузина О. Несправедливая война. URL: <http://www.buzina.org/politics/1359-nespravedlivaya-voyna.html>

подіях 2014 р. журналіст убачав події, які були для нього відгомонам протистояння Києва та ДКР у 1918 р., початком боротьби між «галичанами», з одного боку, та «малоросами» із «новоросами» – з іншого, а, можливо, здавалися і початком процесу нового збору «земель русских» для відновлення Російської імперії, такої бажаної для О. Бузини. По суті українські публіцисти усіяло демонстрували єдність більшої частини території України – чи то «Новоросії», чи то «Малоросії», та її населення з Росією. Зосереджуючи свою увагу на становищі російськомовного населення південно-східних регіонів України, публіцисти протиставляли його мешканцям Галичини. У той час окремі пасажи антиукраїнських журналістів, публіцистів та письменників допускали можливість існування України винятково лише як федерації з широкими самоврядними повноваженнями її суб'єктів або ж частково у складі Росії.

Особливе наукове зацікавлення становлять ініціатори т. зв. «Русской весни» в Україні та їх концептуальні світоглядні й ідейні позиції, якими вони керувалися напередодні та під час спроби розгортання сепаратистського руху по всьому українському Південному Сході. Однією із таких книжок є «Факел Новоросії», автором якої є історик Павло Губарев – вихованець Донецького університету, активний учасник проросійських мітингів у Донецькій області навесні 2014 р., голова «Народного ополчення Донбасу» (березень–травень 2014 р.) та «народний губернатор» Донеччини (березень–серпень 2014 р.). Видання, яке побачило світ у Санкт-Петербурзі 2016 р., через відтворення губаревської автобіографії пояснює і передумови виникнення суспільно-політичної ситуації на Донбасі, які призвели до розгортання бойових дій, та відображає історіософські категорії, якими керувалися ідеологи новоросійського сепаратизму в Україні⁸⁵². Одним із ключових тверджень у тексті П. Губарева є теза про існування триєдиного «руського» народу, який складається із трьох гілок – «великоросів» (власне росіян), «малоросів» (українців) та білорусів⁸⁵³. Публіцист із обуренням писав про те, що в радянський час у тодішній гуманітаристиці розпочали форсувати ідею поділу цього єдиного народу, трактуючи вищезгадані його різновиди як 3 «братні», але усе ж різні народи, а поняття «руського» відносячи лише до визначення «великороса». Така політика, за переконанням «народного губернатора» Донеччини, у результаті посприяла розвитку націоналізму у союзних республіках, зокрема в УРСР, де почала культивуватися ідея «українства», яка згодом «вилізла боком» і для радянської системи, і для самого Донбасу⁸⁵⁴.

Прикметно, що українську національну ідентичність П. Губарев не вважав природним явищем, трактуючи її як «штучно створений антипод Росії і російському народу», сконструйований геополітичними ворогами останніх (Німецькою й Австро-Угорською імперіями у XIX ст. та США у XX–XXI ст.) із метою послабити російську державність та її могутність, що зрештою, на привеликий жаль П. Губарева, їм і вдалося⁸⁵⁵. За цього, забуваючи, що «Україна» та «українці» як модерні поняття виникли у першій половині XIX ст. не у такій ненависній йому Галичині, а саме на теренах нинішньої Центральної та Східної України або ж, висловлюючись його ж термінологією, «Малоросії». До речі, розпад як і Російської, так і Радянської імперій у книжці подано як справжні трагедії та як роз'єднання великої Вітчизни «русских»,

⁸⁵² Губарев П. Факел Новороссии. Санкт-Петербург: Питер, 2016. 416 с.

⁸⁵³ Там само. С. 17; 38–39.

⁸⁵⁴ Там само. С. 39.

⁸⁵⁵ Там само. С. 17.

російського цивілізаційного простору, який необхідно обов'язково «возз'єднати» у найближчому майбутньому, щоб відновити «історичну справедливість стосовно “русского» народу” росіян, українців та білорусів»⁸⁵⁶. У цьому контексті центральне місце займає визначення терміна «Новоросія». Для П. Губарева «Новоросія» – це насамперед «квітуча родюча земля, відома нивами, які колосяться, і квітучими садами, гордими промисловими гігантами і промисловими гаванями»⁸⁵⁷. Територіально окреслюючи її, автор книжки не обмежується Південним Сходом України, зауважуючи, що новоросійський простір охоплює «широку смугу», яка тягнеться від Бендер і Тирасполя на Дністрі уздовж Чорного та Азовського морів до самого Донбасу і Ставропілля⁸⁵⁸. Ці терени, за трактуваннями П. Губарева, протягом XVII–XVIII ст. були «відбиті у лютих османів та їхніх татарських васалів» Росії і наприкінці XVIII ст. об'єднані у Новоросійській губернії, яка, щоправда, проіснувала недовго, будучи розділеною спершу на початку XIX ст. на 7 адміністративних одиниць у складі Російської імперії, а вже у радянський час – між союзними республіками (Росією, Україною, Молдовою) та областями всередині цих республік (зокрема, між Дніпропетровською, Донецькою, Запорізькою, Луганською, Миколаївською, Одеською, Харківською, Херсонською областями в Україні), зі збереженням такої конфігурації і після колапсу радянської держави⁸⁵⁹. Однак, на думку П. Губарева, навіть попри територіальний «розпад», «Новоросія» на ментальному рівні продовжувала існувати завжди, періодично «нагадуючи» про себе і у політичній сфері, не кажучи вже про повсякденну культуру. Одним із прикладів «прояву “Новоросії”» автор книжки вважав виникнення у роки громадянської війни у Росії вже неодноразово згадуваної Донецько-Криворізької республіки, територія якої, мовляв, охопила більшість земель «Новоросії», за винятком Криму, Ставропілля, Кубані, частини Одеської і Миколаївської областей⁸⁶⁰. І лише через «загравання Леніна із українськими самостійними комуністами» цей, за переконанням П. Губарева, за природою не український край було приєднано до України, разом із іншими, мовляв, «неукраїнськими» Одещиною, Миколаївщиною, Херсонщиною та Кримом⁸⁶¹.

І навіть після розпаду СРСР у 1991 р., коли, на думку автора книжки, більшість території «Новоросії» опинилася під владою «духовних нащадків Мазепи, Петлюри, Бандери і Шухевича» у складі «штучно зліпленої держави Україна», а ще частина – під владою «молдовсько-румунських націоналістів» у Молдові та «відморожених» прозахідних лібералів» у Росії, «Новоросія» продовжувала існувати «в головах людей», нібито проявившись у створенні Придністровської Молдовської республіки – «першого вогнища спротиву чумі русофобії», а також в електоральних симпатіях населення: на Південному Сході України – «проти “бандерівських”, русофобських і пронатівських сил та за добрі відносини із Росією та федералізацію України», а також проти лібералізму та за «російський національний патріотизм» у «російській» частині «Новоросії» – на Кубані, Ставропілщині та у Ростовській області⁸⁶².

⁸⁵⁶ Губарев П. Факел Новороссии... С. 152.

⁸⁵⁷ Там само. С. 7.

⁸⁵⁸ Там само.

⁸⁵⁹ Там само. С. 8–9, 257.

⁸⁶⁰ Там само. С. 9.

⁸⁶¹ Там само.

⁸⁶² Там само. С. 9–11.

Водночас, на думку П. Губарева, природна «приналежність» «Новоросії» до «руського міра» всіляко замовчувалася владою, насамперед в Україні, де, мовляв, навпаки офіційний Київ проводив у 1991–2014 рр. ледь не насильну українізацію, піддавав дискримінації російську мову, не надаючи їй державного чи офіційного статусу, припинював усе «великоросійське», грабував «робітничий та прибутковий» Донбас, щоб за його ж рахунок підтримувати існування «депресивних, убогих, але по-бандерівськи налаштованих регіонів Галичини та Центру», а також, знищивши загальносоюзну економіку та віддавши народне господарство на відкуп олігархічним кланам, фактично ліквідував т. зв. «Індустріальну цивілізацію» на Південному Сході України, перетворивши останню на «аграрно-сировинний придаток ситої Європи»⁸⁶³.

Принагідно доцільно зауважити, що саме на існуванні вищезгаданої «цивілізації» у «Новоросії» П. Губарев особливо наголошував, намагаючись протиставити нібито «селянській Україні» із її безвідповідальною «люмпен-інтелігенщиною» та «міськими неробами», які, мовляв, і розгорнули Майдани у 2004 та 2013 рр., населення Південного Сходу, яке зображував як спільноту «людей дисципліни і системи, ... воїнів промисловості, організованих майже по-військовому», чіє життя «вписане у жорсткий індустріальний ритм» та «віддане підприємствам», які надали їм і кар'єру, і житло, і можливість доступного освітньо-культурного розвитку для себе та своїх дітей і безкоштовне медичне забезпечення, а отже, їм ніколи «ходити на мітинги та бешкетувати»⁸⁶⁴. Таким протистоянням «бездіяльної, безперспективної, україноцентричної та «неонацистської»» України, підтриманої Заходом, та «працелюбного, перспективного, полінаціонального та миролюбного» Донбасу, який начебто усвідомлює себе частиною «Новоросії» і загалом «руського міра», П. Губарев і пояснює події весни 2014 р. на Донбасі та створення Донецької Народної Республіки (ДНР) та Луганської Народної Республіки (ЛНР), що було «початком» до «возз'єднання російських земель», «російського "Рісорджіменто"» та виникнення «нової Російської держави, вільної від олігархів та корупції ... із реальним народовладдям», у якій «Новоросії» передбачається, як і у часи Російської та Радянської імперій, одна із ключових ролей⁸⁶⁵.

Окрім того, він багато у чому дорікає Росії. По-перше, незрозумілою для нього була позиція Російської Федерації щодо майбутнього Придністровської Молдовської республіки та Донбасу, яких офіційно Москва не включила до складу РФ, на відміну від Криму⁸⁶⁶. По-друге, розповідаючи про свої збори у військово-політичних таборах у Росії, у яких він замолоду брав участь як член радикальної російської націоналістичної організації «Русское национальное единство», П. Губарев обмовляється, що нерідко самі ж «колеги із РФ» підсміювалися над ним та іншими вихідцями із Донбасу, називаючи «хохлами», попри те, що сама організація сповідувала ідею про «триєдиний "русский" народ»⁸⁶⁷. А, по-третє, він наголошував, що в 1990–2000-х роках «Новоросія», зокрема і Донбас, опинилася «між двох вогнів»: з одного боку, українські націоналісти вважали населення регіону чужинцями, а з іншого – російські чиновники це ж населення вважали не росіянами, а українцями,

⁸⁶³ Там само. С. 13–14; 25–27.

⁸⁶⁴ Там само. С. 15; 26.

⁸⁶⁵ Там само. С. 31–32; 266; 276.

⁸⁶⁶ Там само. С. 10–11; 16; 152; 197.

⁸⁶⁷ Там само. С. 40.

що, мовляв, створило на Південному Сході України певний ідейний вакуум та ізоляваність⁸⁶⁸. Попри це, П. Губарев усе ж наголошує, що і надалі «Росія залишається нам Матір'ю»⁸⁶⁹, хоча, судячи із його вищезгаданих поглядів та поточної ситуації у зоні Антитерористичної операції на Сході України (АТО), під займенником «нам» він усе ж мав на увазі не народ Південного Сходу, чи хоча би Донбасу, а досить нечисельну групу проросійських маріонеток, які, як і сам т. зв. «народний губернатор» Донеччини, долучилися до розгортання сепаратизму на Донбасі.

Незважаючи на сприяння з боку влади та бездіяльність спецслужб щодо нейтралізації викликів національній безпеці, соціологи фіксували ріст негативного ставлення до ідей «русского міра» серед українців. Значна частина опозиційного до влади українського політикуму, митців, політологів, істориків, письменників безспідставно вважали концепт «русского міра» формою реінтеграції колишнього СРСР, його відродження під егідою РФ, вбачаючи у цьому загрозу існуванню суверенної України⁸⁷⁰. Зокрема, учасники Ініціативної групи «Першого грудня» називали «русскій мір» не інакше як «імперіальною пропозицією» Москви, яка не відповидає сучасним цивілізаційним вимогам, а тому не матиме майбутнього⁸⁷¹. Протиставляючи європейські цінності доктринальним засадам ініційованих Росією міждержавних утворень у лютому 2013 р., напередодні Саміту Україна–ЄС, українські інтелектуали вказували, що Митний союз не оперує поняттями «демократія», «верховенство права» чи «солідарність», а його модель нагадувала акціонерне товариство, у якому один власник домінує над іншими. «Як свідчить досвід, ані СНД, ані ЄврАзЕС чи Митний союз не можуть ухвалити жодного рішення всупереч волі РФ або без її прямої підтримки. Яскравим прикладом у цьому сенсі є мовне питання. Російська мова є єдиною робочою мовою СНД, ЄврАзЕС і Митного союзу ... Євразійські союзи постають на уламках імперії, яка ніколи не толерувала розмаїтості і єдиною своєю місією вважала постійну експансію назовні, приєднання нових земель та їхню асиміляцію. Жоден із цих союзів, на відміну від ЄС, не розпочинав свій шлях з очищення чи бажання перегорнути імперську сторінку в своїй історії – це радше неприхована спроба цю історію відродити»⁸⁷², – ішлося у заяві.

Не оминули концепцію «русского міра» у своїх промовах також і вищі ієрархи українських церков, що не мали номінальної залежності від Москви. Зокрема, предстоятель Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) Святослав Шевчук зазначав, що ідея «русского міра» побудована на ідеологічній основі, що не має нічого спільного ні з Церквою, ні з історією. За його словами, така псевдонаукова платформа реанімувалася як імперіалістична ідея відновлення Радянського Союзу⁸⁷³. Патріарх Київський Філарет у своєму зверненні щодо анексії Криму зазначив, що російський президент В. Путін

⁸⁶⁸ Губарев П. Факел Новороссии... С. 38.

⁸⁶⁹ Там само. С. 152.

⁸⁷⁰ «Русскій мир» в Україні: міф чи реальність? URL: <http://firtka.if.ua/?action=show&id=20601>

⁸⁷¹ Мирослав Маринович: «Одвічна місія Києва – скромна місія миротворця». URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/miroslav_marinovich_odvichna_misiya_kieva__skromna_misiya_mirotvortsya.html

⁸⁷² Заява Ініціативної групи «Першого грудня» про європейський вибір українського суспільства. URL: <http://1-12.org.ua/2013/02/19/1579>

⁸⁷³ Глава УГКЦ: ідея «Русского міра» базується на концепції ЦК КПРС і не має нічого спільного з Церквою. «Тиждень.ua». 2013. 20 лютого. URL: <http://tyzhden.ua/News/72807>

офіційно почав використовувати такі визначення, як «руський мір, «історична Росія», «росіяни – розділена нація», «ми з українцями – один народ» разом із ностальгією за минулою державною величчю та прагненням реваншу за розпад СРСР є точною копією ідеології та риторики фашистських режимів ХХ ст., зокрема у Німеччині та Італії⁸⁷⁴.

Попри наявність широкого інструментарію «М'якої сили», а також сприяння з боку режиму В. Януковича, Росія не могла зупинити ті внутрішньополітичні процеси, що відбувалися у самій Україні. Ідея євроінтеграції на тлі спроб В. Януковича та його оточення встановити у державі авторитарний режим спровокували масштабний громадянський вибух наприкінці 2013 р., причиною якого стали відмова влади від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та побиття студентів на Майдані Незалежності у ніч на 30 листопада 2013 р. Показово, що у самій Росії не розуміли причин виступів населення проти «режиму Януковича». Натомість російські мас-медіа характеризували Євромайдан як антиросійську акцію, профінансовану США подію, що покликана «відірвати» Росію від України. Лідер російських неоевразійців Олександр Дугін взагалі висловив переконання, що Майдан фактично означав оголошення війни Росії. На жаль, у майбутньому ця теза отримала величезне число прихильників як серед вищих владних ешелонів, так і серед пересічних громадян. Російській Федерації вдалося інформаційно відрізати Донбас від України, спрямувати на нього потік пропаганди та дезінформації, створити через ЗМІ паралельну реальність, у якій зміна політичного керівництва у Києві сприймалася місцевим населенням не інакше як передвісник апокаліпсису⁸⁷⁵.

Під гаслами захисту «руського» та «рускоязычного населення» «Південно-го Сходу» України Росія розпочала агресію проти української держави навесні 2014 р., анексувавши Крим та тимчасово окупувавши частину Донецької та Луганської областей. Російські спецслужби широко використовували ідеологію «руського міра» для мобілізації сепаратистських настроїв. Складові міфологеми «руського міра», як-от «захист співвітчизників за кордоном», «відстоювання прав російськомовних людей», «збереження спільної історичної пам'яті», «відсіч націоналізму» тощо, підтримали провідники сепаратизму. Спочатку в Криму, а згодом у східних та південних областях України гасла, що збігалися з складовими ідеологеми «руського міра», стали «візитною карткою» сепаратистського руху. Активна проросійська пропаганда серед жителів Південно-Східного регіону стала причиною того, що вони почали пов'язувати сподівання на стабілізацію становища із відокремленням певних областей від України з подальшим їх існуванням у форматі державних утворень або приєднання до Росії. Водночас інспіроване спецслужбами і військовими РФ криваве протистояння у Криму мало б надати політичні й пропагандистські підстави для вторгнення російських військ у східні і південні області України, за аналогією до подій серпня 2008 р. у Південно-Осетинському регіоні Грузії.

Вдаючись в історичну ретроспективу, можемо припустити, що жителів Донбасу готували до відокремлення від України задовго до російської агресії 2014 р. Поширювали літературу про існування міфічного донбаського народу та особливу місію

⁸⁷⁴ Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета з приводу російської анексії Криму. *Прес-центр Київської Патріархії*. 2014. 19 березня. URL: <http://www.cerkva.info/uk/news/patriarkh/4574-patrzvernennia-anshlius-krym.html>

⁸⁷⁵ Якубова Л., Головкин В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму... С. 146.

донбасівців. У листопаді 2012 р. у Донецьку відбувся форум «Донбас в євразійському проекті», який ухвалив резолюцію про референдум щодо приєднання України до Митного союзу та «возз'єднання з Росією і Білоруссю». На ньому пролунала теза про те, що «Донбас – органічна частина “русского мира”, епіцентр Новоросії – останнього оплоту і запоруки єднання України та Росії». Тоді ж, у листопаді 2012 р., вулицями Донецька пройшов «Русский марш», організований активістами організацій «Донецкая республика», «Славянское единство», учасники якого несли прототипи прапора сучасної ДНР. Донбас виділявся з-поміж усіх частин України абсолютною підтримкою інтеграції у Митний союз. Від травня 2013 р. до травня 2014 р. підтримка членства України у Митному союзі разом із Росією зроста серед мешканців Луганської й Донецької областей від 62 до 68 %. Водночас кількість прихильників інтеграції до ЄС становила мізерні 13 %. У квітні 2013 р. співавтор книжки «Донбасс: Русь и Украина» Сергій Бунтовський заявив: «Донбас не втратив своєї самоідентифікації. Донбасу потрібний новий проект. Але ми не можемо реалізувати його в складі сучасної України». Тож мешканці Донбасу тривалий час до фатальних подій 2014 р. жили у відмінному від України інформаційному середовищі. Масова лояльність до «русского мира» кувалася роками за повної пасивності української влади⁸⁷⁶.

Так звані «лідери» інспірованих Росією квазідержавних утворень ДНР та ЛНР використовували тези «русского міра» в обстоюванні свого права на відокремлення від України. Зокрема, у преамбулі одного з первісних варіантів конституції т. зв. ДНР згадки про «русскій мір» займали вагоме місце: «...відчуваючи себе невід'ємною частиною “русского мира” як російської цивілізації, спільності росіян та інших народів, мислячи нероздільність долі всього “русского мира” і прагнучи як раніше лишатися до неї причетними, лишаючись прихильними ідеалам і цінностям “русского мира” і шануючи пам'ять предків, які проливали кров за ці ідеали і цінності і передали нам любов і повагу до спільної Вітчизни, сповідуючи Православну віру (Віру Християнську Православну Кафолічну Східного Сповідання) Російської Православної Церкви (Московський Патріархат) і визнаючи її основою основ “русского мира” ... підтверджуємо державний суверенітет Донецької Народної Республіки на всій її території і створення суверенної незалежної держави, орієнтованої на відновлення єдиного культурно-цивілізаційного простору “Русского мира”, на основі його традиційних релігійних, соціальних, культурних і моральних цінностей, з перспективою входження до складу Великої Росії як ореола територій “Русского мира”»⁸⁷⁷. Щоправда варто зауважити, що цей «русскомірський» пасаж до остаточного варіанту т. зв. «конституції» так і не увійшов⁸⁷⁸.

Дестабілізація за допомогою диверсійних загонів трансформувала конфлікт на Донбасі у міждержавне протистояння у форматі «гібридної війни». Через втручання Росії у внутрішні справи сусідньої держави, анексію Криму та спроби дестабілізувати ситуацію у південно-східних областях України, що призвели до людських жертв, ідеї «русского міра» цілком закономірно втратили значну частину своїх прихильників⁸⁷⁹.

⁸⁷⁶ Боровик В. Який Донбас потрібний Україні. *Тиждень.ua*. 2021. 20 жовтня. URL: https://zaxid.net/yakiy_donbas_potribnyi_ukrayini_n1528546

⁸⁷⁷ Конституція ДНР: русскій націоналізм, клерикалізм і капіталізм. URL: https://pikabu.ru/story/konstitutsiya_dnr_russkiy_natsionalizm_klerikalizm_i_kapitalizm_3229266

⁸⁷⁸ Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. 2-ге вид. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2018. С. 13.

⁸⁷⁹ «Русский мир» в Україні: міф чи реальність? ...

Так, ідею відділення від України підтримали у березні 2014 р. менше 10 % громадян⁸⁸⁰. Негативне ставлення до президента РФ В. Путіна, який уособлював на той момент для українців Російську державу та ідеологію «русского міра», за рік зросло від 40 до 76 %. За цього понад дві третини українців виступали за єдність держави та вступ до Європейського Союзу, що прямо суперечило ідеології кремлівського концепту.

Рішучий опір, який проявили українські захисники, став на заваді планам Кремля. Попри активні воєнні дії російських військових на Донбасі та проведення АТО, після відносної стабілізації ситуації та підписання т. зв. Мінських домовленостей ідеологема «русского міра» залишалася у публічному просторі України. Її ретрансляторами в Україні стали проросійськи орієнтовані політики та громадські діячі, представники духовенства, які озвучували російські неоімперські ідеї – складові концепту «русского міра». Безвідносно до Мінських угод, Росія продовжила постачати озброєння та військовослужбовців на Донбас і створювати нові великі бази неподалік кордону з Україною. Важко не погодитись із п'ятим президентом України Петром Порошенком, який заявляв, що вважати Україну частиною «русского міра» може лише божевільний. Виступаючи у Краматорську, президент України зазначав, що чимало українських героїв поклали своє життя, щоб захистити український народ від «русского міра», а понад 6,5 тис. цивільних жертв стали результатом експерименту, який «русский мир» хотів провести над Україною.

У День Незалежності України, 24 серпня 2015 р., виступаючи у Києві на урочистому прийнятті з нагоди Дня Незалежності, П. Порошенко, говорячи про Мінські угоди, запевнив, що Україна не потрапить у розставлений В. Путіним капкан, адже захищає «не лише Україну, але й цивілізаційні цінності демократичного світу», міжнародне право, державний суверенітет та територіальну цілісність. «Я наголошую – те, що відбувається в Україні – це продовження творення Європи»⁸⁸¹, – стверджував П. Порошенко.

«Русский мір» «обмежився» частиною Луганщини та Донеччини, де активність російських спецслужб була найбільшою. Місцеві еліти вагалися і заgravали із проросійськими силами, а правоохоронці не діяли або й зраджували присязі⁸⁸². Російському ідеологічному концепту вдалось обмежитись частиною Донецької і Луганської областей. Однак він же став причиною небаченого патріотичного підйому та протидії сепаратизму на решті території України. Події, що супроводжували звільнення Харківської ОДА, та травневі події в Одесі засвідчили, що «Новоросія» є мертвонародженою ідеєю кремлівських політтехнологів. Військове протистояння у зоні АТО, низка втрат і перемог української армії стали реальністю, під тиском якої Кремль змушений був змінювати не лише свої перспективні плани, а й риторику, що використовувалася на внутрішньому та зовнішньополітичному рівні⁸⁸³. Секретар Ради з національної безпеки і оборони України Олександр Турчинов у 2016 р. виклав своє розуміння «русского міра»: «Для мене “русский мир” – це російські танки, російські системи залпового вогню, тисячі убитих українців. І той, хто “за” такий

⁸⁸⁰ Опитування: Сепаратистські ідеї не підтримує переважна більшість українців. 2014. 11 квітня. URL: <http://tyzhden.ua/News/107373>

⁸⁸¹ Виступ Президента України Петра Порошенка на урочистому прийнятті з нагоди Дня Незалежності України. 2015. 24 серпня. URL: <https://vatican.mfa.gov.ua/news/39328-vistup-prezidenta-ukrajini-petra-poroshenka-na-urochistomu-prijnyatti-z-nagodi-dnya-nezalezhnosti-ukrajini>

⁸⁸² Якубова Л., Головка В., Приmachenко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму... С. 165.

⁸⁸³ Там само. С. 166.

“русский мир”, підлягає, вибачте, ув’язненню на тривалий термін або знищенню». Українські політики шукають «русскій мір» в усіх проявах, які, на їхню думку, несуть небезпеку для України⁸⁸⁴.

Виразно «русскомірскої» залишалася риторика перших осіб квазіреспублік «Л/ДНР». Зокрема «лідер» одного із утворень Ігор Плотницький у вересні 2017 р. проголошував: «Київський режим тягне Україну в НАТО, а народні республіки Донбасу ідуть в “русский мир”, закладаючи основи творення і процвітання». Промовистою стала і його характеристика сутності патріотизму, який, за його словами, виявляється «в об’єднанні зусиль і здібностей заради творчих справ на благо великої і малої Батьківщини ... навігатором загального руху є історія, традиція і духовність “русского мира”, оскільки це неодмінні умови успіху. Якщо історія “русского мира” – переможна, традиції – будівничі, а духовні устремління високі й чисті – такими ж стануть для Донбасу сучасність і будучина». Не менш виразні одкровення стосувалися російської мови, що, за словами лідера ЛНР є кращим «тренером інтелекту, могутнім прискорювачем розумового розвитку дітей, золотим ключем до скарбниці культури і науки». Заявивши, що мешканці Донбасу на справі довели, що достойні бути громадянами Росії, І. Плотницький врешті виголосив, що «Росія знову стане єдиною в усіх сенсах. Російські землі і російські люди – возз’єднуються! “Русский мир”, як і російська душа, будуть безкінечні! Це і є головна мета, головний напрям патріотизму. Заради цього варто жити і працювати!»⁸⁸⁵.

Попри втечу з країни після Революції гідності більшості одіозних політиків із Партії регіонів, частина з них залишилася у країні, до того ж продовжила займатися політичною діяльністю. Відсутність претензій з боку правоохоронних органів дала змогу і надалі спокійно працювати проросійським політикам та політичним силам, які хоч і не так активно, як раніше, але все ж залишалися рупорами для поширення антиукраїнських ідеологічних наративів. Ключовими для їхньої риторики стали заперечення факту російської військової агресії проти України, а також тези про «братовбивчу війну» і нібито «громадянський конфлікт» на Сході України. Такі наративи поширювали підконтрольний В. Медведчуку громадський рух «Український вибір», «Опозиційний блок», «Відродження» та інші партійні клони. Також спостерігався процес створення нових, більш радикальних сил на зразок партії «За життя» Вадима Рабіновича та руху «Наші» Євгена Мураєва. Під виглядом соціальної реклами політичні сили здійснювали і продовжують реалізовувати масштабну інформаційно-пропагандистську кампанію, наголошуючи на економічних вигодах, які нібито має отримати Україна від вступу до Митного союзу із Росією, Білоруссю та Казахстаном. Часто проросійські політики використовували російські меседжі та російську Церкву як крайній засіб для мобілізації проросійського електорату перед місцевими виборами⁸⁸⁶. Зокрема, до таких прийомів в політичній

⁸⁸⁴ Олександр Турчинов: «Коли говорять, що з Путіним можна домовитися, я в це не вірю». *LB.ua*. 2016. 4 листопада. URL: https://lb.ua/news/2016/11/04/349877_aleksandr_turchinov_kogda_govoryat.html

⁸⁸⁵ Российские земли и русские люди – воссоединятся! – Плотницький обозначил цели луганского патриотизма. *Новороссия*. 2017. 24 сентября. URL: <http://rusmir.su/novorossiya/98195-rossiyskie-zemli-i-russkie-lyudi-vossoedinyatsya-plotnickiy-oboznachil-celi-luganskogo-patriotizma.html>

⁸⁸⁶ Війна і «русский мир». Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». URL: <https://dif.org.ua/article/viyna-i-russkiy-mir>

боротьби вдавався В. Медведчук: контроль над потужним медіа-ресурсом, якими є телеканали 112-й та NewsOne.

Вільна діяльність проросійських політичних сил, які вказують на необхідність примирення з Росією через визнання «законності» анексії АР Крим, свідчить про недооцінку представниками влади та громадянського суспільства тієї загрози, яку становить поширення ідеології «русского міра» для національної безпеки України. Особливо загрозовим це виглядає в умовах, коли ніщо не вказує на готовість Росії концептуально погодитися з українською культурною окремішністю та політичним суверенітетом, відступивши, від імперської геополітики XIX ст. на користь новочасних цінностей та ідентичностей, характерних для XXI ст.⁸⁸⁷. І справді, завдяки своєму впливу на РПЦ, а отже, на УПЦ МП, кремлівські пропагандисти переконували, що в українському православному християнстві єдина справжня канонічна Церква – УПЦ МП, категорично заперечуючи створення незалежної Православної Церкви в Україні і визнаючи легітимність лише УПЦ МП. Риторика церковників УПЦ МП загалом схожа до риторики проросійських політиків. Водночас скандали навколо відмови духівників УПЦ МП проводити обряди похоронів час від часу збурювали українське суспільство, створювали додаткові проблеми та роз'єднували українців замість того, щоб об'єднати всі патріотичні сили задля відновлення соборності, державної цілісності⁸⁸⁸.

Цілковиту рацію має академік Володимир Горбулін, який зазначив, що «концепцію “русского мира”, яка де-факто перетворилася на відверто нацистську й шовіністичну, слід заборонити на міжнародному рівні – так само, як свого часу заборонили нацистську. І для людей (або держав), котрі її просувають, мають бути такі самі правові наслідки, як і для послідовників нацистської ідеології. Адже насправді, говорячи про практичне вираження концепції “русского мира”, ми стикаємося зі справжнісіньким “православним ІДІЛом” – на Сході України діє (або діяли) відразу кілька різних “православних армій”, що творять такі безчинства, які навіть бойовикам ІДІЛу не спадали на думку»⁸⁸⁹.

Отже, Південно-Східний регіон за матрицею своїх світоглядних і ціннісних уподобань залишався вкрай сприятливим плацдармом для поширення ключових ідей «русского міра». Українські політики використовували питання взаємин та тяжіння до Росії у внутрішньополітичній боротьбі. Початково його активно використовували ліві політичні партії, які, крім того, що відстоювали необхідність відновлення СРСР або ж нового міждержавного утворення між Україною та Росією, не гребували використанням цілком надуманих проблем «загрози» російській мові та «насилницької українізації» окремих регіонів України. Партії проросійської орієнтації намагалися втримати електорат південно-східних областей України ідеями федералізації і надання російській мові статусу державної.

⁸⁸⁷ Рябчук М. Російський вимір «української кризи». С. 125–126.

⁸⁸⁸ Фігурний Ю. «Русский мир» – важливий чинник агресії Російської Федерації супроти України й українців. *Українознавство*. 2016. № 3(60). С. 48–49.

⁸⁸⁹ Горбулін В. «2017-й: далі буде...». Ціннісні ресурси війни і миру: український формат. *Дзеркало тижня*. 2016. 2–8 липня. С. 2.

7.2. Російська військова експансія в Україні у контексті російських інтеграційних проєктів на пострадянському просторі

Свого часу американський геостратег Збігнев Бжезінський заявив, що розваливши Російську імперію, Україна «створила можливість для самої Росії – як держави і нації – стати нарешті демократичною і європейською». Говорячи про українську незалежність як «проросійське явище», він зауважував, що у разі збереження Росії як імперії, її народду буде жати «в державі злиденній і диктаторській». Як показав час, пострадянська Росія досить швидко пододала шлях від гасел розбудови громадянського суспільства та демократичної держави до визнання радянського диктатора Йосипа Сталіна «ефективним політичним менеджером»⁸⁹⁰ та військової агресії проти сусідніх держав. Одну із ключових ролей у цьому процесі відіграв філософський концепт «русского міра».

В умовах державотворчих процесів на розвалинах СРСР російська влада чітко розуміла, що лише збереження регіонального лідерства дало змогу Росії як правонаступниці СРСР зберегти за собою статус одного із полюсів сили у системі міжнародних відносин. З цією метою Москва виступила з ініціативою створення низки політико-економічних проєктів, які на практиці мали закріпити російський контроль над більшістю пострадянських республік. Для російської політичної еліти, уособленням якої був Борис Єльцин, пріоритети полягали у забезпеченні персональної політичної першості у межах РФ та встановленні контролю над більшою частиною пострадянського простору⁸⁹¹. Показово, що обов'язкову участь у цих проєктах, на думку російської влади, мала брати і Україна. Натомість будь-які розмови про наміри Києва здійснювати незалежну від Москви зовнішню політику провокували негативну реакцію у Кремлі. Зазвичай вона супроводжувалася погрозами з боку росіян переглянути існуючі міждержавні кордони, які ще не були демарковані. Чого лише варті недвозначні натяки мера Санкт-Петербурга Анатолія Собчака на «імовірний прикордонний конфлікт» через українську незалежність або ж скандальні сумнівні прес-секретаря президента Росії Бориса Єльцина Павла Воцанова щодо правочинності російсько-українських кордонів. Віце-президент РФ Олександр Руцкой взагалі відкрито погрожував переглядом російсько-українського кордону, якщо українські парламентарі не відмовляться від уже прийнятого Акту проголошення незалежності України. Зрештою і сам символ демократичної Росії, російський лідер Б. Єльцин, заявляв своєму українському колезі Л. Кравчуку: «Ви повинні слідувати за Росією»⁸⁹². І взагалі наявність етнічних земель України в історії російської державності сприймалася як належне, натомість інша картина – як щось неприродне. «Україна і Росія – уявляються як частини єдиного історичного тіла, відторгнення однієї з частин спотворює, калічить усе тіло»⁸⁹³.

⁸⁹⁰ Давлетгильдеев Р. Добрый Грозный и Сталин – эффективный менеджер. Чиновники оправдывают спорное прошлое – лучшие цитаты. *Настоящее Время*. 2017. 22 сентября. URL: <https://www.currenttime.tv/a/28752225.html>

⁸⁹¹ Бойко О. Д. Україна: від путчу до Пуці (серпень–грудень 1991 р.): монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво "Аспект-Поліграф"», 2006. С. 318.

⁸⁹² СРСР № 2. Як Україну намагалися втягнути у новий Союз. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/26/66360/>

⁸⁹³ Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ, 2018. С. 352–353.

Становлення відносин України та Росії, що відбувалося на тлі дезінтеграції СРСР, супроводжувалося встановленням ситуативного союзу, коли політичні еліти обох тоді ще радянських республік протистояли союзному центру. Ці відносини можна охарактеризувати, як спробу використати одне одного, дуже часто у взаємовиключних цілях. Компромісний формат взаємовідносин Росії з пострадянськими республіками мала узаконити утворена СНД. Погоджуючись на дещо формалізовану незалежність сусідніх держав, Кремль планував отримати необмежений доступ до їхніх ринків зі збереженням свого політичного та економічного впливу. Пріоритетним для Росії у цьому вимірі залишався паливно-енергетичний комплекс, нафтопереробна, хімічна, металургійна промисловість, тобто усі ключові елементи, які формували основу економіки СРСР. Також важливим питанням порядку денного було створення військово-політичного союзу, який мав зберегти усю військову потугу Радянського Союзу, а також був здатний ефективно протистояти імовірним загрозам. Із цією метою у травні 1992 р. у Ташкенті лідерами Росії, Казахстану, Вірменії, Киргизстану, Узбекистану, Таджикистану було підписано Договір про колективну безпеку. При його утворенні у статутних документах навмисно не було визначено статусу цього утворення, оскільки існувала думка про те, що пострадянські республіки підтримають еволюцію СНД у напрямку об'єднання в єдину державу, адже їм не буде вигідно існувати без Росії. Українське керівництво на чолі з Л. Кравчуком розглядало СНД винятково як інструментарій «цивілізованого розлучення», відхиляючи усі пропозиції щодо перетворення СНД у наддержавне утворення. «СНД – це форма співробітництва незалежних держав, які самостійно відповідають за свій внутрішній розвиток і відносини з іншими країнами» – заявляв Л. Кравчук⁸⁹⁴.

Зневажаючи ставлення російської політичної еліти до незалежності сусідніх країн не сприяло встановленню добросусідського діалогу. Щодо культурної та релігійної спорідненості офіційна Москва усіма своїми діями вказувала на «російськість» першоджерела державотворчих процесів, намагаючись і надалі відігравати роль «союзного центру». Російський ядерний потенціал, а згодом і ядерна монополія РФ у регіоні лише посилила у російському суспільстві потенційно небезпечні переконання про великодержавний статус Росії та її окрему «історичну місію», трактування якої, щоправда, губилося у вирі дискусії щодо майбутнього шляху розвитку держави. Окремі російські політики із т. зв. націонал-патріотичного середовища, окрім закликів до відновлення Росії як «великої держави», активно обстоювали тезу про цілковиту «нежиттєздатність» колишніх радянських республік без Росії. В окремих випадках їхні гасла та пропозиції були досить провокативними. Як тут не згадати слова голови Комітету Держдуми РФ у справах СНД К. Затуліна, який наголошував, що багато з нових держав «приречені стати нашими сателітами чи померти»⁸⁹⁵. Така риторика через багато років по тому трансформувалася у головний ідеологічний концепт «руського міра», який можна висловити відомою фразою «хто не з нами – той проти нас».

Запропонований формат СНД у його «російському трактуванні» не отримав належної підтримки з боку інших незалежних держав, зокрема і України. Відтак розрахунок на можливість впливу на сусідні держави, передусім на Україну, через

⁸⁹⁴ Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: «РІЦ УАННП», 1997. С. 336.

⁸⁹⁵ Романюк П. Стати сателітами чи померти? *Політика і час*. 1994. № 5. С. 3.

діяльність різних міждержавних формацій не виправдав себе. Імовірно саме через це російська сторона розгорнула масштабну інформаційно-пропагандистську кампанію проти національно-культурного відродження сусідньої держави, яка охопила майже всі аспекти культурно-ціннісної сфери. Особливого поширення набуло навішування ярликів та стереотипів навколо незалежності України. Воно проявлялося у формі іронічних висловлювань, покликаних поширити і популяризувати ідеї щодо утворення т. зв. Слов'янського союзу, існування «спільної історії»⁸⁹⁶, повернення до патерналістського типу держави⁸⁹⁷. Риторика влади підхопила російська преса того часу, зокрема й ліберальна, яка в унісон із українофобами у російському політикумі публікувала матеріали про «спроби захоплення» Україною радянського Чорноморського флоту, а також «окупацію міста російської морської слави» – Севастополя. Слід зауважити, що проблема Криму у 1990-х роках сформувала у російсько-українських відносинах т. зв. «кримський вузол», розв'язати який тодішнім політикам виявилось не під силу і який, як показав час, став ціллю для російської експансії та розгортання війни проти України.

У першій половині 1990-х років російські парламентарі неодноразово ухвалювали резолюції з вимогами «повернення» Криму та Севастополя. Імовірно, що таким чином вони, з одного боку, намагалися отримати додаткові бали у політичній боротьбі, а з іншого – перевести фокус уваги суспільства з наявних соціально-економічних проблем на претензійні дискусії щодо підстав перебування окремих територій України під владою Києва. 21 травня 1992 р. російський Парламент ухвалив Постанову № 2809-1, яка позбавляла юридичної сили Постанову Президії Верховної Ради РРФСР «Про передачу Кримської області з складу РРФСР до складу УРСР» від 5 лютого 1954 р.⁸⁹⁸. Згодом ВР РФ було доручено розглянути питання статусу Севастополя, федеральний статус якого було оголошено відповідною Постановою від 9 липня 1993 р.

Цікаво, що критика на адресу влади через начебто «помилкове» включення до складу України її південних та східних територій звучала задовго до розпаду СРСР. Опублікований у 1970 р. маніфест анонімних «російських патріотів» назвав історичною несправедливістю той факт, що кордони України «не відповідають етнографічним»⁸⁹⁹. Власне кредо презентував дисидент Олександр Солженіцин⁹⁰⁰, який переконував, що в разі проголошення незалежності Україна повинна була б дозволити «самовизначитися» регіонам, де «зроду старої України не було, як ... Новоросія, чи Крим, Донбас»⁹⁰¹. Напередодні загальнонаціонального референдуму на території України щодо проголошення незалежності лауреат Нобелівської премії з літератури

⁸⁹⁶ Удод О. А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми. *Український історичний журнал*. 2005. Вип. 2(№ 461). С. 168.

⁸⁹⁷ Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 3–4.

⁸⁹⁸ Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 21 мая 1992 года № 2809-1 «О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году». URL: <http://base.garant.ru/6314854/>

⁸⁹⁹ Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / пер. з англ. А. Павлишина. Київ: Дух і літера. 2018. С. 114.

⁹⁰⁰ Солженицын А. Письмо вождям Советского Союза. Публицистика: в 3 т. Т. 1: Статьи и речи. Ярославль, 1995. С. 148–186.

⁹⁰¹ Солженицын А. Как нам обустроить Россию. Публицистика: в 3 т. Т. 1: Статьи и речи. Ярославль, 1995. С. 112–113.

закликав у кожній області окремо голосувати про доцільність її подальшого перебування у складі України. Інструменти політичного тиску на Київ були апробовані уже під час перших заяв, спрямованих на підрив територіальної цілісності України та демонстрацій готовності перегляду міждержавних кордонів у випадку пручань Києва погодитися на розподіл радянської спадщини за російським сценарієм. Питання Чорноморського флоту РФ у Криму, а поряд із ним проблема кримського сепаратизму стали взаємодоповнюючими явищами. Формуючи єдиний «головний біль» для України, вони стали невід'ємною складовою українсько-російських двосторонніх відносин та багаторічним чинником дестабілізації її внутрішньополітичного життя.

З огляду на відмову України від повноцінної участі у діяльності наддержавних російськоцентричних органів СНД, Кремль був змушений переглянути свою політику щодо колишніх радянських республік. Нова комплексна система примусу для держав СНД включала елементи політико-дипломатичного, економічного, інформаційно-пропагандистського і навіть військового інструментарію з широким застосуванням диверсійної діяльності, апробованої на практиці ще за часів СРСР. В українському напрямку такий підхід, зокрема, був ознаменований низкою криз міждержавного значення навколо розподілу Чорноморського флоту СРСР, а також розгортанням проросійських сепаратистських рухів на території українського півострова. Останні особливо активно розгорталися в умовах наявності в Криму значної російської меншини, яка в силу історичних обставин та злочинної політики радянської влади становила більшість від кількості населення. Постійне апелювання окремих російських політиків до наявності великої кількості росіян у сусідній державі та необхідність їхнього «повернення» у лоно Росії дедалі більше збуджувала населення. Завдяки зусиллям українських і поміркованих російських дипломатів та політиків проблемні питання міждержавних відносин, попри високу напругу, на деякий час вдалось врегулювати: Росія відмовилася на певний час від підтримки кримського сепаратизму, а доля Чорноморського флоту СРСР стала предметом переговорів, підсумком яких стали славнозвісні Масандрівські угоди. Цілком очевидно, що тут давались взнаки намагання російської влади демонструвати поступ у розбудові собі демократичної держави. З іншого боку, Москва фінансово не могла дозволити собі розпочинати конфлікт навколо Криму з метою його відокремлення від України. Прем'єр-міністр російського уряду Єгор Гайдар прямо говорив, що Крим повністю «зав'язаний» на Україну, і його приєднання до Росії – навіть чисто гіпотетично – просто знищить російську економіку⁹⁰². Окрім того, у самій РФ у цей же час розпочалася внутрішня війна з Ічкерією, яка змістила увагу з Криму на Кавказ, послабила російський воєнний потенціал і, зрештою, стала болючим питанням у відносинах між Росією та демократичним західним світом. Також налагодження добросусідських відносин було важливим у контексті підписання Будапештського меморандуму, де РФ як сторона-гарант зобов'язувалась не порушувати територіальну цілісність України. Однак стан російсько-українських відносин щодо питання Криму у цей час став своєрідним маркером, що відображав рівень зрілості української державності. Становлення державних інститутів на тлі економічних криз, поряд із глибокою трансформацією зовнішньополітичних і зов-

⁹⁰² Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. Симферополь: Новый Крым, 2000. С. 14.

нішньоекономічних відносин, осмисленням історичної ситуації, що склалася після біполярності, пошуком і формуванням національної ідентичності у кожній країні, нестійка і кризова політична та економічна ситуація призводили, як зазначила українська науковиця Людмила Чекаленко, до проявів загострення двосторонніх відносин, несподіваної для українського середовища появи у російській політиці «пробних» шарів, спрямованих на перевірку України на міцність⁹⁰³.

Суперечності з Україною не стали перешкодою для російського президента Б. Єльцина називати СНД дієвим механізмом вирішення проблем, пов'язаних із розпадом Радянського Союзу, зокрема розподілом його збройних сил, ядерної зброї, необхідності збереження економічних та соціальних зв'язків⁹⁰⁴. Однак непоступливість України в окремих принципових для російського керівництва питаннях дала поштовх формуванню образу України як потенційного суперника за першість на пострадянських теренах. У політичному лексиконі російських політиків того часу були присутні тези про необхідність встановлення контролю над Україною, яка нібито зазіхала на все «російське». Не сприймався і перекопливий аргумент, що потенційний «Союз-2» був обтяжений економічними суперечностями, які залишалися у спадок від Радянського Союзу, а саме нове об'єднання не мало належного ідеологічного обґрунтування щодо потреби свого існування. У російському суспільстві, яке переживало соціально-економічні негаразди першої половини 1990-х років і де існував запит на пошук «винних», демарш українців розцінювався як своєрідна зрада. Дедалі частіше учорабні «молодших братів» сприймали, як джерело потенційної загрози для добробуту населення Росії. Численні дискусії, соціальна напруженість та велика увага до цього питання з боку ЗМІ викликали ілюзію «ворожого оточення» навколо Росії, до якого належали усі без винятку держави, з якими межувала Російська Федерація.

Нові підходи зовнішньої політики російського керівництва щодо сусідніх держав були сформовані у створеній Радою із зовнішньої та оборонної політики РФ «Стратегії для Росії». До слова, очолював цю раду уже раніше згадуваний Сергій Караганов. Обстоюючи тезу про «нежиттєздатність» повністю незалежних держав після розпаду СРСР та про «неминучість» інтеграції у стратегічній перспективі пострадянських республік, автори документа переконували, що «ситуація в Україні є нині найбільш серйозним довготерміновим зовнішньополітичним викликом безпеці й внутрішній стабільності Росії»⁹⁰⁵. З огляду на це, у Росії нібито залишався один із двох можливих варіантів подальшої зовнішньої політики: або курс на об'єднання з більшістю республік колишнього СРСР і створення нової федеративної держави, або курс на збереження незалежності цих держав в обмін на «отримання необмеженого доступу на їх ринки товарів та послуг, а також створення ефективного військово-політичного союзу»⁹⁰⁶. Тобто йшлося вже не про інтеграцію через територіальне та політичне об'єднання, а про формування політичних, військово-політичних та інших можливостей взаємодії.

Розуміючи складність перемовин із Києвом, а також не маючи змоги зламати його опір тиском ззовні, російські націоналістичні інтелектуальні кола пропонували

⁹⁰³ Чекаленко Л. Росія contra України. *Зовнішні справи*. 2015. № 10. С. 18.

⁹⁰⁴ Єльцин Б. Н. Записки президента. Москва, 1994. С. 105.

⁹⁰⁵ Стратегии для России (2): Тезисы совета по внешней и оборонной политике. *Независимая газета*. 1994. 27 мая. С. 4.

⁹⁰⁶ Там само.

ли розхитувати ситуацію усередині України⁹⁰⁷. Вказуючи на неможливість становлення стійкої геополітичної системи внаслідок інтеграції РФ та України, російський неоевразієць О. Дугін заявляв, що «Москва повинна активно включитися в перебудову українського простору за єдино логічною і природною геополітичною моделлю»⁹⁰⁸. Окресливши стан відносин Києва і Москви у форматі т. зв. «української проблеми», російський євразієць переконував, що вона «є головною та найсерйознішою», яка стоїть перед Кремлем. Існування України у її суверенних кордонах ототожнювалось зі нанесенням «жахливого удару» геополітичній безпеці Росії, рівнозначного «вторгненню на її територію». Саме тому у візії О. Дугіна подальше існування унітарної України було неприпустимим, а її саму слід було розділити на декілька поясів, що відповідають гамі геополітичних та етнокультурних реалій⁹⁰⁹.

Російська влада сконцентрувала зусилля на реалізації здебільшого прикладних проєктів економічної інтеграції, не відмовляючись, звісно, від спроб встановлення політичного домінування. Одним із них стало створене у 2001 р. Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), до якого увійшли Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан. На основі Договору про колективну безпеку у 2002 р. була створена Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ), яка намагалася наслідувати діяльність НАТО у сфері колективної безпеки, однак винятково на пострадянському просторі. На практиці вона відіграла роль багатофункціональної міжнародної організації, що була інструментом консервації впливу РФ у регіоні. Окрім співпраці в рамках ОДКБ, Росія безпосередньо взаємодіяла з окремими країнами колишнього СРСР у сферах військово-технічного співробітництва, протиповітряної оборони, військової розвідки, спільних військових навчань. Однак у межах діяльності організацій, у яких домінували переважно російські інтереси, інтеграційна політика РФ супроводжувалася вдаваною демократичністю та відсутністю рівноправ'я серед учасників таких об'єднань.

Входження ідеологеми «русского міра» у повістку дня російського політикуму на зламі 2000-х років суттєво допомогло Кремлю у популяризації російських інтеграційних проєктів. І хоча, за словами одного з основоположників ідеологеми Петра Щедровицького, «русский мір» був своєрідною формою адаптації Росії до глобалізації, де через створення власного глобального ціннісного простору вона намагалася захистити себе, зміст ідеологеми був значно прозаїчнішим. Петро Щедровицький, звертаючись до російської влади, визнавав, що «росіяни за межами РФ – це наша імунна система щодо тієї глобалізації, яка нагряне не через рік чи два, а через 50 років»⁹¹⁰. Втім, першочергова цінність «русского міра», крім гуманітарного супроводу, полягала у тому, що проєкт, не будучи обмеженим кордонами національної держави, ставав гнучким інструментом в обґрунтуванні цілей та методів ведення російської зовнішньої політики. А в умовах, коли нове російське керівництво на чолі з В. Путіним зуміло призупинити дезінтеграційні процеси в РФ та надійно підпорядкувало «батою і пряником» економічну та політичну еліту,

⁹⁰⁷ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. Москва: Арктогея, 1999. С. 348–349.

⁹⁰⁸ Там само. С. 383.

⁹⁰⁹ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997. С. 379, 382.

⁹¹⁰ Русский Мир: восстановление контекста. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/

це дало змогу перейти до реалізації реваншистської стратегії⁹¹¹. Свідченням цьому стало напруження міждержавних відносин із Україною через російські спроби встановити контроль над Керченською протокою та акваторією Азовського моря. Конфлікт навколо острова Тузла супроводжувався намаганням РФ з'ясувати реакцію світової співдружності на конфлікт із Україною та випробувати на практиці нову ухвалену воєнну доктрину з відстоювання «російських інтересів». Неоднозначні заяви політичних і громадських діячів РФ про історичну та законну належність острова Росії за фактом мали закріпити за новим господарем Кремля статус «збирача російських земель». І лише рішучі дії української влади змусили росіян відступити від своїх намірів.

Явних взаємозв'язків між «русским міром» та ініційованими Росією інтеграційними проектами на перший погляд не було. У таких інтеграційних об'єднаннях, які за задумом РФ позиціонувалися винятково як політичні чи економічні, роль соціокультурних чинників зазвичай не була озвучена на загал. Натомість, відіграючи роль світоглядного рушія політичних та економічних процесів, концепт «русского міра» «мав зберегти культурну ідентичність та соціокультурний розвиток народів, що виникли після розпаду СРСР, а також трансконтинентальну наднаціональну спільність, що об'єднувала носіїв російської мови та культури»⁹¹². На практиці ж початок активного використання пов'язаного з «русским міром» інструментарію «м'якої сили» у зовнішній політиці дав змогу поглянути на ініційовані Росією інтеграційні проєкти щодо сусідніх держав у контексті ймовірної імперської реставрації. Комплекс зовнішньополітичних завдань не був обмежений лише підтримкою діаспори, але й супроводжувався застосуванням культурних та інформаційних механізмів. Так звана «м'яка сила» охоплювала використання у державній політиці інформаційних, гуманітарних і культурних механізмів.

На президентських виборах в Україні у 2004 р. політичне керівництво РФ активно підтримувало вихідця з Донбасу В. Януковича. Противник НАТО, активний «поборник православ'я» та російської мови як другої державної, а також прихильник поглиблення участі України в ініційованих Росією інтеграційних процесах В. Янукович чи не найкраще підходив на роль ставленика Москви. Однак, попри значні фінансові вливання російських коштів у формування лояльного до РФ лобі у політичній верхівці України, події Помаранчевої революції у листопаді 2004 р. зруйнували російські плани. Перемога учасників вуличних протестів, перевибори та прихід у президентське крісло лідера «помаранчевих» В. Ющенка стали уособленням поразки російської зовнішньої політики на пострадянському просторі та поставили під загрозу і так сумнівну участь у них України. Натомість російська влада була змушена вдатися до «технології превентивної контрреволюції», покликаної запобігти революції та спробам суспільних заворушень у Росії. Уже тоді президент РФ В. Путін не приховував, що вважає українські землі споконвічними російськими територіями, які Росія втратила внаслідок розпаду СРСР. Зокрема, під час зустрічі з творчим колективом газети «Комсомольська правда» 23 травня 2005 р. В. Путін наголосив на тому, що «Російська Федерація при розвалі Радянського Союзу ...

⁹¹¹ «Крим. Війна: передумови російської агресії»...

⁹¹² Русский Мир: восстановление контекста...

пішла на безпрецедентні в історії людства жертви, віддала десятки тисяч квадратних кілометрів своїх споконвічних територій»⁹¹³.

Проєвропейська спрямованість зовнішньої політики України, яку демонструвала нова влада держави, призводила до постійних зауважень російськими партнерами. Здавалося, що навіть на тлі усіх внутрішніх суперечностей станом на середину 2000-х років вона мала усі шанси на отримання Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ), а також поглиблення відносин із Європейським Союзом. Росія мобілізувала весь арсенал своєї дипломатії та спецслужб для перешкодження курсу України на членство в Альянсі. Про участь останніх пізніше відкрито заявляв президент РФ Дмитро Медведєв, який хвалив Федеральну службу безпеки (ФСБ) за успішне виконання поставлених завдань в умовах, коли «у низці сусідніх держав зберігається нестабільна соціально-політична обстановка, не припинялися спроби розширення НАТО»⁹¹⁴. Паралельно російська влада активізувала свої зусилля з дискредитації українців на міжнародній арені. Дипломати та перші особи держави на усіх рівнях намагалися усіляко поставити під сумнів справжність державності України, довести «штучне» походження. Президент Володимир Путін у 2008 р. «на полях» саміту НАТО переконував американського колегу Джорджа Буша у тому, що України не існувало як «історичної держави» у сучасних кордонах, а сама вона була складена із двох різних частин, що вже після 1991 р. не дало змоги сформувати одну об'єднану націю на її теренах⁹¹⁵. Ставлячи під сумнів «включення» східних та південних регіонів України до її складу, російський президент акцентував увагу на тому, що третина населення України взагалі були етнічними росіянами. Ігноруючи результати офіційного перепису 2001 р. в Україні, В. Путін розповідав про 17 млн росіян, у той час як реальна кількість російської меншини була на рівні 8,3 млн осіб⁹¹⁶. Російський президент зазначав: «Україна в тому вигляді, як вона існує зараз, вона була створена в радянські часи, вона отримала території від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії ... Оце ж бо, від Росії величезні території отримала на сході та півдні країни. Це складне державне утворення. ... Ну, сімнадцять мільйонів росіян на Україні живе. Хто нам може сказати, що у нас там немає жодних інтересів? Південь, південь України цілком, там самі росіяни»⁹¹⁷. Своєю риторикою очільник РФ давав зрозуміти про наявність претензій до України щодо частини її територій, а сама вона відобразала консенсус російського політикуму щодо України як «штучної конструкції». Зрештою, унаслідок позиції канцлера Німеччини Ангели Меркель та президента Франції Ніколя Саркозі очікуваного отримання Україною запрошення до отримання ПДЧ не сталося, що лише зміцнило

⁹¹³ Стенографический отчет о встрече с творческим коллективом газеты «Комсомольская правда». 2005. 23 мая. URL: http://www.kremlin.ru/appears/2005/05/23/2050_type63376type63381_88557.shtml

⁹¹⁴ Василенко В. Агресія Росії: генеза, мета, способи протидії та правові наслідки. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/105356>

⁹¹⁵ Путін говорив НАТО, що Україна – складна держава. URL: <https://pravda.com.ua/news/2008/04/18/3420314/>

⁹¹⁶ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. *Державний комітет статистики України*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/ nationality/>

⁹¹⁷ Виступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года). УНИАН. 2008. 18 апреля. URL: <https://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>

Кремль у бажанні проводити активну експансіоністську політику, обґрунтовуючи її постулатами з доктрини «руського міра».

У 2008 р. Росія здійснила військове вторгнення на територію Грузії, яке закінчилось окупацією частини грузинської території і створенням на ній маріонеткових квазі-державних утворень Південної Осетії та Абхазії. Апелюючи до т. зв. «Косовського прецеденту», російська політика намагалася довести, що ці регіони теж мають право на застосування фундаментального права націй на самовизначення. Попри грубе порушення норм міжнародного права, західна спільнота, зокрема й Україна, фактично проігнорували дії РФ. Окрім того, вже наступного року новий президент США демократ Барак Обама ініціював «перезавантаження» відносин із Росією⁹¹⁸. Можна припустити, що такі кроки демократичного Заходу були розцінені господарем Кремля як доказ його права на усю спадщину СРСР, а також і того, що будь-яке військове втручання Росії у справи сусідніх держав пройде без значних міжнародних наслідків⁹¹⁹. Академік НАН України В. Горбулін вказував на формування в Кремля стійкого переконання щодо наявності в еліт західних країн своєрідного «мюнхенського синдрому», який полягав у готовності європейських країн до поступок агресорові за рахунок держав Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону⁹²⁰. Пасивна реакція міжнародної спільноти на порушення міжнародного права вказувала Кремлю на безкарність і заохочувала його до агресивних дій проти держав колишнього СРСР та «соціалістичного табору». Відтак він розгорнув широкомасштабну кампанію, спрямовану на підрив державного устрою України.

Того ж року і місяця, коли Володимир Путін виступив у НАТО зі знаменитою «Мюнхенською промовою», «Русскій журнал» московського політехнолога Гліба Павловського опублікував статтю під назвою «Операция “Механический апельсин”» українофобського політолога Ігоря Джадана, де фактично було викладено сценарій того, що через 6 років Росія реалізувала у Криму⁹²¹. Показовим був стиль статті, де у характерній для ідеологеми «руського міра» формі автор пропонував «підключити до російського цивілізаційного проекту» 15–20 млн етнічних росіян із Південного Сходу України. Такі трудові ресурси, на думку політолога, мали б укріпити ядро російської цивілізації і суттєво підкріпити її претензії «руського міра» на свою самостійність, оскільки одним із головних контраргументів залишалась обмеженість демографічних ресурсів.

Образ «штучної» та «збанкрутілої» України активно висвітлювали російські пропагандисти. Російська пропаганда стверджувала, що демократична влада в Україні, яку характеризували словом із негативною конотацією – режим, насправді є інспірованою Заходом через «кольорову революцію». Відтак він несе в собі хаос і загрозу для державного ладу Росії. Виступаючи на засіданні Державної думи, присвяченому розвитку політичної системи РФ, В. Путін у 2010 р. із цього приводу зазначив, що у жодному разі «не можна допустити українізації політичного життя Росії»⁹²².

⁹¹⁸ «Перезавантаження» між США й Росією: суперечливий початок. «Радіо Свобода». 2009. 7 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1816868.html>

⁹¹⁹ Кузьо Т. Війна Путіна проти України... С. 54.

⁹²⁰ Горбулін В. Крим. Війна: передумови російської агресії. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnyst/2399.html>

⁹²¹ Джадан І. «Операция «Механический апельсин». *Русскій журнал*. 2008. 21 апреля. URL: <https://bit.ly/2B5mckw>

⁹²² У Росії не можна допустити ні «українізації» політичного життя, ні тоталітаризму – Путін. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1936858.html>

Характеризуючи російську політику щодо України, українські аналітики другої половини 2000-х років зауважували, що «улюбленою розвагою наших північно-східних сусідів були фантазії про неминучий розпад України, якщо не сьогодні, то завтра – обов'язково»⁹²³. І якщо раніше про це в унісон говорили неосвічені маргінали, то згодом це заняття стало популярним. Самі ж учорашні політичні маргінали стали шанованими представниками російської еліти, до думки яких прислухалися перші особи країни⁹²⁴. Спільною рисою дискусій про потенційний розпад України було те, що їх учасники погоджувалися із потребою її розчленування так, щоб Схід і Південь України стали частиною Росії, а решта теренів залишилися псевдо-самостійним утворенням під російським контролем. Західним регіонам України, які б не бажали брати участь у «возз'єднанні», пропонувалося йти власним шляхом, навіть із можливістю приєднання до Польщі. Попри те, що Кремль безпосередньо не брав участі у таких дискусіях, середньостатистичному політичному оглядачеві було цілком очевидно, що їх тип і зміст вкладалися у т. зв. план-мінімум російської політики у найближчій перспективі: Східну та Південну Україну й Крим слід «повернути» Росії.

Питання гіпотетичного розподілу України, за аналогією до Чехословаччини напередодні Другої світової війни, було в центрі уваги російських експертних середовищ. Російський політолог Дмитро Тренін зауважував, що «починаючи з Помаранчевої революції та інтересу України до членства в НАТО, деякі не зовсім академічні кола в Москві обговорювали геополітичну перебудову Північного Причорномор'я, у якій південь України від Криму до Одеси відокремиться від Києва та сформує дружню Москві буферну державу»⁹²⁵. Зокрема, у 2009 р. уже згадуваний російський політолог С. Караганов, на той час директор Інституту Європи Російської академії наук (РАН), розглядав Україну в контексті феномену «збанкрутілої держави», де ставив її поряд із Афганістаном, Пакистаном та країнами Африки. Провідний російський експерт переконував, що сусідня держава нібито стоїть на межі некерованого стану і втрати суверенітету, а тому Росії доведеться втрутитися, щоб «зупинити її розпад». Єдиною перешкодою, на думку С. Караганова, було те, що Європа була неготовою надати Росії карт-бланш на те, «аби вона окупувала Україну, повністю чи частинами»⁹²⁶. Не виключено, що вже тоді, на зламі 2010-х років, як зауважував політолог Андрій Кулаков, «Росія вже приготувала новий сценарій для окупації України»⁹²⁷. Ідеологічне обґрунтування цьому створювала ідеологія «русского міра».

Чергові вибори президента України знову актуалізували питання її участі в інтеграційних проєктах за участю РФ. Прихід до влади президента В. Януковича, а згодом фактична монополія пропрезидентської Партії регіонів на владу в державі, сповільнили існуючий євроінтеграційний курс. Офіційний Київ відверто маніпулював, намагаючись отримати вигоду і з Росії, і з ЄС. Все ж у зовнішній політиці влади відчувався

⁹²³ Небоженко В., Леонов А. Распад Украины – сценарий геополитической катастрофы для России. 2009. 23 марта. URL: <https://vlasti.net/ru/news/40866>

⁹²⁴ Там само.

⁹²⁵ Austin G. President Putin of Ukraine? Is It Only a Question of Time before Russia Will Annex Parts of Ukraine? *The Diplomat*. 2015. 29 January. URL: <https://thediplomat.com/2015/01/president-putin-of-ukraine/>

⁹²⁶ Караганов С. Никому не нужны чудища: Десуверенизация Украины. *Русский журнал*. 2009. 20 марта. URL: <https://bit.ly/2rZxy1b>

⁹²⁷ Кулаков А. Failed state, або Україна очима Росії. *Українська правда*. 2009. 23 березня. URL: <https://pravda.com.ua/articles/2009/03/23/3823825/>

відверто проросійський наратив. У середині 2010 р. в Україні було ухвалено новий Закон «Про основи внутрішньої та зовнішньої політики», який зафіксував відмову України від курсу на вступ до НАТО, закріпивши позаблоковий статус держави. І хоча пріоритетом зовнішньої політики і надалі залишилася європейська інтеграція, формальна «декларативність» цього твердження з часом лише підтверджувалась. Про політичну гру на руку Росії вказували і практичні кроки з боку українського керівництва: у квітні 2010 р. В. Янукович підписав із Росією Харківські угоди, якими було продовжено термін перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі від 2017 до 2042 рр. із подальшим продовженням ще на 5 років. Динаміка контактів між керівництвом України й Росії дала привід вітчизняним медіа говорити як про «медовий місяць» українсько-російських відносин, так і про «здачу національних інтересів».

Українська влада загалом виправдовувала покладені на себе сподівання у Кремлі і демонструвала готовність брати участь у російських проєктах. Тому до політичних контактів Києва з європейськими партнерами російська влада демонстративно ставилася байдуже. Свідченням цього можна вважати слова президента РФ Д. Медведєва, озвучені ним у 2011 р., про те, що Росія не має ніяких заперечень стосовно європейської інтеграції України. За цього обґрунтуванням такої позиції влади РФ було те, що Україна є суверенною державою. Намагаючись не заходити далеко, президент РФ згадував про гіпотетичні труднощі, які чекали на Україну, якщо вона все таки б наважилася відвернутися від запропонованих Росією Єдиного економічного простору та Митного союзу і продовжила рух по європейському вектору зовнішньої політики. Російський лідер на камеру журналістів вимагав від Києва чіткого визначення з ким він: «Не можна сидіти на двох стільцях, треба робити якийсь вибір»⁹²⁸.

Враховуючи досвід фіаско з президентом Л. Кучмою, російська влада намагалася розставити якомога більше політичних, економічних та інших запобіжників задля уникнення повторення ситуації початку 2000-х років у майбутньому. Водночас довіра до українських партнерів спонукала російську владу робити певні поступки у відповідь. Свідченням цього можна вважати підписання Угоди про початок процедури проведення на українсько-російському суходільному кордоні демаркаційних робіт. Усе вказувало на готовність Москви відмовитися від пакетного розгляду демаркації, де поряд із питанням морського кордону розглядалися питання суходолу, і піти на прийняття пропозиції української сторони: спочатку суходіл, потім море. Важливими у контексті геополітичних трансформацій стали заяви щодо безпеки в Європі й Чорноморському регіоні. Існували припущення, що Росія та Україна почали підготовку до підписання нового документа, який мав визначити не тільки гарантії безпеки для України, але й сам гарантійний механізм наповнення змістом Будапештського меморандуму 1994 р. Вважалося, що РФ готова піти на такий крок в обмін на українську позаблоковість та синхронізацію зовнішньополітичних ініціатив⁹²⁹.

Участь України в ініційованих Росією інтеграційних проєктах стала центральною частиною зовнішньополітичної програми російського прем'єр-міністра В. Путіна напередодні президентських виборів 2012 р. По суті успіх усього путінського проєкту євразійської інтеграції залежав від участі в економічному та політичному

⁹²⁸ Україна: хроника євразійського раскола. URL: <https://tass.ru/ukraina/predystoriya/1604254>

⁹²⁹ Кулик В. Російська політика на пострадянському просторі. *Український журнал*. 2010. № 9. С. 17–20.

союзу України. Це, зокрема, містилось «між рядками» програмної статті В. Путіна, що побачила світ у жовтні 2011 р. У ній він наполягав на необхідності створення нової інтеграційної ідеології для Росії, яка виступила б своєрідним інструментом для збереження російського впливу над пострадянським простором⁹³⁰. Уже традиційний перелік «переваг» інтеграції з Росією, який складала «братні зв'язки» та «спільна історія», В. Путін доповнив ідеєю про багаторівневу та різношвидкісну інтеграцію. Вона була нічим іншим, як спробою формального пояснення причин, чому за стільки років Україна так і не увійшла повноцінно в жодне ініційоване Росією утворення. Говорячи про формування Митного союзу, Європейського економічного простору (ЄЕП) та зони вільної торгівлі СНД, В. Путін зазначав, що у такий спосіб Росія намагалася створити «єдиний ринок зі своїми сусідами», задля «збільшення розмірів внутрішнього ринку, що мало зробити його більш привабливим для прямих інвестицій»⁹³¹. Згідно з планами В. Путіна, будівництво Митного союзу та ЄЕП заклало основу для формування в майбутньому Євразійського економічного союзу, який мав перетворитись на «потужне наднаціональне об'єднання, здатне стати одним із полюсів сучасного світу і при цьому грати роль ефективної «зв'язки» між Європою і динамічним Азіатсько-Тихоокеанським регіоном»⁹³².

Ключову мету тодішнього геополітичного позиціонування Росії В. Путін вбачав у створенні нового інтеграційного проекту для Євразії та перетворення Росії на самостійний центр інтеграції. Розпочинаючи з 1 січня 2012 р. із Єдиного економічного простору Росії, Білорусі та Казахстану, російський президент переконував, що він «буде базуватися на узгоджених діях у ключових інституційних областях – в макроекономіці, в забезпеченні правил конкуренції, у сфері техрегламентів і сільськогосподарських субсидій, транспорту, тарифів природних монополій. А потім – і на єдиній вільній та міграційній політиці»⁹³³. Щодо формування Митного союзу, ЄЕП та зони вільної торгівлі (ЗВТ) СНД зазначалося, що у такий спосіб РФ «послідовно намагається створити єдиний ринок зі своїми сусідами». Це нібито потрібно для «збільшення розмірів внутрішнього ринку, що зробить його більш привабливим для прямих інвестицій»⁹³⁴. Інакше кажучи, Росія розраховувала завдяки більш тісній інтеграції із пострадянськими державами зробити інвестиційно привабливим власний ринок. Також було задекларовано, що Росія візьметься «просувати загальну, узгоджену позицію всіх учасників Митного союзу та ЄЕП» у взаєминах із іншими світовими регіональними об'єднаннями⁹³⁵.

Згідно з планами В. Путіна, будівництво Митного союзу та ЄЕП заклало основу для формування в перспективі Євразійського економічного союзу, який мав стати потужним наднаціональним об'єднанням, яке здатне відігравати роль одночасно і одного з полюсів сучасного світу, і ефективної «зв'язки» між Європою і динамічним

⁹³⁰ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.). URL: https://archive.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/ckNonkJE02Bw/content/id/2542248

⁹³¹ Путин В. О наших экономических задачах. *Единая Россия*. 2012. 30 января. URL: <http://putin2012.ru/#article-3>

⁹³² Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня. *Известия*. 2011. 3 октября.

⁹³³ Там само.

⁹³⁴ Путин В. О наших экономических задачах...

⁹³⁵ Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии...

Азіатсько-Тихоокеанським регіоном. Сам же Євразійський союз мав будуватися на універсальних інтеграційних принципах як невід’ємна частина Великої Європи, об’єднаної єдиними цінностями свободи, демократії та ринкових законів⁹³⁶.

Цілком зрозуміло, що ініційовані Москвою всі інтеграційні об’єднання мали на меті підвищити геополітичну вагу Росії у міжнародних справах. Тепер, як писав В. Путін, учасником започаткованого у 2003 р. діалогу з ЄС щодо формування спільного економічного простору від Лісабона до Владивостока мала стати не одна Росія, а очолювані нею масштабніші утворення, такі як «Митний союз», «а надалі і Євразійський союз»⁹³⁷. Розглядаючи Євразійський союз у ролі потенційного конкурента Європейському Союзу, господар Кремля вважав, що збалансована система партнерства між ними зуміє створити реальні умови для зміни геополітичної та гео економічної конфігурації всього континенту. Така співпраця дозволила б Росії не лише увійти в глобальну економіку і систему торгівлі, але й брати участь у процесі вироблення реальних рішень, які визначають правила гри і контури майбутнього⁹³⁸. Слід зауважити, що говорячи про системну кризу та тектонічний процес глобальної трансформації, В. Путін зазначав, що «колишній єдиний “полюс сили”, яким були США, вже не здатний підтримувати глобальну стабільність, а нові центри такого впливу ще не готові це зробити»⁹³⁹. Звертаючи увагу передусім на передові країни Заходу, російський президент вказував, що вони замість того, щоб «служити локомотивами розвитку і надавати стійкість світовій економічній системі, дедалі більше стають причиною проблем і ризиків». Зокрема, т. зв. «експорт демократії» відбувається через силові та військові методи⁹⁴⁰. Проросійська влада України, а також конституційне закріплення позаблокового статусу України давали змогу Кремлю робити досить ліберальні за мірками сучасної Росії заяви щодо сусідніх держав. «Ми не за і не проти (асоціації України з ЄС). Це взагалі не наша справа. Це суверенне право українського народу, українського керівництва в особі президента, парламенту та уряду»⁹⁴¹, – заявляв В. Путін згодом вже у статусі російського президента. Водночас російський лідер у дусі ідеології «русского мира» вказував, що «куди б Україна не йшла, обидві держави все одно колись ідесь зустрінуться»: «І як би на те, що я зараз сказав, не гнівалися націоналісти з обох боків, а націоналісти є і в нас, і в Україні, насправді воно так і є. Тому що у нас одна Дніпровська Київська купіль, у нас, безумовно, спільне історичне коріння та спільні долі, у нас спільна релігія, спільна віра, у нас дуже схожа культура, мови, традиції та менталітет»⁹⁴². І дійсно, така впевненість російського президента мала усі підстави. Про привабливість східного проекту економічної інтеграції для українців свідчили дані вересневого соціопитування 2013 р., проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). Вони засвідчували, що у разі проведення референдуму про вступ України до Європейського чи до Митного союзу з Росією, Білоруссю і Казахстаном, то за ЄС проголосували б приблизно 41 % опитаних, за Митний союз –

⁹³⁶ Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии...

⁹³⁷ Там само.

⁹³⁸ Там само.

⁹³⁹ Путин В. Россия сосредотачивается – вызовы, на которые мы должны ответить. *Известия*. 2012. 16 января – 23 января.

⁹⁴⁰ Там само.

⁹⁴¹ Украина: хроника евразийского раскола. URL: <https://tass.ru/ukraine/predystoriya/1604254>

⁹⁴² Там само.

35 %. Коли б відбувся окремий референдум щодо вступу України до Митного союзу, 40 % громадян виступили б «за», 33 % – «проти». Підтримка євроінтеграції на окремому референдумі була вищою – 43 % респондентів були за вступ до ЄС, 30 % – проти⁹⁴³.

Російська впевненість у «вірності» Києва дещо змінилася, коли українська влада почала робити конкретні кроки у напрямку підписання Угоди про асоціацію з ЄС. І хоча досі складалося враження, що РФ готова миритися з намірами В. Януковича та його оточення експлуатувати і Росію, і Захід передусім заради власної вигоди, перемовини Києва з європейськими партнерами у Москві зустріли дещо стривожено. Вже зараз, через майже десятиліття з часу тих подій, тодішні заяви вищих посадових осіб РФ та України видаються не більше ніж погано зрежисованою грою для «заспокоєння населення», однак у 2012–2013 рр., висловлюючи стурбованість щодо планів Києва у Москві, звертали увагу не на цивілізаційний, а радше на економічний чинник. Мовляв, інтеграція України до Євросоюзу могла змусити Москву подумати про захисні кроки щодо розміру мита. У серпні 2013 р. газета «Дзеркало тижня» оприлюднила матеріал авторства академіка РАН Сергія Глазьева, який окреслював комплекс заходів щодо залучення України в євразійський інтеграційний процес⁹⁴⁴. За його словами, небажання української влади брати участь у процесах євразійської інтеграції спонукає РФ до відмови від подальших спроб переконання на «найвищому рівні» винятково за допомогою роз'яснювальної роботи. Натомість вона повинна підкріплюватись всебічним тиском на українську владу для «створення відчуття невідворотності приєднання з метою виживання нинішньої владної еліти». Заходи такого тиску повинні одночасно відбуватися зі боку бізнесу, духовенства, громадськості, ЗМІ, експертного середовища. Окрему роль відводили у цьому процесі близькому оточенню В. Януковича, включаючи його родину та придворних олігархів⁹⁴⁵. Через багато років після публікації матеріалу автентичність документа підтверджували проросійські політики в Україні, наголошуючи на його неофіційному статусі. На тлі розмов про загрози для російського ринку, які могли становити європейські товари, а також щодо «проблемних питань» ветеринарного та фітосанітарного регулювання й енергетики і навіть запровадження чергових товарних ембарго президент РФ В. Путін вважав росіян і українців одним народом, про що заявляв і у липні 2013 р. у Києві на конференції «Православно-слов'янські цінності – основа цивілізаційного вибору України»⁹⁴⁶, і у вересні 2013 р. в інтерв'ю «Першому каналу» і агентству «Асошіейтед Прес»⁹⁴⁷ та на засіданні міжнародного дискусійного клубу «Валдай»⁹⁴⁸. На готовність України підписати Угоду про асоціацію та зону вільної торгівлі із ЄС офі-

⁹⁴³ За вступ України до ЄС виступають 41 % громадян, за Митний союз – 35 %. *Дзеркало тижня*. Україна. 2013. 3 жовтня. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/za-vstupukrayini-do-yes-vistupayut-41-gromadyan-za-mitniy-soyuz-35-129478_.html

⁹⁴⁴ О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс. *Дзеркало тижня*. 2013. 16 августа. URL: http://gazeta.zn.ua/internal/okomplekse-mer-po-ovlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyy-process-z_.html

⁹⁴⁵ Там само.

⁹⁴⁶ Конференция «Православно-славянские ценности – основа цивилизационного выбора Украины». 2013. 27 июля. URL: <http://www.kremlin.ru/news/18961>

⁹⁴⁷ Интервью «Первому каналу» и агентству «Ассошиейтед Пресс». 2013. 4 сентября. URL: <http://kremlin.ru/news/19143>

⁹⁴⁸ Заседание международного дискуссионного клуба «Валдай». URL: <http://www.kremlin.ru/news/19243>

ційна Москва відповіла політичними погрозами, торговельними війнами і блокадами. Упродовж усього 2013 р. російська сторона чинила потужний економічний тиск, що вилився у судові позови щодо НАК «Нафтогаз України» щодо газу, який Україна не купувала у 2012 р., відмову від дій квоти щодо української металопродукції, заборону Росспоживнаглядом окремих видів українських продовольчих товарів.

У липні 2013 р. Федеральна митна служба РФ заблокувала експорт товарів українських підприємств до Росії, перевівши їх у розряд ризикованих. Коментуючи подальше зняття показової блокади українського експорту до Росії, радник президента РФ С. Глазьев цинічно пояснював, що Росія «про всяк випадок» готується до жорсткішого митного адміністрування, якщо раптом Україна «здійснить цей самовбивчий крок, підписуючи Угоду про асоціацію з ЄС»⁹⁴⁹. Посилення митного адміністрування, за його словами, мало відбутися задля уникнення реімпорту європейських товарів через українську територію. Водночас наявні спільні проекти з Україною, зокрема в галузі, атомної енергетики, оборонно-промислового комплексу, ракетно-космічної, авіаційної промисловості, могли бути переглянуті у бік їх скорочення. Це пов'язували з гіпотетичним взяттям Україною на себе жорстких зобов'язань із дотриманням європейських технічних регламентів⁹⁵⁰. В інтерв'ю одному із федеральних російських телеканалів С. Глазьев взагалі заявив, що Україна ризикує перестати бути стратегічним партнером для РФ, наголосивши, що «підписання проекту угоди України про асоціацію з Європейським союзом спричинить незворотне довгострокове погіршення торгово-економічних відносин із Росією, Білоруссю і Казахстаном»⁹⁵¹. А в інтерв'ю газеті «Коммерсант Україна» 2 вересня 2013 р. навіть звинуватив Україну у тому, що «вибравши асоціацію з Євросоюзом, Україна відмовляється від виконання ст. 13 договору про дружбу, співпрацю і партнерство з Росією»⁹⁵².

Зі свого боку, глава російського уряду Д. Медведев 23 вересня 2013 р. зазначив, що у разі підписання Угоди про асоціацію з ЄС для України особливий режим, партнерський режим закінчиться. «Так, ми ... будемо торгувати, але це буде торгівля така ж, як ми ведемо з нашими іншими партнерами – без будь-яких привілеїв і, навпаки, може бути, навіть з обмеженнями»⁹⁵³, – заявляв російський прем'єр.

Відмова України від евоінтеграції на тлі спроб В. Януковича та його оточення сформувати у державі авторитарний режим стала причиною масштабного громадського спротиву до державних намірів наприкінці 2013 р. Не розуміючи причин масових виступів населення проти влади, українську Революцію гідності в РФ сприйняли як пряму загрозу російському домінуванню у регіоні. Російські мас-медіа характеризували Євромайдан як антиросійську акцію, профінансовану США подію, яка повинна «відірвати» Україну від Росії. У наданні негативних епітетів подіям у сусідній державі вправлялися численні політичні оглядачі з федеральних каналів РФ.

⁹⁴⁹ Росія готує реакцію на «самовбивчу» асоціацію України з ЄС. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/18/6996231/>

⁹⁵⁰ Против ТС выступают люди, далекие от жизни. *Вестни*. 2013. 21 августа.

⁹⁵¹ Радник Путина: Украина перестане бути стратегічним партнером. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/27/6996699>

⁹⁵² «С подписанием СА Украина перестает быть не просто стратегическим, но даже полноценным партнером». *Коммерсантъ Украина*. 2013. 3 сентября.

⁹⁵³ Партнерский режим с Россией у Украины закончится с ассоциированным членством в Евросоюзе – Медведев. *TACC*. 2013. 23 сентября. URL: <http://www.itar-tass.com/c12/886270.html>

За окреслених загальних тенденцій найгостріша в новітній історії України політична криза початку 2014 р., яка спровокувала вакуум державної влади, послабила контроль центральної влади над складними процесами у державі, оголила і так чутливі проблеми. Як влучно зауважила українська дослідниця Л. Якубова, у той момент батькам-натхненникам, а також і наївним прибічникам ідеї дефрагментації України здавалося, що варто лише підштовхнути, і це штучне утворення (failed state) розвалиться наче картковий будиночок⁹⁵⁴. На це і розраховували російські неоімперські кола, які вважали, що «руський мір» сам по собі є достатнім аргументом на користь розширення державних кордонів РФ і слугуватиме запорукою їх стабільності. Недостатнє врахування російськими політтехнологами особливостей регіональних спільнот загальмувало поширення цього неоімперського проєкту на теренах України. Поза тим, міцність та заплутаність «кримського вузла» не доводиться применшувати⁹⁵⁵.

Не стояли осторонь і т. зв. російські інтелектуали, які були дотичні до поширення нарративу ідеологеми «руського міра». Зокрема, євразієць-українофоб О. Дугін взагалі заявив, що події Євромайдану фактично означали оголошення війни Росії. На тлі масової істерії стосовно «фашистського перевороту у Києві», «незаконної київської хунти» та «нагальної необхідності врятувати російськомовне населення України від фашистів-бандерівців» 23 лютого 2014 р. у Москві відбувся мітинг, на якому заступник голови Державної думи РФ В. Жириновський закликав до поділу України, направлення російських «добровольців», які мали проголосити «державу Малоросія» зі столицею у Харкові⁹⁵⁶. «Ініціатива» В. Жириновського полягала у розподілі України, де було запропоновано Буковину віддати Румунії, Закарпаття – Угорщині, п'ять західних областей – Польщі, а південно-східні області забрати до складу Росії. З цією метою на адресу міністерств закордонних справ цих держав були відправлені відповідні побажання.

Втеча В. Януковича та перемога учасників Революції гідності над спробою встановлення авторитарного режиму вказували на те, що українське суспільство здебільшого не готове до спроб нав'язати йому чужу волю та визначати замість нього пріоритети свого розвитку. Ініційований проросійською владою та й самою Росією «руський мір» в Україні не зустрів тієї підтримки, на яку очікували його ініціатори. Видавалось цілком закономірним фактом, що при поступі євроінтеграційного курсу російські євроінтеграційні проєкти для нової української влади можуть стати другорядними. Відтак, користуючись анархією у державі та самоусуненням від влади через втечу з Києва, а згодом і з території України чинного президента, Росія розпочала приховану військову агресію проти України.

Ще до втечі В. Януковича з Києва, починаючи з 20 лютого 2014 р., у Севастополі і Сімферополі за активного сприяння Росії були організовані мітинги під сепаратистськими гаслами. Ключову роль у них відіграла наявна на території Кримського півострова російська агентурна мережа, а також значна кількість спеціально завезених у Крим російських громадян, які, вдаючи з себе обурених місцевих мешканців, займалися дестабілізацією ситуації. У ніч на 27 лютого 2014 р. спецпідрозділи

⁹⁵⁴ Якубова Л. Кримський вузол на вишиванці. *Регіональна історія України*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 11. С. 81.

⁹⁵⁵ Там само. С. 82.

⁹⁵⁶ Горбулін В. «Крим. Війна: передумови російської агресії». URL: <https://www.nbo.gov.ua/ua/DialInist/2399.html>

без розпізнавальних знаків (т. зв. «зелені чоловічки») захопили адміністративні будинки парламенту та уряду Автономної Республіки Крим, а вже наступного дня (28 лютого) депутати Верховної Ради АР Крим ухвалили рішення про призначення «референдуму» щодо статусу Криму. Російські військові підрозділи встановили контроль над об'єктами критичної інфраструктури, аеропортами, перевалами, мостами, розпочали блокування українських військових частин і об'єктів на півострові. Роботу російським окупантам суттєво спрощувало і те, що вони вже територіально розташовувалися на території Кримського півострова. Саме вони оперативніше були використані для блокування українських військових частин⁹⁵⁷.

На початку агресії проти України російське керівництво було переконане, що Україна не здатна чинити опір, а українці здебільшого ставитимуться до російської експансії лояльно або байдуже. Імовірно, що ставка робилася на багаторічне паралельне існування в Україні проєвропейської української та пострадянської проросійської ідентичностей, які значною мірою були спрямовані на розкол українського суспільства та були «виплекані» насадженням за допомогою інструментарію «м'якої сили» компонентів «руського міра». Окрім того, у Кремлі були обізнані з незадовільним станом армії та інших компонентів національної безпеки України. Злочинне і тривале недофінансування Збройних сил України (ЗСУ) у часи президентства Л. Кучми та В. Ющенка завершилося руйнацією всього сектору нацбезпеки у період президентства В. Януковича. Руйнування армії та флоту, зовнішньої розвідки та контррозвідки, Служби безпеки України (СБУ), Ради національної безпеки і оборони відбувалося не без участі спецслужб та агентів впливу Росії, які були широко інфільтровані у структури державного управління всіх рівнів⁹⁵⁸. Під тиском РФ та окремих держав Заходу Україна розглядала питання оборонного будівництва як другорядні, де реформування армії по суті було зведене до скорочення її чисельності та бойового складу, а самі збройні сили розцінювалися як рудиментарний атрибут, що ніколи не буде застосований для захисту України⁹⁵⁹. Щобільше, починаючи з 2010 р. відбулося активне проникнення російської агентури до керівних ланок системи національної безпеки України. Російська агентура була призначена на ключові посади у секторі безпеки і оборони. Показовим стало призначення Дмитра Саламатіна, а пізніше Петра Лебедєва на посаду міністра оборони України, а Олександра Якименка – на посаду голови Служби безпеки України (СБУ). Росія й агентура її спецслужб у державних органах України розгорнули системні заходи з розвалу українського сектору безпеки і оборони, чим було завдано нищівного удару обороноздатності України⁹⁶⁰. І справді, у кризовий для держави час співробітники головних управлінь Міністерства внутрішніх справ України (МВС) і СБУ на території Кримського півострова почали саботувати накази з Києва. З 20 тис. військовослужбовців підрозділів ЗСУ, СБУ, Управління державної охорони України

⁹⁵⁷ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про відсіч збройної агресії Російської Федерації та подолання її наслідків”». *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

⁹⁵⁸ Василенко В. Агресія Росії: генеза, мета, способи протидії та правові наслідки. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/105356>

⁹⁵⁹ Горбулін В. «Крим. Війна: передумови російської агресії». URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html>

⁹⁶⁰ Там само.

(УДО), внутрішніх військ МВС, розвідувальних органів, дислокованих у Криму, лише 6 тис. виїхали з окупованого півострова на материкову територію України.

Рада Федерації РФ 1 березня 2014 р. задовольнила звернення президента В. Путіна щодо дозволу на використання російських військ на території України. 16 березня у Криму відбувся референдум щодо статусу півострова. Окупанти заявляли, що у голосуванні взяли участь понад 82 % виборців, понад 96 % із яких висловилися за «возз'єднання» з Росією. Відповідний договір про прийняття «Республіки Крим» до складу Росії був підписаний в урочистій атмосфері у Москві 18 березня 2014 р. Президент РФ В. Путін в урочистій промові з нагоди брутального порушення норм міжнародного права та територіальної цілісності сусідньої суверенної держави не цурався використовувати риторику концепту «русского міра», а також цинічно наголошував, що українці і росіяни – це один народ. Він зазначав: «...в Україні живуть і житимуть мільйони російських людей, російськомовних громадян, і Росія завжди захищатиме їхні інтереси»⁹⁶¹. Промова президента РФ виглядала симптомом надзвичайно небезпечної динаміки не лише російської влади, а й суспільства. Новітній «збирач русских земель» наголошував на колективному патріотизмі, невіддільному від самопожертви і навіть смерті «за вітчизну». Не забував він згадати і про «п'яту колону» та «націонал-зрадників» у РФ, «священні могили російських солдат», «Крим – батьківщину російського флоту та священну для Росії землю», «братнє» співіснування народів у межах Росії⁹⁶². Варто наголосити, що тоді ж В. Путін назвав Південну та Східну Україну Новоросією, по суті анонсувавши майбутнє розгортання експансії РФ вглиб України. Невизнання українською владою результатів нелегітимної зміни влади у Сімферополі та Севастополі неспроможне було вплинути на ситуацію у регіоні.

Вплив Криму на масову свідомість виявився настільки потужним, що інерція «одностайної підтримки» цементувала рейтинг схвалення діяльності В. Путіна⁹⁶³. Член Державної ради РФ Валентина Матвієнко на зустрічі членів Ради палати Ради Федерації з президентом РФ, яка відбулася невдовзі після анексії Криму – 27 березня 2014 р., констатувала: «Росія після історичної події – возз'єднання Криму з Росією – це вже інша країна. Такого почуття гордості, патріотизму та єднання нації наші громадяни не відчували вже давно. І такої одностайної підтримки політики президента не було за всю нову історію Росії». І дійсно, у свідомості російського суспільства культурно-географічно та історично Крим залишався територією, яка мала бути в обов'язковому порядку «повернена» Росії у межах абстрактного «русского міра». І хоча сама Росія не мала ні сил, ні ресурсів для відтворення імперії у межах запропонованого концепту, однак присутній у суспільстві запит на «велику державу», який був тісно переплетеним із російським націоналізмом, завдяки анексії Криму зумів вийти на новий рівень. Саме Крим чи не найкраще підійшов на роль тієї відправної точки для повернення росіянам відчуття відновленої історичної справедливості, зміцнення почуттів повернення статусу «великої держави», забезпечення єднання та консолідації російського суспільства. «Возз'єднання» з Кримом мало настільки

⁹⁶¹ Обращение Путина по Крыму 18 марта. URL: <http://news.bigmir.net/ukraine/801809-Obrauchenie-Putina-po-Krymu-Onlajn-transljacija>

⁹⁶² Там само.

⁹⁶³ Колесников А. Два года после Крыма: эволюция политического режима. Carnegie.ru. URL: <https://carnegie.ru/commentary/2016/03/10/ru-62998/iv00>

потужний посыл, що у публіцистиці заговорили про наявність своєрідного пост-кримського консенсусу, який об'єднував у поглядах на «повернення» до складу РФ якнайширших категорій російського суспільства, зокрема з числа критиків влади⁹⁶⁴. Слабкі поодинокі голоси, що закликали росіян до здорового глузду та поваги до міжнародного права всередині самої РФ, зокрема Ілля Пономарьов, Борис Немцов, Валерія Новодворська, Андрій Піонтковський, потонули у вакханалії всенародної радості від ілюзії миттєвого приростання території «русского міра» до РФ. Приєднання Криму мало колосальний ефект, насамперед у контексті трансформації суспільного пізнання, а поняття «Путін» та «Крим» стали синонімами. Навіть більше ніж через рік, у січні 2016 р. показник підтримки анексії становив 83 % (рейтинг схвалення діяльності російського президента – 82 %). Слід додати, що не підтримували територіальне захоплення, згідно з даними російської соціології, лише 13 % росіян.

Найпомітнішим інструментом міжнародної протидії діям Росії стали санкції з боку ЄС та США, які казували, що світове співтовариство не готове прийняти дії Росії. Попри досить обмежений вплив на російську економіку, символічне значення санкцій було вкрай важливим. Проте самі росіяни, здавалося, мало переймалися тим, що їхня держава брутально порушила норми міжнародного права. Проведене Фондом «Общественное мнение» наприкінці грудня 2014 р. соціологічне опитування засвідчувало оптимізм росіян щодо свого майбутнього. Якщо у лютому 57 % опитаних вважали, що живуть у розвиненій, передовій країні, то до грудня ця кількість зросла до 69 %. Кількість росіян, які вважали, що вони живуть у багатій країні, зросла від 58 до 66 %; у вільній країні – від 60 до 73 %; у країні, якої всі бояться – від 68 до 86 %; а в країні, вплив якої зростає, – від 55 до 67 %. Єдина проблема, з якою зіткнулася Росія, на думку росіян, пов'язана з тим, що іноземці не люблять Росію. Згідно з опитуванням «Левада-Центру» у листопаді 2014 р., 68 % респондентів вважали Росію великою державою, порівняно з 48 % у вересні 2012 р.⁹⁶⁵ Такий результат був цілком закономірним, якщо врахувати, що впродовж тривалого часу російська влада займалася політичною мобілізацією населення на «зовнішньополітичному фронті».

Стратегія такої «мобілізації» населення полягала в апробації уже відпрацьованих класичних механізмів нав'язування суспільству образів «зовнішнього ворога», відчуття Росії як «оточеної фортеці» та загального відновлення антизахідної (переважно антиамериканської) риторики⁹⁶⁶. У цьому контексті особливо епічними були міркування В. Путіна під час «прямої лінії» 17 квітня 2014 р., яку він завершив розлогим монологом про особливості «русской души», «русский культурный код», надзвичайно гнучкий і стійкий, що є основною конкурентною перевагою росіян у сучасному світі. Акцент на «русском міре» наприкінці промови не був випадковістю, а радше виглядав символічно і загрозливо. «Русская» людина, чи, сказати ширше, людина «русского міра», вона передусім думає про те, що є якийсь вище моральне покликання самої людини, якийсь вище моральне начало, – стверджував В. Путін. Протиставляючи російську культуру та менталітет західним, «чужим» цінностям, російський президент вихваляв «жертвовність» та патріотизм «русских» людей, їхню готовність покласти життя

⁹⁶⁴ Kolesnikov A. Russian Ideology After Crimea. Carnegie.ru. URL: <https://carnegiemoscow.org/2015/09/22/russian-ideology-after-crimea/ihzq>

⁹⁶⁵ 68 % росіян вважають Росію великою державою. *Левада-Центр*. 2014. 11 декабря. URL: <http://www.levada.ru/11-12-2014/68-rossiyan-schitayut-rossiyu-velikoi-derzhavoi>

⁹⁶⁶ Горбулін В. «Крим. Війна: передумови російської агресії»...

за Вітчизну. «Звичайно, ми менш прагматичні, менш розважливі, ніж представники інших народів, зате ми ширші душею»⁹⁶⁷, – апелював до співвітчизників В. Путін.

Вторгнення в Україну у риторичі російських пропагандистів було співзвучне з необхідним для російського суспільства «вставанням держави з колін». Військова агресія та остаточне руйнування міфу про «братній» український народ, схоже, не бентежили більшості росіян. Натомість, висока підтримка влади дає підстави припускати, що російське суспільство впродовж довгого часу виношувало ідею реваншу за розпад СРСР, що трактувався як «найбільша геополітична катастрофа ХХ століття»⁹⁶⁸. Агресивну політику щодо України у Кремлі пояснювали наслідком «цивілізаційного конфлікту» з Заходом, відстоюванням росіянами виняткових прав на свободу дій на пострадянському просторі. Запроваджені міжнародні санкції російські пропагандисти трактували не як покарання за порушення норм міжнародного права, а як свідчення того, що російська влада все вчинила правильно, а Захід так і не зумів визнати Росію рівноправним партнером. Сам же господар Кремля вдався до сумнівних історичних та ідеологічних маніпуляцій для виправдання окупації Криму. У Посланні до Федеральних зборів В. Путін вжив деякі курйозні квазірелігійні аргументи: «Поряд з етнічною близькістю, мовою та спільними елементами матеріальної культури, спільною, хоча й не окресленою тоді сталими кордонами територією, зачатками спільної господарської діяльності та владою князя, християнство стало могутньою духовною об'єднавчою силою, яка дозволила включити у формування єдиної російської нації та створення спільної державності кровно найрізноманітніші племена й племінні союзи всього обширного східнослов'янського світу»⁹⁶⁹. За словами російського президента, саме на такому духовному ґрунті предки росіян вперше і назавжди усвідомили себе єдиним народом.

Захоплення південних і східних областей України стало наступним етапом і фактично складовою маховика російсько-української війни, що набирала обертів. Як слушно зауважив Г. Перепелиця, «воєнна окупація України і ліквідація її державності розв'язувала Росії руки для поглинання всього пострадянського простору»⁹⁷⁰. Неможливість реалізації доктрини «руського міра» мирними засобами в умовах політичної кризи у сусідній державі зміцнили переконання Кремля у необхідності просування ідеології концепту в Україні винятково насильницькими засобами і в можливості відносно легкого підкорення держави, що переживала постреволюційну кризу. Відтак реалізація «руського міра» як цивілізаційного проєкту перейшла в стадію підготовки та розгортання широкомасштабної воєнної окупації України⁹⁷¹. Інтелектуальний супровід діям Кремля здійснювала активно поширена в публічному дискурсі т. зв. «Донбаська міфологема», яка нібито «пояснювала» загалом ситуацію в Україні, причини виникнення конфлікту в окремих її регіонах, суть «конфлікту» і позицію Росії щодо цих подій. Головною складовою російської «Донбаської міфологеми» була теза про «громадянський конфлікт», який нібито виник через проведення «каральної опера-

⁹⁶⁷ Владимир Путин: Для русских на миру и смерть красна. URL: <https://regnum.ru/news/1792501>

⁹⁶⁸ Сацький П. В. Витоки мілітаристської свідомості російського суспільства. *Історико-політичні студії*. Серія: *Політичні науки*: зб. наук. праць. Київ, 2015. № 2. С. 74–88.

⁹⁶⁹ Послание Президента Федеральному Собранию. *Президент России*. 2014. 4 декабря. URL: <http://kremlin.ru/news/47173>

⁹⁷⁰ Перепелиця Г. Віра у фетиш дипломатії як виклик національній безпеці України. *Україна дипломатична*. 2015. Вип. 16. С. 303–310.

⁹⁷¹ Перепелиця Г. Ідеологія «руського міра» як загроза безпеці світу та Україні...

ції» т. зв. «київським режимом», який прийшов до влади незаконно, проти російськомовного населення Донбасу. Сам В. Путін улітку 2014 р. звертався до т. зв. «ополчення Новоросії», яке, за словами господаря Кремля «досягло серйозних успіхів у зупиненні силової операції Києва». Дещо згодом, 24 жовтня 2014 р., він детально виклав російську версію конфлікту на Донбасі на засіданні міжнародного дискусійного клубу «Валдай»⁹⁷². Слова російського президента активно підтримувало російське зовнішньополітичне відомство, яке просто рясніло заявами про утиски російськомовних громадян в Україні. Очільник МЗС РФ С. Лавров взагалі заявляв, що мета АТО полягає у тому, щоб «зрівняти із землею південний схід, щоб усі росіяни звідти пішли і, напевне». Російський дипломат також переконував, що метою української влади у подальшому є заселення цієї території тими, «хто вже буде ставитися по-іншому до історії та до культури, до дружби, до багатотисячних зв'язків наших народів»⁹⁷³.

Військове вторгнення в Україну, яке у РФ вперто продовжували називати «внутрішньо українським конфліктом», здебільшого через те, що до літа 2014 р. конфлікт вдалося локалізувати окремими районами Донецької та Луганської областей. Російська війна проти України, яку дедалі частіше називали «гібридною», включала підривно діяльність на політичному та економічному «фронтах», торгівельну війну, територіальну дестабілізацію тощо. Зокрема, В. Путін 17 квітня 2014 р. заявляв: «Нісенітниця все це! Нема на сході України ніяких російських підрозділів, нема спеціальних служб, нема інструкторів. Це все місцеві громадяни». Він заперечував, що «зелені чоловічки» – це російські військові: «Погляньте на пострадянський простір. Там повно форми, схожої на [російську військову] форму ... Підіть у крамницю в нас, і ви придбаєте там будь-яку форму»⁹⁷⁴. А через місяць президент РФ визнав, що то були російські військовослужбовці.

Поступово Кремль був змушений відмовитися від риторики про необхідність вибудовування з сусідньою державою відносин «як з пріоритетним партнером у СНД» та «долучення до поглиблених інтеграційних процесів». Натомість Росія декларувала зацікавленість у розвитку всього розмаїття політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків із Україною «на основі взаємоповаги, побудови партнерських відносин при дотриманні своїх національних інтересів». Особливо цинічними були заяви про готовність РФ докладати зусиль для «політико-дипломатичного врегулювання внутрішньо українського конфлікту»⁹⁷⁵. Водночас «Кримська весна» та розв'язування війни проти України вплинула на розробку подальших інтеграційних проєктів РФ на пострадянському просторі. Не останню роль тут відігравало і громадське схвалення дій господаря Кремля. Згідно з результатами проведеного у листопаді 2014 р. соціологічного моніторингу, фахівці «Левада-центру» повідомляли, що дві третини росіян погоджувалися з тим, що можна знехтувати суверенітетом і територіальною цілісністю України»⁹⁷⁶.

⁹⁷² Див.: Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. № 5–6. С. 10.

⁹⁷³ Лавров: складывается ощущение, что цель АТО на Украине – в вытеснении оттуда русских. ТАСС. 2014. 11 августа. URL: <https://tass.ru/politika/1373542>

⁹⁷⁴ Прямая линия с Владимиром Путиным. *Президент России*. 2014. 17 апреля. URL: <http://president.kremlin.ru/news/20796>.

⁹⁷⁵ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.)...

⁹⁷⁶ Дослідження Київського міжнародного інституту соціології та «Левада-Центр» (Москва). URL: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/27feb2009/nevzaemne.html>

Пріоритетними визнавалися розвиток співробітництва з країнами-членами СНД, розширення стратегічної взаємодії з Білоруссю, інтеграція у межах Євразійського економічного союзу, зміцнення структури ОДКБ, нарощування потенціалу Шанхайської організації співробітництва (ШОС). Згадувалось і про т. зв. проєкт «Великої Євразії», яким Москва пропонувала проєкт простору спільного розвитку країн-членів ШОС та Організації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). Це вказувало на спроби з боку Кремля щодо консолідації низки країн, переважно з авторитарним стилем управління, на антизахідній платформі та пошук для цього відповідної економічної бази⁹⁷⁷. Визначаючи беззаперечним зовнішньополітичним пріоритетом Росії «надання всебічної підтримки “русскому миру”, голова російського МЗС С. Лавров переконував, що Росія надалі енергійно відстоюватиме права співвітчизників, використовуючи для цього весь арсенал наявних засобів, передбачених міжнародним правом»⁹⁷⁸. Насторожувало, що представники найближчого оточення російського президента по суті озвучували твердження, які намагалися нівелювати статус України як суб'єкта міжнародних відносин. Зокрема, секретар Ради безпеки РФ Микола Патрушев вказував на те, що і в Російській Федерації, і в Україні мешкає по суті один народ, який поки що розділений російсько-українським кордоном⁹⁷⁹. Керівник президентської адміністрації Сергій Іванов переконував, що українці та росіяни – один народ. «Ментально, релігійно, культурно між нами безмежно багато спільного. Включно з мовою. Єдиний слов'янський народ, тут і сперечається нема про що»⁹⁸⁰, – переконував він. Та й сам господар Кремля вказував, що не вбачає різниці між українцями та росіянами, оскільки вважає, що це взагалі один народ⁹⁸¹. Міністр закордонних справ С. Лавров критикував тих, хто звинувачував Росію у бажанні анексувати нові території: «...спочатку ви сказали, що всіх лякають бажання Росії відновити Радянський Союз, прагнення до “збирання російських земель”. Просив би, якщо у Вас є конкретні джерела, надати цитати з виступів будь-кого з офіційних російських представників, хто б пропонував відновлювати Радянський Союз чи “збирати російські землі”. “Русский мир” – це зовсім інше питання ... це культура, мова, ціннісні та релігійні орієнтири. Можна провести аналогії (напевно, не дуже, ідеальні) з франкофонією, ібероамериканською спільнотою, заснованою іспанською мовою та культурою, інститутами Конфуція, Гете та Сервантеса ... Як будь-яка нормальна країна ... ми хочемо зберегти свою культурну спадщину»⁹⁸².

Українська армія до повномасштабних бойових дій із вишколеною російською армією була неготова. Саме тому в складних умовах Україна змушена була відновити переговори з Росією. Вже 26 серпня у Мінську відбулася багатогодинна розмова президентів П. Порошенка та В. Путіна. 5 вересня 2014 р. був підписаний протокол про припинення вогню, у якому йшлося про формування 30-кілометрової зони роз-

⁹⁷⁷ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.)...

⁹⁷⁸ Сергей Лавров. Русский мир на пути консолидации. URL: <https://rg.ru/2015/11/02/lavrov.html>

⁹⁷⁹ Николай Патрушев: «Мировое сообщество должно сказать нам спасибо за Крым». URL: <https://avmalgin.livejournal.com/5997056.html>

⁹⁸⁰ Сергей Иванов: не надо думать, будто всё решается в Кремле. Не всё. ТАСС. 2015. 19 октября. URL: <https://tass.ru/top-officials/2356242>

⁹⁸¹ Прямая линия с Владимиром Путиным. Президент России. 2015. 16 апреля. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/49261>

⁹⁸² Лавров: Россия не собирается восстанавливать СССР. РИА Новости. 2015. 12 января. URL: <https://ria.ru/20150112/1042201718.html>

межування та про контроль україно-російського кордону фахівцями ОБСЄ. Офіційний Київ погодився надати підконтрольним бойовикам із ЛНР/ДНР територіям права автономії, не припиняючи водночас їх субсидування та обмін товарами⁹⁸³. Росія для легітимізації псевдореспублік у серпні цього ж року відкликала своїх ставлеників над ЛНР і ДНР. На їхні місця призначили місцевих мешканців – Ігоря Плотницького, який до цього був «міністром оборони ЛНР», та Олександра Захарченка, який очолював бандформування «Оплот». Це фактично знівельувало давно розроблений проект «Новоросії», а разом із ним намагання росіян встановити свій протекторат над частиною територій України. Доходило до того, що російську владу критикували у середовищі російських націоналістів за «злив Новоросії»⁹⁸⁴.

У своєму посланні до Федеральних зборів РФ 2016 р. В. Путін заявив, що Росія твердо відстоює принципи справедливості, поваги та довіри. Вона також виступає «за безпеку і можливість розвитку не для обраних, а для всіх країн і народів, за повагу до міжнародного права і різноманітність світу. Проти будь-якої монополії – чи йдеться про захання на винятковість, чи про спроби вибудувати під себе правила міжнародної торгівлі, обмежити свободу слова, фактично ввести цензуру в глобальному інформаційному просторі». У посланні російського президента також було наголошено на «захисті прав і законних інтересів співвітчизників, що проживають за кордоном», «консолідації співвітчизників», «розповсюдженні російської мови»⁹⁸⁵. Володимир Путін заявив: «Наша країна й надалі енергійно відстоюватиме права “русских”, наших співвітчизників за кордоном, використовуватиме для цього весь арсенал наявних коштів: від політичних та економічних – до передбаченого в міжнародному праві гуманітарних операцій права на самооборону». У характерній для «русского міра» манері В. Путін за будь-якої нагоди наголошував, що «русскими» вважає не етнічних російських, а всіх носіїв російської та інших елементів російської культури. «Коли говорю про російських людей і російськомовних громадян, людей, які відчувають себе частиною так званого широкого російського світу, не обов'язково етнічно російські люди, але ті, хто вважають себе російською людиною. З цього погляду, де б не був носій російської мови – він є громадянином “русского мира”»⁹⁸⁶.

Риторика російського президента зрештою отримала висвітлення в затвердженій у листопаді 2016 р. Концепції зовнішньої політики. Російська влада повторювала, що «невід'ємною складовою сучасної міжнародної політики стає використання для вирішення зовнішньополітичних завдань інструментів “м'якої сили”»⁹⁸⁷. Водночас у документі було звернено увагу на підвищення «фактору сили» у міжнародних відносинах, що супроводжувалося уже звичними для російських зовнішньополітичних доктрин твердженнями пропагандистсько-пафосного змісту, які не мали зв'язку з реальністю.

Незважаючи на міжнародний осуд та труднощі, спричинені західними санкціями, російська агресивна риторика на зовнішньополітичній арені посилилася. Кремль

⁹⁸³ Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму... С. 171.

⁹⁸⁴ Там само.

⁹⁸⁵ Белокоп О. Нова «Концепція зовнішньої політики Російської Федерації»: деякі висновки. Майдан закордонних справ. URL: <https://www.mfa.ua.org/uk/publications/nova-kontseptsiia-zovnishnoi-polityky-rosiiskoi-federatsii-deiaki-vysnovky>

⁹⁸⁶ Совещание послов и постоянных представителей России. Сайт Президента России. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/46131>

⁹⁸⁷ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.)...

стверджував, що слідуватиме цим курсом і далі, що не збирається йти назад та миритися із Заходом шляхом поступок та обіцянок «виправитися». Як заявив міністр закордонних справ С. Лавров, із політикою умиротворення Заходу на шкоду національним інтересам Росії покинчено. У самій РФ почали дедалі підвищувати градус суспільної напруги, вказуючи, що йти назад не збираються. У численних пропагандистських інтерв'ю російський президент заявляв, що був готовий завдати ядерного удару під час операції з окупації Криму в разі втручання країн Заходу. Він також повідомив, що особисто керував військовою операцією⁹⁸⁸. Історія з Кримом ідеально вписувалася у головну міфологічну конструкцію – відновлення статусу «великої держави». Для остаточного «вставання з колін» треба було повернути ключову імперську територію, семантика якої насичена безліччю смислів – від ностальгічних до історичних, від націоналістичних до імперських⁹⁸⁹. Жорстка, часом наступальна, зовнішня політика вкупі з нав'язливою пропагандою з екранів російського телебачення сприяла затвердженню стереотипу про могутність Росії та її виняткове місце у геополітичній системі координат. Якщо у 1999 р. лише 31 % росіян вважали Росію великою державою, то в 2007 р. – 53 %, а в 2015 р. – 65 %. Ця ідея набула широкого розповсюдження і стала основою формування думки про те, що Росія готова повернути собі втрачений у роки краху радянської системи титул провідного світового гравця. Вплив на масову свідомість громадян і формування нової геополітичної доктрини Кремля відбувалися під гаслом необхідності об'єднання і вставання з колін «русского міра». Формуючи «русский мір» як глобальний проект, Росія знаходила фактично нову ідентичність, нові можливості ефективнішого співробітництва з рештою світу і додаткові імпульси власного розвитку. Цікавим було твердження голови правління Фонду «Русский мир» Вячеслава Ніконова, висловлене ним уже в умовах російського вторгнення в Україну. Він зазначав, що «русский мір» є передусім питанням самоідентифікації. Є росіяни, які вже не говорять російською. Є іноземці, які вважають себе російськими або вважають своєю місією просування російської мови та культури⁹⁹⁰. «Русский мір» не знає політичних, етнічних кордонів та є транскордонною культурно-мовною спільністю, частиною якої, зокрема, є численні російськомовні діаспори наших співвітчизників, прихильність до «русского міра» у соціально-культурному та в мовному аспектах⁹⁹¹.

На твердженні про «внутрішній конфлікт» була побудована позиція РФ про те, що для організованого протистояння українській владі т. зв. «повстанці», у світлі російських ЗМІ – вчорашні шахтарі-трактористи, на практиці ж – кадрові офіцери російської армії, утворили власні органи самоврядування (ДНР–ЛНР), із якими офіційний Київ повинен був вести прями переговори. Активно використовуючи маріонеткові утворення, Кремль намагався демонструвати неупередженість та відстороненість від процесів у сусідній державі, які фактично сам ініціював. Окрім того, у РФ не полишали надії на подальшу реінтеграцію України або ж утримання її у полі свого впливу. У т. зв. нормандському форматі 11–12 лютого 2015 р. лідери Німеччини, Франції, України та Росії узгодили комплекс заходів із виконання Мінських угод, більш відомого як Мінськ-2. Втім стабільного миру досягти не вдалося. Кремль та його маріонетки

⁹⁸⁸ Горбулін В. «Крим. Війна: передумови російської агресії»...

⁹⁸⁹ Колесников А. Два года после Крыма: эволюция политического режима...

⁹⁹⁰ Никонов В. А. Главная тема. *Стратегия России*. 2017. № 1. С. 5–22.

⁹⁹¹ Комарова Г. А. Русский мир в антропологическом измерении. *Бусыгинские чтения*. Казань, 2015. Т. 8. С. 85–96.

продовжували контролювати захоплені території, ігнорували пункти про виведення власних військ, найманців та військової техніки з Донбасу, звільнення заручників, припинення вогню та наступальних дій. Водночас росіяни звинувачували владу України у відмові від виконання т. зв. політичної частини Мінська – проведення виборів на непідконтрольній території, фактично «під дулами російських автоматів».

Важливість реалізації Мінських угод для втілення у життя нової російської стратегії щодо України була акцентована у тезах робочої групи Ради зовнішньої і оборонної політики РФ, які побачили світ у травні 2016 р., у них провідні російські фахівці визнали, що діями в Криму та розв'язуванням війни в окремих регіонах Донецької та Луганської областей України Росії вдалося виконати «програму-мінімум», зупинити подальше розширення західних спілок на Україну та інші країни і території, які були життєво важливими для безпеки Росії. З огляду на те, що «Україна швидше за все продовжить деградувати», російські експерти вказували на важливість обмеження негативного та відволікаючого впливу українського чинника на російську політику. Вказуючи на те, що т. зв. «проблема Донбасу» не мала вирішення, вважалося за доцільне, домагаючись дотримання Мінських угод, на найближчі роки максимально, наскільки це можливо, абстрагуватися від України, забезпечуючи режим кордонів. «Краще поки мати напівнезалежну, але формально українську територію, якій допомагає Росія, тобто по суті “заморожений” конфлікт», – йшлося у документі. Нові виклики та можливості для РФ в Україні, за оцінками фахівців, могли виникнути через 3–8 років. А наразі «корисною була б активна політика залучення цінних кадрів до роботи у Росії, поповнення вітчизняного людського капіталу ... Потрібно допомагати людям, які потрапили в українське лихо і бажають жити та працювати в Росії»⁹⁹².

Російські експерти визнавали, що використання гасла «захисту “русского мира”» для обґрунтування доцільності застосування військової сили поза межами Росії було нереалістичним та контрпродуктивним. А тому роботу з країнами, які раніше належали до СРСР, та Російську імперію, на їхню думку, слід було все більше переносити на рівень підтримки взаємного забезпечення безпеки, зокрема від втручання ззовні у внутрішньополітичні процеси, в область ділових контактів, обміну студентами, налагодження зв'язків між організаціями та діячами культури. Реалізація таких завдань мала бути покладена на неурядові організації, які підтримувала держава і російський бізнес. «Необхідно якнайшвидше подолати залишки непристойної та шкідливої зарозумілості, коли російські ініціативи, що стосуються і союзників, висуваються без консультацій з ними»⁹⁹³, – йшлося у документі.

Попри те, що концепт «русского міра» виявився недостатньо універсальним та надто архаїчним для того, щоби відповідати актуальним політичним цілям керівництва РФ, говорити про відмову від нього не доводилося. Вочевидь розуміючи абсурдність тези офіційної пропаганди про «братні народи» у контексті військових дій проти сусідньої держави, значна частина російських експертів кон'юнктурно змінила пошуки складових нової моделі образу Росії, що вивела на поверхню ідеологія євра-

⁹⁹² Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов. Тезисы рабочей группы Совета по внешней и оборонной политике. С. 21. URL: https://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf

⁹⁹³ Там само. С. 21–22.

зійства, відповідно до якої Росія є особливою рубіжною євразійською цивілізацією, мостом між Європою і Азією. Сама ж євразійська концепція заснована на геополітичному розумінні місії Росії як політичної, культурної, економічної сили, що на великому просторі Євразії об'єднує різні народи із різним віросповіданням та, начебто, забезпечує і гарантує їм мир, стабільність, захист та розвиток їх самобутності. Виразною ілюстрацією як спрямованості та типу політико-ідеологічного дискурсу в РФ, так і світоглядних позицій діячів із найближчого оточення В. Путіна стала програмна стаття помічника Президента РФ Владислава Суркова⁹⁹⁴. Своєрідний імперський маніфест довговічної, воєнно-поліцейської «великодержавної» Росії проголошував російсько-го президента ледь не царем, лише якому може довіряти «глибинний народ».

Про закріплення політико-ідеологічної мілітаризації країни, побудованої на філософії і апологетиці ідеї «фортеці в облозі»⁹⁹⁵, свідчило також послання В. Путіна Федеральним зборам РФ у 2018 р.⁹⁹⁶. За рівнем своєї конфронтаційності воно перевершило «Мюнхенську промову» В. Путіна, яку він виголошував десятиліттям раніше, у 2008 р. Документ став фактично силовим ультиматумом Заходу та містив неприхований ядерний шантаж світовому співтовариству. Він також означав, що Росія готова платити будь-яку соціальну ціну у протистоянні з тими державами, які були віднесені до категорії «ворожих». Ця ж лінія на зміцнення Збройних сил Росії, готовності на миттєву відповідь «зазіханням Заходу» була відображена й у наступному Посланні президента РФ від 20 лютого 2019 р.⁹⁹⁷. Про готовність РФ до поглиблення конфронтації говорили і наближені до Кремля політологи. Зокрема, відомий у 1990-х роках політолог Андрій Мігранян розповідав про «терпимість і стриманість», яку начебто демонструвала Росія щодо західних санкцій, накладених на неї за анексію Криму. Вказуючи на те, що така витримка не дала ефекту, а Європа і США дедалі більше застосовували санкції, кремлівський політолог ставив риторичне запитання, яке хоч і буцімто було адресоване владі, насправді ж мало збурити націонал-патріотичну спільноту: «Так якого ж біса ми зупинилися і спинили людей, які хотіли вирішити цю проблему раз і назавжди?»⁹⁹⁸.

Отже, після розвалу Радянського Союзу влада Російської Федерації намагалася зберігати свій вплив на пострадянському просторі, який Москва вважала зоною власних «привілейованих інтересів». Із цією метою Росія ініціювала формування низки російськоцентричних утворень, ключове значення у діяльності яких належало перебуванню України. Тому російська влада послідовно вибудовувала свою зовнішню політику у руслі жорсткого, прагматичного відстоювання національних інтересів, де головними завданнями була модернізація країни та її інтеграція у світові процеси, підтримка, просування на зовнішніх ринках російських інтересів.

⁹⁹⁴ Сурков В. Долгое государство Путина. *Независимая газета*. 2019. 11 февраля. URL: http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html

⁹⁹⁵ Сурков В. Одиночество полукровки. «Россия в глобальной политике». 2018. 9 апреля. URL: <https://globalaffairs.ru/global-processes/Odinochestvo-polukrovki-14-19477>

⁹⁹⁶ Послание Президента Федеральному Собранию. *Президент России*. 2018. 1 марта. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/56957>

⁹⁹⁷ Послание Президента Федеральному Собранию. *Президент России*. 2019. 20 февраля. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/59863>

⁹⁹⁸ Де закінчуються межі «русского мира». *Радіо Свобода*. 2019. 22 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/russkij-mir/29785549.html>

Висновки та рекомендації

Суспільно-політичні трансформації в державі відбуваються не лише під впливом її внутрішніх, сформованих історично, особливостей, але й зумовлені зовнішнім середовищем та геополітичним положенням. Перебуваючи на межі двох цивілізацій (східної – євразійської та західної – європейської), політичні процеси в Україні досить часто відчували на собі вплив взаємин України, з одного боку, із Росією, а з іншого – з європейськими державами, зокрема з Польщею. Саме з історією розвитку цих держав упродовж століть пов'язана історія земель українських, які на різних етапах розвитку Росії та Польщі входили до їх складу. Багаторічне перебування українських земель у складі інших держав і сприйняття їх як частини то Російської імперії, то Речі Посполитої призвело до помилкового сприйняття самостійності України як своєрідної політичної аномалії на початку ХХ ст. У кращому випадку можливість певної політичної автономії українців допускали в межах існування Польської конфедеративної держави, в інших – надаючи формальну «самостійність» українцям у створенні однієї із союзних республік СРСР, тодішня влада намагалася розчинити українську націю в спільноті т. зв. «радянських людей». Примітно, що до питання майбутнього українських земель та людей на них зверталися філософи, науковці, політики, які розробили низку ідеологічних концептів, що повинні обґрунтувати права Росії та Польщі на ці землі. Так у середовищі польських політиків та інтелектуалів свого часу виник концепт «Великої Польщі», а у російській суспільно-політичній думці викристалізовувалось поняття «русского міра». Самі по собі ці ідеологічні концепти не виникли одразу, а увібрали у себе досвід поколінь. Переживши події ХХ ст., ці концепти і досі впливають на політику сусідніх держав щодо України.

У Польщі однією з найпопулярніших концепцій на початку ХХ ст. стала ідея «інкорпорації», сформульована у таборі націонал-демократів («ендеків») її лідером, польським політичним діячем і публіцистом Романом Дмовським, який обґрунтував приєднання українських земель до Польської держави. Згідно з нею, українцям як народу «неісторичному», «недержавному» було відмовлено у праві на свою державу. «Ендеки» пояснювали свою позицію тим, що, мовляв, українці за останні століття нічим не виявили себе ні державно-політично, ні культурно, натомість весь час були пасивним, інертним елементом, не здатним до самостійного державно-творчого життя. З огляду на реалії кінця ХІХ – початку ХХ ст., Р. Дмовський вважав нереальною програму відновлення Польщі у кордонах 1772 р. Однак першочерговим завданням поляків, на думку «ендеків», мала стати інкорпорація «східних» (литовських, білоруських та українських) земель, колонізація яких у майбутньому мала забезпечити перетворення Польщі на мононаціональну державу. До українських теренів, які планувалось «асимілювати», відносили Східну Галичину, Волинь і Поділля. Інші українські землі мали відійти до збереженої після громадянської війни Росії, яка би залишалася такою собі противагою до німецького гегемонізму в Центральній-Східній Європі.

Своєрідною антитезою до «інкорпораціонізму» Романа Дмовського стала «федераціоністська» доктрина щодо «східних кресів» Польщі, яку поширювали у таборі політиків та інтелектуалів, який очолював Юзеф Пілсудський, польський політичний і державний діяч, один із чільних представників Польської партії соціалістичної, майбутній Начальник держави відродженої Польщі. Суть цієї програми полягала у тому, щоб унаслідок ліквідації царизму та колапсу Російської імперії відновити у Центрально-Східній Європі польську державність – фактично, у форматі такої собі Другої Речі Посполитої. Передбачалося, що відроджена держава функціонуватиме на «федеративних» засадах, а до неї будуть належати польські, литовські, білоруські й українські землі. Попри те, що у політичному таборі Ю. Пілсудського декларували добровільне входження до складу майбутньої держави, провідна роль у такій конфігурації врешті відводилася польському чиннику. Останній і мав координувати створення на теренах об'єднаних Польщі, Литви, Білорусі та України гаранта безпеки у Центрально-Східній Європі та запобіжника від загрозливого російського сусіда (незалежно від того, яка зі сил – «біла» чи «червона» – у підсумку виграла би у громадянській війні у Росії).

В умовах існування у міжвоєнний період Польської Республіки на перший план вийшла проблема ставлення до українців, білорусів та литовців, що опинилися у складі Польщі внаслідок чи то виконання повоєнних мирних угод (після Першої світової війни), чи окупації/анексії земель (як-от Східної Галичини). «Федералістична» концепція поплічників Ю. Пілсудського, зазнавши певного оновлення і модернізації, у 1920–1930-х роках стала відомою як доктрина «польського прометеїзму». Зовнішню політику Другої Речі Посполитої прометеїсти розглядали через призму майбутнього конфлікту цивілізованого Заходу, до якого вони зараховували, звичайно, й Польщу з комуністичною Росією. Результатом такого зіткнення, як передбачалося, мав стати розпад багатонаціональної більшовицької імперії. Водночас звільнені, але, на думку «пільсудчиків», політично і національно недостатньо зрілі народи колишнього СРСР потребували б допомоги у формуванні власної державності, і таку «цивілізаційну» місію після краху радянської імперії мала би взяти на себе Польща. Потенційні держави за таких обставин мали б утворити єдину федерацію, провідні позиції у якій належали б Другій Речі Посполитій. У реалізації «федералістичної» програми чільне місце відводилося українському питанню. Передбачалося, що внаслідок розпаду СРСР за допомогою Польщі постане самостійна Українська держава – Велика Україна, яка, з одного боку, не матиме жодних територіальних претензій щодо Західної України, а з іншого – укладе унію з Польщею та увійде до Польської федерації. На думку прометеїстів, створення т. зв. Великої України у всьому відповідало би «польським державним інтересам як засіб зміцнення Польщі».

Програма прометеїстів мала і певні відмінності, порівняно з поглядами своїх попередників. Вони стосувалися переважно ролі Західної України у реалізації східної програми Ю. Пілсудського за нових історичних умов із урахуванням набутого досвіду. Прометеїсти критикували Варшавський договір 1920 р. за ігнорування інтересів галицьких українців, що начебто призвело до провалу «київського походу» взагалі. На новому етапі, на їхню думку, галицькі українці могли стати не лише каталізатором руху за утворення Великої України на руїнах більшовицької імперії, але й перетворилися би на авангард і потужну силу нового походу на Схід.

Після здійсненого Ю. Пілсудським державного перевороту у травні 1926 р. політика уряду з національного питання була скорегована на користь лояльнішого ставлення до національних меншин Польщі. Зрештою, сама зміна влади і встановлення т. зв. режиму «санації» були значною мірою детерміновані невдачею в реалізації «ендецької» програми «національної асиміляції», активізацією національно-визвольної боротьби. Проте травневий переворот змодифікував практику внутрішньої політики в обмеженому розмірі і лише на декілька років, адже діяльність державної адміністрації на «східних кресах» від самого початку і аж до початку Другої світової війни 1939 р. залишалась близькою до програми «ендеції». Повноцінно ж риторика «ендецького» напрямку залишалася характерною для низки сил (переважно праворадикальних та маргінальних), які існували поміж двома світовими війнами: Народно-національного союзу, Табору Великої Польщі, Національно-радикального табору, Національно-радикальних рухів («Фаланги» та «АВС»), Національної партії.

Питання відносин з українцями набуло особливого значення під час Другої світової війни та в повоєнний період. Зокрема, воно було предметом уваги з боку польського еміграційного уряду, а також польських інтелектуальних середовищ в еміграції. Різноголосся щодо імовірного порозуміння з українцями, зокрема після поступок у питанні «східних кресів», було предметом гострих дискусій. Недооцінка поляками «українського чинника» у спільній боротьбі проти німецьких та радянських окупантів призвела до того, що попри численні польські декларації поляки так і не об'єдналися у спільній боротьбі з агресором. Міжнародне становище Польщі у повоєнний період спонукало політичну та інтелектуальну еліту до пошуку нової геополітичної парадигми, якій судилося змінити польську візію на прагнення українців щодо існування власної держави. Завдяки зусиллям головного редактора паризького щомісячника «Культура» Єжи Гедройця, а також його колеги Юліуша Мєрошевського було запропоновано ідею остаточної відмови від традиційного польського колоніалізму щодо територій та населення Литви, Білорусі й України. Навпаки, було запропоновано радикальне покращення відносин поляків із народами на цих територіях, відмову від будь-яких спроб домінувати над ними та визнання їх права на власну державність. Існування незалежних держав у межах т. зв. простору УЛБ, що охоплював землі України, Литви та Білорусі, формувало своєрідний безпековий буфер, який мав захистити Польщу від імовірної російської експансії. Опублікована у 1977 р. «Декларація в українській справі» стала основою для побудови зовнішньополітичної платформи майбутньої постсоціалістичної Польщі. Автори декларації, що увійшла в історію як «Доктрина Гедройця», наполягали на необхідності сприяння сусідам Польщі на Сході у їхній боротьбі за незалежність та культурну емансипацію з одночасним стимулюванням процесів демократизації, творення громадянського суспільства.

Відмова Польщі від геополітичного ревізйонізму, ідей перегляду існуючих кордонів та потреба в ефективному реагуванні на безпекові виклики засвідчили радикальну зміну польсько-українських відносин. Не лише політична еліта, а й польське суспільство вбачали у демократичній Україні гарантію забезпечення національних інтересів Польщі, що полягали в зміцненні зв'язків із європейськими країнами та участі в системі європейської безпеки. Думка про взаємопов'язаність незалежності України та Польщі, яка тривалий час перебувала на маргінесі політичного життя, стала однією з провідних. Діяльність профспілки «Солідарність» та інших дисидентських об'єднань у Польщі засвідчила готовність польського суспільства до діалогу

у питаннях відносин з українцями. Попри різні складні сторінки взаємної історії, по-стосоціалістичній Польщі та Україні, яка відновила свою незалежність, вдалось розширити міждержавну взаємодію у політичній, економічній та гуманітарній сферах.

Одне із провідних місць у зовнішньополітичній стратегії Польщі посіли відносини з Україною, яка відновила незалежність у 1991 р. З огляду на пріоритет цілковитої інтеграції Польщі до складу НАТО та ЄС, стратегічне партнерство з Україною мало стати одним із чинників національної безпеки Польщі, забезпечити регіональну стабільність та сприяти її європейській та євроатлантичній інтеграції. Сформований впродовж багатьох років образ Польщі як «адвоката» інтересів України у Європі був підкріплений реальними діями, насамперед під час президентства Александра Квасневського. Польський лідер особливо долучився до сприяння активізації польської політики щодо України у межах польської інтеграції до НАТО та ЄС, надання польсько-українським відносинам ознак стратегічного партнерства. Незважаючи на непросте міжнародне становище України, а також внутрішньополітичну кризу, яка була на зламі 2000-х років, Польща продовжувала демонструвати свою підтримку. Попри налагодження польсько-українських відносин, наявність взаємних стереотипів та упереджень вносили корективи у зовнішню політику обох держав стосовно одна одної. Після вступу Польщі до ЄС у 2004 р. польська «східна політика» по суті стала альтернативою та прямим викликом російським сценаріям реінтеграції пострадянського простору. Сама ж інтеграція Польщі стала важливим чинником формування європейської політики щодо України. Обидві держави мали спільне бачення щодо взаємної підтримки прагнень до інтеграції до ЄС як основи для укріплення стратегічного партнерства. Польська влада і суспільство підтримали український народ під час подій «Помаранчевої революції». Офіційна Варшава надала значну політичну і суспільну підтримку Києву під час революційних подій, а боротьба українців за право незалежного вибору отримала щирий відгук у польському суспільстві. Підтримка України у цей час ґрунтувалася на глибокому переконанні і усвідомленні дотичності до польських національних інтересів існування незалежної та демократичної України. Відтак зусилля польського політикуму були спрямовані на розв'язання політичної кризи, демократизації політичного життя та подальшої європейської інтеграції. Це ж стосувалося підтримки Польщею української інтеграції в НАТО, що стала однією із складових її зовнішньої політики і була сформована під впливом польської візії на шляху досягнення національних інтересів.

На відміну від президентських адміністрацій, які очолювали Лех Валенса, Александр Квасневський, Лех Качинський, та урядових кабінетів того періоду, що в реалізації зовнішньої політики активно послуговувалися парадигмою Єжи Гедройця – Юліуша Мерошевського, з приходом до влади у 2007 р. «Громадянської платформи», а пізніше, у 2010 р., Президента Броніслава Коморовського, головними силами польської закордонної політики стали намагання примиритися з Росією. Давалась у знаки і своєрідна «втома від України», яка існувала серед польського політикуму, який не міг остаточно спонукати українську владу до проведення радикальних реформ, а також імовірно не до кінця розумів суть політичних процесів в Україні в середині 2000-х років. Робота ж адміністрації Дональда Туска – Броніслава Коморовського сприяла зовнішній прагматизації позиції Варшави, що створювало враження відходу польського політичного істеблішменту від ідей «Доктрини Є. Гедройця» і реалізацію прагматичної політики, яка формалізувала рівень

«стратегічного партнерства». Однак державам вдалось налагодити стабільну та взаємовигідну співпрацю, розвивати міждержавні відносини на ґрунті добросусідства та взаємоповаги. Не зважаючи на «злети і падіння» у польсько-українських відносинах, у них здебільшого переважав консенсус щодо необхідності встановлення міцних партнерських взаємин (не тільки тісних, але й стратегічних).

В умовах російської агресії проти України безпекова сфера залишалась пріоритетною у польській візії на розвиток стратегічних українсько-польських відносини у всіх вимірах. Щоправда залучення інших міжнародних гравців до розв'язання російсько-українського конфлікту призвело до зменшення ролі Польщі у справі просування українських інтересів у кордонах об'єднаної Європи. Водночас Польща продовжувала використовувати наявний дво- та багатосторонній інструментарій впливів на міжнародній арені на підтримку України, відстоювала необхідність посилення міжнародною спільнотою тиску на РФ для негайного припинення війни проти України та відновлення територіальної цілісності Української держави у міжнародно визнаних кордонах.

З високою долею імовірності можна стверджувати, що діяльність польської влади в умовах російської агресії демонструє нову позицію офіційної Варшави щодо відносин з Україною, що сформувалася завдяки глибокій трансформації концептуальних засад зовнішньої політики. З огляду на непросте історичне минуле, а також життєву важливість Польщі в намаганнях України протистояти російській агресії, вважаємо за доцільне на державному рівні уважніше ставитись до розвитку двосторонніх відносин із Польщею, насамперед коли йдеться про українсько-польське порозуміння та примирення щодо трагічних сторінок минулого.

Для нормалізації та взаємовигідного розвитку відносин із Польщею доцільно пов'язати питання розвитку українсько-польських взаємин із спільним протистоянням новітнім актам агресії та порушенням міжнародного права, що відбуваються у центрі Європи, на очах міжнародної спільноти. Адже російська агресія на Донбасі та анексія Криму становлять небезпеку не лише для України, але й для європейського співтовариства загалом і Польщі зокрема.

Усунення потенційних конфліктів для обох держав, що можуть визріти на основі ідеології «Великої Польщі», а окремі з них присутні у провокуванні конфлікту з Україною на історичному ґрунті, вимагає напрацювання конкретних заходів, спрямованих на розробку та втілення політичних та соціокультурних механізмів реалізації «політики примирення» двох народів у контексті євроінтеграційних процесів та розробки спільних пріоритетів двостороннього співробітництва. Таке співробітництво повинно бути розвинуте в сфері, де ключовими мають стати політична, економічна та військова співпраця, а також співробітництво у соціально-гуманітарній сфері через різні соціальні проекти, співпрацю в галузі освіти і науки тощо.

Оскільки в умовах військового конфлікту на Сході України повноцінна інтеграція України до складу європейських чи євроатлантичних структур, на нашу думку, є малоймовірною, то у короткостроковій та середньостроковій перспективі Україні необхідно зосередитись на реалізації і зміцненні дійсно стратегічного партнерства з окремими державами Заходу. Розвиток українсько-польського стратегічного партнерства вимагає напрацювання конкретних заходів, спрямованих на розробку та втілення політичних і соціокультурних механізмів неконфліктного вирішення назрілих протиріч, формування спільної основи майбутніх пріоритетів розвитку України та Польщі. За сприятливих умов тенденція до стратегічної співпраці по-

силуватиметься, особливо якщо задекларована мета України щодо входження до європейської спільноти і євроатлантичних структур набуватиме реальних рис. Тоді нові чинники сприятимуть зміцненню та появі нових форм стратегічної співпраці. Цілком очевидно, що членство України в ЄС та НАТО відповідає стратегічним інтересам Польщі, відтак подальша політика щодо України полягатиме у сприянні втілення в життя прозахідної політики у межах широко відомої «Доктрини Є. Гедройця».

Що стосується відносин із Росією, то їх перебіг був і залишається найбільшим геополітичним викликом для існування суверенної Української держави. З моменту відновлення Україною своєї незалежності саме Росія, перебравши на себе роль правонаступниці СРСР, в агресивній манері часто ставила під сумнів не лише зовнішньополітичні орієнтації України та її взаємини з іншими державами, але й саму національно-культурну самобутність українців, їхнє право на власну державу. Не останню роль у цьому відіграла ідеологема «руського міра», яка сформувала новітню імперську риторичку Кремля.

Історично як геополітична та ідеологічна концепція, «руський мір» став притулком для низки вельми різнорідних течій російської антизахідної та неоімперської думки, об'єднаних ідеєю «особливого шляху» Росії як держави та російського («руського») народу як історично сформованої спільноти. Незважаючи на те, що «руський мір» як геополітична утопія почав функціонувати лише нещодавно, це поняття не з'явилося нізвідки та одномоментно, а концептуально мало дещо тривалішу історію, його базові метафори, символи і риторичні засоби сягали своїм корінням до імперської ідеології XIX ст., коли було зроблено перші спроби сенсово окреслити те, що пізніше назвуть «руським міром» у формі літературних метафор (творчість Олександра Пушкіна, Василя Жуковського, Федора Достоєвського, Льва Толстого та ін.). Використання у другій половині XIX ст. у російській літературі та публіцистиці словесних конструкцій «Святая Русь», «Русский Бог», «святая земля русская», переосмислених у нових умовах формул, які хоч відсилали до мотивів пізнього Середньовіччя, але концептуально були частиною великого російського націєбудівничого проєкту XIX ст., зокрема щодо формування та розуміння кордонів «руської» спільноти та «руського» простору.

Наступним етапом ідейного розвитку уявлень про «руський мір» було євразійство – концептуальний феномен, що виник у вузькому колі російських інтелектуалів, викинутих подіями 1917–1921 рр. за межі Росії, як антитеза новій російській державі – більшовицькій, комуністичній, атеїстичній (філолог і філософ князь Микола Трубецький, географ і економіст Петро Савицький, публіцист і філософ Петро Сувчинський, правознавець Микола Алексєєв, богослов Георгій Флоровський, історики Лев Карсавін, Георгій Вернадський і Мстислав Шахматов). Концептуальною віссю маніфесту євразійців було твердження про те, що Росія не є частиною Заходу, вона є наступницею Орди. Багаторазові спроби модернізувати Росію за західними зразками лише пішли їй на шкоду. Відтак вони наголошували, що лише коли їй вдасться скинути західні нашарування і відродити автентичний російський народ, то розпочнеться новий етап історії Росії та світу. Автор же пасіонарної теорії етногенезу Лев Гумільов, якого вважають одним із тих, хто спричинився до становлення неоевразійської течії, переконував, що росіяни, які також сформувалися у цій зоні внаслідок активного розвитку етносу впродовж декількох століть, були євразійцями, які, ізолювавшись у певний момент від європейського культурного контексту, натомість «жилились»

спадком культури кочівників. Тематика неоєвразійства у Росії набула особливої популярності у контексті проєкту створення Євразійського союзу, запропонованого в 2011 р. тодішнім прем'єр-міністром РФ Володимиром Путіним, зросла увага до ідей російського філософа, політолога, публіциста-геополітика Олександра Дугіна.

В умовах політичної, економічної, соціальної та й, зрештою, ментально-емоційної дестабілізації, яка виникла після розпаду радянської системи 1991 р., коли було втрачено державну ідеологію, до якої так звикли цілі покоління, народжені та виховані в СРСР, та світоглядні орієнтири у майбутнє пострадянської Росії серед російських інтелектуальних кіл з'явився запит щодо пошуку нової російської (русской) ідеї в нових пострадянських умовах, тим паче на противагу прозахідній інтелектуальній парадигмі, яка тимчасово домінувала серед російських інтелектуалів на межі 1980–1990-х років, але під час кризи 1990-х років у Росії, яка дискредитувала ідею лібералізації, суттєво втратила прихильників.

Нинішнє домінуюче розуміння ідеї «русского міра» сформувалося на основі кількох базових ідей традиційної російської державницької ідеології та деяких положень, запозичених з інтелектуальних дискусій 1990-х – початку 2000-х років. До її формування активно долучилися Гліб Павловський, Петро Щедровицький, Михайло Гефтер, Вадим Цимбурський, Андрій Кураєв, Сергій Кургінян. Кожен із них сприймав та осмислював концепт по-різному. Для одних «русский мір» був не більше ніж поетична метафора, що окреслювала світ російської діаспори, спільноти «співвітчизників за кордоном». Для інших він формував монолітну етнічну структуру, своєрідний цивілізаційний простір, який об'єднує тих, кому «близьке та рідне русское слово». З подачі П. Щедровицького концепт «русского міра» постав мережевою структурою великих та малих спільнот, які думають та розмовляють російською мовою. Ця структура, мовляв, виникла в ХХ ст. «під впливом тектонічних історичних зрушень, світових війн та революцій», однак станом на 1990-ті роки її межі не охоплювали лише кордони новопосталої держави на руїнах СРСР. Невдала модернізація суспільно-політичного життя сприяла підйому в ньому консервативних ідей і нарощення реваншистських прагнень у зовнішній політиці.

Поняття «русский» для позначення сукупності культурного, політичного, організаційного, людського, фінансового, ресурсного потенціалів, що виражені в мовленнєвому мисленні та комунікаційних (гуманітарних) ресурсах російської мови в умовах «русского міра», привернуло увагу російської влади. Кремль почав розглядати його як гіпотетичний інструмент т. зв. «м'якої сили» з отримання доступу до глобальних економічних і фінансових ресурсів за допомогою російськомовних діаспорних спільнот.

Як концептуальне поняття, «русский мір» був уведений тодішнім російським Президентом В. Путіним у офіційний політичний російський та російськомовний лексикон на рубежі 2006–2007 рр. Це ознаменувало початок реалізації світськими то духовними очільниками Росії нового глобального проєкту, який би був «російською альтернативою» до проєктів країн Заходу. Сама ж російська влада активно спекулювала на питаннях, пов'язаних із російськими співвітчизниками, що проживають за кордоном у контексті їхньої мовної, культурної та цивілізаційної єдності. Популяризація вивчення та використання російської мови і культури як у Росії, так і за кордоном (зокрема і в Україні) була головним завданням спеціально створеного у 2007 р. Фонду «Русский мир».

Концепт «русского міра» поступово став ідеологічною підвалиною існування путінського режиму та генеральною лінією зовнішньої політики Росії на пострадян-

ському просторі як інструмент відновлення сфер впливу, що існували в часи СРСР. Завдяки сприянню і активній позиції Російської Православної Церкви та її патріарха Кіріла (Гундяєва) риторика «русского міра» з'явилася і в релігійному середовищі.

Під гаслами захисту «русского» та «русскоязычного населения» «Південно-го Сходу» України Росія розпочала агресію проти Української держави навесні 2014 р., анексувавши Крим та тимчасово окупувавши частину Донецької і Луганської областей. Такі кроки з боку Москви слід розглядати в контексті неоімперської геополітики Кремля, яка є загрозою і викликом не лише Україні, але й Європі та сучасному світовому устрою загалом. Загалом, глобальними цілями Росії є послаблення конкурентів і відновлення її статусу великої держави, яка, нехтуючи нормами міжнародного права, просуває свої інтереси з позиції сили, прагне переформатування усталеного світового устрою за власним сценарієм.

З огляду на викладене вище, вважаємо за доцільне вказати на необхідність чіткого усвідомлення на державному рівні безперспективності спільної інтеграції Росії та України в європейський політичний і цивілізаційний простір, оскільки сучасна політика північного сусіда, побудована на імперській доктрині ідеології «русского міра», спрямована на поглиблення протистояння із Заходом і надання цьому протистоянню статусу «цивілізаційного». Концепт «русского міра» спрямований на послаблення та «розмивання» української ідентичності, проповідує сепаратизм та ідею федералізації України.

Попри фактично розв'язану проти України війну тези «русского міра» надалі активно використовуються, особливо в контексті інформаційного впливу Москви, який і досі, на жаль, присутній. Відтак центральним органам державної влади, профільним науковим та освітнім установам і відомствам, ЗМІ слід посилити роботу у веденні роз'яснювальної діяльності щодо розкриття сутності ідеології «русского міра» та його загрози існуванню незалежної України, самоідентифікації її громадян. Поряд із утвердженням власної національної ідентичності варто розвінчувати міфи і наративи російської імперської ідеології. Необхідно чітко розуміти, що Росія намагається зберегти своє панівне становище в українському культурному просторі України і зробити з неї частину російського культурно-цивілізаційного простору, знищуючи культурну ідентичність українців. Правоохоронним органам потрібно мінімізувати маніпулятивний вплив російських агентурних мереж, відвертих українофобів, які ведуть відкриту та приховану антиукраїнську діяльність.

Наразі українсько-російські відносини перебувають у критичному непередбачуваному стані через порушення базових угод та домовленостей, а також фактичне руйнування усієї системи інституційних міждержавних відносин. Політико-дипломатична конфронтація не може тривати довго, а тому у випадку відсутності поступу на шляху у вирішенні проблем фактичної окупації окремих частин південно-східних регіонів України та анексії Криму Україні доцільно посилювати власну обороноздатність і бути готовою до переростання потенційного «замороженого конфлікту» у «гарячий», із подальшим використанням Росією інших методів, політичного, економічного та військового впливу, аж до розгортання повномасштабної військової агресії. Сучасний стан відносин Києва і Москви в умовах переважання великодержавної доктрини «русского міра» у зовнішній політиці Росії потребує формування принципово інших концептуальних, стратегічних підходів до співіснування з Росією, перегляду системи міждержавних контактів, запровадження конкретних заходів на російському напрямі.

Наукове видання

Артимишин П., Костюк О. «Велика Польща» та «русскій мір»: Україна у суспільно-політичному дискурсі та зовнішньополітичних доктринах сусідніх держав: монографія / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 240 с.

Літературний редактор
Ірина Стецик

Коректор
Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Обкладинка, макет і художньо-технічне редагування
Ірина Дяк

Підписано до друку 28.12.2020 р. Ум. друк. арк. 14,0.
Друк офсетний. Формат 60х84/16.
Наклад 150 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38 (032) 270-70-22